

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Heldinnenbrieven : Ovidius' Heroides in Nederland

Marion, Olga van

Citation

Marion, O. van. (2005, October 6). *Heldinnenbrieven : Ovidius' Heroides in Nederland*. Uitgeverij Van Tilt, Nijmegen. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4434>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4434>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

HELDINNENBRIEVEN

HELDINNENBRIEVEN

Ovidius' *Heroides*
in Nederland

Proefschrift

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van de Rector Magnificus Dr. D.D. Breimer,
hoogleraar in de faculteit der Wiskunde en
Natuurwetenschappen en die der Geneeskunde,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op donderdag 6 oktober 2005
klokke 16.15 uur

door

OLGA VAN MARION

geboren te Schiedam in 1961

Promotiecommissie

Promotor prof.dr. C.L. Heesakkers

Co-promotor dr. A.J.E. Harmsen

Referent prof.dr. J.M. Koppenol (Vrije Universiteit en Universiteit
van Amsterdam)

Overige leden prof.dr. W. van Anrooij
 prof.dr. K.A.E. Enenkel
 prof.dr. E.M.P. van Gemert (Universiteit Utrecht)
 dr. F.W.A. Korsten
 prof.dr. B.A.M. Ramakers (Rijksuniversiteit Groningen)
 prof.dr. P.J. Smith
 prof.dr. A.A. Sneller (Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest)

ISBN 90 77503 41 2

© 2005 Olga van Marion en Uitgeverij Vantilt, Nijmegen

Boekverzorging Martien Frijns

Omslagillustratie: schilderij uit de serie *Heroínas* van de Spaanse kunstenares Eva Armisen
(<http://www.evaarmisen.com/>) (foto Ben Vroom).

Deze studie is het resultaat van onderzoek dat mogelijk werd gemaakt door de Stichting Literatuur, Muziek en Toneel die werd gesubsidieerd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Het onderzoek is uitgevoerd aan de Universiteit Leiden.

De publicatie van dit boek kwam tot stand mede dankzij subsidie van de J.E. Jurriaanse Stichting, de Stichting Fonds voor de Geld- en Effectenhandel en de Stichting Dr Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds.

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever

INHOUD

Inleiding	9
Literaire travestie [9] De heldinnenbrief: genre, naam en definitie [14]	
De Europese context [17] Vraagstelling en onderzoeksmethode [20]	
Bronnen en opzet van deze studie [22]	
HOOFDSTUK 1	
Oorsprong van de heldinnenbrief: Ovidius' <i>Heroides</i>	25
Rollenspel [25] Ovidius en de literaire canon van zijn tijd [27] De <i>Heroides</i> onder vuur [31] Kenmerken van de <i>Heroides</i> [34] Tot slot [43]	
HOOFDSTUK 2	
Potters brief van Hero aan Leander	45
Een verscholen brief [45] Een nieuwe Hero in <i>Der minnen loep</i> [46]	
Middeleeuwse literatuuropvattingen over de <i>Heroides</i> [49] Kuisingen van de <i>Heroides</i> [51] De allegorisch-moraliserende uitleg van de <i>Heroides</i> [53] De morele categorieën in de handreikingen voor lezers (<i>Accessus</i>) [54] De Herobrief als bouwsteen van Potters liefdesleer [55]	
HOOFDSTUK 3	
Vanuit een Antwerpse rederijkerskamer (1553-1609)	61
Brieven 'in Duytsche' en 'Rhetorijckelijck overgesedt' [61] Een monument voor een eeuw: de <i>Heroides</i> -vertaling <i>Clachtige Sendtbrieven</i> [63]	
De liefdeslessen van Van Ghistele [68] Heldinnenbrieven als 'spiegels'.	
De schrijfsters krijgen antwoord [71] De eerste nieuwe personages: Helena en Menelaus [77] Navolging: heldinnenbrieven om te zingen (1589-1609) [82]	

HOOFDSTUK 4

Aan de Leidse Universiteit (ca. 1586-1603)

91

Geleerde spelletjes [91] Dichtende studenten. Ovidius op de voet gevolgd [93] *Heroides* op school? [99] Onder professoren. Ovidius verbeterd [102] Om het behoud van hun eer. Heldinnen uit de *Meta-morfosen* [107] Een nieuwe wending in het spel: historische personages [114] Erfopvolging door Jacoba van Beieren een aanvechtbare zaak [120] Een antwoordbrief uit Dordrecht [123] Republikeinse denkbeelden in een literair spel [128] Secundus' 'Speelse brief' als voorbeeld? [129] Conclusies [135] Navolging: actuele brieven [137]

HOOFDSTUK 5

Hoofts brief van Menelaus aan Helena (ca. 1602)

139

Vernieuwing van de traditie: de 'kunst van het rederijken' in een heldinnenbrief [139] Rivaliteit tussen aanbidders uit Oost en West [143] Menelaus' triomf als ideale echtgenoot [147] 'T' Asiaensche juck, twelk doet Europe beven' [150] Hoofts ideeën over de didactiek in heldinnenbrieven [154] Conclusies [156] Navolging: terug naar het oude [157]

HOOFDSTUK 6

Barlaeus' brief van Amalia aan Frederik Hendrik (1629)

161

Een tijdgenote als schrijfster [161] De uitbeelding van Amalia van Solms, een Ovidiaanse heldin in een Hollands decor [164] De uitbeelding van het beleg van 's-Hertogenbosch, speelveld voor Frederik Hendrik [172] Lof op de stadhouder in een heldinnenbrief [174] Conclusies [180] Navolging: de Amaliabrief 'draeft door 'tgansche Land, ten Hemel toe gepresen' [181]

HOOFDSTUK 7

Vondels brieven van martelaressen (1642)

199

Religieuze propaganda [199] De 'geestige zwier' van de *Heroides* [201] Debatterende heiligen [204] De ware godsdienst tegenover 'het blinde bygeloof' [213] Heilige substituten van Ovidiaanse heldinnen [216]

Ovidius ‘in stichtelyker stoffe vervormd’; vergelijkingen met *heroides sacrae* [219] De heilige Barbara volgens Vondel en Vincart [222] De heilige Caecilia volgens Vondel en Cabliau [226] Waarom twaalf maagd-martelaressen? Een programmatische opdracht [232] Conclusies [237] Nawoord [240]

HOOFDSTUK 8

In het genootschapsleven (1750-1800)

245

Beschaafde brieven [245] Twee voorbeeldige dichters: Alexander Pope voor ‘natuurlijke’ en Lucretia van Merken voor stichtelijke brieven (1750-1776) [247] De Deugd als leidsvrouw [254] Tegenstand [263] Subconclusie [266] Meer heroïek, meer historie, meer uitroepkens! De beste heldinnenbrieven volgens het Haagse Kunstliefde spaart geen vlijt (1778) [267] Haagse Oranjebrieven en de ‘Naso onzer dagen’ (1780-1789) [272] Franse invloed en Rhijnvis Feith in het Leidse Kunst wordt door arbeid verkregen (1778-1780) [279] De eerstelingen van Willem Bilderdijk en zijn vader Izaak [284] Prinsgezind en patriots in Leidse heldinnenbrieven (1783-1790) [286] Ovidius, ‘il faut le lire, en non l’imiter’. *Heroides* versus eigentijdse heldinnenbrieven [293] Pogingen tot restauratie in ‘de eeuw der vrouwen’ [298] Bilderdijk, Potter en Hooft: de cirkel rond [303]

Samenvatting en conclusies

307

Lezen in verzet [307] Vraagstelling en antwoorden [309] Initiatiefnemers [314] Definitie en corpus [315] Onderzoeksmethoden: reflectie [317] De heldinnenbrief in Europese context [317]

Bijlage [319]

Gebruikte afkortingen [323]

Noten [325]

Brievenlijst [361]

Geraadpleegde literatuur [383]

Register [395]

Summary and conclusions [404]

Curriculum vitae [415]

Dankwoord [416]

INLEIDING

Liefdesbrieven, sollicitatiebrieven, geloofsbrieven, boter-, bom- en brandbrieven – brieven zijn er in diverse soorten. Maar tot de onbekendste behoren zonder twijfel de heldinnenbrieven. Voor die geringe faam is een voor de hand liggende oorzaak aan te wijzen: ze worden nauwelijks meer geschreven. Bovendien kan de term een verkeerde indruk wekken. Titels van heldinnenbrieven als ‘Amalia aan haar echtgenoot Frederik Hendrik’ en ‘Jacoba van Beieren aan Frank van Borsselen’ roepen associaties op met privé-correspondenties en authentieke documenten uit archieven. Maar deze schijn bedriegt. De brieven die het onderwerp vormen van deze studie beogen een groot leespubliek en bestaan uit versregels die in werkelijkheid niet door de afzenders zelf zijn geschreven. Achter de brief fictie gaan dichters schuil die de woorden voor hun personages hebben verzonnen. Omdat dit meestal mannen zijn en de personages meestal vrouwen, is het genre wel eens ‘literaire travestie’ genoemd.¹

Literaire travestie

Wat bezielt mensen om in de huid te kruipen van iemand anders en op naam van die ander een openbare, zogenaamd ‘zeer vertrouwelijke’ brief aan een naaste te schrijven? Tegenwoordig is deze literaire techniek minder gebruikelijk, maar ooit was ze populair. Meer dan honderdveertig dichters in het Nederlandse taalgebied hebben zich gewaagd aan het schrijven van meer dan zeshonderd heldinnenbrieven: van Dirc Potter in de vijftiende tot Willem Bilderdijk en zijn tijdgenoten in de negentiende eeuw, van gelauwerde poëten als P.C. Hooft, Joost van den Vondel, Lucretia van Merken en Elisabeth Wolff-Bekker tot kleine auteurs als Cornelis Keyser, Jan Backer en Margareta van der Werken. Van rederijkers in Antwerpen en Amsterdam tot genootschapsleden in Den Haag en Leiden. Van autodidacten tot studenten en hoogleraren. Soms in afzondering gedicht, meestal in collectief verband. Zowel in het Neolatijn als in

het Nederlands. Verstopt in een verzameld werk of openbaar als bundel of pamflet.

Boetes voor laster of schending van de privacy zijn voor zover bekend uitgebleven, want op het moment dat de regels uit de pennen van de dichters vloeiden, waren de schrijfsters in de meeste gevallen al lang dood. Hun namen waren ontleend aan het (verre) verleden. Als voorbeeld dienden de heldinnenbrieven uit de klassieke Oudheid waaraan het genre zijn naam te danken heeft: de ‘Brieven van heldinnen’ (*Epistulae heroidum*) of ‘Heldinnen’ (*Heroides*) van Ovidius. Deze Romeinse dichter had voor zijn bundel een serie beroemde personages als schrijfsters gekozen, afkomstig uit het literaire erfgoed van zijn tijd. Van koninginnen als Penelope en Dido en prinsessen als Ariadne en Medea, tot de slavin Briseïs, de nimf Oenone, de dichteres Sappho en zelfs enkele mannen als de Trojaanse prins Paris. Al deze merendeels Griekse figuren had Ovidius overgebracht van het verleden naar het heden en in eigentijdse Latijnse verzen aan het schrijven gezet. Met hun klachten waarin ze een beroep doen op het gevoel van hun geliefde of deze regelrecht aanklagen, sprak hij ook – over de hoofden van de fictieve geadresseerden heen – de lezers in zijn eigen tijd aan.

De klassieke brieven hebben binnen het Nederlandse taalgebied veel indruk gemaakt. Dichters hebben in navolging van Ovidius hun personages aan de literatuur van de klassieke Oudheid ontleend, maar evengoed gekozen voor oudtestamentische figuren of voor heiligen uit de tijd van de christenvervolgingen aan het begin van onze jaartelling. Ook de meer recente geschiedenis en de gravinnen en vorstinnen uit de middeleeuwse en vroegmoderne Europese vorstenhuizen waren in trek, evenals de mannelijke varianten daarvan, zolang ze maar konden bogen op bekendheid bij een groot publiek. De criteria voor selectie hadden te maken met wat de dichters van de fictieve brieven wilden bereiken. Keuze was er in elk geval genoeg.

De heldinnenbrief is een genre dat hoge eisen stelt. Dichters die in het voetspoor van Ovidius in hun eigen taal en tijd zulke teksten willen maken en hun ideeën in een personage willen uitbeelden, moeten ervan houden levensbeschrijvingen te lezen en zich met genoeg verdiepen in biografische details. Het is namelijk de kunst om uit de levensgeschiedenissen van prominenten geschikte momenten te kiezen waarop ze een klacht aan een bepaalde dierbare persoon, om een of andere reden ver buiten bereik, hadden kunnen schrijven. Een vast onderdeel in de brieven is het overzicht van de levensgeschiedenis van de fictieve auteurs, waarin hun moeilijke of zelfs uitzichtloze situatie op dat

moment levendig wordt beschreven om medelijden op te wekken of een schuldige aan te klagen of iets dergelijks. De historische gegevens die hier de revue passeren behoren te kloppen of althans geloofwaardig als feiten te worden gepresenteerd. Ten slotte moet ook de ruimtelijke scheiding tussen de afzender en de ontvanger authentiek overkomen om de brief fictie intact te houden. Zo kon Ovidius er in zijn tijd van uitgaan dat iedere potentiële luisteraar of lezer wist dat Penelope een half mensenleven op haar terugkerende Odysseus heeft gewacht, zo kon Janus Secundus er in 1533 op vertrouwen dat met hem heel lezend Europa wist dat een kerkermuur Catharina van Aragon scheidde van haar echtgenoot Hendrik VIII, en zo kon Hubert Korneliszoon Poot omstreeks 1721 met een gerust hart aannemen dat zijn lezers vanuit hun bijbelkennis wisten dat koningin Vasthi niet voor haar Ahasverus had willen dansen waardoor ze door hem was verstoten, hoewel er voor de zekerheid toch maar een korte historische inleiding aan zijn brief is toegevoegd.

Hoe bekender de personages en hoe groter hun politieke of literaire belang, hoe aantrekkelijker de heldinnenbrief. Een introductie aan het begin van de tekst is overbodig omdat het om persoonlijke brieven gaat met een afzender en een ontvanger die elkaar goed kennen. De dichters kunnen dus met de deur in huis vallen. Na een korte groet waarin de namen zijn verwerkt komt dan al snel de kwestie naar voren waarvoor het personage een uitweg zoekt, meestal, maar niet noodzakelijk, op het gebied van de liefde. Zo ontstaat vers voor vers een beeld van de leef- en denkwereld van iemand die in een emotionele crisis verkeert en daar uiting aan geeft. De heldinnenbrief is dus in eerste instantie een brief, maar hij deelt ook veel kenmerken met de *liefdeselegie*, een klacht waarin herinneringen aan betere tijden worden afgewisseld met treurigheid of woede om het verlies daarvan. Zo laat P.C. Hooft rond 1602 zijn personage Menelaus treuren om de afwezigheid van zijn Helena – ‘[ick] loose sucht op sucht, en queel een droeve sangh’ –, zo laat de dichter Caspar Barlaeus in 1629 prinses Amalia van Solms wanhopen over de risico’s voor haar echtgenoot Frederik Hendrik bij zijn beleg van ’s-Hertogenbosch – ‘nu zijn mijn tranen int [inkt]’² –, en zo laat Elisabeth Wolff-Bekker in 1773 gravin Jacoba van Beieren haar zwannenzang zingen voor haar laatste echtgenoot, vlak voordat zij sterft – ‘Dan hoor ik uit uw’ mond, voor ’t laatst, een teder woord...’.

Tegelijkertijd vormt de heldinnenbrief een *karakteruitbeelding*. De woorden van het personage moeten overeenstemmen met leeftijd, geslacht, afkomst, maatschappelijke positie en levensomstandigheden en ze moeten vooral overtuigend zijn. Deze overredingskracht speelt uiteindelijk de hoofdrol. De brief

dient uitgerust te zijn met passende argumenten, stilistische en retorische technieken en met de juiste hoeveelheid pathos om een overtuigend betoog te vormen waarin de fictieve ontvangers van de brieven – en via hen de lezers – zich voelen *aangesproken*. Binnen zo'n sfeer kunnen de dichters hun poëtische, morele of maatschappelijke ideeën overbrengen. De Menelausfiguur van Hooft probeert zijn Helena tot terugkeer te verleiden door een heel pleidooi te houden voor zichzelf als ideale man. Het personage Amalia van Solms stelt zich haar toekomstige lot voor als eenzame weduwe om zo Frederik Hendrik ertoe te bewegen zich als aanvoerder van de Staatse legers in de luwte van de strijd te houden. Zij wil aantonen dat hij voor familie en volk onmisbaar is. De stervende Jacoba van Beieren ten slotte neemt waardig afscheid van haar geliefde echtgenoot door haar levensverhaal in te zetten en aan te tonen dat overmacht haar politieke loopbaan heeft gefnuikt. Wie heldinnenbrieven analyseert en op zoek is naar de retorische strategieën, ontdekt de ideeën die verborgen zitten achter de uitbeelding van de personages. Heldinnenbrieven zijn eeuwenlang dragers geweest van morele, godsdienstige of politieke opvattingen.

Epistele, dewelcke Penelope scrijft tot Ulysses
Desen brief (gescreven met drucke) gesonden wort
Van Penelope, tuwaerts in liefden blakende,
Aen u Ulysses, die traech bevonden wort
Tot mywaerts. [...]
(Van Ghistele 1553)

Brief van Menelaus aen Helena
De groetenisse die u voorcomt hier te lesen
Sendt Menelaus d' uwe, oft die het plach te wesen,
O Dochter van Iupijn, die hy by Leda wan
Onder de pluymen blanck van soet-singhende Swan: [...]
(Hooft ca. 1602, ed. 1615)

Helena antwoordt tot Paris ['Op die Stemme Tant que vivray']
Prince.
Prince seer schoon, Troyen u groote stadt,
Noch oock u Croon, daer toe u gelt en schadt
Acht ick niet een boon, noch al u Rijckdom pladt,

Maer u persoon, die behaget my wat. [...]
(Prinsesse liet-boec 1605)

Epistola Ameliae ad Henricum Fredericum
Si vacat, & nullus circum tentoria miles
Barbaricis inflat classica rauca sonis:
Nec medios inter cuneos, fossasque, globosque
Efferus, & multa caede cruentus ovas: [...]
(Barlaeus 1629)

Een vertaling van het bovenstaande fragment door Huygens (1630):
'T en zij u tijd ontbreeckt; 't en zij het rouw gerommel,
Hier van een' schrael trompet, daer van een' trotser trommel,
Uw' tent doe daveren, gelijck uws vijands hert
'T en zij ghij 't in den drang van dusend kogels herdt,
En, soo voll bloeds als moeds op 'tstadigh menschen-slachten
Uw' loopgraef en uw lijf legt in des vijands grachten; [...]

Barber aen Dioscorus, haren Vader
De zelve Barber, die uw kint te wezen plagh,
Draeght Vader, zoo zy u noch Vader noemen magh,
Haer' groet op met haer hart, genegen u te volgen,
Tot Christus' outer toe. [...]
(Vondel 1642)

Antwoord van Judas Thaddeus, aen Simon Zelotes zijnen broeder
Myn broeder, so gy leeft, so lees mijn laetste lett'ren.
Dan so de wraeck alrede u 't leven quam verplett'ren;
Lees hier de later tijd mijn liefde, en sterven uyt.
De schrik dreef' my het sweet by droplen door de huyt,
Toen ik uw brief' ontving, [...]
(Bidloo 1675)

Maria de Medicis aan haren zoon, Lodewijk den Dertienden, koning van Vrankryk
Schroom niet, ô Lodewyk! Dit blad papiers te leezen,
Zo ge alle menschlykheid niet gantsch hebt afgelegd;
Zo ge u nog heugt dat gy my eerbied hebt beweezen;

Zo ooit uw hart was aan uw Moeders hart gehecht. [...]
(Van Merken 1762)

Jacoba van Beieren aan Frank van Borsselen
Myn waarde Borslen, hoe verblydde my uw Brief!
Ik kus het dierbaar schrift, door uwe pen geschreeven.
Neen, vlei U langer niet; 'er is geen hoop, myn Lief.
Ik zie, wel haast, het eind van myn rampspoedig leeven. [...]
(Wolff-Bekker 1773)

Werther aan Ismene
Ontvang den jongsten groet, beminlijkste aller Vrouwen!
Van hem, wien 't eerst uw oog de Liefde kennen deed:
Ach, kan een sterveling op aardisch geluk vertrouwen?
Mijn heil hing aan de Min: de Min schiep al mijn leed. [...]
(Feith 1779)

Agnes van der Sluis aan Floris V
Wanneer dit schrift zich uitrolt voor uwe oogen,
Mijn Floris, o, mijn Floris, (laat mij dus,
Ach, licht voor 't laatst, nog ééns u noemen mogen!)
Dan strekke 't u ten jongsten afscheidskus! [...]
(Ten Kate ca. 1836)

De heldinnenbrief: genre, naam en definitie

Wat direct in het oog springt bij het zoeken naar heldinnenbrieven in de Nederlandse literatuur is dat ze onderling sterk van elkaar verschillen. Ze komen niet alleen voor verzameld in een reeks, of bijvoorbeeld als *Elegia IV* in een bundel Latijnse elegieën, maar ook getoonzet als liefdesliedjes en beurtzangen of verstoep als brief waarmee een bode opkomt in een toneelstuk. Ze kunnen bestaan uit rederijkersverzen of elegische disticha, ze kunnen geversificeerd zijn in heffingsverzen of alexandrijnen en ze kunnen beoogd zijn als liefdeslessen, stichtelijke levensverhalen of politieke schotschriften.

Toch behoren de teksten tot een en dezelfde literaire traditie omdat ze teruggaan op de bundel *Heroides* van Ovidius. Ze delen met elkaar de vormelijke

en inhoudelijke kenmerken van de brief en de karakteruitbeelding. Bovendien hebben ze in of meer of mindere mate overeenkomsten met de *liefdeselegie* en met het argumentatieve karakter en de *overredingskracht* van het overtuigende betoog. Daarmee vormen de navolgingen één genre, al is dat door de eeuwen heen telkens veranderd zoals dat bij literaire genres gebruikelijk is.³ Deze veranderingen hangen samen met de telkens andere manieren waarop Ovidius is geïmiteerd. Dat kunnen zeer letterlijke imitaties zijn met gebruikmaking van woorden en versregels van Ovidius aaneengeregend tot een *cento*, maar ook Nederlandstalige bewerkingen ‘Nae ’sLandts gheleghenheyt verduytschet’ en creatieve imitatio met nieuwe thema’s, personages en retorische doelen, afhankelijk van de telkens andere beweegredenen en de literatuuropvattingen van de dichters. Bovendien konden in de loop der tijden naast Ovidius’ *Heroides* ook succesvolle navolgingen op hun beurt als voorbeeld gaan fungeren.

Heldinnenbrieven zijn ondanks de genoemde verschillen altijd snel te herkennen. Ze vertonen weliswaar overeenkomsten met redevoeringen of *orationes* (Helena tot Paris, Jozef tot de vrouw van Potifar) en met klachten en liedjes op naam van beroemde personen zoals het Wilhelmus (‘Wilhelmus van Nassouwe ben ick’), maar ze onderscheiden zich doordat ze nadrukkelijk de brief fictie handhaven. In het Nederlandse volkslied staat niet ‘Wilhelmus van Nassouwe schrijf ick’, maar in heldinnenbrieven wel: ‘Ik schrijf, doorluchte Vorst! deez’ brief u uit den Briel’, ‘Ontvang in Loevestein, myn Arnold! deezen brief’ en ‘Schroom niet, ô Lodewyk! Dit blad papiers te leezen’. Bovendien refereren dichters of boekdrukkers regelmatig expliciet aan de *Heroides* van Ovidius. Dat gebeurt in drempeldichten, verklarende noten in de marge, in (helaas zeldzame) voorredes of in de teksten zelf, bijvoorbeeld door middel van overeenkomstige motieven zoals traanvlekken op het papier, of vergelijkingen van de schrijvende figuur met Ovidiaanse heldinnen: ze wacht als Penelope of klaagt als Dido. De belangrijkste kenmerken zijn constant, namelijk de briefvorm met een vaste structuur van de titel – ‘X aan Y’ –, de karakteruitbeelding, de versvorm en in meer of mindere mate ook de toon en motieven van de klacht of elegie, en de betoogtrant met de bijbehorende opbouw van de argumentatiestructuur: een smekend initium, een beschrijving van het dagelijkse gemis, een verhalend middendeel waarin de ontvanger wordt overtuigd en een pathetisch slot.

De beste naam voor dit genre in de Nederlandse letterkunde is ‘heldinnenbrief’. Dat is een term die kan bogen op een eeuwenoude geschiedenis. Dichters van Vondel tot Bilderdijk hebben de naam al gebruikt: ‘Nasoos heldinne-

brieven', 'heldinnebrief', *Heldinnen brieven* en *Heldinnenbrieven*.⁴ Ook is het ooit de vakterm geweest zoals blijkt uit het traktaat 'Over de navolging' (1763) van Paludanus en uit de 'Verhandeling over de Heldenbrieven' (1773) van Roullaud, hoewel in deze laatste de mannelijke variant 'heldenbrief' wordt gebruikt. Overigens waren er door vertalers van Ovidius ook termen gebruikt als 'clachtige' brieven van Griekse prinsessen en jonkvrouwen, 'treurbrieven' van 'vorstin-nen', of gewoonweg 'Princesse-brieven'.⁵ In de negentiende eeuw is het pleit echter beslecht: 'De heldinnebrief (Heroïde)' luidt een paragraaf in het *Handboek der dichtkunde en welsprekendheid* van Eschenburg en Van Kampen (1828/29), waarmee het genre officieel in kaart was gebracht. 'Heroïdes of Heldinnen-brieven' luidt niet veel later het overzicht van letterkundige en heldinnenbrief-auteur Collot d'Escury (1830), dat als volgt begint:

De zoogenaamde Heldinnen-brieven, bij de Romeinen en Franschen, naar hunne verschillende uitspraak, *Heroïden* genaamd, behooren tot eene der bevalligste en aangenaamste dichtsoorten, welke vooral geschikt zijn, om op het hart en gevoel te werken: in dezelve wordt uit het hart tot het hart gesproken; nu eens geschiedt dit met kracht en waardigheid, dan weder met hartstogtelijke teederheid, en een roerenden ernst, naar de betrekking, waarin degeen, die dezelve verbeeld wordt te schrijven, zich op dien stond bevindt.⁶

Toen vijfjaar later de 'Verhandeling over den heldinnenbrief' van Schull (1835) verscheen, was de benaming een feit, hoewel deze letterkundige het genre wel erg beperkt opvatte:

Volgens onze bepaling, is de heldinnenbrief een hartstogtelijk gedicht, in den midde-toon van de elegie en van het treurspel, in den vorm van eenen brief, welke verondersteld wordt geschreven te zijn door eene beroemde vrouw aan haren geliefden, aan welken zij openhartig haar geheele gevoel, hare drift en hare aandoeningen schetst.⁷

In zijn omschrijving is Schull voorbijgegaan aan het feit dat brieven op naam van mannelijke personages eeuwenlang als varianten tussen de brieven van vrouwen zijn gemengd en dat die dus moeten worden meegeteld. Het overwicht van de brieven uit naam van vrouwen maakt dat de vrouwelijke term de algemene aanduiding is geworden, ook voor brieven uit naam van mannen. Dat geldt evengoed voor Ovidius. Zijn bundel is als 'Brieven van heldinnen' de geschiedenis ingegaan terwijl er drie brieven van mannen (Paris, Leander en

Acontius) in voorkomen, wat door een zestiende-eeuwse commentator is verdedigd op grond van het principe dat de meerderheid telt.⁸ Het voorbeeld van Ovidius heeft onder meer de zeventiende-eeuwse Neolatijnse dichter Jean-Antoine Vincart ertoe gebracht zijn brieven op naam van vrouwelijke én mannelijke heiligen 'Brieven van heilige heldinnen' te noemen.⁹ Collot d'Escury (1830) vond het overigens niet verwonderlijk dat Ovidius merendeels vrouwen ('heldinnen uit den fabeltijd') de pen in handen had gegeven, omdat de 'taal van teederheid en gevoel' 'het treffendst van vrouwelijke lippen vloeit'.¹⁰ Kortom, van Vondel tot Bilderdijk is *heldinnenbrief* voor zowel Ovidius' exemplaren als voor de navolgingen gebruikt, waarna het in de negentiende eeuw de vakterm is geworden.

Het bovenstaande heeft ertoe geleid dat er voor dit onderzoek een definitie is geformuleerd die bruikbaar is voor alle heldinnenbrieven zoals die in het Nederlandse taalgebied zijn verschenen:

Een heldinnenbrief is een fictieve brief in het Latijn of in de moedertaal met kenmerken van een elegie, gedicht vanuit het perspectief van een bekend literair of historisch personage (v/m) dat zich op een kritiek moment in het leven richt tot een geliefde of vertrouweling om hem of haar van iets te overtuigen. Het genre gaat terug op de bundel *Heroides* van Ovidius.

De Europese context

Heldinnenbrieven zijn, zoals duidelijk zal worden, niet uniek voor Nederland en Vlaanderen. De teksten passen in een literaire traditie die zich vanuit Italië op ruime schaal in Europa heeft verspreid, globaal gezien van Rome tot Stockholm en van Londen tot St. Petersburg. De populariteit van het genre is bekend sinds de beredeneerde bibliografie *Der heroische Brief* (1968) van Heinrich Dörrie, waarin hij het genre beschrijft, inventariseert en voorziet van korte toelichtingen.¹¹ De studie moet bij verschijning voor veel letterkundigen een eye-opener zijn geweest. Er bleek een netwerk te bestaan van navolgingen van Ovidius' *Heroides* over heel Europa met uitlopers tot in Rusland, zowel in het Latijn als in zeker tien volkstalen (Italiaans, Grieks, Spaans, Portugees, Frans, Engels, Duits, Nederlands, Zweeds en Russisch), met een chronologische reikwijdte vanaf het begin van de vierde tot in de eerste helft van de twintigste eeuw. De grootste productiviteit werd bereikt vanaf het Italiaanse Quattrocento tot de romantiek in de eer-

ste helft van de negentiende eeuw. Dörrie geeft aan het slot van *Der heroische Brief* een Publikationsliste van circa duizend titels met vindplaatsen.

Italië nam volgens Dörrie het voortouw bij de popularisering van het genre. De eerste duidelijk herkenbare verzameling is de bundel *Pistole* van Luca Pulci (1481). Hierin richten beroemde personages uit de klassieke literatuur en geschiedenis zich tot naasten en (ex-)geliefden, zoals Circe aan Odysseus, Jarbas aan Dido, Marcus Brutus aan Porcia en Cleopatra aan Caesar. De bundel is in Florence aan Lorenzo il Magnifico opgedragen en werd maatgevend voor de internationale kring van dichters-humanisten. In de zestiende eeuw werd er nog verschillende malen op het genre gevarieerd. Nieuw was het idee om brieven te componeren uit naam van eigentijdse politieke figuren zoals Anna van Bretagne aan Lodewijk XII (1509) en Catharina van Aragon aan Hendrik VIII (1532/1533). Vanaf 1669 werd er vanuit Italië niet meer aan het genre bijgedragen.

Buiten Italië onderscheidt Dörrie een bloeitijd in de zestiende eeuw in Engeland, die werd afgesloten met Michael Draytons *England's heroicall epistles* (1597) met brieven en antwoordbrieven van koninginnen, ladies en hun partners als een 'catalogue of heroical loves'. Pas weer in de achttiende eeuw zouden daar hoogtijdagen volgen rond Alexander Pope ('Eloisa to Abailard', 1717/18). De Noordelijke Nederlanden kenden volgens Dörrie hoofdzakelijk één bloeiperiode in de vroege zeventiende eeuw, in de kringen van Neolatijnse dichters in Leiden rond Janus Dousa Pater en Johannes Meursius (1602) tot Caspar Barlaeus (1629). In de Zuidelijke Nederlanden werd, nog steeds volgens Dörrie, de periode 1630-'40 gedomineerd door religieuze heldinnenbrieven ofwel 'heiligenbrieven' (*heroides sacrae*) van jezuïetendichters als Boudouin Cabliau en Jean-Antoine Vincart, in het noorden gevolgd door Joost van den Vondel (1642).¹² Duitsland was er laat bij: pas toen het Italiaanse aandeel in het genre in 1669 voorgoed was geëindigd, begon de Duitse bloeitijd met Christian Hofmann von Hofmannswaldau (*Heldenbriefe* 1679). Vervolgens ontstond hier een traditie van brieven gebaseerd op de bijbel, vooral op het Oude Testament.

Frankrijk nam in de achttiende eeuw de leiding over. Dörrie zag voor dit land een belangrijke rol weggelegd toen in het midden van de eeuw, na een terugval van de belangstelling voor klassieke genres, de traditie van de heldinnenbrief in Europa herleefde. Charles Pierre Colardeau en Claude Joseph Dorat begonnen in 1758 met een briefwisseling geïnspireerd op Alexander Papes brief 'Eloisa to Abailard', direct gevolgd door een keur van dichters als Jean François de La Harpe en A.M.H. Blin de Sainmore. De Franse voorbeelden waren veelal gebaseerd op tragische gebeurtenissen in de actualiteit en ze vonden

hun weg in Engeland, Spanje en Rusland. In het achttiende-eeuwse Nederland zou, aldus Dörrie, alleen aan het einde van de eeuw een korte opbloei zijn ontstaan met de Neolatinse dichters Jacobus Hoeufft en Hendrik Collot d'Escury. De negentiende eeuw kende volgens hem – naast een handvol prijsinzendingen voor het jaarlijkse *certamen poeticum Hoeufftianum* van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen – voornamelijk nog Franse en Duitse pogingen tot restauratie.

Het overzicht van Dörrie heeft furore gemaakt. Toch is er ook kritiek gekomen. Door de grote hoeveelheid feitelijke gegevens vormde het een belangrijk uitgangspunt voor verder onderzoek, maar dat laatste is vooral gestimuleerd door, hoe kan het ook anders, de talrijke lacunes. Vanaf de verschijning in 1968 is er op hiaten gewezen en zijn in het buitenland veel aanvullende studies verricht.¹³ Die waren evenwel anders van aard: de belangstelling om een literaire traditie te beschrijven door middel van een bibliografie is afgenomen en de interesse gaat nu eerder uit naar veranderende literatuuropvattingen. Tot nu toe ontbrak voor Nederland dergelijk werk op het gebied van heldinnenbrieven, evenals een grondiger inventarisatie van het materiaal. Dörries overzicht van de brieven in het Nederlandse taalgebied is namelijk zeer onvolledig: het aandeel vanuit rederijersmilieus en literaire genootschappen is bij hem groten-deels buiten beeld gebleven en het accent is te zwaar komen te liggen op Neolatinse teksten en niet op de veel talrijkere, populaire volkstalige.

Deze studie naar het Nederlandse aandeel in de Europese literaire traditie bouwt voort op eerder onderzoek. In 1763 besprak Petrus Paludanus de heldinnenbrief al in zijn vertoog 'Over de navolging' voor het Leidse letterkundige studentengenootschap *Minima crescunt* en in 1773 hield de literair-criticus Henri Jean Roullaud een 'Verhandeling over de Heldenbrieven' voor het letterkundige genootschap *Diligentiae omnia*.¹⁴ In de negentiende eeuw zijn kort na elkaar overzichten van het genre gepubliceerd door de letterkundigen Hendrik Collot d'Escury (1830) en P.S. Schull (1835).¹⁵

Daarna volgde ruim een eeuw wetenschappelijke stilte die duurde tot Van Duinkerken ('Spelen met Ovidius' 1958), de serie korte artikelen van Arens (1960-70) en de Leidse oratie van Zaalberg (1964) over de Menelausbrief van P.C. Hooft.¹⁶ Hernieuwde belangstelling was er vanaf eind jaren '80 in de artikelen van Ter Meer (1987), Rabbie (1988), Eyffinger (1988, 1990), Smits-Veldt (1989), Doek (1992), Guépin (1994-2002), Heesakkers (1994-95) en Van Marion (1994-2004). Op zeker moment werden heldinnenbrieven zelfs min of

meer populair met de vertaling van Ovidius' *Heroides* als *Legendarische vrouwen* (1994) in de reeks Ambo-Klassiek, die bijvoorbeeld in 1996 de Amsterdamse toneelschool inspireerde tot geïmproviseerde antwoorden aan de eerste vijftien Ovidiaanse heldinnen. In hetzelfde jaar wijdde de VPRO een aflevering van *Noorderlicht* aan het onderzoek naar heldinnenbrieven waarvan in de onderhavige studie verslag is opgemaakt. Schenkeveld-van der Dussen gaf het genre voor het eerst weer een plaats te midden van hofdichten, epos en toneel in de inleiding van het standaardwerk *Met en zonder lauwerkrans* (1997).

Onderhavige studie zal op basis van het vele nieuwe materiaal het beeld over de heldinnenbrief in Nederland, voor zover dat bestaat, grondig wijzigen. Het corpus teksten dat vele malen groter is dan Dörrie in zijn tijd had ingeschat, werpt nieuw licht op zijn ideeën als zou het genre in dit taalgebied laat op gang zijn gekomen (Nederland was er in 1412 juist vroeg bij), voornamelijk het werk zijn van Neolatijnse auteurs (juist de dichters in de volkstaal dragen het genre) en na Vondel nauwelijks meer Nederlandstalige exemplaren kennen (er zouden nog ruim anderhalve eeuw brieven in de volkstaal volgen). Dörrie had veel te vroeg, namelijk in 1658, de actieve periode van de heldinnenbrief hier te lande afgesloten.¹⁷ De winst van de zoektocht voor deze nieuwe studie zit hem dus zowel in de prille begintijd van het genre als in de bijdragen uit rederijkersmilieus en andere zeventiende- en begin achttiende-eeuwse brieven in de volkstaal, en bovendien in het genootschapsleven in de tweede helft van de achttiende eeuw waarbinnen de heldinnenbrief een imposante groei doormaakte en daarmee Frankrijk in productiviteit naar de kroon stak. Met de honderden nieuw gevonden brieven tot en met het begin van de negentiende eeuw lijkt de verhouding ten opzichte van de omringende landen – voor zover de informatie daarover voorhanden is – ingrijpend veranderd. Nederlanders hebben de heldinnenbrief eeuwenlang actief beoefend en er hun literaire aspiraties, hun opvattingen over liefde, trouw, vrouwelijkheid en mannelijkheid, en hun geloof en vaderlandsliefde in uitgedragen.

Vraagstelling en onderzoeksmethode

Hierboven is al naar voren gebracht dat heldinnenbrieven de morele, godsdienstige of maatschappelijke ideeën van dichters weerspiegelen. Achter de verschillen tussen de teksten gaan bovendien variaties schuil in de opvattingen over het genre zelf, dat wil zeggen in de denkbeelden of uitspraken over de

functies van de brieven (bijvoorbeeld ‘nut’ en ‘vermaak’ of een exemplarische liefdesles), over de technieken die nodig zouden zijn om die functies te realiseren (zoals de mogelijkheid de lezers te ontroeren), en over de aard van de teksten (wat is een heldinnenbrief?). Hiermee hangen ook de variaties samen in de manieren waarop de nieuwe brieven met het voorbeeld van Ovidius’ *Heroides* in verband zijn gebracht (van ‘slaafse’ tot ‘creatieve’ imitatio). In dit boek komen zowel de literaire kant (bronnengebruik, imitatio-procédés, enz.) als het gedachtegoed (moreel, religieus, enz.) aan bod.

Centraal staat daarom de vraag hoe dichters, van Dirc Potter tot Willem Bolderdijk, zijn omgegaan met het voorbeeld uit de klassieke Oudheid. Welke nieuwe heldinnenbrieven zijn er gedicht en welke nieuwe personages en thema’s zijn er aangevoerd? Welke variaties zijn er aangebracht in de opbouw van de brieven en de retorische doelen, in het gebruik van de literaire motieven en de stijlmiddelen? Welke nieuwe didactische, morele of politieke oogmerken hadden de heldinnenbriefauteurs, met andere woorden, wat wilden ze bereiken met hun vertalingen van de *Heroides* of met welk doel dichtten ze antwoordbrieven of bewerkingen in moralistische of christelijke zin of juist geheel nieuwe brieven: moest het allemaal anders en beter en waaruit bestaat dan dat ‘beter’?

Deze laatste vragen zijn niet gemakkelijk te beantwoorden. Heldinnenbriefauteurs zijn zelden expliciet over hun opvattingen en bedoelingen. Hier geldt wat in het algemeen voor literair-theoretische uitspraken van dichters in de vroegmoderne tijd opgaat: ‘disparaat’, ‘vol hiaten’ en ‘sterk afhankelijk van directe theoretische voorbeelden en de literaire praktijk’,¹⁸ of zoals Vondel het voor beginnende dichters formuleert: ‘Een leergierige lette wel [*goed*] op de lessen en regels der kunste, gevonden uit het voorbeelt der treflijkste Dichteren’ (*Aenleidinge*, v. 107-109). Daarom zijn de antwoorden op de onderzoeksvragen vaak binnen de brieven zelf gezocht, speciaal daar waar de afwijkingen van Ovidius en de variaties op zijn thema’s en personages doen vermoeden dat er nieuwe ideeën in zijn uitgedrukt. Er zijn twee methoden gebruikt om de contemporaine ideeën of regels te achterhalen.

Ten eerste was dat de systematische vergelijking van de teksten met Ovidius’ *Heroides* en in voorkomende gevallen meer eigentijdse, gezaghebbende brieven. Dergelijke contrastanalyses tussen de bron- en doeltteksten¹⁹ verschaften inzicht in de imitatio-procédés en ze tonen behalve overeenkomsten vooral de afwijkingen, die vervolgens beide kunnen worden geïnterpreteerd, waarbij de laatste de interessantste bronnen vormen voor de nieuwe ideeën.

Ten tweede zijn er analyses van de argumentatiestructuren in de brieven gemaakt. Daarmee wordt getoond hoe de tekstopbouw verloopt en welke argumenten er zijn geselecteerd om een bepaald doel te bereiken. Deze methode levert niet alleen meer zicht op het oogmerk van de fictieve personages, maar ook op de retorische doelen van de dichters zelf, die een scala aan literaire argumentatiemiddelen ter beschikking hadden én gebruikten om hun publiek te overtuigen en eventueel collega-dichters uit te lokken tot reacties.

Het terrein van dit onderzoek vormt, kortom, het spanningsveld tussen de klassieke, Ovidiaanse bron en de breed uiteenlopende navolgingen uit latere, door andere literatuur- en geloofsopvattingen en een andere seksuele moraal gedomineerde eeuwen, en tussen de nieuwe heldinnenbrieven onderling. Alle analyses dienen ertoe te achterhalen en onder woorden te brengen hoe de traditionele vorm en inhoud van een klassiek (en 'heydensh') werk als de *Heroides* telkens opnieuw is aangepast aan de (christelijke) cultuur in het Nederlandse taalgebied en de steeds weer veranderende eisen van poetica en samenleving.

Bronnen en opzet van deze studie

Dit onderzoek behandelt de heldinnenbrieven in de moedertaal en in het Latijn die zijn ontstaan in, zoals de titelpagina met een anachronisme zegt, 'Nederland', dat wil zeggen het Nederlandse taalgebied in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden. Het gaat om een corpus van ruim zeshonderd teksten die op systematische wijze bij elkaar zijn gezocht. Als uitgangspunt dienden de titels in de negentiende-eeuwse overzichten van het genre, aangevuld met de Lijst van Geerebaert (1924), de Publikationsliste in *Der heroische Brief* van Dörrie (1968) en *De oudheid in het Nederlands* van De Rynck en Welkenhuysen (1994, 1997). Vervolgens is het bezit van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde doorgenomen op de trefwoorden 'brieven' en 'mengelpoëzie'. Van menige Neolatijnse auteur is de verzamelde poëzie doorzocht op bijzondere titels van elegieën, evenals talloze registers van liedboekjes, almanakken, pamfletcatalogi en omvangrijke reeksen jaarbundels van literaire genootschappen. Naar brieven uit de Zuidelijke Nederlanden is speciaal gezocht in bibliotheken in Antwerpen en Gent. Daarnaast zijn alle interne verwijzingen gevolgd, waardoor het onderzoek soms op grillige wijze is verlopen.

De ruim zeshonderd verzamelde heldinnenbrieven bestaan uit Nederlandse 'vertalingen' van Ovidius' *Heroides* (dat wil zeggen adaptaties in de moeder-

taal, bewerkingen voor een contemporair publiek), uit antwoordbrieven op de *Heroides*, en uit talloze variaties op Ovidius: nieuwe brieven met nieuwe fictieve auteurs. Ze ontstonden van de vijftiende tot de negentiende eeuw, met het zwaartepunt in de vroegmoderne tijd (de enkele twintigste-eeuwse exemplaren zijn buiten beschouwing gelaten). Ze werden gedicht door meer dan honderdveertig Nederlandse en Vlaamse auteurs, zowel mannelijke als vrouwelijke, hoewel de laatsten zwaar in de minderheid zijn (de verhouding is ongeveer 10:1). De Neolatijnse brieven zijn voor dit onderzoek door mij vertaald; de Neolatijnse en Nederlandstalige teksten hebben wederzijds veel invloed uitgeoefend en kunnen niet los van elkaar worden bestudeerd.

Het zichtbare resultaat van deze zoektocht naar heldinnenbrieven is de *Brievenlijst* aan het eind van dit boek met alle gevonden titels met auteurs en bronvermeldingen. Hierin treffen lezers dus altijd de bibliografische informatie aan over de brieven die in de lopende tekst worden genoemd. Die informatie staat niet in het zo kort mogelijk gehouden notenapparaat. De *Brievenlijst* is ook te vinden op het internet,²⁰ waar een groot aantal van de teksten te vinden is en waar nieuwe vondsten aan zullen worden toegevoegd.

Omdat dit onderzoeksverslag is gericht op brieven, komen niet alle vormen van invloed van Ovidius' *Heroides* aan bod, zoals die op het Nederlandse toneel.²¹ Ook krijgen niet alle brieven evenveel aandacht. Binnen het corpus zijn duidelijk meer en minder invloedrijke auteurs aan te wijzen, dat wil zeggen dichters die het initiatief namen tot nieuwe varianten en anderen die volgden, bijvoorbeeld met antwoordenbrieven. Het onderzoek is vooral op de 'voortrekkers' gericht. En omdat per periode en per auteur of groep auteurs de personages, de thematiek en de ideeën verschillen, is deze studie naar opvattingen over het genre chronologisch opgezet. Daarbij is uitgaan van opeenvolgende 'groepen' brieven en auteurs om zo te proberen de veranderingen en vernieuwingen in de loop van de tijd waar te nemen en te benoemen. De reacties van omringende dichters zijn waar nodig in de slotparagrafen van de hoofdstukken beschreven. Dergelijke clusterings zijn belangrijk, want heldinnenbrieven zijn veelal het resultaat van een literair netwerk, een schooloefening of een geleerd spel waarin men vakgenoten wil overtroeven.

De hoofdstukken in dit boek zijn dus rond literaire modes of clusters geconcentreerd. De aandacht richt zich aanvankelijk op het begin van de traditie: de liefdesvoorschriften van Dirc Potter uit de vijftiende eeuw en de Antwerpse *Heroides*-vertalingen van Cornelis van Ghistele en zijn nieuwe brieven uit de zestiende eeuw. Daarop volgen de Neolatijnse brieven van studenten en docenten

aan de jonge Leidse universiteit omstreeks 1600, de zeventiende-eeuwse brieven van dichters met een voortrekkersfunctie in dit genre – P.C. Hooft, Caspar Barlaeus en Joost van den Vondel – en ten slotte de achttiende-eeuwse brieven vol gevoel, deugd en vaderlandsliefde en de talrijke inzendingen van twee literaire genootschappen in Leiden en Den Haag tot omstreeks 1810. Het boek begint met een inleiding op de oorsprong van alle heldinnenbrieven, Ovidius' *Heroides*.

OORSPRONG VAN DE HELDINNENBRIEF: OVIDIUS' HEROIDES

Rollenspel

Ovidius' verzameling *Heroides* staat aan het begin van de literaire traditie die door meer dan honderdveertig Nederlandse dichters is voortgezet. Zijn werk was van groot belang: het fungeerde steeds als uitgangspunt voor hun eigen bewerkingen in de volkstaal, hun navolgingen in het Neolatijn, hun antwoordbrieven of hun nieuwe brieven die de heidense en frivole originelen juist moesten doen vergeten.

Toch was Ovidius niet de eerste. Propertius, een van zijn beroemde tijdgenoten in het laatste decennium voor het begin van onze jaartelling, ging hem voor. Deze 'geleerdste en meest uitbundige' van de Romeinse liefdesdichters had al eens eerder een elegie gedicht die de vorm had van een brief vanuit het perspectief van een vrouw, al was dit geen bekend literair personage. De fictieve schrijfster is een zekere Arethusa, een Romeinse die haar echtgenoot smeekt terug te keren van het beleg dat hij zou voeren rond de stad Bactra in het huidige Afghanistan:

Deze woorden zendt Arethusa aan haar eigen Lycotas,
als u tenminste de mijne nog kunt zijn, nu u zo vaak afwezig bent. [...]
Is dit de echtelijke vrouw, zijn dit de nachten die mij zijn toegezegd,
toen ik mijn weerloze armen overgaf aan uw onstuimigheid?¹

Heeft de tweeënzeventig verzen lange elegie van Propertius als voorbeeld geëindigd voor zijn jongere collega?² In elk geval vinden we in Ovidius' *Heroides* verschillende motieven uit de Arethusabrief van Propertius terug. Zo vormen ook in de *Heroides* de tranen vlekken op het papier, ook voor Ovidius' schrijfsters zijn de nachten lang en koud, ook zij weigeren zichzelf te verzorgen en officiële purperen kleding te dragen en ook hier heerst de angst dat de toegesproken

minnaars ontrouw zijn in het verre land. Het slot van de Arethusabrief lijkt eveneens een voorbeeld voor de *Heroides* te zijn geweest, zij het dat de dankbetuiging die de Romeinse uiteindelijk op een van de stadspoorten zou willen aanbrengen als haar echtgenoot levend zou terugkeren – ‘Van een dankbare vrouw voor de veilige thuiskomst van haar man’³ – bij Ovidius een nieuwe, wrange inhoud heeft gekregen. Sommige van zijn dodelijk bedroefde schrijvers ontwerpen zelfs grafschriften waarin ze hun voormalige geliefde beschuldigen van moord:

Demophoön heeft Phyllis, de gastvrouw die hem liefhad, uitgeleverd aan de dood;
hij verschaftte het motief voor haar dood, zijzelf de hand.⁴

Toch claimt Ovidius de vondst van de heldinnenbrief voor zichzelf: ‘Hij [Ovidius] heeft dit genre uitgevonden, anderen was het onbekend.’⁵

Met Propertius behoorde Ovidius tot een groepje dichters in Rome bij wie het genre van de liefdeselegie buitengewoon in trek was.⁶ Vanaf het begin van zijn dichterlijke carrière sloot hij zich bij hun werk aan. De gebruikelijke thema’s en personages paste hij toe in zijn debuutbundel ‘Liefdeselegieën’ (*Amores*) uit het laatste decennium voor het begin van onze jaartelling. Zo is zijn ideale minnares in de *Amores*, Corinna, ongetwijfeld geïnspireerd op de fictieve minnaressen Lesbia, Delia en Cynthia (van respectievelijk Catullus, Tibullus en Propertius). Tegelijkertijd heeft Ovidius, althans volgens Holzberg (2001), met zijn debuut het genre van de liefdeselegie vernieuwd. Bij hem viel de traditionele elegische ikfiguur niet langer samen met de dichter zelf. In plaats daarvan demonstreerde Ovidius zijn vermogen tot rollenspel: zijn ‘ik’ wordt in een lange reeks variaties telkens op een andere manier verliefd, of gaat althans telkens anders met zijn gevoelens om.

Ovidius ging enkele stappen verder met zijn tweede bundel, *Heroides*, die het vertrekpunt zou gaan vormen voor het genre van heldinnenbrieven. De *Heroides* dateren van omstreeks het begin van onze jaartelling.⁷ Hier hebben voor het eerst alle liefdeselegieën de vorm gekregen van brieven. Bovendien is er niet langer één ik-verteller aan het woord, maar telkens andere ik-personages, ontleend aan het Grieks-Romeinse literaire erfgoed. Met elkaar vormen deze fictieve briefschrijvers een reeks lotgenoten in allerlei stadia van verliefdheid, radeloosheid of woede om het afgewezen zijn, kortom liefdesklachten en aanklachten vanuit een telkens wisselend perspectief. Aanvankelijk ging het alleen om een vijftiental vrouwen (*Heroides* 1-15), maar de reeks is later aangevuld met

1	Penelope aan Odysseus:	Penelope wenst Odysseus' onmiddellijke terugkeer
2	Phyllis aan Demophoön:	Phyllis wacht tevergeefs op de ontrouwe Demophoön
3	Briseïs aan Achilles:	Briseïs smeekt Achilles haar weer als slavin bij zich te nemen
4	Phaedra aan Hippolytus:	Phaedra probeert haar stiefzoon Hippolytus te verleiden
5	Oenone aan Paris:	Oenone beschuldigt Paris van schandelijke ontrouw met Helena
6	Hypsipyle aan Jason:	Hypsipyle verwijt Jason dat hij haar heeft verlaten voor Medea
7	Dido aan Aeneas:	Dido probeert Aeneas ervan te weerhouden weg te zeilen naar Italië
8	Hermione aan Orestes:	Hermione eist dat Orestes haar weghaalt bij Pyrrhus, zoon van Achilles
9	Deianira aan Hercules:	Deianira zint op wraak voor de ontrouw van Hercules
10	Ariadne aan Theseus:	Ariadne verwijt Theseus haar in steek te hebben gelaten
11	Canace aan Macareus:	Canace neemt afscheid van haar broer Macareus met wie zij een kind had
12	Medea aan Jason:	Medea is vervuld van wrok tegen de ontrouwe Jason
13	Laodamia aan Protesilaus:	Laodamia waarschuwt Protesilaus zijn leven te sparen
14	Hypermnestra aan Lynceus:	Hypermnestra herinnert Lynceus eraan dat zij hem heeft gered
15	Sappho aan Phaon:	Sappho verlangt terug naar de omhelzingen van Phaon
16	Paris aan Helena:	Paris verleidt zijn gastvrouw Helena om mee te gaan naar Troje
17	Helena aan Paris:	Helena weegt in haar antwoord de voors en tegens af
18	Leander aan Hero:	Leander besluit ondanks de storm naar Hero toe te zwemmen
19	Hero aan Leander:	Hero antwoordt dat ze in angst op Leanders komst wacht
20	Acontius aan Cydippe:	Acontius meent dat hij het recht heeft om Cydippe te trouwen
21	Cydippe aan Acontius:	Cydippe antwoordt dat ze van dat voorstel ziek is geworden

een drietal brievenparen van mannen en vrouwen (*Heroides* 16-21). Welke titel de verzameling oorspronkelijk heeft meegekregen, is niet meer met zekerheid vast te stellen. De brieven staan sinds de oudste, vijftiende-eeuwse edities uit Rome en Bologna bekend als 'Brieven van heldinnen' (*Epistulae heroidum*) of kortweg 'Heldinnen' (*Heroides*).⁸

Ovidius en de literaire canon van zijn tijd

Ovidius mag dan de briefvorm van zijn directe voorganger Propertius hebben overgenomen, voor de verhaalstof en de personages ging hij verder terug in de tijd.⁹ Zo is voor de eerste brief van de bundel 'Penelope aan Odysseus' (1) zonder moeite een context te vinden in Homerus' *Odyssee*, waar de eenzame Spartaanse koningin in afwachting van haar echtgenoot tijdens doorwaakte nachten genoeg tijd heeft om haar verlangens op papier te zetten, bijvoorbeeld na haar gesprek met de vreemdeling in boek 19. Misschien zijn haar woorden wel geschreven op het moment dat Odysseus verkleed als bedelaar aankomt op Ithaca. Zodoende zou hij zelf, als vermeende buitenstaander, de 'postbode' zijn aan wie Penelope haar brief zou willen meegeven.¹⁰

Elke vreemdeling die zijn schip naar deze kusten stuurt,
gaat hier bedolven onder vragen mijnerzijds vandaan,
en ik vertrouw hem het papier toe dat door mijn eigen vingers is beschreven,
om aan u te geven, mocht hij u ergens treffen.¹¹

De derde brief, 'Briseïs aan Achilles' (3), heeft als achtergrond de wrok van Achilles, het beroemde begin van Homerus' *Ilias*, waar tot grote woede van Achilles zijn slavin Briseïs is opgeëist door Agamemnon, waarna de held op een gegeven moment zelfs dreigt naar huis te zullen varen (*Ilias* 9). Bij Homerus krijgt Briseïs weinig aandacht, maar Ovidius biedt de slavin volop de kans haar meester te smeken om haar terug te nemen:¹²

Van de geroofde Briseïs komt de brief die u nu leest,
in moeizaam Grieks geschreven door een niet-Griekse hand.
Die vlekken die u ziet, zijn veroorzaakt door haar tranen,
maar gelukkig hebben tranen net als woorden hun gewicht.¹³

Thema's uit Homerus bleken bovendien goed te combineren. Zo loopt het in *Ilias* 2 slecht af met de Griek Protesilaus die bij Troje als eerste van boord springt en aan wal gaat: hij wordt meteen door Trojes sterke man Hector gedood. De treurige gevolgen voor zijn jonge bruid Laodamia zijn onder meer door de mythograaf Hyginus uitgebeeld. Ovidius laat nu deze Laodamia (13) in onwetendheid een bezorgde brief aan haar man Protesilaus schrijven waarin ze hem waarschuwt tegen Hector en tegen de aandrang om als eerste van boord te gaan. De lezers weten wel beter, haar smeekbeden zijn vergeefs:

Laat Menelaus vechten en zich op de vijand storten;
een man moet zelf zijn vrouw uit handen van de vijand terughalen.
U heeft een andere taak: u moet vechten om in leven te blijven,
zodat u kunt terugkeren in de armen van uw trouwe meesters.¹⁴

Bij de treurspeldichter Euripides vond Ovidius twee wel heel bijzondere vrouwenfiguren. Ten eerste de intrigerende Phaedra (4), die in haar brief de kans grijpt haar razende verliefdheid op haar eigen stiefzoon in een fraai daglicht te plaatsen. Ten tweede Medea (12), die bij Ovidius ondanks haar agressieve woede op de ontrouwe Jason alleen in een enkele regel in haar brief doet denken aan de moordenaressen van haar kinderen zoals ze door andere auteurs was uitgebeeld:

Waarheen mijn woede mij leidt, zal ik haar volgen. Misschien zal ik mijn daad betreuren,
maar spijt heb ik toch al van mijn zorg voor een ontrouwe man.¹⁵

De bronnen gaan flink door elkaar lopen in al die gevallen waarin variaties op een mythe zijn gecreëerd en brieven op elkaar reageren. De woedende Medea (12) kreeg een voorgangster in Hypsipyle (6) die tevoren door held Jason was verlaten (haar lot staat beschreven in het epos *Argonautica* van Apollonius Rhodius). Met niet één, maar twee ex-minnaressen van Jason creëerde Ovidius continuïteit of, zoals Holzberg (1997) zulke gevallen noemt, het begin van een briefroman.¹⁶ Door de structurering van de bundel beschuldigt nu eerst Hypsipyle (6) Jason van overspel met Medea en daarna beschuldigt Medea (12) hem weer van overspel met de volgende: de held van het Gulden Vlies blijkt onverbetterlijk.

Zulke spelletjes zijn er meer. De nimf Oenone (5) neemt haar 'ex' Paris kwaa-lijk dat hij zijn keus heeft laten vallen op de prachtige Helena; op haar beurt wantrouwt Helena (17) Paris juist omdat hij Oenone in de steek gelaten heeft:

Men zegt dat u, trouweloze, ook al uw Oenone verlaten heeft,
die u vele jaren lang zo dierbaar was.¹⁷

In de volgende verhaallijn worden zelfs drie bronnen met elkaar gecombineerd: stof uit Callimachus' 'Oorzaken' (*Actia*) samen met onder meer het treurspel *Hippolytus* van Euripides en *Carmen* 64 van Catullus. De koningsdochter Phyllis (2) klaagt Demophoön aan omdat hij tegen zijn plechtige belofte in niet naar haar terugkeert vanwege een nieuwe liefde. Vervolgens blijkt onbetrouwbaarheid in de liefde erfelijk te zijn. Ovidius voegde namelijk ook de losbandige ouders van Demophoön aan de bundel toe: moeder Phaedra (4) neemt een loopje met de huwelijkse trouw door haar stiefzoon te willen verleiden en vader Theseus had op zijn beurt niet alleen ooit de jonge Helena ontvoerd (zij ontkent overigens in *Heroides* 17 dat ze seks met elkaar hebben gehad), maar hij heeft bovendien voor een nieuw avontuur zonder pardon zijn steun en toeverlaat Ariadne op een onbewoond eiland achtergelaten – waarvan akte in *Heroides* 10: 'Alle roofdieren ter wereld zijn zachtaardiger dan u!'¹⁸

Tegen het einde van de eerste reeks van vijftien brieven vormen treurspelen weer een belangrijke inspiratiebron. De drie grote Griekse tragici Aeschylus, Sophocles en Euripides leverden de tegenwoordig misschien wat minder bekende figuren op van Hermione (8), Deianira (9), Canace (11) en Hypermnestra

(14). Alleen Deianira spuit in haar brief voluit haar woede tegen een ontrouwe echtgenoot. De anderen proberen alleen gered te worden uit hun hopeloos benarde omstandigheden. Van hen is Canace er nog wel het slechtst aan toe: haar vader heeft haar baby, die was voortgekomen uit de incestueuze relatie met haar eigen broer, laten verscheuren door roofdieren. Bovendien wordt ze gedwongen zelfmoord te plegen. Redding is in haar geval niet eens meer mogelijk:

Ik smeek u, o, de vergeefse hoop van uw ongelukkige zus,
de resten van uw dode kind bijeen te zoeken,
en die naast de moeder te leggen in haar graf,
zodat één urn, hoe klein ook, ons beiden omvat.¹⁹

Of ‘Sappho aan Phaon’ (15) oorspronkelijk ook bij de eerste reeks van vijftien brieven hoorde, is de vraag.²⁰ In elk geval past de tekst wel in het geheel: een klacht van de (historische) dichteres Sappho die er alles voor overheeft om haar Phaon, door wie ze is afgewezen, terug te winnen; in haar brief verklaart ze niet langer de poëzie te kunnen maken waarmee ze zo beroemd is geworden. Liefhebbers van Sappho’s poëzie zullen de dichteres nog maar nauwelijks hebben herkend:

Toen deed mijn losbandigheid u een ongewoon genoeg,
net als mijn gekronkel en mijn guitige woordjes.
En wanneer onze lusten tot één waren versmolten,
was er de zalige loomheid van uw uitgeputte ledematen.
Nu opeens dient zich een nieuwe prooi aan: meisjes uit Sicilië!
Wat doe ik nog op Lesbos? Ik wil een Siciliaanse zijn!²¹

Ook in de brieven *Heroides* 16-21 die enkele jaren later zijn toegevoegd, speelt Ovidius met de literaire klassiekers van zijn tijd, met als verschil dat het hier gaat om brievenparen waarbinnen telkens een mannelijk personage het initiatief neemt en het antwoord volgt van de vrouw.²² De eerste twee brieven 16-17 voegen verschillende motieven uit de Trojecyclus samen tot een debat tussen de Trojaanse prins Paris – te gast in Sparta en vastbesloten zijn gastvrouw mee te nemen naar huis – en de gastvrouw zelf, Helena, die de voors en tegens van een eventuele vlucht naar Troje zorgvuldig afweegt.²³ Niet of nauwelijks overgeleverd zijn de bronnen voor *Heroides* 18-19, waarin zwemmer Leander en priesteres Hero elkaar in hun liefde bevestigen ter weerszijden van de door storm ge-

teisterde Hellespont op de grens van Europa en Azië, maar toch neemt men aan dat Ovidius aan een bestaand thema een eigen invulling heeft gegeven.²⁴ Voor *Heroides* 20-21 op naam van Acontius en Cydippe stond opnieuw een fragment uit Callimachus' 'Oorzaken' (*Aetia*) model, een vrij kale vertelling die Ovidius heeft 'herschreven' door de minnaar om te vormen tot een regelrechte belager van het huis van zijn beminde, als een wanhopige *amator exclusus*; tegelijkertijd heeft hij de in de oorspronkelijke versie zwijgende Cydippe veranderd in een verontwaardigde vrouw die zich uiteindelijk, als ze nog maar een schim is van zichzelf, overgeeft:²⁵

Al veel te lang vermoei ik mijn krachteloze vingers met schrijven,
en mijn verzwakte hand weigert verdere dienst.

Wat valt er, nu ik hoop mij weldra aan uw zijde te zien,
aan deze brief nog toe te voegen, behalve een 'tot ziens'?²⁶

De *Heroides* onder vuur

Wat nu precies de toegevoegde waarde is van Ovidius' aanvullingen op de literaire canon en wat zijn intenties met de brieven waren, is al sinds lang onderwerp van discussie, niet alleen onder zijn navolgers, maar ook onder hedendaagse classicisten. De kritische geluiden uit de eerste helft van de twintigste eeuw (de *Heroides* zouden niets meer zijn dan schoolse oefenstukken, de Griekse heldinnen waren alledaagse Romeinsen, hun epistels te lang en te veel van het goede, en bovendien zouden ze de lezers volkomen koud laten) zijn langzamerhand verstomd.²⁷ In 1955 had Wilkinson nog veel kritiek: 'To me the single *Heroides* 1-xv are a uniform plum pudding with a fair admixture of glittering rings and sixpences.'²⁸ Desondanks kon hij wel waardering opbrengen voor wat hij beschouwde als de uitbeelding van bepaalde zogeheten 'vrouwelijke' eigenschappen; zo zou Penelope trouw representeren, Briseïs slaafse dienstbaarheid en Laodamia, die haar echtgenoot zelfs in de onderwereld wilde vergezellen, vrouwelijke toewijding. Tegelijkertijd zou Ovidius variëren door te spelen met de literaire conventies van zijn tijd. Met onder meer de Phaedrabrief (4) en de correspondentie Paris-Helena (16-17) zou hij de grenzen van het moreel toelaatbare hebben gezocht; zijn karakteruitbeelding van de Carthaagse koningin Dido (7) zou een spottende reactie vormen op de bekende beeldvorming bij Vergilius.²⁹ Waardering voor een ander aspect van de *Heroides* kwam van de

kant van Dörrie (1967); deze Ovidiuskenner had meer oog voor de psychologische kwaliteiten van de dichter, omdat hij *exempla* zou hebben gemaakt van algemeen menselijke emoties en ervaringen: 'Er [Ovidius] habe die Gestalten des Mythos zu Trägern seiner durchaus subtilen psychologischen Erfahrungen gemacht' en 'er habe seine in der Gegenwart gewonnenen Erfahrungen derart sublimiert, dass sie im mythischen Gewand ausgedrückt werden konnten.'³⁰ Al eerder had D'Elia (1959) de *Heroides* 'voorbeelden van menselijke hartstochten' (*exempla passionum humanarum*) genoemd.³¹

Sinds de jaren '70 worden Ovidius' omgang met zijn bronnen en zijn spel met intertekstualiteit meer gewaardeerd. 'Ovid's treatment is not a degradation of heroic myth', verdedigde Jacobson de *Heroides* in 1974, 'it is an elevation of it; or better, it is a translation of it to a completely different dimension.'³² Dit zou in het algemeen het uitgangspunt blijven. Ovidius heeft de oude, vertrouwde verhalen in een nieuw jasje gestoken door ze vanuit een verrassend gezichtspunt te presenteren. In de woorden van Barchiesi (1987) zouden de *Heroides* 'nieuwe vensters' openen waarmee de bestaande verhalen in een ander licht kwamen te staan.³³ Men is het er tegenwoordig ook over eens dat Ovidius zich in de *Heroides* niet op het saaie af herhaalde, maar het *variatio*-principe huldigde. De afwisseling van karaktereigenschappen en soorten liefdesleed en -verlangen heeft hij zo ver mogelijk doorgevoerd. Veel lof oogst Ovidius' verwerking van de epische en dramatische bronnen in het totaal andere genre van de elegie; Knox (1995) noemt dit 'Ovid's method of translation into elegy'.³⁴

Een nieuw gezichtspunt is ingebracht door Holzberg (1997) en gevolgd door Reeson (2001), die in de *Heroides* complexe structuren en overkoepelende thema's herkennen. Uitgaande van het toen al eerder verdedigde idee dat de reeks 1-15 te herleiden is tot drie oorspronkelijke boeken van elk vijf brieven, stelt Holzberg dat Ovidius de brieven heeft gegroepeerd rond *hoop* (1-5), *vertwijfeling* en *berusting* (6-10) en *misdad en seks* (11-15), waartussen talloze parallelle motieven voorkomen. Het bronnenmateriaal wordt volgens hem in de bundel gaandeweg complexer, dus het spel dat de dichter met zijn lezers speelt, steeds moeilijker. De drie briefwisselingen (16-21) zouden uiteindelijk met kleine romans vergeleken kunnen worden, waarin Ovidius respectievelijk het begin van een liefdesverhouding zou hebben uitgebeeld (Paris en Helena), de fase van het overwinnen van hindernissen (Leander en Hero) en de vereniging in een huwelijk (Acontius en Cydippe).³⁵

De recentste ideeën zijn afkomstig van onderzoekers op het gebied van gender. Barchiesi (1999) vat onderzoek samen naar 'l'écriture féminine' en 'l'écriture

ture masculine' in Ovidius' *Heroides* en stelt dat de wereld van de eerste vijftien brieven kan worden opgevat als een besloten wereld waarin vrouwen het alleenrecht op schrijven hebben en waarin ze reageren op geruchten en vol angst hun geheimen prijsgeven volgens de 'poetica van de elegie', terwijl hun partners altijd zwijgen (Penelope begint haar brief met 'u hoeft me niet terug te schrijven: kom liever zelf!' ³⁶). In *Heroides* 16-21 nemen mannen het initiatief en verleiden ze hun partners listig op een ingewikkelde, nogal gekunstelde manier. Daarmee zouden de personages Ovidius' handboek over de versierkunst *Ars amatoria* illustreren, waarin de voorschriften voor vrouwen en mannen op dezelfde manier van elkaar verschillen. ³⁷ McKinley (2001) stelt dat Ovidius zowel in de *Heroides* als in de *Metamorfosen* vrouwenfiguren heeft uitgebeeld die voor zichzelf opkomen en daartoe alle mogelijkheden afwegen die zij in hun uitzichtloze situaties nog hebben. Daarmee heeft de dichter taboes verkend zoals incest, (zelf)moord uit liefde, of zoals bij de tovernares Medea, het verzaken van de plichten ten opzichte van vader en vaderland uit liefde voor een vijand. ³⁸ Lindheim (2003) past een genderinterpretatie toe op *Heroides* 1-15. De schrijfters zouden door de genreconventies te veel in het nauw zijn gebracht: de vorm van brieven aan verre afwezigen legt alle nadruk op hun hulpeloosheid, terwijl ze wel een sterk verlangen hebben en ze hun (ex-)minnaar willen manipuleren. Tegelijkertijd zou het vrouwelijke verlangen erop gericht zijn te worden begeerd; daarom kunnen Ovidius' heldinnen niet veel anders doen dan het narcisme van mannen aanwakkeren. Het nadeel daarvan is – nog steeds volgens Lindheim – dat ze moeten afzien van hun identiteit, zichzelf opnieuw moeten construeren en moeten meedoen aan een van tevoren vastgelegd rolspel. Door de vele herhalingen vallen alle rollen samen tot één type vrouw, een product van mannelijke verbeelding. ³⁹

Deze laatste interpretatie van *Heroides* 1-15 is, hoewel de benaderingswijze in dit onderzoek naar heldinnenbrieven literair-historisch is, gedeeltelijk relevant. Telkens zal de uitbeelding van de personages in de nieuwe heldinnenbrieven centraal staan en met de (veronderstelde) opvattingen over het genre van de betreffende dichters in samenhang worden gebracht. Dat wil zeggen dat voortdurend de vraag wordt gesteld in hoeverre de karakters van de vrouwelijke én mannelijke personages zijn gebaseerd op Ovidius en in hoeverre ze van de klassieke voorbeelden afwijken en nieuw zijn geconstrueerd, en met welke bedoeling.

Kenmerken van de *Heroides*

In de inleiding voorafgaand aan dit hoofdstuk is beweerd dat heldinnenbrieven tot een en dezelfde literaire traditie behoren omdat ze met elkaar de vormelijke en inhoudelijke kenmerken delen van de brief en de karakteruitbeelding, in of meer of mindere mate overeenkomsten vertonen met de elegie, en het argumentatieve karakter hebben van het overtuigende betoog. Deze vier kenmerken gaan terug op de *Heroides* van Ovidius en daarom zullen ze in het onderstaande nader worden onderzocht.

De briefvorm wordt bij Ovidius altijd meteen duidelijk. Als heldin Penelope (*Heroides* 1) zich richt tot haar echtgenoot, varieert ze op de traditionele Romeinse briefformule waarin persoon A (in de derde persoon) aan persoon B een groet of wens van welzijn zendt:⁴⁰

Deze woorden stuurt uw Penelope u, trage Odysseus,
u hoeft me niet terug te schrijven: kom liever zelf!⁴¹

Haar collega's variëren hierop door te beginnen met omschrijvingen of geleerde raadseltjes, zoals Phaedra (*Heroides* 4):

Het meisje uit Kreta zendt u, Amazonezoon, een wens van welvaren
dat zij zelf, tenzij u het haar geeft, zal ontberen.⁴²

De schrijfster van *Heroides* 9 maakt het met de raadselachtigheid in haar eerste versregels wel erg bont:

Verheugd ben ik dat Oechalia aan onze erelijst is toegevoegd,
maar ik betreurt het dat de overwinnaar is gezwicht voor de overwonnene.⁴³

Alleen ervaren lezers zullen in de toegesproken man de held Hercules herkennen: hij had namelijk over de koning van Oechalia gezegevierd in een boogschietwedstrijd en hij was vervolgens verliefd geworden op diens dochter. De schrijfster van de brief moet, gezien haar spottende toon, Hercules' jaloerse echtgenote – dus Deianira – zijn.

Via dergelijke overrompelende introducties vallen de lezers midden in het verhaal en is hun aandacht gewekt. In *Heroides* 10 wordt zelfs het dierenrijk erbij gehaald, waarna meteen de tenlastelegging volgt: de schrijfster is door de be-

driegelijke Theseus op het strand van een eenzaam eiland achtergelaten – en moet dus Ariadne zijn:

Alle roofdieren ter wereld zijn zachtaardiger dan u, volgens mij;
stuk voor stuk had ik ze beter kunnen vertrouwen dan u.
De woorden die u nu leest, stuur ik u, Theseus, vanaf dezelfde kust
vanwaar de zeilen uw schip meevoerden zonder mij.⁴⁴

De brief fictie wordt in elke tekst zorgvuldig in stand gehouden, hoe onwaarschijnlijk het soms ook is dat de woorden de minnaar daadwerkelijk zullen bereiken (wie zou bijvoorbeeld Ariadnes postbode kunnen zijn?). Vaak wordt het schrijfgerei genoemd: de papierrol is de ene keer bevlekt door tranen, de andere keer door bloeddruppels, en als de rechterhand de pen vasthoudt, heeft de linkerhand een zwaard vast. Halverwege de brief kan schaamte of verdriet de schrijfster overmannen: ‘op deze plaats in de brief weigert mijn schrijfstift de dienst’.⁴⁵ Aan het eind wordt het verder schrijven veelal verhinderd door vermoeidheid, of, in het geval van de hoopvolle Leander, beëindigd met een jaloerse opmerking over de brief zelf, die de geliefde eerder zal bereiken: ‘Zolang ik er niet ben mag mijn brief in mijn plaats bij u overnachten.’⁴⁶ Ter afsluiting wordt gevarieerd op de traditionele afscheidsgroet in de Romeinse brief, ‘Vale’.

Deze onlosmakelijke verbinding van de *Heroides* met het briefgenre is Ovidius’ troef. De briefvorm garandeert de geografische scheiding van twee betrokken minnaars en daarmee is liefdesverdriet als thema verzekerd. Bovendien waarborgt deze vorm intimiteit; een brief is volgens de klassieke regels als een gesprek tussen vrienden of als de helft van een dialoog. In de lange momenten van reflectie waaruit de *Heroides* in feite bestaan, en die te vergelijken zijn met dramatische monologen of monologues intérieurs, kunnen de lezers als het ware als voyeurs getuige zijn van de innerlijke leefwereld van de schrijvende personages. De briefvorm bevestigt daardoor ook de subjectiviteit: door de eenzijdige belichting van de mythologische werkelijkheid wordt die vervormd; de lezers, die dachten de personages uit de epen en tragedies te kennen, krijgen telkens een ander imago voorgespiegeld.

In latere eeuwen hebben dichters van heldinnenbrieven vrijwel zonder uitzondering gebruikgemaakt van de motieven in de *Heroides* die het briefkarakter tot uitdrukking brengen. Ze varieerden eindeloos op de beginregels met begroetingen, verwensingen en raadsels, en ze hebben de traanvlekken, onleesbare handschriften en weigerende schrijfstiften met variaties op hun nieuwe

personages toegepast. Zo konden ze een geadresseerde al meteen in een bepaald daglicht stellen ('Schroom niet, ô Lodewyk! Dit blad papiers te leezen, Zo ge alle menschlykheid niet gantsch hebt afgelegd') of de ellende tijdens het schrijven benadrukken ('Ick Helena, mistroostich, vol drucx, vol lijens/Binnen Troyen sijnde, desen brief/Schrijve ick'); tranen en inkt konden ze veranderen in bloed ('deze letters, versch met maeghdebloet geschreven') en ook bij hen zijn de vingers vermoeid van het schrijven of zelfs 'geschroeit, en doof en doot gereckt'. Kortom, heldinnenbrieven zijn in navolging van de *Heroides* geen redevoeringen of monologen ('Wilhelmus van Nassouwe ben ick van Duytschen bloet'), maar altijd brieven, zij het fictief. Aan de lezers geven ze duidelijke signalen voor het briefkarakter af.

Een tweede bouwsteen van de *Heroides* is de liefdeselegie.⁴⁷ Door zijn keuze voor andere dan ik-personages heeft Ovidius met zijn teksten een nieuw soort rolspel kunnen presenteren, maar tegelijkertijd is hij trouw gebleven aan het in zijn tijd zo populaire genre van zijn eerste bundel, 'Liefdeselegieën' (*Amores*). Het metrum dat de liefdeselegie eigen is, het elegisch distichon, heeft het karakter van de personages in de *Heroides* in belangrijke mate vormgegeven. Het laat de personages lang verzuchten in de dactylische hexameter, gevolgd door de pentameter die een hartenkreet kan bevatten, maar ook een treffende herhaling of een uitspraak met een strekking van meer algemeen belang. Penelope's woorden kunnen dit illustreren. Haar eerste versregel spoort aan: 'Deze woorden stuurt Penelope u, trage Odysseus,' waarop zij indringender in de pentameter laat volgen: 'U hoeft me niet terug te schrijven: kom liever zelf!'⁴⁸ De volgende hexameter herneemt de klacht: 'Zeker, Troje is gevallen, gehaat als de stad was bij de Griekse vrouwen', waarna in de pentameter de hele Trojaanse oorlog inclusief de aanleiding ervoor in de ogen van Penelope teniet wordt gedaan: 'nauwelijks was Priamus en het hele Troje mij dit offer waard.'⁴⁹ De pentameter kan ook een herhalende functie hebben zodat het betoog op aangename manier vertraagt. Als Paris, in Penelope's ogen de oorzaak van alle oorlogsellende, onderweg naar Sparta zou zijn omgekomen, 'dan had ik niet liggen rillen in mijn lege bed,' met als uitbreidende versterking: 'en dan zou ik niet, alleen achtergelaten, klagen dat de dagen eindeloos lang duren.'⁵⁰

De schrijfsters storten hun hart uit in een klacht waarin de conventionele motieven om voorrang strijden. Een veelvoorkomend onderdeel is de *conquestio* waarin de heldinnen uitgebreid ingaan op het dagelijkse gemis dat ze ervaren en dat hen ziek heeft gemaakt. Ze zijn conform de standaard verbleekt, verkild

en vermagerd. Hun kleding is onverzorgd en hun haren hangen los over hun schouders. De nachten zijn eenzaam en koud. Hun gezondheid is geruïneerd en de banden met hun familie zijn veelal verbroken. Als de geliefde man deelneemt aan een verre oorlog, haten ze de reden van zijn afwezigheid – alleen Laodamia zou in navolging van de koningin der Amazones wel de wapenen willen opnemen om zich bij hem te kunnen voegen in de strijd. Als er een nieuwe vrouw in het spel is, wordt de minnaar veracht en de belofte van eeuwige trouw die hij ooit heeft afgelegd, gehegeld. Eigen aan de liefdeselegie is ook de spijt over de wending die het lot heeft genomen. De schrijfsters hadden dat lot graag zien keren, zoals Penelope, die wel wilde dat het schip van de overspelige Paris was vergaan, omdat ze dan niet eenzaam in haar koude bed had gelegen, enzovoort. Ook passen hier *digressies* naar het afscheid van de geliefde, bijvoorbeeld op de kade waar de boot van de minnaar wachtte, en waarbij menige valse belofte tot terugkeer was gedaan. Oenone herinnert zich zelfs nog hoe het hout werd gekapt voor de vloot en de galei waarin Paris van haar is weggevoerd. Het is eigen aan de elegische stijl dat deze motieven vrijwel zonder overgangen op elkaar volgen; daarom wisselen de gedachten, gevoelens en beelden in de teksten elkaar soms nogal sprongsgewijs af.

Latere dichters van heldinnenbrieven hebben veel van deze eigenschappen van de elegie overgenomen. Als navolgers van Ovidius' verzen en deelnemers aan het 'spel' van de heldinnenbrief moesten ze in staat zijn het elegische ritme van de klachten te imiteren, of ze dat nu deden in het Neolatijn of in de volkstaal. Bij Nicolaas Heinsius zijn daar staaltjes van te zien in een jeugdgedicht uit 1646, waarin een berouwvolle Aeneas, op het punt van vertrek, in antwoord op Ovidius' brief van Dido (*Heroides* 7) toegeeft dat hij haar met heel veel pijn in het hart verlaat, en dat alleen omdat de god Mercurius het eist. Ook al klinkt een van zijn hexameters op het eerste gezicht stoer, 'Mijn metgezellen maken de zeilen gereed en ze spannen ze in de wind, gereed voor de vlucht', er volgt onmiddellijk reflexie: 'Is dit alles, goden, dat overblijft? Vaarwel, Elissa [Dido].'⁵¹ Een algemene verzuchting in een hexameter als 'Ik wens onmogelijke dingen. Wij worden tegengehouden door het vijandige noodlot' wordt onmiddellijk gevolgd door een pentameter waarin de blik weer naar binnen is gericht: 'Waar toe span ik, ongelukkige, me in, als de godheid zich afkeert?'⁵² Het goddelijke, 'epische' plan om in Rome het verwoeste Troje te doen herleven kan deze 'elegische' Aeneas gestolen worden: hij had liever zijn hele leven lang het huwelijksbed met Dido gedeeld.

Ook de Nederlandstalige dichters hebben in heffingsverzen, rederijkers-

versvormen of alexandrijnen het elegische karakter van de heldinnenbrief behouden, al zijn er dan wel vaak meer dan twee verzen nodig geweest om een gedachte of gevoel uit te drukken. Zo laat P.C. Hooft (ca. 1602) in zijn jonge jaren het personage Menelaus lijden onder zijn eenzame bestaan zonder Helena. De koning mijmert over het feit dat liefde meestal uitdooft in afwezigheid van de aanbedene, wat hij vergelijkt met het effect van een strenge winter op het voortbestaan van een plant:

De liefde groeyt noch bloeyt ontbeertse by-sijns hitten,
En oft haer kracht al schoon gaet inde wortel sitten,
Ghelijck als 's winter-dachs de krachten van het kruidt,
Soo vriest by langhe vorst doch vaeck de wortel uyt.

Toch zou een dergelijke kilte Menelaus' liefde voor Helena nooit kunnen tegenhouden:

Nochtans tot smorens toe kan koud mijn liefd niet sluyten,
Haer hitte' is veel te groot sy soud' door 't sneeuw opspruyten.⁵³

Uit de voorbeelden van Heinsius en Hooft blijkt dat het elegische karakter zozeer eigen is aan heldinnenbrieven dat het ook bij de fictieve mannelijke auteurs behouden kan blijven: de liefdesklacht in de trant van de *Heroides* is dus zeker niet het monopolie van vrouwelijke personages. Ovidius heeft dit overigens zelf bewezen in de larmoyante brieven van de Trojaanse prins Paris (*Heroides* 16), de roekeloze zwemmer Leander (18) en 'stalker' Acontius (20). Dat echter niet iedereen het daarmee eens was, blijkt uit de in de inleiding genoemde *Verhandeling over den heldinnenbrief* (1835) van Schull. Deze letterkundige verwierp om sekse-psychologische redenen de mannelijke personages bij Ovidius en weigerde dan ook de brief van Paris – in zijn ogen een ordinaire vrouwengek – te beschouwen als een heldinnenbrief:

Geen man mag verbeeld worden in dien echt vrouwelijken toon te schrijven. Ovidius, en hij is toch de wetgever, heeft dit niet gedaan, met uitzondering van den vijftienden brief van Paris aan Helena. [...] En welk een' man dan ook heeft Ovidius sprekende ingevoerd? Een vrouwengek in al de uitgestrektheid van het woord [...]. en schoon deze brief geplaatst is onder de Heroïden, is hij evenmin een Heldinnenbrief, als Achilles een maagd was aan het hof van Lycomedes.⁵⁴

De derde pijler waarop de *Heroides* rusten is de uitbeelding of nabootsing van de schrijvende personages. Ovidius heeft immers een rollenspel met bestaande mythologische figuren toegepast. Dit kenmerk compliceert de vraag naar de aard van de *Heroides*. Classici hebben de brieven onder andere willen beschouwen als psychologische bespiegelingen, als uitbeelding van het ‘Ewig-weibliche’, als eenzijdige dialogen of monologen voor het theater, maar ook als karakterstudies, die zo goed zouden passen bij een dichter als Ovidius, die in zijn jeugd deugdelijk in de retorica was getraind.⁵⁵ Dit is een aspect van de *Heroides* waarop critici van alle tijden zich hebben gericht, zoals Erasmus (1522) die meende dat de brieven dienden tot oefening of tot vertoon van talent en ook wel voordrachtstukjes, *declamatiunculae*, konden worden genoemd,⁵⁶ of de Engelse dichter en Ovidiusvertaler John Dryden (1761) die zich afvroeg of de Griekse heldinnen van Ovidius niet nu en dan verdacht veel trekken gemeen hadden met Romeinse, eigentijdse matrones.⁵⁷ Wilkinson vatte de *Heroides* in 1955 nog kritisch op als staaltjes van oefeningen die tot vervelens toe zijn herhaald; in elke brief zouden de conventionele motieven plichtmatig in het gelid zijn gezet en de heldinnen zouden voornamelijk bezig zijn ‘punten te scoren’.⁵⁸

Heldinnenbrieven staan of vallen met een toepasselijke, verrassende, of in ieder geval herkenbare uitbeelding van een legendarische literaire of historische persoon. Deze stijlfiguur is bekend in de klassieke retorica als ‘karakteruitbeelding’, *ethopoia*, een retorische oefening die een vast onderdeel vormde van de opleiding in de welsprekendheid. Oorspronkelijk vormde zo’n uitbeelding een passage in een juridisch pleidooi waarin een betrokkene als sprekende werd opgevoerd om de argumentatie kracht bij te zetten.⁵⁹ Het schrijven van karakteruitbeeldingen kon niet alleen in de klassieke Oudheid worden geleerd, maar ook in de vroegmoderne tijd op de Latijnse school. Het komt als oefening voor in de populaire retoricawijzers of *progymnasmata* die toegankelijk waren via de vele schooledities en Latijnse vertalingen. Daarin staat de figuur met duidelijke termen beschreven te midden van regels voor het samenstellen van fabels en lofredes tot en met argumentatiestructuren voor een betoog.

Zo heeft Theon van Alexandrië de voorschriften voor een *ethopoia* (bij hem ‘een introductie van een persoon die woorden spreekt die passen bij zijn persoon en bij het onderwerp’) op een rij gezet. Zo moeten leerlingen goed in overweging nemen door welk soort persoon de woorden worden uitgesproken, ze moeten vooral rekening houden met zaken als leeftijd, geslacht, beroep en karakter, en al deze eigenschappen moeten voor de lezers zo duidelijk mogelijk worden weergegeven.⁶⁰ In het schoolboek van Aphthonius wordt de beginnen-

de schrijvers geleerd: 'Een *ethopoia* is een uitbeelding van het karakter van een bepaald persoon', waarop volgt dat die persoon wel een bekend figuur moet zijn, bijvoorbeeld: hoe zou Hercules hebben gereageerd toen Eurysteus hem de twaalf zware opdrachten gaf?⁶¹ Overigens had Theon al een verband gelegd tussen de karakteruitbeelding en de vorm van een brief. Oefeningen als 'Wat zegt een echtgenoot tegen zijn vrouw wanneer hij naar het buitenland gaat?' en 'Wat zei Datis bij terugkeer van de Slag bij Marathon tegen de koning?' kunnen volgens hem in verschillende genres worden uitgewerkt, bijvoorbeeld in een lofrede, een overtuigend betoog én in een brief.⁶²

De *ethopoia* en de heldinnenbrief vergen overeenkomstige technieken. Ovidius zelf heeft de regels voor de literaire waarschijnlijkheid en de aanpassing van de woorden en het gedrag bij de uitgebeelde persoon zorgvuldig gerespecteerd. Zijn heldinnen zijn gemodelleerd naar hun literaire herkomst en levensomstandigheden, die bij koninginnen, slavinnen, prinsessen, waternimfen en dichtersessen vanzelfsprekend uiteenlopen. Afhankelijk van hun sociale status is de toon onderdanig of bevelend. Het retorische doel van hun brieven is aan hun omstandigheden aangepast. Niet alle schrijfsters zijn op brute wijze verlaten; sommigen zijn bezorgd om het welzijn van de geliefde-over-zee, en iemand als Phaedra probeert juist haar aanbedene voor het eerst te lokken; Canace vraagt enkel nog door haar liefde worden begraven. Afhankelijk van de crisissituatie waarin de heldin zich bevindt, is de brief een pleidooi gericht op terugkeer, verleiding, herstel van de liefdesrelatie of wraak.

Het aspect van het overtuigen is het vierde en laatste kenmerk van de *Heroides* dat hier moet worden besproken. Het is een aspect dat de heldinnenbrief deelt met bijna alle vormen van literatuur. Maar Ovidius is wel verweten meer retoricus dan dichter te zijn: de fictieve schrijvers in de *Heroides* leggen zich niet bij hun hachelijke situatie neer, maar ze verzetten zich met tientallen argumenten om hun omstandigheden te veranderen en hun geadresseerden te overreden om iets te doen (terug te keren, zichzelf te sparen e.d.) of juist na te laten (bijvoorbeeld vertrekken). Dit persuasieve doel van Ovidius' teksten is in de latere literatuurgeschiedenis aan kritiek onderhevig geweest, omdat het te dominant of 'onnatuurlijk' zou zijn of omdat de geleerdheid van de argumentatie niet bij de uitgebeelde personages zou passen. Menige latere heldinnenbriefauteur heeft met 'verbeteringen' (brieven die deugdzamer, gevoeliger of natuurlijker zijn) afgerekend met de spitsvondigheid van Ovidius.

Neem nu de Carthaagse koningin Dido (7). Zij wil met alle overtuigings-

kracht die ze heeft Aeneas weerhouden van zijn vertrek naar Italië. Zelfs met een tijdelijke verlenging van zijn verblijf zou ze kunnen leven. Ze pakt het grondig aan. Aeneas' zeiltocht schildert ze af als dwaas, onzeker en liefdeloos. De gevaarlijke zeereis is bovendien slecht voor zijn zoontje. Daarentegen biedt haar stad Carthago macht, veiligheid en liefde. Hierop volgt een beroep op Aeneas' schuldgevoel en op zijn verdere vaderlijke plichten; bij Vergilius hoopte Dido namelijk zwanger te zijn om een herinnering aan Aeneas te behouden (Aeneis 4, 327-30), maar bij Ovidius weet ze door een gesuggereerde zwangerschap haar morele claim op Aeneas te verzwaren – een argument dat overigens weer uitstekend past in de moraal en het jargon van de liefdeselegie. Mocht dat alles echter nog niet baten, dan helpt wellicht het sterkste argument, het pathetische slot met de dreiging van zelfmoord, waarvan ze de schuld via haar grafschrift toeschrijft aan Aeneas.

De opbouw die Ovidius' lezers in de brieven 1-15 telkens zullen hebben herkend, is die van de *suasoria*, de klassieke retorische oefening van de overtuigende redevoering die als doel had een handeling aan te bevelen of af te raden. Van Ovidius is bekend dat hij als student retorica in dit genre uitblonk.⁶³ In de brieven besteedde hij in elk geval veel aandacht aan de opbouw van de betogen. Hij richtte zich met name op de manier waarop de schrijfsters hun aanspraken op de minnaars willen laten gelden en op hun argumenten om ze (weer) bij zich te krijgen. Een standaardargument in de teksten is een autobiografische schets. In dit deel blijkt elk detail te worden aangewend in het voordeel van de schrijfsters, dat wil zeggen dat zij er alles aan doen om het gedrag van de man en zijn eventuele nieuwe liefde te misprijzen en zichzelf aan te bevelen door zich af te schilderen als begeerlijk, deugdzaam, welopgevoed, betrouwbaar of opofferingsgezind. Is de heldin bijvoorbeeld van koninklijke afkomst of zelfs verwant aan de goden, dan is haar liefde voor hem, lager in rang, edelmoedig. Is zij daarentegen van oorsprong een eenvoudige nimf of een slavin, dan weet zij aan te tonen dat haar partnerkeuze juist dapper was. Heeft zij geen kinderen, dan is zij nu hopeeloos eenzaam, heeft zij die wel, dan ervaren de kinderen nu een groot gemis, is zij zwanger, dan is de vrucht ten dode opgeschreven. Haar enige fout was haar eigen lichtgelovigheid: ze had té onvoorwaardelijk gekozen voor de thans verdwenen man. Hierop volgt een ontlading van woede. De minnaar is veelal ontrouw aan de plechtige huwelijksbelofte die hij aan het begin van de relatie had afgelegd – bezworen bij de loop van een rivier, bij de goden of bij zijn eigen leven, of in een hele rij bomen gekerfd.

Op deze manier zijn de brieven doortrokken van pathos en bezitten ze een

sterk persuasieve kracht. In hun argumentaties grijpen de schrijfsters alles aan om de man te overtuigen van de noodzaak te blijven of terug te keren; dreigende toekomstvoorspellingen moeten soelaas bieden, of ze doen anderszins een beroep op zijn liefde. Hun hulpmiddelen zijn ontleend aan de klassieke retorica, van de regels voor de delen van de redevoering tot de aanbevelingen voor stijlfiguren. Zo kan een schrijfster al in de eerste verzen ingaan op wat ze uiteindelijk te zeggen heeft in een *anticipatie* – ‘kom liever zelf!’ In een *amplificatio* kan ze uitweiden over het leed dat haar is aangedaan of over het genot van het eerste seksuele contact. In een *apostrofe* wendt ze zich ter versterking tot anderen dan de minnaar – ‘Stuur mij als afgezant, o Grieken, om het woord te doen bij mijn meester.’⁶⁴ In een *retorische vraag* stelt ze haar eisen scherper – ‘Wat hebben uw zoontje Ascanius en uw Penaten gedaan dat ze dit lot verdienen?’⁶⁵ *Ironie* helpt om, heel effectief, het tegenovergestelde te zeggen van wat begrepen moet worden. Familieleden of zelfs goden kunnen bijspringen wanneer ze sprekend worden opgevoerd – “Schrijf”, beval Amor me, “al is hij van staal, hij zal zich aan u overgeven.”⁶⁶ Een heldin kan ook de *iuxtapositio* aangrijpen om tegenovergestelde beelden te schetsen en een keuze af te dwingen: in haar nabijheid kan de geliefde een liefdevol en veilig leven leiden, aan gene zijde wacht hem slechts onzekerheid; hier biedt ze hem de troon aan, in zijn eigen land moet hij die nog bevechten.

De argumenten aan het slot zijn het sterkst. Het leven in afwezigheid van de beminde is niets meer waard. De schrijfsters beweren weg te kwijnen of dreigen de hand aan zichzelf te slaan – het zwaard ligt dan te wachten in hun schoot. Ook hopen ze wel als drenkeling bij de geliefde aan te spoelen of uiteindelijk als bergje botten door hem te worden bijeengeraapt. Phyllis (2) dreigt evenals Dido een beschuldigend grafschrift te laten beitelen:

Demophoön heeft Phyllis, de hem beminnende gastvrouw, overgeleverd aan de dood;
hij bood het motief voor haar dood, zichzelf de hand.⁶⁷

Het bovenstaande geldt voornamelijk voor de eerste reeks van vijftien brieven. De later toegevoegde drie briefparen *Heroides* 16-21 hebben een andere structuur. Zij kunnen het best worden vergeleken met een *controversia*, een retorische oefening voor een redevoering bij een rechtzaak, waarbij standpunten tegen elkaar worden afgewogen. Zo bespreekt Helena (17) punt voor punt het verlokken-de betoog van Paris (16) om vast te kunnen stellen of ze mee zal gaan naar Troje of niet, en zo weegt Cydippe (21) de voors en tegens af van een relatie met be-

lager Acontius (20).⁶⁸ Op school werden dergelijke declamaties, of het nu om suasoriën of om controversen ging, jarenlang door de jongens geoefend om degelijk op de gerechtelijke praktijk te worden voorbereid. Ovidius' lezers zullen het spel met deze schoolse declamaties duidelijk hebben herkend.

Zoals gezegd zijn er wel stemmen opgegaan dat de betogende structuur in de *Heroides* overheerste. Erasmus heeft dit met zoveel woorden in zijn gezaghebbende brievenboek *De conscribendis epistolis* (1522) gezegd.⁶⁹ In een vaak herdrukte en uitgebreide zestiende-eeuwse editie van Ovidius' *Opera* ging commentator Gaudentius Merula nog een stap verder; hij rekende bijvoorbeeld *Heroides* 1 onder het overtuigende betoog:

Deze brief van Penelope aan Odysseus behoort tot het *genus* van de *suasoria*, want Odysseus wordt door Penelope aangespoord om haastig naar huis terug te keren, terwijl de andere Griekse vorsten reeds zijn thuisgekomen.⁷⁰

In de achttiende eeuw beweerde dichter-literator Macquet (1772) dat de geleerdheid van Ovidius ('de weeldrigheid van Naso's geest') de schoonheid en het sentiment in de brieven onder een dikke laag spitsvondigheden heeft weten te bedekken. Ook twintigste-eeuwse classici als Wilkinson (1955) legden vooral de nadruk op Ovidius' vermogen om in de *Heroides* voornamelijk de retorisch geschoolde lezers-luisteraars te onderhouden.⁷¹ Critici als Sabot (1976) hebben de brieven regelrecht suasoriën genoemd, maar er waren ook classici die aan dit aspect minder belang hechtten en het hielden bij de brief en de elegie: 'Die *Heroides* sind keine Suasorien, keine Monodramen, sondern das, als was der Dichter selbst bezeichnet: elegische Briefe.'⁷² Tegenwoordig heerst veel meer waardering voor Ovidius' techniek om juist verschillende literaire genres en retorische oefeningen te combineren: 'There is the crossing of several genres: letter, elegy, dramatic monologue. [...] The *Heroides* are not *suasoriae* in verse, but without that training they would not have taken the shape they do.'⁷³

Tot slot

De complexe samenstelling van de *Heroides* heeft het ontstaan van navolgingen in latere eeuwen niet in de weg gestaan. Integendeel, de dwingende betogen lokten reacties uit van dichters die werden opgeroepen 'zur intellektuellen Antwort, zur geistvollen Kumpanei mit dem Autor, zur Teilnahme am literari-

schen Spiel.’⁷⁴ Het ‘persoonlijke’ beroep dat de briefauteurs op de fictieve ontvangers deden, heeft dichters verleid tot antwoordbrieven, en de briefwisselingen in *Heroides* 16-21 hebben mensen op het idee gebracht nieuwe figuren te laten corresponderen. De pathetische briefeinden met de dreigingen van zelfmoord schreeuwden om moreel commentaar, de soms lange, narratieve passages over het verleden van de personages brachten pedagogen op het idee hun heldinnenbrieven als geschiedenislessen vorm te geven, en het principe zich te kunnen verschuilen achter een fictief personage stimuleerde weer andere dichters te kiezen voor politieke figuren. Juist de vermeende tekortkomingen van Ovidius hebben menige latere navolger tot ‘verbeteringen’ aangezet. Regelmatig moest de profane inhoud van de *Heroides* vervangen worden door een religieuze of een stichtelijk-didactische om recht te doen aan het nut van literatuur, of dienden de nieuwe heldinnenbrieven meer pathos te bezitten of vooral heroïsche, krachtdadige (en minder ‘elegische’) personages ten tonele te voeren. Ovidius’ stofkeuze op basis van fictie moest ten slotte meer en meer vervangen worden door de historische ‘realiteit’.

Al met al zijn op basis van de complex samengestelde *Heroides* telkens nieuwe normen en waarden en veranderende poëtische opvattingen in heldinnenbrieven uitgedrukt. In de volgende hoofdstukken zullen deze reacties op Ovidius worden onderzocht.

HOOFDSTUK 2

POTTERS BRIEF VAN HERO AAN LEANDER (I4I2)

Een verscholen brief

De geschiedenis van de heldinnenbrief in de Nederlandse literatuur begint in de vijftiende eeuw bescheiden met maar één brief. Die is bovendien haast onvindbaar. Hij gaat schuil in het omvangrijke handboek voor de liefdeskunst *Der minnen loep* (I4I2) ofwel de ‘ontwikkelingsgang van de liefde’ van Dirc Potter, waarin tientallen verhalen van klassieke en bijbelse oorsprong in één groot verband bij elkaar zijn gebracht. Te midden van de ruim elfduizend versregels staan er 124 die zo op het oog in de lopende tekst weliswaar geen afzonderlijke eenheid vormen, maar die alleen al met de traditionele structuur van de openingsverzen, ‘Aan A stuur ik, B, een groet’, als heldinnenbrief herkenbaar zijn:

Den minnentliken Abydeus

Sende ic, Adonis van Zesten rijck,

Dusent grueten guetelijck.¹

(Aan mijn minnaar uit Abydos

stuur ik, Adonis [Hero] uit Sestos,

duizend lieve groeten.)

Op deze manier is de oudste heldinnenbrief in de Nederlandse letterkunde – en tegelijkertijd een van de oudste in de Europese literatuur – voor het nageslacht bewaard.²

Dirc Potter was als diplomaat in dienst van de graven aan het Haagse hof op reis geweest naar Rome en had daar handschriften van het werk van Ovidius bestudeerd. Zodoende kan hij als kenner op dit gebied worden beschouwd. Hij noemt in verband met heldinnenbrieven dan ook nadrukkelijk zijn schatplichtigheid aan de *Heroides* en doet het voorkomen alsof hij voor zijn eigen brief woord-voor-woord de Latijnse disticha van *Heroides* 19, ‘Hero aan Leander’, in het Nederlands heeft overgebracht:

Den brieff, dien sij hem oversende,	(De brief die zij [Hero] aan hem [Leander] stuurde,
Also Ovidius hoer legende	zoals men kan lezen bij Ovidius
In epistolen heeft beschreven,	die haar legende in brieven heeft beschreven,
Die hout aldus ghelijck ende even.	die is hier precies zo weergegeven.
Die sin daer off is recht aldus. ³	De inhoud van de brief luidt aldus.)

Ondanks zijn suggestie van een letterlijke vertaling wijkt Potters vijftiende-eeuwse versie op interessante punten af van het klassieke origineel. De uitbeelding van de schrijfster verschilt in verschillende opzichten van de Herofiguur van Ovidius in *Heroides* 19. In dit hoofdstuk wordt de relatie tussen de ‘oude’ en de ‘nieuwe’ Hero onderzocht en er zal worden nagegaan hoe Potter de brief heeft aangepast aan de ideeënwereld van *Der minnen loep*. Welke literatuuropvattingen over de *Heroides* bestonden er in zijn tijd en welke heeft hij als uitgangspunt gekozen? Wat was er vernieuwend aan zijn bijdrage?

Een nieuwe Hero in *Der minnen loep*

Voor Dirc Potter, die als ambtelijk schrijver en diplomaat in dienst was bij opeenvolgende graven van Holland, vormde *Der minnen loep* zijn literaire debuut.⁴ Hiermee was hij een van de vormgevers van de nieuwe Haagse hofcultuur zoals Van Oostrom die in zijn studie *Het woord van eer* (1987) omstreeks 1365 ten tijde van Albrecht van Beieren laat beginnen. Niet dat Potter zijn dichtwerk in opdracht van het hof produceerde. Hij werkte niet om geld of in de hoop op protectie, ‘maar eerst en vooral omdat hij daar aanleg en zin toe heeft, dus als culturele zelfverwerkelijking’; hij zou zelfs ‘een van de vroegste zelfstandige auteurs in onze literatuurgeschiedenis’ zijn.⁵ Tijdens zijn actieve leven rond het bestuurscentrum aan het Binnenhof bracht Potter in *Der minnen loep* een compilatie van wel een zestigtal verhalen van bijbelse en klassieke oorsprong tot stand. Het was zijn doel daarmee in de eigen volkstaal lessen in liefde te ontwikkelen. Daarvoor zal in elk geval in zijn kringen belangstelling hebben bestaan. De dichter wist zijn theorie aangenaam te brengen door uit te gaan van voorbeelden van meer of minder geslaagde liefdes in bijbel en literatuur. Aan deze keur van internationale exempla zouden de lezers zich kunnen spiegelen.

Een deel van zijn voorbeeldmateriaal heeft Potter ontleend aan Ovidius’ *Heroides*. Het meeste daarvan heeft hij omgewerkt tot verhalen waarbij de briefvorm verloren is gegaan. Slechts in één geval nam hij de briefvorm over, name-

lijk in het bovengenoemde fragment van 124 versregels vanuit het perspectief van Ovidius' heldin Hero. Dat werd Potters enige heldinnenbrief. De lezers neemt hij hierin mee naar de Hellespont, de huidige Dardanellen in het Noord-Westen van Turkije, de zeestraat die Azië van Europa scheidt. Hero is priesteres van Aphrodite in de stad Sestos aan de Tracische (Europese) zijde van de Hellespont. Haar geheime minnaar, koningszoon Leander uit het Klein-Aziatische Abydos, woont aan de overkant. Samen vormen ze een beroemd geworden, ongelukkig duo. Obstakels voor hun liefde zijn niet alleen de bezwaren van de kant van hun ouders die een huwelijk in de weg staan, maar ook de onbetrouwbare golven van de Hellespont. Alleen 's nachts weten ze elkaar door middel van geheime zwemtochten te ontmoeten.

Ovidius is niet de enige, maar wel een belangrijke bron vanwaaruit het verhaal in de literatuurgeschiedenis bekend is geworden. *Heroides* 18 is een uitbeelding van de geobsedeerd verliefde Leander die na een week aanhoudend stormweer zijn ongeduld op papier smijt en herinneringen ophaalt aan de eerste keer dat hij de golven van de Hellespont trotseerde en in Hero's armen de nacht doorbracht. Leander zweert de kwellende situatie te doorbreken en de oversteek te wagen, zonder oog voor het gevaar in het woeste water te verdrinken. Zijn brief bereikt via een waaghals van een schipper de wachtende Hero, die per ommegaande antwoordt. Haar reactie is *Heroides* 19. Daarin stort ze al haar klachten over Leander uit, ze smeekt hem haast te maken én tegelijkertijd behoedzaam te zijn én trouw aan haar te blijven. De dagen zijn te lang voor Hero, die haar angstige voor gevoelens met niemand anders dan een oude voedster kan delen. Ze komt in opstand tegen de goden en haar lot, maar kan niets anders doen dan als baken voor Leander boven in de aan Aphrodite gewijde vuurtoren van Sestos een fakkel brandende houden.

Bij Ovidius blijft het treurige einde van de twee geliefden onvermeld, maar de lezers weten of kunnen vermoeden dat het verhaal slecht afloopt. Dit is een van de elementen die *Heroides* 18 en 19 zo aantrekkelijk maken, samen met het motief van de *amator exclusus*, de hartstochtelijk verliefde man voor wie de aanbedene onbereikbaar blijkt. Alleen uit Griekse bronnen is bekend dat de fakkel in Hero's toren ongemerkt door een windstoot is uitgedoofd en dat het lange wachten op de komst van haar minnaar vergeefs blijkt te zijn geweest.⁶ Omstreeks 1605 wist de schilder Peter Paul Rubens dramatisch weer te geven hoe het de priesteres vergaat als zij uiteindelijk, bijna gek van het wachten, geconfronteerd wordt met het lijk van de verdronken Leander en zelfmoord verkiest door een sprong van haar toren.

Deze tragische afloop met de zelfmoord is in Hero's brief in *Der minnen loep* niet aan de orde. Die begint met een traditionele groet, waarbij opvalt dat Potter de schrijfster 'Adonis' noemt:

Den minnentliken Abydeus	(Aan mijn minnaar uit Abydos
Sende ic, Adonis ⁷ van Zesten rijk,	stuur ik, Adonis [Hero] uit Sestos,
Dusent gueten guetelijck.	duizend lieve groeten.
Du alre liefste salich man,	Ach allerallerliefste,
Hoe moechstu wesen nu daer an,	ik maak me toch zoveel zorgen.
Dattu so langhe hebs ghebeyt	Hoe heb je toch zo lang kunnen wachten
Te comen daer dijn herte leyt,	om te komen waar je het liefste bent
Daer du dijn ruste plaghes te zoeken? ⁸	en waar je je altijd zo heerlijk kunt ontspannen?)

Leander zal zoals elke nacht waarin een ontmoeting plaatsvindt, na zijn zwemtocht worden beloond met een warm onthaal. Hero/Adonis zal zijn natte lichaam afdrogen en hem in haar bed ontvangen:

Soe gaen wy op die camer schoon,	(Dan gaan we naar de mooie kamer,
Ghechiert als een conincx troen.	die met pracht en praal is versierd.
Twee lieve minnentlike monde	Onze twee verliefde monden
Versamenen him wel menighe stonde.	houden we urenlang op elkaar.
Al die ghenuechte, gunst ende vrede,	Al het heerlijke genot en de rust
Die ye wijff enen goeden man dede,	die vrouwen aan hun mannen schenken
Doe ic mit zueter lusten di.	schenk ik vol liefde aan jou;
So deestu lieflic weder my.	je hebt dat immers ook aan mij gegeven.
Die ene borst verwarmt den ander. ⁹	We zullen elkaar verwarmen.)

'Waer blivestu, mijn trute [beminde] Leander', vervolgt Hero, waarbij ze zich afvraagt of haar minnaar zich misschien met vrienden aan het vermaken is en typisch mannelijke spelletjes doet. Zelf brengt zij de nachten door in gesprek met een vertrouweling, waarbij ze soms opschrikt als ze denkt iets te horen, en voor Leanders bestwil aldoor de fakkel op de toren bewaakt.

In grote lijnen volgt Potters tekst *Heroides* 19. Allerlei elementen uit het origineel keren erin terug, zoals de beschrijvingen van de doorwaakte nachten en de waarschuwingen om voorzichtig te zijn, soms in een andere volgorde, hier en daar ingekort en uitgebreid. Er zijn echter evengoed opmerkelijke verschillen. De toon van de nieuwe Hero wijkt sterk af van wat zo kenmerkend is voor

de heldinnen bij Ovidius. Bij haar ontbreekt de jaloezie en evenmin vermoedt ze bij Leander kwade trouw en ze maakt hem ook geen verwijten, noch slaat ze zichzelf uit rouw of klaagt ze de goden aan. Haar karakter is duidelijk anders dan dat van de Ovidiaanse Hero, die zich bijvoorbeeld als een uitzinnige afvraagt wat Leander toch kan weerhouden van een bezoek:

O, komt u toch eindelijk, of wist ik maar zeker dat de wind of uw vader
u tegenhield – in ieder geval geen andere vrouw!
Als ik dat zou weten, geloof me, ik zou sterven van verdriet.
Bedrieg me maar meteen als u me dood wilt!¹⁰

Potters Hero heeft zichzelf beduidend beter in bedwang. Uit haar woorden spreekt een rotsvast vertrouwen in de liefdesrelatie, die door niets kan worden verbroken:

Die stede onghaveynsde truwe	(De duurzame, waarachtige trouw
Ende vast ghelove, die ic buwe	en het vaste geloof dat ik heb
In dy, ende du oick in my,	in jou, zoals jij dat hebt in mij,
Die blive ghedurich sonder sij,	die blijven onvoorwaardelijk bestaan
Sonder ymmermeer te breken.	zonder ooit te worden geschonden.)
[...]	
Want mijn ghetruwen settic al	(Want ik vertrouw je geheel en al,
In di, Leander, zonder wanch,	Leander, zonder te twijfelen,
End oick en gheer gheen wissel ganch.	en ik wil daar ook geen verandering in.
So en doestu oick, dat weetic wael. ¹¹	Jij doet hetzelfde, dat weet ik best.)

Geen radeloze vrouw dus, in de versie van Potter, maar eerder een toonbeeld van standvastigheid. Deze afwijkende karakteruitbeelding van Hero ten opzichte van het origineel kan geen toeval zijn geweest. Het klassieke verhaal van Hero en Leander moest een plaats krijgen binnen het grote kader van Potters *ars amandi*, zodat het zou passen binnen de argumentatie van zijn liefdesleer.

Middeleeuwse literatuuropvattingen over de *Heroides*

Als vijftiende-eeuwse dichter kon Potter teruggrijpen op een lange traditie van omgang met en interpretatie van Ovidius. Eeuwenlang had men het werk van

de Romeinse dichter gelezen vanuit een houding van verzet. De diepgelovige middeleeuwers moeten een grote afstand hebben ervaren tussen de christelijke normen en waarden van hun eigen tijd en de vrije omgang van de Romeinse dichter met seksualiteit, overspel, incest en kinder- en zelfmoord. Volgens Tilletie (1994) worstelden de middeleeuwse auteurs met het paganisme en de seksuele moraal bij Ovidius, 'd'Ovide à eux, la distance morale et mentale est trop longue.'¹² De reacties op het twijfelachtige morele gehalte van Ovidius' werk vormen de rode draad in het reeds door velen bestudeerde Nachleben van de klassieke auteur, zowel in de late Oudheid als in de Karolingische Renaissance en de zogenaamde *aetas Ovidiana* in de twaalfde en dertiende eeuw. Ovidius was tegelijkertijd de dichter van de teugelloze wellust, *lascivissimus poeta Naso*, én inspiratiebron voor wie advies zocht op het gebied van erotiek en liefdesproblemen en voor wie kennis zocht van de klassieke mythologie:

Wie de oorlog bemint, leest Vergilius,
maar wie open staat voor wellust, Ovidius.¹³

Deze dubbele houding is de eeuwen door aan te treffen en vormt de verklaring voor de karakteruitbeelding van de Herofiguur bij Potter. Al in de eerste eeuw van onze jaartelling had Quintilianus het onwelvoeglijke, speelse taalgebruik van Ovidius afgewezen als losbandig, *lascivus*, maar gelijktijdig de nadruk gelegd op het belang van deze dichter voor de redenaar in spe.¹⁴ Ook in latere eeuwen werd Ovidius zowel door kerkvaders en theologen verguisd, als aanbevolen voor de retorische scholing binnen het christelijke onderwijs. Als adviezen in poetica's konden fragmenten uit Ovidius' liefdespoëzie een goede dienst bewijzen, maar in schoolboeken beperkte men zich liever tot verkorte versies van streng geselecteerde teksten. Enerzijds zou Ovidius onbeduidend kirren in de liefdeselegieën, zich schandelijk misdragen in de brieven en afgoderij aanmoedigen in de *Metamorfosen*;¹⁵ er zou zelfs behoefte hebben bestaan aan een *Anti Nasonem*.¹⁶ Anderzijds bereikte de dichter vooral in de twaalfde en dertiende eeuw een grote populariteit¹⁷ met een overvloed aan handschriften, citaten, anthologieën en *flores morales*, bewerkingen in de volkstalen, variaties en imitaties tot en met liefdeshandboeken en merkwaardige pseudo-ovidiana.¹⁸ Er bleef echter een ambigue en beperkte verdraagzaamheid ten opzichte van Ovidius' werk bestaan, die ook is uitgedrukt in een versregeltje dat op schutbladen van handschriften is aangetroffen: 'Voor jochies zing je mooi, Naso, maar niet voor oude heren.'¹⁹

De gelijktijdige bewondering en kritiek golden ook voor Ovidius' *Heroides*. Wie als dichter-bewerker of editeur toch met de heldinnenbrieven aan de slag wilde, moest zoeken naar een bevredigende manier om met de profane literatuur om te gaan. In grote lijnen tekenen zich in de eeuwen vóór Dirc Potter drie oplossingen af waartoe de bewerkers hun toevlucht namen. Deze oplossingen moeten worden onderzocht om Potters werkwijze beter te kunnen begrijpen. Ten eerste waren er de gekuiste versies, ontdaan van de ondeugden die in de *Heroides* zo uitgebreid aan bod komen, en aangepast aan de morele opvattingen van de betreffende tijd. Dit is een manier om de 'onkuise' voorbeelden van de klassieke auteur om te buigen tot 'kuise' waaraan de lezers zich kunnen spiegelen. Ten tweede bestond de allegorisch-moraliserende uitleg en bewerkingswijze, waardoor de veronderstelde diepere betekenissen van de *Heroides* aan de oppervlakte kwamen en als lessen konden worden gepresenteerd. Ten derde waren er de waarschuwingen vóóraf in de handreikingen voor de lezers die in de handschriften van de *Heroides* zijn toegevoegd: een middel om de oorspronkelijke teksten te behouden en de veronderstelde bedoeling van de dichter expliciet te maken, zodat de lezers ervan konden leren.

Kuisingen van de *Heroides*

In het prille begin van de Ovidiusreceptie ging het om moraliserende bewerkingen van de *Heroides* die als doel hadden de 'heidense' voorbeelden in te passen in en aan te passen aan de eigen cultuur. Daartoe werden Ovidius' verzen in min of meer gecensureerde vorm naverteld. Zo is er een vroege aangepaste versie overgeleverd van de brief van Dido aan Aeneas²⁰ en een christelijke pendant van de Laodamiabrief door bisschop Venantius Fortunatus.²¹ De twaalfde eeuw bracht ook *Heroides*-imitaties voort in moralistische trant zoals een variatie op Briseïs aan Achilles in de vorm van een brief van Deïdamia aan Achilles.²² Dörrie (1968) merkt op dat het imiteren in deze eeuw een oefening was die het hart van elke serieuze schrijver sneller moet hebben doen kloppen.²³

Een duidelijk voorbeeld van kuising is het twaalfde-eeuwse brievenpaar in Latijnse hexameters van Paris en Helena van de hand van de Franse dichteraartsbisschop Baudri de Bourgueil.²⁴ Deze bewerkingen vertonen grote verschillen met *Heroides* 16-17, waarin Ovidius openlijk de verleidingsstrategieën van Paris (16) en Helena's aarzelingen tussen huwelijksvrouw en overspel (17) had uitgebeeld. Er was zelfs de suggestie gewekt dat Helena zich bij haar afwe-

gingen tussen echtgenoot Menelaus en aanbieder Paris vooral door haar harts-tocht liet leiden.

Als dichter kon Baudri niet afwijken van het literaire – zijns inziens waar-schijnlijk zelfs historische – gegeven van Helena's keuze voor Paris en Troje, met de hele Trojaanse Oorlog als gevolg. Hij kon echter wel tornen aan de redenen waarom Helena voor Paris koos, dus aan de argumenten voor haar on-trouw. Zijn oplossing was dat Helena zwicht voor Paris' bedreigingen en denkt dat ze de wil van de goden moet volgen.²⁵ In zijn brief 'Paris Helenae' probeert de Trojaanse prins namelijk Helena, in de lijn van *Heroides* 16, ervan te overtuigen dat zij door de goden voorbestemd is zijn vrouw te worden, maar hij voegt eraan toe dat ze, als ze niet durft mee te gaan naar het superieure Troje, tezamen met haar landgenoten met geweld daartoe zal worden gedwongen. Onder de indruk van dit betoog weegt Helena in 'Helena Paridi' de voors en tegens tegen elkaar af in de vorm van een *controversia*: er dreigt een oorlog tussen Sparta en Troje en de goden hebben haar nodig om de vrede te kunnen bewaren – het kan toch niet zondig zijn om aan de wil van de goden tegemoet te komen? Tegen meegaan pleit weliswaar dat de Trojanen haar zullen gaan haten zodra de on-overwinnelijke Grieken een oorlog beginnen, maar misschien zullen de Grieken haar gewoon laten gaan, of wellicht worden ze verslagen? Haar vlucht zal enerzijds een schandaal veroorzaken, maar anderzijds mag dat haar nu niet bezighouden, ze dient de wil van de goden te volgen. Verteerd door spijt zal ze haar geliefde Menelaus achterlaten:

Vaarwel, mijn land, en vaarwel, zoet Mycene,
en ook u, mijn slaapvertrek, zo vertrouwd voor mij en voor Menelaus,
dat hij zo vaak geheiligd heeft door de viering van onze huwelijksband!
Ik zal gaan, al zal ik mijn volk en zelfs mijn naasten missen,
ik zal gaan om de huisgoden van koning Priamus te zien.
Geen schaamte of rampen weerhouden me om te vertrekken.²⁶

Het is duidelijk dat de twaalfde-eeuwse heldinnenbrieven van Baudri beoogden Ovidius in moreel opzicht te verbeteren. Ze vormen daarmee een typisch voorbeeld van adaptatie van de *Heroides* aan de morele maatstaven van een christelijk leespubliek. De Herobrief van Dirc Potter lijkt echter met deze vorm van aanpassing weinig te maken te hebben: zijn schrijfster is niet kuiser dan haar klassieke voorgangster bij Ovidius, integendeel.

De allegorisch-moraliserende uitleg van de *Heroides*

Een tweede manier om de *Heroides* een plaats geven in de eigen cultuur was het bewerken van de brieven in moralistische zin en het toevoegen van kritisch commentaar met een les voor de lezer. Aan de basis hiervan lag de allegorisch-moraliserende interpretatie van de profane literatuur uit de klassieke Oudheid: de oude geschriften zouden een schat aan levenslessen bevatten voor wie de moeite doet door de oppervlakte heen te kijken om de intentie van de auteur te achterhalen. Dit wordt duidelijk verwoord door de negende-eeuwse bisschop Theodulfus van Orléans, theologisch raadgever van Karel de Grote, die in een van zijn gedichten de literatuur opnoemt die hij graag leest. Vergilius en Ovidius spreekt hij rechtstreeks aan, ‘praatzieke (*loquax*) Naso’, en hij stelt dat hun werk op het eerste gezicht weinig waardevols oplevert, maar onder de valse mantel van de poëtische taal (*sub falso tegmine*) een grote dosis wijsheid bevat:

Weliswaar zit er veel frivools in hun geschriften, maar onder de bedriegelijke dekmantel gaan talloze waarheden schuil.²⁷

Orbán (1989) haalt een vroeg voorbeeld aan van de uitleg in allegorisch-moralistische zin van het ‘Parisoordeel’, de beroemde schoonheidswedstrijd waarin de Trojaanse prins moet kiezen tussen drie godinnen: in werkelijkheid zou de prins voor de keuze hebben gestaan tussen het actieve leven (Hera/Juno), het contemplatieve leven (Athena/Minerva), of het amoureuze leven (Aphrodite/Venus).²⁸

Voor de twaalfde eeuw was het commentaar op de *Metamorfosen* van Arnulfus van Orléans van belang, die in zijn voorafgaande handleiding voor de lezers (*Accessus ad Ovidium*) beweert dat het de intentie van Ovidius is geweest in zijn gedicht niet alleen de veranderingen te beschrijven die plaatsvinden in stoffelijke zaken, maar ook en vooral in de ziel, ‘om ons aldus van de dwaling terug te voeren naar de kennis van de ware Schepper.’ In de ogen van Arnulfus was zelfs Ovidius’ handboekje *Remedia amoris* (Geneesmiddelen voor liefdesverdriet) een ethisch tractaat.²⁹

De allegorische interpretatie bereikt een hoogtepunt in de omvangrijke en invloedrijke *Ovide moralisé*: het begin veertiende-eeuwse verzamelwerk op basis van de *Metamorfosen* en de *Heroides* en een reeks bijbelse en mythologische vertellingen, waarin de oorspronkelijke verhalen en de heldinnenbrieven in het Frans zijn bewerkt en voorzien van moralisaties met scherpe veroordelingen

van het gedrag van de personages volgens de christelijke leer. Het gaat hier om een combinerende werkwijze van moralistische bewerkingen én zedenlessen. De personages moeten veelal in allegorische zin als slechte menselijke eigenschappen worden opgevat.

Een voorbeeld hiervan biedt de brievenwisseling Paris-Helena in het twaalfde boek van de *Ovide moralisé*.³⁰ Bij Ovidius is Helena aan het einde van haar brief geneigd toe te geven aan Paris' verlangens. Ze vraagt alleen nog wat tijd voordat ze ja zegt: 'U bent te zeer gehaast en uw oogst is nog niet rijp. Misschien is uitsstel ook gunstig voor uw wensen.'³¹ Voor de *Ovide moralisé* is een dergelijke amoureuze inschikkelijkheid van een getrouwde koningin onacceptabel. Hier wordt ferme taal gesproken. De afwijzende houding houdt Helena anders dan bij Ovidius stugvol tot het einde.³² Maar ondanks dat had Helena volgens de auteur nog niet genoeg haar best gedaan. Dat blijkt uit de toegevoegde moralisatie, die een onaangename vergelijking voor haar opleverde. Waar Paris voor de mens staat die zich al te gemakzuchtig overgeeft aan de verlokkingen die de wereld biedt, verbeeldt Helena de ijdelheid die er de oorzaak van is dat de zotten zich te buiten gaan en zonden bedrijven. En dat is ernstig, want op haar beurt is het de ijdelheid die de ziel – door God zo mooi geschapen – steelt en verpest en tot schande en verdoemenis brengt.³³

De overeenkomsten tussen deze manier van omgang met de *Heroides* en de werkwijze van Dirc Potter zijn niet evident. Weliswaar heeft ook Potter bij de bewerkingen van de heldinnenbrieven in *Der minnen loep* commentaar toegevoegd dat een zekere les bevat, maar van streng-christelijke (allegorische) moralisaties is er geen sprake.

De morele categorieën in de handreikingen voor lezers (*Accessus*)

Een derde manier om de *Heroides* als lectuur acceptabel te maken was het toevoegen van waarschuwende inleidingen, de *Accessus*. Dergelijke interpretaties dienden als handreikingen voor lezers bij de vooral twaalfde-eeuwse handschriften van de *Heroides* die in de scriptoria veelvuldig waren gekopieerd en op grote schaal verspreid (hoewel er nog lange tijd fragmenten ontbraken).³⁴ Potter zal als Ovidiuskenner vertrouwd zijn geweest met deze inleidingen, waarin speciaal aandacht wordt besteed aan de veronderstelde auteursintentie. De (anonieme) auteurs van de *Accessus ad Ovidium* namen aan dat Ovidius met zijn brieven een specifieke bedoeling heeft gehad, namelijk om zijn lezers 'aan te

sporen tot deugden' en tegelijkertijd 'ondeugden af te wijzen', of iets concreter 'kuisse liefde aan te bevelen' en 'onkuisse liefde te laken'. Om de lezer duidelijk te maken welke liefdesverhalen aanbeveling en welke afkeuring verdienen, zijn er morele categorieën in de *Accessus* aangebracht. Een daarvan deelde de *Heroides* in volgens de tegenstelling kuis (*castus*, bijvoorbeeld Penelope) en onkuis (*incestus*, bijvoorbeeld Phaedra die verliefd is op haar stiefzoon Hippolytus). Een andere indeling maakt onderscheid tussen wettig (*legitimus*, Penelope), onwettig of losbandig (*illicitus*, Canace die een kind had van haar broer) en dwaas (*stultus*, Phyllis die vergeefs wachtte op de ontrouwe Demophoon):

Zijn [Ovidius'] intentie is een wettig huwelijk of een wettige liefde aan te bevelen, en daartoe handelt hij over de drie soorten liefde zelf, namelijk de wettige, de losbandige en de dwaze, aan de hand van respectievelijk Penelope, Canace en Phyllis. [...] De ethiek ligt eraan ten grondslag omdat de dichter de goede zeden onderwijst en de slechte uitbant. Het doel is dat wij, als wij het nut hebben gezien dat voortvloeit uit de wettige liefde en het ongeluk dat pleegt voort te vloeien uit de dwaze en onwettige liefde, deze allebei ontvluchten en alleen de kuisse liefde aanhangen.³⁵

Deze gedachtegang vormde een rechtvaardiging om de *Heroides* bij het bewerken enigszins intact te laten, omdat de moreel verwerpelijke elementen ook didactische waarde hadden. De indeling in categorieën heeft veel uitwerking gehad op de nieuwe heldinnenbrieven die naar aanleiding van Ovidius' bundel zijn ontstaan, ook op de Herobrief van Dirc Potter.

De Herobrief als bouwsteen van Potters liefdesleer

Bij Dirc Potter keert de gedachtegang uit de *Accessus* terug dat de *Heroides* een exemplarische functie hebben en de lezers leren inzien welke vormen van liefde laakbaar en welke het nastreven waard zijn. Dat idee paste uitstekend bij de opzet van *Der minnen loep*. Potter had als doel een liefdesleer te presenteren en door middel van voorbeelden het complexe gebied van genegenheid, aantrekkingskracht, hartstocht en seksualiteit in kaart te brengen. De personages uit de *Heroides* vertegenwoordigden een exemplarische waarde en konden worden ingezet om aan te tonen welke soorten liefde nagestreefd en welke soorten vermeden moesten worden; zij vormden immers uitbeeldingen van de vele verschillende soorten liefde die er tussen een man en een vrouw bestaan. Op basis

van de *Accessus* kwam Potter tot een indeling in vier categorieën, die min of meer de verschillende stadia van verliefdheid representeren: ‘dwaze’, ‘goede’, ‘ongoorloofde’ en ‘geoorloofde’ liefde.³⁶

In het schema van Dirc Potter hebben bijna alle *Heroides* een plaats gekregen.³⁷ Ze zijn verwerkt tot een zestiental verhalen en alleen in het geval van Hero en Leander is de briefvorm gehandhaafd. Acht personages uit de *Heroides* vallen onder de *gecke minne* – dat wil zeggen de kortzichtige, al te haastige liefde – in het eerste boek. Wat er zo *geck* is aan hun minne legt het commentaar bij deze Phyllis, Medea, Paris en Helena, Dido, Ariadne, Oenone en Hypsipyle uit.³⁸ Paris, bijvoorbeeld, gaat overijld en bruut te werk door Helena tot wederliefde te dwingen, maar aan de andere kant leven juist vrouwen vaak ‘in onghedulde’ en heeft Helena uiteindelijk haar schaking zelf gewild.³⁹ Oenone’s liefde was weer op een andere manier *geck*; van haar voorbeeld kunnen de lezers leren dat zij moeten zien te voorkomen uit liefdesverdriet ‘ontsinnich’ te worden, zoals het Oenone verging, ‘Die van groter minnen wee/Rasende after die werlt liep,/Om dat Helena bij Paris sliep.’⁴⁰ Het eerste boek sluit af met de waarschuwing: ‘Hout mate in liefde ende en haest u niet’ (I, 2092).

Hero en Leander (inclusief de brief) zijn ingedeeld bij de *goede minne* in boek twee, evenals Cydippe en Acontius, en Deïdamia.⁴¹ Deze personages representeren vrouwen en mannen die goed bij elkaar passen en seksuele toenadering zoeken, maar die nog niet getrouwd zijn. Bij de *ongheoorloefde minne* in het korte derde boek zijn de *Heroides* over verboden liefde en incest ingedeeld: de verliefde stiefmoeder Phaedra en Canace met het kind van haar broer.⁴² De *gheoorloefde minne* uit boek vier, ten slotte, vormt het doel waar alle jonge geliefden naar dienen te streven: een relatie die is ontstaan uit de *goede minne* en die is uitgegroeid tot bestendige huwelijksliefde. Vier ‘eerbare’ heldinnen illustreren Potters betoog: Penelope, Hermione, Laodamia en Hypermnestra.⁴³

Dirc Potter heeft de meeste *Heroides* kernachtig als klachten weergegeven, die in de vorm van kleine redevoeringen in de liefdesverhalen zijn opgenomen, ingeleid door ‘Sy sprac’. Op deze manier ondersteunden ze zijn betoog.⁴⁴ In de woorden van de heldinnen zijn de *Heroides* ontdaan van geleerde mythologische verwijzingen en tot de kern teruggebracht. De ‘gecke’ Phyllis bijvoorbeeld begint zónder beschouwing zoals in *Heroides* 2 over het wassen van de maan, de Sithonische zee en de schepen uit Attica, bij Potter met een woedeuitbarsting tegen Demophoön die zijn afspraak niet nakomt: ‘O valsche man, o onghelhuyt [monster]/O truwelozes creatuur!’ De 32-regelige klacht eindigt met een variatie op het pathetische grafschrift in *Heroides* 2: ‘Adieu mijn stadt, vrund ende mag-

he!/De liefde brecht mijn herte ontwee'. Daaraan voegt Potter droogjes toe: 'Mit-tien so spranc si inder zee/Ende verdranc, die edele vrouwe', gevolgd door de waarschuwing aan de lezers om bij het liefhebben het verstand niet uit te schakelen en ontrouw door de partner op een verstandige manier te verdragen:

Daer om scrivic u minen raet,
Dat ghi wiselic minnen sult,
Ende lyden een heymelic verdult
Wanneer u ontrouwe wedervaert
Die ziele moet ymmer sijn ghespaert.⁴⁵

(Daarom zet ik mijn raad voor u op papier:
u moet op verstandige wijze liefhebben
en in lijdzaamheid leven
wanneer iemand u ontrouw is,
want u moet uw ziel altijd sparen.)

Het gedrag van Phyllis heeft ertoe geleid dat zij door Potter is ingedeeld in het eerste boek bij *gecke minne*. Daarentegen is het verhaal van Hero, die evenals Phyllis ten einde raad de hand aan zichzelf heeft geslagen en die de status had van ongehuwde minnares, terechtgekomen in boek twee bij *goede minne* – de indelingen binnen *Der minnen loep* zijn niet altijd consequent.⁴⁶ Uit de indeling van Hero bij de *goede minne* volgt automatisch dat de schrijfster die 'goede' liefde dan ook in haar brief moest uitbeelden. Daarom diende ze een evenwichtige, beheerste indruk te maken en een rotsvast vertrouwen in haar relatie uit te stralen. Om dat doel te bereiken is de karaktertekening van de oorspronkelijke Herofiguur in *Heroides* 19 gewijzigd, en is het gedrag dat zo kenmerkend is voor Ovidiaanse heldinnen – hun woede, weklachten, wanhoop – verdwenen.

Behalve de karakterombuiging van Hero om *goede minne* uit te beelden is nog een enkel verhaalelement veranderd omdat het moest passen bij het dagelijkse leven van de vijftiende-eeuwse lezers. Is de Ovidiaanse Hero bijvoorbeeld jaloers op Leander omdat hij zo heerlijk kan gaan worstelen,⁴⁷ de vijftiende-eeuwse Hero benijdt Leander om de jacht met vogels en honden. Opvallend genoeg is Potters personage minder preuts dan dat van Ovidius. Juist aan de heimelijke vrijpartijen van de twee geliefden, die door Ovidius alleen maar worden gesuggereerd, wijdt Potter een mooie digressie, waarvan een deel al hierboven (pag. 48) is geciteerd. Weet Leander nog hoe hij aan land placht te komen, moe en nat van het zwemmen, en hoe Hero hem dan altijd afdroogde met droge, witte doeken? En hoe zij daarna in de mooie kamer de liefde bedreven en alles deden wat deugdzaame stellen ooit met elkaar hebben gedaan? Ook deze passage, die door Potter aan de Ovidiaanse stof is toegevoegd, moet deel uitmaken van zijn opzet om *goede minne* uit te beelden tussen rechtschapen jongelieden

die elkaar oprecht liefhebben en beminnen. Dat blijkt verderop ook uit de moraal van het verhaal:

O edel vrouwe ende goede man,	<i>(Zeer geachte lezers,</i>
Hier salmen truwelic deyncken an.	<i>dit verhaal moet u altijd blijven herinneren,</i>
Hier liet truwe truwe bliken.	<i>hieruit bleek oprechte trouw;</i>
Der truwen en woude sy niet bezwiken.	<i>zij [Hero] wilde de trouw niet ontrouw zijn.</i>
Die wile si leefden waren sy	<i>Tijdens hun leven waren ze</i>
Onverscheiden ende wandels vry:	<i>onafscheidbaar en onveranderlijk;</i>
Dus zijn sy inder lesten noot	<i>evenzo zijn ze – toen de nood hoog was –</i>
Onghescheiden ghebleven doot. ⁴⁸	<i>onafscheidelijk gebleven in de dood.)</i>

Als de verhouding tussen Hero en Leander zo eerlijk en oprecht was, rijst de vraag waarom hun exempel geen plaats heeft gekregen in boek vier over de *gheoerloefde minne*. Het gaat weliswaar om een liefde die door de ouders van het paar was verboden, maar in andere gevallen heeft Potter zich ook niet strikt aan het onderscheid tussen gehuwd en ongehuwd gehouden. Het antwoord wordt duidelijk aan het eind van het verhaal. Hero's brief blijkt haar minnaar nooit te hebben bereikt. In Potters versie van het liefdesdrama, in de tekst rondom de brief, spoelt Leanders verdronken lichaam op het strand aan, waar Hero het vindt wanneer zij er loopt te wandelen. Over het radeloze rouwbetoon van de priesteres wil de dichter alleen nog kwijt dat het niet in versregels onder woorden kan worden gebracht. Met Leanders lijk loopt ze als 'een rasende wijff' het diepe water in, haar dood tegemoet. In de ogen van de dichter was dat Hero's enige minpunt. Hij zegt het zelf in de les na afloop: een mens mag nooit zelf de dood verkiezen wanneer een geliefde sterft:

Nochtan waer beter tlijff ghespaert,	<i>(Toch had ze haar leven beter kunnen sparen,</i>
Also ic voer hebbe bescreven.	<i>zoals ik hierboven al heb gezegd.</i>
Men mach wel in liefsten leven	<i>Men mag gerust met iemand samenwonen</i>
Ende leven in rechtveerdighe minne	<i>en delen in oprechte liefde</i>
In live, in herte, in moede, in sinne,	<i>hart en ziel, lijfen leden,</i>
Ende dat elc draghe groten laste	<i>en ieder mag zijn zorgen delen</i>
Mit sijns herten liefste gaste,	<i>met de liefste van zijn hart,</i>
Sonder, off die ene storve,	<i>zonder dat, wanneer de een sterft,</i>
Dat die ander slijfs verdorve. ⁴⁹	<i>de ander ook zijn eigen leven opgeeft.)</i>

De brief van Potter in *Der minnen loep* blijft lange tijd een eenmalige gebeurtenis. Pas in de zestiende eeuw komt het genre van de heldinnenbrief sterk op, zowel in het Neolatijn als in het Nederlands. Het eerste zestiende-eeuwse exemplaar is een Neolatijnse brief van de hand van Janus Secundus (1533, ed. 1541). Nog voordat het genre meer Neolatijnse beoefenaars kreeg, waren het echter de rederijkers die actief werden met het schrijven van Nederlandstalige brieven. Daarom zal het volgende hoofdstuk eerst ingaan op hun werk.

VANUIT EEN ANTWERPSE REDERIJKERSKAMER (1553-1609)

Brieven ‘in Duytsche’ en ‘Rhetorijckelijck overgesedt’

De rederijkers staan aan het begin van de populariteit van de heldinnenbrief in de Nederlanden. De situatie wijkt daarmee af van bijvoorbeeld die in Italië en Frankrijk, waar vooral Neolatijnse navolgers actief waren. In onze gewesten kwam het genre juist in de moedertaal op gang. De tijd was het midden van de zestiende eeuw en de plaats de handels- en drukkersstad Antwerpen, het culturele centrum van dat moment, waar in de kringen van humanisten en rederijkers intensieve belangstelling was ontstaan voor het vertalen en bewerken van het erfgoed uit de klassieke en de christelijke Oudheid. Al in 1541 had de boekdrukker Jan Gymnick een bewerking van Livius' geschiedenis van Rome opgedragen aan de stadsmagistraat, voorzien van een pleidooi voor het Nederlands.¹ Snel daarop zouden tal van vertalingen volgen, variërend van de medische voorschriften van Hippocrates, een tragedie van Sophocles en het epos van Vergilius, tot het *Hantboecxken* met de stoicijnse filosofie van Epictetus (het *Enchiridion*) en religieuze traktaten van Chrysostomus en Rufinus. Drie decennia lang, tot omstreeks 1570 toen de politieke omstandigheden het publiceren al te zeer bemoeilijkten, gaf de Scheldestad de toon aan op het gebied van populariseren van de klassieken. Dat men in Antwerpen in die vroege periode trots was op de verhoogde belangstelling voor met name Grieks-Romeinse literatuur, blijkt bijvoorbeeld uit een opmerking van vertaler Marcus Antonius Gillis over ‘heydensche’ klassieke boeken, ‘dyer dagelycx meer in onser talen overgheset worden, ende van vele seer groot geacht worden’.²

In dit gunstige literaire klimaat werd vanuit een van de stedelijke rederijkerskamers door de factor Cornelis van Ghistele in samenwerking met boekdrukker Hans de Laet in 1553 een integrale bewerking ‘in Duytsche’ van Ovidius' *Heroides* uitgebracht onder de titel ‘klaagbrieven’ van ‘Griekse prinsessen en jonkvrouwen’ (*Der Griecxser Princerssen, ende Jonckvrouwen Clachtige Sendtbrieven*). De bundel

werd aangeprezen als ‘seer playsant om lesen’ en heeft inderdaad succes gehad. Er zouden nog tien herdrukken en vermeerderde edities volgen, een reeks die voor de Zuidelijke Nederlanden werd afgesloten met de laatste Antwerpse druk bij de weduwe Guillaem van Parijs in 1589. Daarna verschenen er opnieuw herdrukken in de Noordelijke Nederlanden bij het van oorsprong Antwerpse drukkersgeslacht Van Waesberghe in Rotterdam, in 1600, 1607 en 1615.³

Van Ghistele is vanwege deze *Clachtige Sendtbrieven* en zijn vertalingen van andere klassieke auteurs ‘stofvernieuwer’ en ‘Inleider tot de verbeeldings- en gedachtewereld der Oudheid’ genoemd. Naar aanleiding van zijn vertaling van Vergilius’ epos *Aeneis* is er lovend van hem gezegd: ‘Met hem doet Kalliope haar intrede in de Nederlandse literatuur’.⁴ Karel van Mander prijst Van Ghistele zelfs in een adem met Coornhert:

Gelijck Fransman pronckt, en breydt sijn tael nae macht,	(Evenals de Franse dichters hun taal verrijken,
So d’ ons’ ooc doet, en wilt vertaelt uytgeven	doen de onze dat ook; geef de
Poëten oudt, in Druck, vry bin u leven:	vertalingen uit van klassieke poëten
Oft onverstandt al laeckt, sulcx niet en acht.	(en let niet op de dwazen die ze afkeuren),
Als Coornhert en Ghistel: [...] ⁵	zoals Coornhert en Van Ghistele doen.)

Met Van Ghistele doet ook de heldinnenbrief haar intrede in de Nederlandse literatuur. Honderd jaar vormden de *Clachtige Sendtbrieven* de enige versie van de *Heroides* voor de niet in Latijn geschoolde dichters en lezers van de Lage Landen. Pas vanaf 1650 zouden er nieuwe vertalingen volgen.

In dit hoofdstuk is studie gemaakt van Van Ghisteles werkwijze, die blijkbaar voor een enigszins ruim publiek en gedurende lange tijd aantrekkelijk is geweest. Stimulerend waren de vragen naar de specifieke onderwerpen, morele thema’s en literaire motieven in het werk van rederijkers tijdens het congres *Conformisten en rebellen* in 2001, en de vraag die daar rees naar het kennisniveau dat nodig was om te teksten te kunnen volgen. Van Ghistele heeft met zijn Nederlandse bewerkingen van de *Heroides* een geslaagde poging gedaan een deel van de cultuur van de klassieke Oudheid voor zijn toehoorders en lezers begrijpelijk en aanvaardbaar te maken en dit hoofdstuk is een poging te ontdekken hoe hij dat deed.

Zoals telkens in deze studie worden eerst de imitatio-procédés onderzocht, waarbij in dit geval de opdrachtgedichten en de voorschriften over het briefschrijven van Erasmus als vergelijkingsmateriaal zijn betrokken. Daarna richt het onderzoek zich op Van Ghisteles variaties in de vorm van antwoordbrieven

aan de Ovidiaanse heldinnen, die vanaf 1554 als aanvullingen op de *Clachtige Sendtbrieven* verschenen. Hierbij is vooral gelet op de karakteruitbeeldingen van de mannelijke helden en op de liefdeslessen die in hun antwoorden zijn verwerkt; in een uitweiding zal worden ingegaan op de oorsprong en functie van de antwoordbrief. Vervolgens wordt uitgezocht welke ideeën ten grondslag liggen aan het nieuwe brievenpaar uit naam van Helena en Menelaus dat Van Ghistele nog in 1570 aan de collectie heeft toegevoegd.

De laatste paragraaf vat samen hoe Van Ghisteles brieven op hun beurt andere rederijkers hebben gestimuleerd tot nieuwe varianten op de *Heroides*. Op den duur verschenen er op basis van de *Clachtige Sendtbrieven* zelfs contrafacten, brieven om te zingen. De Antwerpse jaren luidden al met al het grote succes in van de heldinnenbrief.

Een monument voor een eeuw: de *Heroides*-vertaling *Clachtige Sendtbrieven*

De werkwijze van Van Ghistele als ‘Translateur’ was helder en overzichtelijk. Zijn lezers wisten meteen waar zij mee te maken hadden. Elke brief in zijn bundel wordt voorafgegaan door een ‘declaratie van de epistele’, een gebruik dat sterk doet denken aan de inleidende *argumenta* bij de middeleeuwse handschriften en bij de tekstedities van de *Heroides*, die waarschijnlijk Van Ghisteles voorbeelden zijn geweest. De betreffende mythologische personages worden hierin kort geïntroduceerd en hun treurige omstandigheden zijn flink aangezet; de laatste woorden zijn gewijd aan hun ‘druck, lyen, en verdriet’. Er wordt zelfs uitgelegd dat de brieven niet authentiek zijn, maar dat Ovidius ze heeft ‘gefingeert’. In kort bestek wordt hier dus de mythologische context geschetst en het principe van de heldinnenbrief verklaard, waaruit kan worden afgeleid dat de dichter niet-klassiek geschoolden voor ogen had. Tegelijkertijd staat onder het opschrift boven elke brief het eerste Latijnse distichon van Ovidius als incipit, waarna ook bij het begin van elke strofe de overeenkomstige plaats in de Latijnse *Heroides* is afgedrukt. In latere edities komen zelfs Latijnse citaten ter vergelijking of verduidelijking voor. Deze aanwijzingen zullen juist bedoeld zijn voor degenen die thuis waren in de klassieken. Het lijkt er dus kortom op dat Van Ghistele zijn brieven op meer én minder geoeefende lezers heeft gericht om met zijn geleerde kennis zo veel mogelijk mensen te bereiken.

Kenmerkend voor Van Ghistele is zijn omwerking van klassieke teksten in rederijkersverzen met overdadig gebruik van rijm, dubbelrijm, princestrofen

enzovoort. De brontekst is met meer omhaal van Nederlandse woorden vertaald. Over het algemeen waren er volgens het opdrachtgedicht van de *Clachtige Sendtbrieven* ‘een woort of twee’ meer Nederlands nodig om het Latijn weer te geven, ‘want zoudemen het duytsch zo plat naer dlatijn stellen, tsoude dickwils seer vreemt in des lesers oore luyen.’⁶ Zo zijn er in de eerste 15-regelige strofe uit de eerste brief (van Penelope aan Odysseus) drieëneenhalve disticha, dus zeven versregels van Ovidius ‘Rhetorijckelijck overgesedt’. De laatste regels van de strofe, die een sententie of veralgemenisering van stof kunnen bevatten, lopen in dit geval uit op een apotheose van de klacht:

Hier beghint die eerste Epistele, dewelcke Penelope scrijft tot Ulysssem.

Ende beghint aldus int Latijn, Hanc tua Penelope lento tibi mittit Ulysses. [...]

Desen brief (gescreven met drucke) gesonden wort
Van Penelope, tuwaerts in liefden blakende,
Aen u Ulysses, die traech bevonden wort
Tot mywaerts. niet dat ick ben hakende
Na antwoorde. het weerschrijven sijt stakende.
Maer compt selve, en troost u liefvol rouwen.
Troia, daer wij groot verdriet duer zijn smakende,
Leet onder de voet, wij mogender wel op spouwen,
Om tderven des liefsten, wij Griecxse ioncfrouwen.
Ghy had betercoop Priamus stadt laten staen.
Och oft Neptunus hadde willen benouwen
Den overspeelder Paris, doen hy quam seyle saen
Na Lacedemonien (wee die riet tvermaen)
So en sou ick bedruct sus niet geseten hebben,
En couwelijck alleene niet mijn bedde versleten hebben.⁷

Alleen al Ovidius’ kernachtige, hier al vaker geciteerde openingsdistichon in *Heroides* 1, ‘Deze woorden stuurt uw Penelope u, trage Odysseus,/u hoeft me niet terug te schrijven: kom liever zelf!’,⁸ is door Van Ghistele uitgebreid tot zes Nederlandse versregels met toevoegingen als ‘gescreven met drucke’ en ‘tuwaerts in liefden blakende’, die de ellende van de schrijfster en haar liefdesgevoelens benadrukken. Na het afsluitende ‘Maer compt selve’ in v. 6 is de regel nog eens aangevuld met Van Ghisteles eigen vinding ‘en troost u liefvol rou-

wen'. Blijkbaar heeft de vertaler het retorische doel van de brief explicieter willen maken: kom snel terug en troost me.

De overige negen versregels van de strofe geven vijf verzen (tweeëneenhalf distichon) van Ovidius weer met de typische spijt uit de liefdeselegie over de wending die het lot heeft genomen. Was Troje maar nooit veroverd en was Parris maar omgekomen, dan had de hele oorlog niet plaatsgevonden en (in de woorden van Ovidius) 'Dan had ik niet liggen rillen in mijn lege bed'.⁹ Bij Van Ghistele is deze spijt uitgebreid weergegeven en de kern van de klacht van Penelope aan het slot uitgedrukt: 'So en sou ick bedruet sus niet geseten hebben,/En couwelijk alleene niet mijn bedde versleten hebben.'

De tweede strofe van de Penelopebrief laat zien dat Van Ghistele ook veel uit het klassieke origineel (*Heroides* I, 8-24) heeft weggelaten. Waar Ovidius uitgebreid ingaat op de verhalen over de slachtoffers van de Trojaanse oorlog die Penelope bereikt hebben, met details over de manier waarop ze gesneuveld zijn, geeft Van Ghistele alleen hun namen weer. Zo werd 'de zoon van Menoetius' die in andermans wapenrusting omgekomen was, gewoonweg 'Patroclus' en de beeldspraak dat de Griek Tlepolemus met zijn bloed de 'speer van Lycië' warm had gemaakt, vereenvoudigd tot Tlepolemus die door de koning van Lycië was 'doersteken'. Vervolgens bleef er als het ware ruimte in de strofe over, die Van Ghistele vulde met klachten. Deze konden soms geheel van eigen hand zijn zoals 'U altoos int herte hebbende eel bloeyssel der bloemen'. Het citaat uit de tweede strofe begint met Penelope's vrees dat haar man niet tegen het geweld van de Trojanen is opgewassen:

Somtijts dochtmy dat der Troyanen gewelt was
U te cloeck: Hectors fame my dicwils verblaude, [de roem van Hector maakte me dikwijls bang]
Ick hoorde dat Antilochus van Hector gevelt was,
Och dies duchten en sorgen my benaude.
Patroclus roep my oock heel verflaude. [ook het gerucht over Patroclus heeft me zwak gemaakt]
U altoos int herte hebbende eel bloeyssel der bloemen.
Om Tlepolemus doot ick oock mijn hoot [hoofd] craude, [d.i. als teken van teleurstelling]
Van Sarpedon doersteken, therte moeste mi scroemen [en werd ik zeer bang].
Voor u duchtende al hoordick een ander noemen.
Maer in eerlijcke liefde god behaghen sach.
Hy strijt wel die strijt dat hy tlijf ont dragen mach.¹⁰ [Een goede strijder zorgt dat hij er levend
van afkomt]

Deze strofe is geëindigd met een sententie. Die wordt ingeleid door de een na laatste versregel ‘Maer in eerlijcke liefde god behaghen sach’, waarvoor een overeenkomst bij Ovidius te vinden is: ‘Een eerlijke God heeft een goed besluit genomen voor mijn kuise liefde.’¹¹ Maar waar Ovidius vervolgens de gunst van de god uitgedrukt zag in de militaire werkelijkheid (‘Troje is in de as gelegd, terwijl mijn man behouden is’¹²), koos Van Ghistele voor een algemene spreuk: ‘Hy strijt wel die strijt dat hy tlijf ontdragen mach’ ofwel een goede strijder zorgt dat hij er levend vanaf komt. Hiermee is de stof gegeneraliseerd en wederom de aandacht van Troje afgeleid. De brief heeft algemene geldigheid gekregen.

In zijn bewerking heeft Van Ghistele soms details weggelaten, bijvoorbeeld over de Trojaanse oorlog. Zo had Penelope in *Heroides* 1, 31-36 beschreven hoe voor haar het strijdterrein werd geschetst met behulp van een paar druppels wijn op een tafelblad. Dit ontbreekt bij Van Ghistele. In plaats daarvan klaagt de schrijfster dat de andere Griekse vrouwen van wie de echtgenoten zijn teruggekeerd, hun mannen ‘aenhangen’ ‘als een amije’, waarna het tortelduifmotief geïntroduceerd wordt: ‘Iegelijck paert hem by zijn gayken nu ten tije’. Penelope moet de troost van een echtgenoot missen. De laatste regel van de strofe geeft haar ellende in een algemene uitspraak weer:

Eens anders [andermans] vreucht den bedructen sterven doet.¹³

De slotstrofe van de brief bevat nog een belangrijk kenmerk van de *Clachtige Sendtbrieven*. Traditioneel is dit de princestrofe, van oorsprong korter dan de andere en gericht tot het hoofd ofwel de Prins van de kamer, vaak inhoudelijk niet al te vast met het betoog in de voorgaande tekst verbonden.¹⁴ Ook bij Van Ghistele is dit een korte strofe. Haar laatste woorden richt Penelope echter niet tot de Prins maar tot Odysseus. Het slot is gebruikt om de sterkste argumenten voor de terugkeer van Odysseus naar voren te schuiven. Hij dient zijn plichten te vervullen als vader, zoon en echtgenoot:

Dat ghy uwen sone quaemt wysen en leeren.

En uwen vader zijn oogen sluyten weert alder eeren. [die de hoogste eer waard is]

Icke sal u een out verrompelt wijf duncken scijnen,

Die lustich was doen ghy moest na Troyen keeren.

Onghenuechte en verdriet doen tgedaente verdwijnen.¹⁵

De voorlopige conclusie luidt dat de *Clachtige Sendtbrieven* meer algemene geldigheid voor de lezers bevatten, omdat er algemene uitspraken en spreuken in voorkomen en omdat er is afgezien van ingewikkelde mythologische details. De brieven ‘in Duytsche’ zijn langer dan de Latijnse bronteksten (de Penelope-brief 170:116 regels, Phyllis 210:148, enz.) omdat het Nederlands meer woorden nodig heeft, maar ook omdat er nog meer dan in het origineel aandacht is besteed aan het elegische karakter. Er zijn klachten aan het betoog toegevoegd en de ellendige omstandigheden van de schrijfster zijn geamplificeerd.

In de Penelopebrief is bovendien herhaaldelijk uitgedrukt dat de schrijfster ‘goede’ liefde koestert: ze is ‘tuwaerts in liefden blakende’ en ‘zijn liefvol trouwen’ en dergelijke. Dit is echter alleen in de vanouds als ‘kuis’ beschouwde brieven het geval. Het werk van Erasmus kan hier een rol hebben gespeeld. Zijn adviezen voor de didactiek van het briefschrijven, dat een belangrijke plaats innam in het curriculum van het onderwijs aan jongens die Latijn leerden, zullen algemeen bekend zijn geweest. De *Heroides* zijn door Erasmus als illustratiemateriaal aangeraden in zijn handboek voor epistolografie *De conscribendis epistolis* (1522), zij het dat het slechts om een beperkte selectie mocht gaan. Geschikte brieven zijn volgens hem huwelijksaanzoeken van een man aan een vrouw, zoals Hero aan Leander en Acontius aan Cydippe, een antwoord waarin iemand van een verboden liefde weerhouden wordt, zoals Helena’s replek aan Paris, en smeekbrieven van vrouwen aan hun verre echtgenoten, zoals Penelope aan Odysseus en Laodamia aan Protesilaus (zie voor Erasmus en heldinnenbrieven verder hst. 4).¹⁶

Inderdaad is bij Van Ghistele in een minder zedige brief zoals de verleidingspoging van Phaedra op basis van *Heroides* 4 een duidelijke afkeuring waar te nemen, zij het niet binnen de tekst zelf. Aan het slot van de ‘declaratie’ vooraf worden de lezers gewaarschuwd voor de hartstochtelijke gevoelens van Phaedra tot haar stiefzoon Hippolytus, die een ‘rasende liefde’ wordt genoemd: ‘Hier wt machmen mercken dat de rasende liefde eer noch scande aensiet.’¹⁷

Soms leveren de schrijfsters ‘zelf’ commentaar op hun liefde, als die niet beantwoordt aan de eisen van Van Ghisteles tijd of als die in elk geval geen maat houdt en ze hun zelfbeheersing verliezen. De eenzaam verlaten Ariadne gebruikt in de sententies voor haar liefde voor Theseus het begrip ‘rasen’:

Ontrouwe en bedroch de liefde rasen doen.¹⁸

De rasende liefde wat troosts in dwase cueren szept.¹⁹

Uit Oenones brief leren de lezers dat de trouweloze liefde van Paris schadelijk is en ‘so wanckelbaer en so ongestadich’.²⁰ Canace met het kind van haar broer vindt nog het minst genade in haar eigen ogen:

Die oneerlijck leeft, oneerlijck sterven moet.²¹

Op dit punt is het goed om de parateksten te onderzoeken die door Van Ghistele aan de eerste editie van zijn bundel heldinnenbrieven zijn toegevoegd. Aan gezien de dichter daarin niet gestuurd wordt door een Latijnse voorbeeldtekst, zullen deze aanvullingen nog duidelijker tonen wat zijn intentie is en meer duidelijkheid geven over zijn opvattingen over het genre.

De liefdeslessen van Van Ghistele

De bundel *Clachtige Sendtbrieven* wordt voorafgegaan door een Nederlandstalige opdrachtbrief aan burgemeester Jacob Hertsen van Antwerpen. Allereerst baant Van Ghistele hierin voor de rederijkers de weg om het werk van Latijnse dichters in het Nederlands weer te geven. Hij pakt dit aan door middel van een vergelijking met de schilders, aan wie het immers vrijstaat om klassieke geschiedenis of mythologie, ‘fabulen’, uit te beelden; de lezers zullen hierin wellicht een toespeling op de *Metamorfosen* hebben gezien waarvan de vertaling *Die Herscheppinghe* een jaar eerder in 1552 in Antwerpen was uitgekomen. Meteen daarop legt de dichter uit wat dan wel het nut is van literatuur uit de klassieke Oudheid. De ‘Poeten in latijne’, betoogt hij, ‘anders niet ghescreven en hebben (al schynent som fabulen) dan dat grootelijck is tot profijte van allen menschen, oft om den gheest te verlichtene, oft tprofijt met soeticheyt ende geneuchten te leerene’. Hierop volgt het bijna onvermijdelijke klassieke citaat van Horatius over dichters die het nut of het vermaak dienen, óf willen stichten en vermaken tegelijk,²² wat Van Ghistele later zou vertalen als ‘Wel raeckt hy de pinne [...] die leeringhe met gheneuchten can uutleggen’.²³ Overigens probeerde de dichter vaker expliciet de vooroordelen ten op zichte van klassieke, ‘heidense’ literatuur weg te nemen, bijvoorbeeld in zijn *Aeneis*-vertaling: ‘Daerom beminde Leser leest dit boecxken met verstande u niet stootende aen der heydenen Ceremonien, ghi en sulter niet dan duecht ende wijsheyt in bevinden.’²⁴

Om het ‘nut’ van de heldinnenbrieven aan te tonen, heeft Van Ghistele vervolgens zijn ideeën over de intentie van de oorspronkelijke auteur van de *Heroides*, Ovidius, onder woorden gebracht. Zijn betoog blijkt te zijn doortrokken van het gedachtegoed uit de *Accessus ad Ovidium* en de schoolcommentaren (zie hst. 2). Ovidius zou zijn lezers allerlei soorten afkeurenswaardig gedrag tonen van verliefde mensen, bijvoorbeeld zuchten, kermen, mistroostigheid, verdriet en lijden. Zodoende kan iedereen zich aan hun voorbeelden spiegelen en ervan leren zichzelf die ellende te besparen. Aan sommige personages, zoals Phyllis, Dido, Leander en anderen, is te zien dat hevig verliefde mensen meestal triest aan hun eind komen. Maar volgens de opdracht hebben we hier niet alleen te maken met voorbeelden van hoe het niet moet, want de lezers krijgen ook de ‘eerbare ghestadige’ liefde voorgespiegeld. En met een traditionele voorkeur voor de twee braafste brieven (overeenkomstig de *Accessus*, Dirc Potter en Erasmus) prijst Van Ghistele het duo Penelope en Laodamia:

[Ovidius] ons bewijzende der minnaers manieren, suchten, kermen, mistroosticheyt, verdriet, en lijen, daer hem een iegelijck wel aen spiegelen ende voor wachten mach, dickwils comende tot eenen onsalighen eynde, zoot bleeck aen Phyllis, aen Dido, aen Leander, ende noch meer andere. Ten anderen moghen wij hier oock aenmercken die eerbare ghestadige liefde van Penelope, die Ulysses haren man (al bleef hy twintich jaren uiten lande) eerbaer en getrouwe was; ende de suyver liefde van Laodamea, die sy droech tot Protesilaum haren man.²⁵

De *Clachtige Sendtbrieven* vormen dus een spiegel voor het liefdesleven van de lezers, met voorbeelden van zowel ‘onsalighe’ levenseinden als ‘eerbare ghestadige’ liefde.

De les die de lezers moesten trekken is nog eens in een geleerd *Ad lectorem* onder woorden gebracht. Deze tekst is opgebouwd uit elegische disticha met klassieke citaten en toespelingen op de *Heroides*. Ook hier wordt Ovidius als didacticus opgevoerd. Hij leert ons bijvoorbeeld dat het bedrog in een relatie meestal wordt gepleegd door de man en zelden door de vrouw, dat we de voorbeelden van Aeneas en de bedriegelijke Jason moeten opvatten als waarschuwingen, dat we wreed liefdesvuur moeten doven en voorzichtig en verstandig moeten beminnen. Zo worden we geen nieuwe prooi van het pijldragende knaapje Cupido, zoals eertijds de beklagenswaardige Dido en de trieste Hypsipyle. Navolgenswaardige voorbeelden zijn wederom Penelope en Laodamia:

Maar de toegewijde Penelope had op kuise wijze Odysseus lief, en Laodamia hield vol begeerte van haar eigen man; hun brieven moeten door meisjes, echtgenotes en ingetogen dames worden gelezen: dat zijn vermaningen tot een kuis bed.²⁶

Wie het *Ad lectorem* te hoog gegrepen vond, had altijd nog de eenvoudige filosofie in de reclametekst aan het begin van de bundel, die vele herdrukken lang zou blijven staan:

Der Griecken heerlijcke coragieusheyte,
Ovidius poetelijcke philosophye,
Der Princerssen eerlijcke amouereusheyte
Sonder dorperheyte oft viloneye
Der Retoryckelycken consten clergyen
Suldy in dit boeck vinden met vruechden.
Overleset met verstande als past by tye
Op dat u herte mach groeyen in duechden.²⁷

Met andere woorden, in dit boek worden de idealen onderwezen die de zestiende-eeuwse lezers voor ogen hadden (of moesten hebben) met behulp van staaltjes van Griekse fierheid en Ovidius' wijsheid, van de fatsoenlijke liefde van vorstelijke vrouwen en van de geleerdheid van de rederijkerskunst.

De voorlopige conclusie luidt dat de teksten en parateksten van de *Clachtige Sendtbrieven* laten zien dat Van Ghistele de liefdeslevens in de klassieke *Heroides* exemplarisch opvat. Weliswaar heeft hij geen onderscheid aangebracht volgens de verdeling in de vier soorten exempla zoals in Potters *Der minnen loep*, maar er zijn wel twee categorieën gehanteerd: de onverstandige, oneerlijke, te hartstochtelijke ofwel 'rasende' liefde tegenover de eerlijke ofwel 'eerbare ghestadige'.

Deze opvatting, als was de intentie van de oude en nieuwe heldinnenbrieven het voorhouden aan de lezers van een spiegel van verschillende soorten deugdzame en ondeugdzame liefde, huldigde Van Ghistele niet als enige. In de gezaghebbende zestiende-eeuwse editie van Ovidius' *Opera* herhaalt commentator Hubertinus Clericus de al oudere gedachte dat de stof van de *Heroides* 'ethisch' is, volgens zijn zeggen omdat het karakter van verschillende mannen en vrouwen in de teksten wordt uitgebeeld, dat wil zeggen dat het hier om het gedrag van de personages gaat. Terwijl Ovidius en passant met de *Heroides* zijn talent ontwikkelde en roem zocht, zou het zijn bedoeling zijn geweest de ge-

moedsaandoeningen die de liefde opwekt te laten zien, en aan te tonen hoezeer deze emoties verschillen bij kuise en onkuise vrouwen. De eerste groep toont eerbied voor reine liefde en de tweede groep onmatigheid van de zinnelijke begeerte en de razende hartstocht.²⁸ De eerste soort strekt tot voorbeeld en de andere wekt afschuw op. Bovendien zouden juist in de *Heroides* de liefdesemoties het best worden uitgedrukt, beter dan in Ovidius' andere werken.

De spiegelfunctie van de heldinnenbrieven blijkt Van Ghistele de jaren door belangrijk te hebben gevonden, want toen de *Clachtige Sendtbrieven* al in 1559 toe waren aan de vijfde (vermeerderde) druk, zou burgemeester Nicolaas Rockox er in de opdrachtbrief van worden verzekerd dat de brieven de lezers waarschuwen en voorhouden hoeveel zijzelf bezitten van die vurige liefdesdrift, die zelfs de besten in ellende heeft gebracht. Deze strekking blijkt uit de inhoud van de bundel, 'als in eenen spiegele'.²⁹

Heldinnenbrieven als 'spiegels'. De schrijfsters krijgen antwoord

De factor van De Goudbloem heeft zich niet beperkt tot het vertalen van de klassieke teksten, dat wil zeggen het imiteren door middel van vrije bewerkingen in het Nederlands. De volgende stap was de *variatio*. Daartoe introduceerde hij de 'klassieke' dichter Sabinus in de Nederlandse letterkunde. Deze Sabinus zou, zoals velen in de vijftiende en zestiende eeuw geloofden, de vriend van Ovidius zijn die voorkomt in het tweede boek van de *Amores*. Daar zegt Ovidius dat 'mijn Sabinus' kort na de verschijning van de *Heroides* een zestal antwoordbrieven zou hebben geschreven. Uit de tekst valt op te maken dat het gaat om de antwoorden van Odysseus, Hippolytus, Aeneas, Demophoön, Jason en Phaon:

Hoe snel is mijn Sabinus teruggekeerd van de uiteinden van de aardbol
en heeft hij brieven meegebracht uit ver uiteenliggende gebieden.
Onkreukbare Penelope herkende het zegel van Odysseus;
de stiefmoeder las het antwoord van haar Hippolytus.
Vrome Aeneas heeft al teruggeschreven aan ongelukkige Elissa
en er is een brief voor Phyllis te lezen, als zij nu nog maar leeft.
Een wrang bericht is gekomen voor Hypsipyle van Jason;
het meisje van Lesbos kan aan Phoebus bitter de beloofde lier wijden.³⁰

Ovidius' bewering heeft de aanleiding gevormd tot een literaire legende, omstreeks 1467 op gang gebracht door Angelus Sabinus, humanist en *poeta laureatus* in de stad Rome. Deze naamgenoot heeft de teksten van 'mijn Sabinus' waarop Ovidius zinspeelde 'gereconstrueerd'. Drie resultaten kwamen op zijn naam, A. Sabinus, in vrijwel alle Ovidiusedities terecht, als antwoorden van Odysseus, Demophoön en Paris.³¹

De drie antwoordbrieven kregen een bijna klassieke autoriteit. Daarvan getuigt bijvoorbeeld commentator Guido Morillonus in de zestiende-eeuwse *Opera* van Ovidius.³² Anderen geloofden zo hardnekkig in de authenticiteit van Sabinus' antwoorden dat ze ook *Heroides* 17, 19 en 21 aan de vriend van Ovidius toeschreven. Nog een stap verder ging de gezaghebbende filoloog J.J. Scaliger met in zijn voetspoor tekstditeur Daniel Heinsius: Scaliger waardeerde de opbouw en versificatie van de heldinnenbrieven als geheel,³³ maar was ervan overtuigd dat *Heroides* 16-21 aan Sabinus moest worden toegeschreven.³⁴ Slechts een enkeling trok de authenticiteit van Sabinus' antwoorden in twijfel.³⁵ Een groeiend aantal heldinnenbriefauteurs vulde Sabinus' drietal met nieuwe antwoorden aan, soms zelfs totdat de gehele reeks van vijftien heldinnen was voorzien.

In het Nederlandse taalgebied was Van Ghistele de eerste vertaler van Sabinus (hij had verder alleen voorgangers in Frankrijk en Spanje).³⁶ Voor de duidelijkheid waarschuwt hij in de 'declaratie' voorafgaand aan de eerste brief: 'Dese Epistele heeft Ovidius niet bescreven, maer Aulus Sabinus: ende ick hebse hier by gesedt, om dat de antwoorde is op Penelopes brief':

Hier beghint de tweede Epistele, die Ulysses scrijft tot Penelope.

Ende beghint aldus int Latijn, Pertulit ad miserum tandem tua casus Ulyssem [...]

Ick rampsalich Ulysses ten lesten ontfangen hebbe
Uwen brief Penelope, daer ick menich lieflijck woort
In bevinde (dies ick naer u verlangen hebbe)
Bekennende u hantschrift, en u trouwelijck rappoort,
Mijns verdriets een troostbarich confoort,
Och hoe soudick u eenichsins connen vergeten.³⁷

Toen Van Ghistele de twaalf nog ontbrekende antwoordbrieven in 1559 had voltooid, werden ze op de titelpagina aangeprezen als '.xij. nieuwe responsive

Epistelen'.³⁸ Met al deze toevoegingen zegt Van Ghistele een soort programma te hebben gehad. Burgemeester Nicolaas Rockox kreeg in elk geval in de opdrachtbrief te lezen dat de teksten dienen als demonstratiemateriaal. Aan de hand daarvan kunnen de gewaarschuwde lezers zelf vaststellen hoeveel ze bezitten van die vurige liefdesdrift, die zelfs de besten in ellende heeft gebracht. Deze strekking blijkt uit de inhoud 'als in eenen spiegele'. De antwoordbrieven leren dus dezelfde les als de vertalingen van Ovidius' brieven:

[...] dienende onder tde xele van gefingeerde dinghen tot onderwijs vanden gemeynen man, die uyt den innehouden vanden voorseyde Epistelen ende Responsijven hen mogen houden voor gewaerschouwet, omme te schouwen so vele alst in hen is de vierige strale van Venus, de welcke menigen rustigen ende edelen man ghebrocht heeft in verdriete, ghelijc tselfste is blijckende, als in eenen spiegele wt den innehouden vanden hier naervolghende Epistelen metten Responsijven.³⁹

Het dichten van antwoordbrieven gaf Van Ghistele volop de kans zijn uitbeeldingen van personages te variëren. De fictieve schrijvers zijn uitgebeeld volgens het kleurrijke palet van karakters die ze in de literatuurgeschiedenis hadden gekregen, of juist met variaties daarop, zo uiteenlopend als Aeneas en Hercules – de een welbespraakt en de ander zeer kortaf. Zo overtreft Aeneas, die in Van Ghisteles latere Vergiliusvertaling een toonbeeld is van standvastigheid en geoorzaamheid, de klachten van de radeloze Dido door zijn eigen verdriet verzen lang als ondragelijk voor te stellen:

want u woorden, mijn herte meer duerkerven
Ia en scherper dan duysentich sweerden.
Een dolorues verdriet, met pijnlijck volheerden
Can een vroom mans herte inwendich schueren.
Ick wou dat ick ghestorven waer op uwer eerden [...]⁴⁰

Aeneas biedt uitvoerig zijn excuses aan voor zijn brute vertrek naar Italië waarvoor hij de verantwoordelijkheid niet zelf kan dragen, 'Ick en ben oock wt my selven niet gereyst na Italien'. Hij doet een beroep op de wil van een zekere 'God', waarmee weliswaar Mercurius is bedoeld, maar waardoor de tekst toch een enigszins christelijke indruk maakt:

God selve heeft my naer dzee doen spoeyen,
Sijn bevel en mocht ick niet verfoeyen.⁴¹

Aan het slot van het Aeneasantwoord is overigens duidelijk een princestrofe te herkennen wanneer de schrijver zich voor het laatst tot Dido richt met 'O prinsesse machtich'. Daarop volgt het einde van zijn klachten: de tranen die uit zijn ogen vloeien beletten hem de brief af te maken en zijn geheugen is geblokkeerd. Hoe zal hij verder kunnen leven?

Hercules is een heel ander geval. Hij schuift Deianira's aanklacht van ontrouw gemakzuchtig opzij met behulp van een *argumentum a simili*: ook Jupiter, Apollo en Odysseus vertonen overspelig gedrag en dat wordt deze helden altijd snel vergeven. Bovendien weegt de eeuwige roem van een man als hij ruimschoots op tegen de eenzaamheid van een in de steek gelaten echtgenote zoals zij:

En soo langhe als de sonne sal aertrijck omraeyen
En sullen Hercules daden niet onvolpresen blijven:
Ghy en dort dan daerom niet sijn belaeien [u hoeft dus niet bedroefd te zijn]
Al hebbick in der minnen vloet moeten baeyen.⁴² [me verlustigd in overdadig seksueel genot]

Wat subtieler is bijvoorbeeld Theseus, die met ontzetting het lot van Ariadne uit haar brief heeft vernomen, ‘mijn herte is dolorueselijk benout’, en troost wil bieden via het papier. Hij voerspelt dat ‘God’, in dit geval Bacchus, met haar een ander plan heeft:

Maer ick laet my duncken (dit op my betrouwt)
Datter eenen God is, die doen scheeden heeft ons beyen
En die u een ander plaetse wilt bereyen.⁴³

Heel handig zwakt Theseus de beschuldiging van Ariadne af dat hij haar 'als een schalc' is 'ontlopen' tot 'Al ben ic u ontgaen' en 'Al ben ick van u gescheyen'. Zijn heimelijke vertrek was een teken van onmacht, verzekert hij. Ariadnes geroep en gebaren heeft hij wel gezien, en hij had Daedalus' vliegkunst wel willen beheersen of willen zwemmen als Leander, maar hij deed dat niet omdat zijn nieuwe geliefde Phaedra hem wees op de gevaren. Bovendien, voegt hij er weer minder subtiel aan toe, 'Veel beter eene, dan twee verlaten.'⁴⁴

Wat het meest opvalt in Van Ghisteles antwoordbrieven is de grote variatie in

de karakteruitbeeldingen. De dichter was door zijn opleiding waarschijnlijk al van jongs af aan met deze literaire technieken vertrouwd. Het variëren werd voorgeschreven in leerboeken zoals Erasmus' *De copia verborum ac rerum* en de bekende retoricawijzers of *progymnasmata* met schooloefeningen voor de *ethopoia*, het uitbeelden van de karakters van onder meer mythologische personages (zie hst. 1). In *De const van Rhetoriken* (1555) van Matthijs Castelein zijn eigentijdse regels te vinden (hoewel die teruggaan op Horatius, *Ars poetica*, vs. 89-127, m.n. 114-118) voor het uitbeelden van toneelpersonages, waarbij de dichters zich telkens moesten aanpassen aan het spel. De praktische voorbeelden kunnen zo op de heldinnenbrief worden toegepast: Hector moet zich bijvoorbeeld dapper en hardvochtig opstellen en Achilles is hartstochtelijk en onverbiddelijk; 'leef je goed in de situatie in en spreek met de mond van je personage'.⁴⁵

Iets anders dat hierboven al is opgevallen, is de rol die is weggelegd voor het raadsbesluit van een zekere 'God'. Vaak wordt in het midden gelaten wie daar precies mee worden bedoeld: soms het collectief van Olympische goden onder leiding van Jupiter, soms alleen Mercurius, Bacchus of Venus. Van Gemert (1990) wijst erop dat Van Ghistele ook in zijn vertaling van Sophocles' *Antigone* (1556) de namen van de goden onder de algemene noemer 'God' heeft weergegeven, wat in sommige gevallen zonder meer in christelijke zin kan worden uitgelegd.⁴⁶ Dit zou volgens Van Gemert een van de middelen zijn waarmee de dichter probeerde de weerstand van zijn lezers tegen de heidense godenwereld te voorkomen. Door de mythologische uitweidingen en vergelijkingen te verkorten tot de kern van de mededeling wordt het typische klassieke gedachtegoed 'verdoezeld'.

Inderdaad maken ook de antwoordbrieven af en toe een christelijke indruk, bijvoorbeeld wanneer Aeneas aan Dido de volgende wijsheid meegeeft:

God die boven alle mensen heeft doverhant,
Can alle blijchap haest [plotseling] in druck verkeerren.⁴⁷

Tegelijkertijd heeft Van Ghistele in de antwoorden juist zijn mythologische kennis van mensen- en godenwereld en allerlei toespelingen op klassieke auteurs geventileerd. De tendensen lijken tegengesteld: in de vertalingen waren ingewikkelde scènes uit de oorspronkelijke *Heroides* verdwenen, terwijl de antwoordbrieven weer bol staan van geleerdheid. Wel lijkt Van Ghistele zich ervan te vergewissen dat hij naast geleerden ook minder belezenen als publiek heeft. De epitheta en omschrijvingen van de Olympische goden zijn bij hem altijd tot

de loutere naam vereenvoudigd, bijvoorbeeld ‘God’ of ‘Bacchus’ in plaats van ‘de echtgenoot met genuilkorfde tijgers’.

Dichttechnisch valt ten slotte op dat de antwoordbrieven korter zijn dan de *Heroides*-vertalingen en dat ze minder dubbelrijm bevatten. De verslengten zijn in beide gevallen tussen de acht en zeventien lettergrepen, maar de langste verzen komen voor in de vertalingen en de kortste in de antwoordbrieven. Ideeën om verzen te maken tussen de negen en twaalf lettergrepen hebben Van Ghistele niet beziggehouden, evenmin als de Brabantse maat (tien tot twaalf syllaben).⁴⁸ In zijn strofen overheersen verzen van elf, twaalf en dertien lettergrepen.

Het programma of de morele les waarmee de dichter zijn lezers instrueert, wordt duidelijk uit de adviezen van de minnaars aan het adres van de heldinnen. Die blijken vrijwel allemaal op hetzelfde neer te komen: de vrouwen dienen hun hartstochtelijke gevoelens en ‘rasende’ liefde zo snel mogelijk te matigen:

Daerom edel princersse gebruyckt u verstant
Brenghet u selven niet in lijn, en in verseeën
Om Venus vruecht, die elcken can onteeren,
Wederstaet Cupido, soo salmen u croonen noch
Hoocheyt en liefde, qualijc een plaetse bewoonen doch.⁴⁹

Wat Aeneas hier streng aan Dido voorhoudt, weet Phaon op eigen manier te verwoorden tegenover de geleerde dichteres Sappho, die om haar lusten te bedwingen maar zo vlug mogelijk weer aan de studie moet:

Hierom wilt u wat veronleggen
Met studatien, dit is mijn ontbied.
U vierighe liefde tot mywaerts gheneghen
En uwen brant, suldy blusschen duer dien, [...]

Tis een groote duecht, en een wijse intentie,
Voer de ghene die wilt leven gherust,
Te bedwinghene sijnder herten lust.⁵⁰

Hippolytus valt de eer te beurt om de theorie van deze matiging uit de doeken te doen. Zijn verliefde schoonmoeder Phaedra krijgt te verstaan dat mensen zoals zij hun verstand uitgeschakeld hebben (‘sinneeloos zijn’), het betamelijke uit

het oog verliezen ('niet en bevroeyen t ghene dat tamelijck is') en onder invloed van de 'rasende' liefde recht op het kwaad afstevenen ('duer verstercken der rasender liefden, haer tot alle quaet spoeyen'). Zoals sommige schippers per se tegen de stroom in willen varen, zo strijden 'die in minnen gloeyen' tegen de rede, met alle kwalijke gevolgen vandien:

Als rasende menschen dwase cueren doen
Cupidoes stralen menighen trueren doen.⁵¹

Dergelijke ontmoedigende sententies kleuren ook Achilles' antwoord:

Te seer vierich minnen, goet en eere verliesen doet.⁵²

In deze antwoordbrief triomfeert de literaire fictie. Om de wanhopige Briseïs in haar liefdesverdriet te matigen houdt Achilles haar voor dat zij zich zou moeten spiegelen aan het noodlottige gedrag van heldinnen als Oenone en Dido. De beeldspraak uit Van Ghisteles opdrachtbrief keert hier in de tekst terug:

Neemt uwen spiegehele aen Oenone claerlijck [*neem een duidelijk voorbeeld aan Oenone*]
Die duer Paris liefde was vierich ontsteken.
En aen Dido die men openbaerlijck [*en aan Dido aan wie iedereen kon zien dat ze*]
Soo rasen sach met wtsinnighe treken [*zich gedroeg alsof ze uitzinnig werd*]
Duer Eneas liefde, dat haer herte docht breken
Dies [*daarom*] sy haer selven met sijnen sweerde
Dleven benam, soot [*zoals het*] is ghebleken.⁵³

De eerste nieuwe personages: Helena en Menelaus

De twaalf antwoordbrieven waren voor Van Ghistele nog niet genoeg. Hij had immers nog niet bewezen in staat te zijn om heldinnenbrieven met nieuwe personages te scheppen. Andermaal zullen zowel literaire aspiraties als economische motieven de drijfveren zijn geweest tot uitbreiding van de bundel *Clachtige Sendtbrieven*: in 1570 verscheen bij de drukker Ameeet Tavernier een nieuwe uitgave aangevuld met van Van Ghisteles hand het eerste Nederlandstalige (niet-vertaalde) brievenpaar: 'Epistele die Helena schrijft tot Menelaus' en 'Antwoorde die Menelaus schrijft tot Helena'.

Omstreeks 1570 was men nergens in Europa bezig met imitaties die zo nauwgezet binnen de Ovidiaanse (Trojaanse) thematiek bleven als Van Ghistele in Antwerpen.⁵⁴ Elders verschenen wel religieuze varianten op de *Heroides* in het Neolatijn, in bundels met lange reeksen brieven uit naam van personages uit de rooms-katholieke traditie, waarin niet de menselijke liefde, maar de liefde tot God centraal staat.⁵⁵ In de volkstaal zou nog een enkele gewaagde bundel als *Les épistres héroïques amoureuses* verschijnen.⁵⁶ Maar terwijl heldinnenbriefauteurs elders in Europa in de ban kwamen van veelal religieuze, soms lichtvoetiger varianten, kwam de factor van De Goudbloem aan met Helena en Menelaus als schrijvers van brieven.

Het uitgangspunt voor de twee nieuwe brieven vormt *Heroides* 16-17: Paris' zorgvuldig volgens het principe van de *suasoria* opgebouwde avances, waarop de koningin van Sparta beurtelings afwijzend en begerig reageert, argumenten afwegend volgens het principe van de *controversia*. Met andere woorden: in *Heroides* 16 beweert Paris dat Helena hem als vrouw door Venus is toegewezen en hij probeert haar voor zich te winnen door zichzelf Troje te prijzen, en echtgenoot Menelaus en diens Sparta te bespotten. Haar laatste twijfels denkt Paris weg te kunnen nemen door haar te vleien, vergelijkingen te maken met de affaire-lievende goden en haar een grootse ontvangst in Troje voor te spiegelen. De geruststelling dat eventuele Griekse aanvallen met gemak afgeslagen kunnen worden doet de rest. In *Heroides* 17 wil Helena, hoe beledigd ze ook is door zijn brutale liefdesbrief, toch Paris' woorden overwegen. De opschepperij over zijn hoge komaf weet ze met gemak te pareren, maar ze is geveleid dat een prins voor haar de oceanen trotseert. Ze spreekt hem bestraffend toe vanwege zijn geile blikken tijdens de maaltijden, maar ze geeft toe dat hij een zeldzaam mooie man is. Ze twijfelt aan de historiciteit van het Parisoordeel, maar is trots om voor mooiste vrouw op aarde door te gaan. Vrees en wellust doen Helena aarzelen, 'Ik twijfel er niet aan dat er een oorlog zal uitbreken als ik u volg.' (17, 245) Juist dat vechten is niets voor een Venuskind als Paris. Van dat 'andere vechten' heeft hij vast veel meer verstand. 'U bent te zeer gehaast en uw oogst is nog niet rijp. Misschien is uitstel gunstig voor uw wensen.'⁵⁷

Deze aarzelende toegeeflijkheid van Helena aan het eind van haar brief is velen een doorn in het oog geweest. Zoals in het vorige hoofdstuk naar voren is gebracht, heeft Baudri de Bourgueuil het taalgebruik van Helena gekuist, heeft de anonieme dichter van de *Ovide moralisé* de levenswijze van de koningin in een moralisatie streng afgekeurd, en is haar liefdesgeschiedenis in de *Accessus ad Ovidium* en door Dirc Potter ingedeeld bij de verwerpelijke soort liefde. Ook vol-

gens Van Ghistele kon Helena met haar overwegingen om haar echtgenoot Menelaus voor de jonge, mooie Paris te verlaten niet door de beugel. Wie kon hij beter invoeren om de koningin ter verantwoording te roepen dan haar vertoornde man? Het idee was geboren: tegen het einde van het beleg van Troje ontvangt Menelaus uit handen van een bode een smeekbede van zijn echtgenote binnen de muren:

Hier begint de Epistele die Helena schrijft tot Menelaus. Ghemaeckt deur den Translateur.

Ick Helena, mistroostich, vol drux [vol van verdriet], vol lijens
Binnen Troyen sijnde, desen brief
Schrijve ick, och met luttel verblijens,
Tot u Menelae, mijn man, mijn heere, mijn lief,
Die ghecomen sijt in een groot miskief [in een zeer moeilijke positie]
Deur my (eylaes) ick moet [ik moet het] bekennen en beclagen⁵⁸

Snel komt Helena ter zake. De schuld ligt niet bij haar maar bij de mannen. Paris draagt verantwoordelijkheid voor het drama als de ontvoerder die haar ‘schandelijk sonder versaghen, en so vileynlijck wt Sparten heeft ghebracht, En ghevuert na Troyen’ heeft. Menelaus had op zijn beurt haar nooit alleen mogen laten met de verraderlijke gast; in feite is hij het die Helena ‘tot schanden’ heeft gebracht:⁵⁹

De schuldt is uwe, alle staten [Griekse stadstaten ofwel alle Grieken; misschien: alle mensen]
Souwen dit bekennen, met goeden verstanden,
Menich man brengt selve zijn vrouwe tot schanden.⁶⁰

Wist Menelaus maar hoe ellendig Helena er binnen de stad Troje aan toe is: men schuift haar de schuld van de oorlog in de schoenen en toen Hector zo schandelijk was verslagen en rondgesleept, is er zelfs jacht op haar gemaakt. Nu ook Paris gedood is en Troje in zak en as zit, raadt Helena haar echtgenoot aan het beleg op te breken. Zij zal eenmaal thuis graag weer de rol van eerbare echtgenote op zich nemen:

Waer op wildy dan wreken uwen toren groot? [uw grote woede]
Seylt weder na de Griecksche landouwe, [landstreek]

Ic sal u doch van selfs weder comen in uwen schoot,
Jae als u wijf eerbaer en ghetrouwe,⁶¹

Nu de dichter Helena in het eeuwenlange dispuut over haar aandeel in de Trojaanse Oorlog haar onschuld heeft laten verdedigen, is de volgende stap dat hij via een antwoordbrief dit pleidooi van repliek voorziet. Natuurlijk gaat het hierbij om een literair spel, maar ook hier speelt de morele strekking van Van Ghisteles werk een grote rol:

Hier beghint de antwoorde die Menelaus schrijft tot Helena. Ghemaect deur den
Translateur.

Uwen brief Helena (niet weert dat ick u mijn vrouwe
Sal noemen) die ghy my met liste hebt ghesonden
Wt [vanuit] Troyen, ic gheensins ontfanghen en wouwe
Soo u de bode breeder sal oorconden: [dat zal de bode u nog wel uitgebreid vertellen]
Ick stont verbaest als eene [iemand], ick moet vermonden [ik moet het (eerlijk) zeggen]
Die den wolf van veers siet comen.⁶² [die in de verte een wolf ziet aankomen]

Het betoog van de verbijsterde Menelaus bestaat vooral uit een bewijsvoering voor Helena's kwade trouw. Hiervoor gebruikt de dichter een literaire vondst: Menelaus heeft de briefwisseling tussen zijn echtgenote en Paris, *Heroides* 16-17, ontdekt: 'de brieven die ghi hebt gheschreven openbaer [...] Die ick naemaels vonden hebbe hier en daer.' Uit deze brieven blijkt Helena's schuld: het was overduidelijk dat het vanaf het begin Paris' opzet is geweest haar te verleiden en mee te tronen – zij had dus gewaarschuwd moeten zijn en nooit zo onvoorzichtig haar aanbieder om zijn schoonheid mogen prijzen.

Bij alle onderdelen van de argumentatie wordt uit de *Heroides* geciteerd (in de woorden van Van Ghisteles eigen vertaling), een techniek die de dichter in staat stelt een goed pleidooi op te zetten, maar ook om de lezers die vertrouwd zijn met de *Heroides* te blijven boeien. Helena heeft dus Paris' toenaderingspogingen wel gemerkt, maar er niets tegen ondernomen. Ze moedigde hem juist aan. Hoezo moest de vrucht nog wat rijpen en was de oogst nog groen (naar *Heroides* 17, 263)?

Ghi en hebt geen haest, laet de vreucht rijpen/wat
 Uwen oogst is noch vroegh, screefdi met stout vermeten, [schreef u met een brutaal
 voornemen]
 Wat cost [kon] ic hier anders wt begrijpen [uit opmaken]/bat [beter, anders]
 Dan dat ghy hem te kennen gaeft u secreten?⁶³ [uw geheime plannen]

Menelaus' conclusie is onvermijdelijk: toen Helena eenmaal wist dat hij op zakenreis zou gaan, heeft zij met Paris afgesproken naar het machtige Troje te vertrekken zodra dat mogelijk was. De koning veronderstelt dat het liefdeskoppel op dat moment vast al lange een geheim 'amoureuus bestieren' had, waar aan de sententie is toegevoegd 'gestolen vreucht is somtijts den vrouwen aengename.'

Tegen het einde klaagt Menelaus zelf: mocht Helena misschien denken het zwaar te hebben, hij moet zelf nog veel meer verduren vanwege haar overspel. De Griekse vorsten verwijten hem 'Dat om eenen hoere de heel Griecxse macht/Moet orlogen, tegen de Troyanen.' Man na man is Menelaus komen te ontvallen en dat allemaal om harentwil. Nu er zovelen zijn opgeofferd zou hij gek zijn om de strijd op te geven zoals ze in haar brief voorstelt. Naar huis komen kan ze ook vergeten: ze zoekt maar een andere Trojaan. En recht voor zijn raap geeft de koning tot slot de volgende boodschap voor de Trojanen mee:

En doet heel Troyen de wete [laat heel Troje weten] wort u int lest gheschreven
 Dat de griecken van heurder eerden en sullen gaen niet [niet eerder van hun grond zullen
 weggaan]
 Voort dat [voordat] men sal segghen, daer heeft Troyen gestaen siet.⁶⁴

De briefwisseling van het Spartaanse koningspaar was Van Ghisteles laatste bijdrage aan het genre. Het thema had hem in staat gesteld de literaire kwestie rond Helena's aandeel in de Trojaanse Oorlog te behandelen en het gedrag van de koningin van moreel commentaar te voorzien. De inhoud van Helena's brief mag dan wat voorspelbaar overkomen omdat ze zich vrijpleit door Menelaus de schuld van de schaking te geven, het antwoord van haar echtgenoot bevat daarentegen een verrassing: Menelaus laten citeren uit *Heroides* 16 en 17 is een literaire vondst.

Van Ghisteles bundel had ruim een halve eeuw succes. De lezers van zijn Nederlandstalige *Heroides* konden zich verlustigen in het liefdesleven van de

centrale figuren uit de Trojecyclus. Bovendien was de stof overgebracht in een aansprekelijke vorm: als didactische literatuur, als exempla voor het eigen gedrag op het gebied van verkering en huwelijk, als lessen voor de liefde.

Navolging: heldinnenbrieven om te zingen (1589-1609)

De *Clachtige Sendtbrieven* van Cornelis van Ghistele zijn invloedrijk geweest. Dat blijkt wel uit de vele malen dat er complete brieven of fragmenten zijn overgenomen of bewerkt, in diverse rederijkersbundels vanaf 1580. De dichters waren zelf evenals Van Ghistele Ovidiusvertalers: de rederijkers Marius Laurier (acht ‘minnebrieven’ in *Dboeck der amoureuſheyt* 1580/81)⁶⁵ en Johan Baptist Houwaert (elf bewerkingen van brieven in *Pegasides pleyen*, 1582-83,⁶⁶ en het spel *Leander en Hero* in de *Handel der amoureuſheyt* van 1621).⁶⁷

Op basis van de *Clachtige Sendtbrieven* zijn er echter ook liedjes ontstaan, waarbij de briefvorm merkwaardigerwijs behouden is gebleven. Deze ‘briefliedjes’ hadden het tij mee met de opkomst van de talrijke liedboekjes aan het einde van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw, een verschijnsel dat Grijp (2001) ‘typisch Nederlands’ noemt.⁶⁸ Tegelijkertijd verschoof de aandacht voor Van Ghistele van Antwerpen naar Amsterdam. Daar werden de *Clachtige Sendtbrieven* omgewerkt aan de hand van bestaande melodieën tot contrafacten. Veel van deze contrafacten waren beurtzangen. Om voor deze beurtzangen de noodzakelijke afwisseling te krijgen van mannelijke en vrouwelijke personages werden behalve de *Heroides*-vertalingen ook Van Ghisteles antwoordbrieven betrokken. Gewoonlijk waren het een anonieme *vrijer* en *vrijster*, of *Maecht* en *Jonghelinck* die hun liefdeswensen uitten, maar in de nieuwe liederen op basis van heldinnenbrieven richtten bij voorkeur Paris en Helena, Helena en Menelaus of Leander en Hero zich tot elkaar, evenals Penelope en Odysseus.

Paris lijkt de eerste aan de *Heroides* ontleende zingende schrijver. In het *Aemstelredams Amoreus Lietboek* van 1589 komt het zes strofen tellende ‘Een nieu Liet, Van Paris tot Helena’ voor, waarvan de geschiedenis hier kort zal worden gevolgd. Toen Paris’ lied in 1591 opnieuw in het vermeederde *Nieu Amstelredams lied-boeck* verscheen, bleek het te zijn aangevuld tot een beurtzang waaraan zes strofen uit naam van Helena waren toegevoegd. Het geheel keerde terug in het vermeederde *Nieu groot Amstelredams Liedt-boeck* (1605) én in het *Princesse Liet-boec* (1605):

Paris schrijft tot Helena. Op de Stemme, alst beghint.

Lief uytvercoren, lief triumphant
Wiens Liefde te voren, mijn hart deurbrant,
Als ic aenschouwe, u claer aenschijn
Weest my ghetrouwe, vrijdt my van pijn
En neemt toch acht, op myn gheclacht
Want Venus macht, dunckt my by u te zijn. [...]

Helena antwoordt tot Paris. Op de Stemme alst beghint.

O Stout beghinne, en lastich feyt,
Dat ghy u minne, hebt op gheleyt,
Een landts-vrouwe, eerlijc befaemt
Die oyt haer trouwe, hielt ongheblaemt
Wat heeft er u hert, daer toe ghetart
Dat ghy my dart, aenspreken onbeschaemt. [...] ⁶⁹

Zonder censuur blijkt de inhoud van Van Ghisteles vertaling niet in de beurtzang te zijn overgenomen, wat in het volgende citaat bijvoorbeeld te zien is aan de inmiddels bekende aarzelende slotverzen van Helena's antwoordbrief. Het is het moment waarop de koningin Paris tot kalmte maant en hem belooft via vertrouwelingen haar besluit te zullen meedelen of zij wel of niet met hem mee naar Troje zal verhuizen. De oudste heldinnenbriefauteurs als Baudri de Bourgueil en ook de anonieme dichter van de *Ovide moralisé* hebben, zoals gezegd, dit dubieuze 'open einde' omgewerkt tot een gekuist en moraliserend slotbe-toog waarin de koningin de Trojaanse prins onzachtzinnig afwijst. Iets dergelijks, maar dan in vrolijker bewoordingen, zien we gebeuren in de princestro-fen van deze eind-zestiende-eeuwse beurtzang.

Princes der minne, aensiet den brandt
Die een Goddinne in my heeft gheplant.
Het is te voren ghepropheteert
Ick ben verlooren, so ghy't begheert.
Weest my ghetrou, schoon edele vrou
Als ick u sou; soo sullyd zijn gheeert.

Helena antwoordt dat Paris zijn fixatie op haar moet laten varen, en dat hij aan elke vinger een geschikte vrouw kan krijgen:

U Princelijck wesen, u schoon aenschijn
Wort seer ghepresen, en oock van myn.
Die u begheeren, zijnder wel veel
Van grooter eeren, schoon rijck en eel
Dus later Heleen, in rust, in vreen
Ghy krijght wel een, u weerdich tot een deel.⁷⁰

De briefvorm is wat nadrukkelijker behouden in de beurtzang van Leander en Hero ‘waer in Leander schrijft, ende Hero antwoordt’ op de wijze *Die winter is ons verganhen*. Dit ‘nieu Liedeken’ is te vinden in het tweede bijvoegsel van nieuwe liedjes – blijkbaar groeiden de liedbundels voortdurend aan tot compilaties-met-bijlagen. Duidelijk gebruikt Leander hier de traditionele openingsformule van de heldinnenbrief: ‘Een groet send’ ic u met woorden’.

De trouwste volgelingen kregen de *Clachtige Sendtbrieven* in het mooie, in oblongformaat in Amsterdam uitgegeven *Princesse liet-boec* (1605), waarin alle 38 brieven tot liedjes zijn verwerkt en zijn aangevuld met klachten van heldinnen uit de *Metamorfosen* en enkele tafelliedereren, tot een aantal van 50. De dichter is volgens de titelpagina ‘een Lieff-hebber der Accoleye Sangs-wijse’, wat kan slaan op het lidmaatschap van bijvoorbeeld De Blauwe Acoleyen in Rotterdam, maar Arens (1960) wees op het slotliedje dat eindigt met ‘Wilt toch het werck niet versmaen/Van den pellicaen/Gebruyckt het vry want trou moet blijcken’: een knipoog naar de Haarlemse kamer De Pellecaen, *Trou moet blijcken*.⁷¹

In de liedjes is de briefvorm telkens behouden, ondersteund door de titels en toespelingen in de tekst, bijvoorbeeld ‘Penelope schrijft tot Ulisses’, ‘Ulisses antwoordt tot Penelope’ en ‘onthout mijn antwoord ende schrijven’. Een voorbeeld van deze nadrukkelijke verwijzing naar de briefvorm is ‘Oenone schrijft tot Paris’, gezongen op de melodie ‘Sie soete coele Mey’:

Leest mijnen brief verheven [...]
Sy is van hem [Menelaus] niet gheschreven, [...]
Sy comt van my beneven
U lief u wederpaer.⁷²

De voorrede van het *Princesse liet-boec* is kort maar krachtig. De tekst maakt duidelijk dat de exemplarisch-moralistische interpretatie van de *Heroides* nog steeds in zwang was. De dichter legt namelijk uit dat de lezers in de liedjes liefdesvreugde vinden naast vrijersbedrog, listen naast hoffelijkheid, gestadige liefde naast verkoelde min: hoe de Griekse prinsessen ‘deur Venus strale zijn ghetormenteert’ en hoe het bedrog van hun vrijers ‘haer hebben onteert’. Kortom, de verzameling liedjes toont het ‘innerlijcke wesen van die Liefde, en haer preusheydt [vurigheid]’ in alle denkbare schakeringen.⁷³

De voorrede bij het *Princesse liet-boec* vervult dezelfde functie als voorheen de *Accessus*. Doordat de lezers zijn gewaarschuwd voor het gedrag van de personages in de teksten, hoeft er niet te worden ingegrepen of gekuist. Het ‘innerlijke wesen’ van diverse soorten liefde moest immers naar buiten worden gebracht. Zo kon de Spartaanse koningin in de laatste strofe van ‘Helena antwoordt tot Paris’ rustig de schone prins uitnodigen voor de schaking richting Troje. Haar oorspronkelijke aarzeling (bij Ovidius en Van Ghistele) heeft hier zelfs plaats gemaakt voor gretigheid. De princestrofe geeft dus een belangrijk verschil met de traditionele heldinnenbrieven te zien:

Prince. Prince seer schoon, Troyen u groote stadt, Noch oock u Croon, daer toe u gelt en schadt Acht ick niet een boon, noch al u Rijckdom pladt, Maer u persoon, die behaget my wat Sal dat zijn mijn loon, u teeder leden glat? Doet my geen hoon, ick ben u lieff niet sadt, U jeuchdelijcke wesen U manieren ghepresen Die hebben my verheucht. Daer toe u jonghe jeucht, Dus comt voort sonder vresen, Ick sal u wel ghenesen Schoon lieffken als ghy meucht, Want al u groote deucht Die maeckt mijn hert vol vreucht.⁷⁴	[‘Op die Stemme Tant que vivray’]
---	--

Telkens blijken de princestrofen de heftigste emoties van de personages te bevatten. In het voorafgaande deel van de liederen is vooral het aspect van de

klacht van de heldinnenbrief bewaard gebleven, hoezeer de stof ook door de lieddichter moest worden ingedikt en gesimplificeerd, of vriendelijker gezegd: kernachtiger uitgedrukt. Pas aan het eind, als climax, laat de heldin in de princestrofe haar persuasieve talenten blijken en geeft ze aan welke actie ze van haar geliefde verlangt. Zie bijvoorbeeld de laatste strofen van de liedjes van Helena en Menelaus:

Prince wilt u bedencken, Mijn lieff en Heer minjoot Ghy gaet u volck krencken En veel Troyanen doot, Wilt toch nae huyswaert keeren Eer dat ghy wert doorwont, Ick sal als Vrou van eeren U volgen dan terstont. ⁷⁵	['Op de stemme: <i>Laet ons den Heere</i> (cf. <i>Wilhelmus</i>)']
---	---

Princesse dit wel onthout Mijn antwoord ende schrijven Noch salmen segghen bout Deur ons Griecken bedrijven, Van die Troyaensche Wijven Daer heeft die stadt Troyen ghestaen Hoort mijn vermaen, Eer sullen wy niet vertrecken gaen. ⁷⁶	['Op de stemme: <i>O al waer ick halff doodt'</i>]
---	---

Alles wat de zestiende-eeuwse dichter Van Ghistele aan heldinnenbrieven had bewerkt of bedacht, is in deze vroeg-zeventiende-eeuwse liedbundel terug te vinden, waaraan de samensteller overigens nog nieuwe liedjes met behulp van personages uit Ovidius' *Metamorfosen* (op basis van de Antwerpse vertaling van Florianus uit 1552) heeft toegevoegd. Hierboven is in kort bestek duidelijk geworden dat de 'prinsessenliedjes' niet alleen hun thematiek, personages en briefvorm aan Van Ghistele ontleen, maar ook de exemplarische opvatting van de *Heroides*. Ze zijn een voorbeeld van adequate aanpassing van de heldinnenbrief aan de conventies van het lied, en een luchthartige beoefening van een genre dat in de jaren '80 van de zestiende eeuw juist weer met veel moralisme benaderd was.

Met een derde en laatste Amsterdamse liedbundel, *Den pyl der liefden* (1609),

kwam er een eind aan bijna twee decennia gezongen heldinnenbrieven. *Heroides* 1 en 5 zijn erin bewerkt tot *Penelope liedeken* en *Oenone liedeken*, twee brieven waarvan de eerste door de samensteller van de bundel, de dichter Arnoldus Cobbault, is ondertekend. Duidelijk is hier te zien hoe zelfstandig de heldinnenbrief is geworden ten opzichte van de oorspronkelijke bron Ovidius, en hoe vrij de dichter heeft gewerkt ten opzichte van zijn directe bron, de *Clachtige Sendtbrieven* van Van Ghistele.

Twee voorbeelden kunnen dit illustreren. *Penelope liedeken* begint met een vergelijking tussen Penelope en een huilende tortelduif die haar mannetje mist: 'Gelijck men siet/Een Tortel duyve schreyen' (zie het citaat verderop). Dit bekende motief is weliswaar van klassieke afkomst, maar komt niet voor in Ovidius' brief van Penelope. Cobbault heeft het kunnen overnemen uit Van Ghisteles vertaling van de Penelopebrief, waar het tortelduifmotief is toegevoegd als slotregel van de zevende strofe. Penelope leeft met een groot verdriet:

En den geest met een druckich orboren leeft, [*ik leef met een groot verdriet*]
Als een tortelduyfken dat sijn gayken verloren heeft.⁷⁷

Cobbault heeft deze ene regel van Van Ghistele verbeterd (Penelope vergelijkt zichzelf niet meer met een mannetjes- maar met een vrouwtjesduif) en uitgewerkt tot een bijna Homerische vergelijking die de gehele eerste strofe beslaat, waarna pas in de tweede strofe de ontvanger van de brief, Odysseus, wordt toegesproken:

Penelope Liedeken, op de wijze van *Den tijt is hier*, „Datmen sal vrolijck wesen.

I.

Gelijck men siet
Een Tortel duyve schreyen
End vol verdriet
Als weduwe vergaan
Een troubel liedt
Hoortmen haar treurich spreken
Omdat sy niet
Haar gaiken heeft ontfaan
Maar droevich vliedt
All' ander duyven saan,
Alleen slijt sy nu haren,,tijdt,

Ende schout der vogels scharen,,wijdt,,
Oock getrou haar te paaren,,mijdt,
In suyperhey voortaan.

II.

Soo ist met my
Ulysses ongenadich
End' traach zijt ghy
Om t' huys comen weer
Gelooft dit vry
Penelope gestadich
Verwacht onbly
U lancksaam wederkeer [...] ⁷⁸

In het geval van *Oenone Liedeken* is het weer de laatste (twaalfde) strofe waarin de heldin zegt wat ze van haar geliefde eigenlijk verlangt. Hier heeft de dichter Cobbault het begin en het einde van Oenones brief handig samengesmeed, waarbij hij de briefvorm heeft weten te bewaren. Zo was het mogelijk dat het eerste en het laatste distichon van de oorspronkelijke Ovidiaanse brief 'Oenone Paridi' van het begin van onze jaartelling elkaar in het jaar 1609, door toedoen van twee rederijkers, Van Ghistele en Cobbault, in één princestrofe tref-
fen:

Prince leest met verstanden	['op de wyse van Almandj de son Altese']
Oenone bleeck pampier	
End' mijn clacht ooverweecht	
T' Comt niet van dijn vyanden	
Die Griecken met getier	
Tot wraake niet beweegt	
U trouw' Oenone fier	
Die van haar eerste jaar	
Was u Vriendinnen klaar	
Wilt noch op dit termijn	
Dijne Beminde zyn. ⁷⁹	

Uit alle bovengenoemde bundels – de opsomming is wellicht niet eens volledig – is gebleken dat Ovidius' werk in rederijderskringen een poëtische uitdaging

heeft gevormd, zeker tot 1609, ook al verschilden de auteurs van elkaar in hun ideeën over de functie en het nut van de *Heroides*. Al deze bewerkingen zijn voor de toegankelijkheid en populariteit van de *Heroides* van grote waarde geweest. Smits-Veldt (1989) constateert naar aanleiding van het *Prinsesse Liet-boec*: ‘De *Heroides* zijn nu als het ware herkend als één der prototypen van de elegie.’⁸⁰ Het opnieuw uitbrengen van de *Clachtige sendtbrieven* vanaf 1600 bij Jan van Waesberghe in Rotterdam was voor Van Duinkerken (1958, 1962) een reden om aan te nemen dat hiermee de bekendheid van de *Heroides* in het Noorden een feit was, en de voedingsbodem voor de bekende *Brief van Menelaus* van P.C. Hooft was gegarandeerd. Maar die discussie betreft een nieuwe fase in de ontwikkeling van het genre en een nieuw hoofdstuk in dit boek.

AAN DE LEIDSE UNIVERSITEIT
(CA. 1586-1603)

Geleerde spelletjes

De Nederlandstalige heldinnenbrief was vanaf het midden van de zestiende eeuw in de Nederlanden een succes geworden. De ontwikkelingen verliepen echter minder snel voor de Neolatijnse heldinnenbrief. Weliswaar had de dichter-humanist Janus Secundus in 1533 al één *epistola* geschreven – hij bevond zich op dat moment overigens niet in de Lage landen, maar in Bologna –, maar dat voorbeeld, bekend vanuit zijn verzameld werk van 1641, bleef langere tijd zonder navolging. Om die reden zal de brief van Secundus dan ook niet aan het begin van dit hoofdstuk worden behandeld, maar pas aan het einde, wanneer er daadwerkelijk sprake is van bewonderaars die zich door zijn brief lieten inspireren.

Het was de jonge universiteitsstad Leiden waar de Latijnse heldinnenbrief zich tijdens het laatste kwart van de zestiende eeuw in rap tempo verder ontwikkelde. Binnen twee decennia verscheen het ene na het andere vernieuwende voorbeeld, gedicht in het Neolatijn, afkomstig uit de kringen van studenten, docenten, hoogleraren en bestuursleden van de op 8 februari 1575 opgerichte Academie. In het gevarieerde stedelijke literaire leven bestond een sfeer van navolgen en overtreffen die de productiviteit bevorderde. ‘De Muzen vertoefden graag in Leiden’,¹ de heldinnenbrief ook. Rapenburg en Breestraat huisvestten een nieuwe generatie dichters met grote interesse voor de poëzie van klassieke en humanistische voorgangers, waaronder zeker ook de liefdeslyriek. Zo kwamen er herdrukken van Catullus en Ovidius tot stand en werden bijvoorbeeld de ‘Kusjes’ (*Basia*) van Janus Secundus beantwoord met nieuwe ‘Kusjes’ en met ‘Oogjes’ (*Ocelli*, inspiratiebronnen voor de Nederlandstalige ‘Oochies’), en die op hun beurt weer met nieuwe ‘Oogjes’ en een heuse ‘Liefdeskrijg’ (*Erotopaeg-nion*).² Ook werden er weddenschappen afgesloten. De nieuwe poëzie was een aangenaam tijdverdrijf voor de geleerde jonge heren en bovendien een manier

om hun vaardigheid in Latijnse versmaten te oefenen en demonstreren. Het ging om een spel waarin de bewondering voor de grote literaire voorgangers tot uitdrukking werd gebracht en waarin de oude thema's op nieuwe manieren werden uitgebeeld.

Hoe hecht het literaire milieu in Leiden waarschijnlijk ook geweest is, de deelnemers zijn moeilijk te betrappen op gemeenschappelijke opvattingen over de heldinnenbrief. Het lijkt er eerder op dat de onderlinge competitie de diversiteit heeft gestimuleerd. Een afwijzing van de Ovidiaanse schrijfster Sappho door haar minnaar Phaon contrasteerde met een liefdesbrief van Andromache vanaf de muren van Troje aan de strijdende Hector, en deze tekst had weer een geheel andere stijl dan Scylla's aansporing aan het adres van Minos om hun beider eer te redden. Ook de poëtische ervaringen van de deelnemende dichters liep sterk uiteen. Er is in de Leidse periode werk te vinden van zowel beginnende studenten als (aanstaand) hoogleraren, meest historici, waarbij het opvalt dat de hooggeleerden het verst durfden te gaan in hun streven naar vernieuwing. Daniel Heinsius en Johannes Meursius deden dat wel weer ieder op hun eigen manier. Ze creëerden heldinnenbrieven in totaal verschillende stijl, met een eigen thematiek en met nieuwe heldinnen, zij het dat deze personages nog steeds aan het mythologische erfgoed van Homerus tot Ovidius' *Metamorfosen* waren ontleend.

Toen in 1602 het spel ook het hoogste bestuurlijke niveau bereikte van de curatoren van de Academie, werd echter de mythologie als basis losgelaten. Leiden heeft namelijk de primeur voor heldinnenbrieven met historische personages ontleend aan de regionale geschiedenis, in dit geval de annalen van Holland en Zeeland. Het gaat om een fictieve correspondentie tussen Jacoba van Beieren en haar politieke rivaal Jan van Beieren, die handelt over de legitimiteit van de oorspronkelijke grafelijke macht en daardoor indirect over de legitimering van de soevereiniteit van de Staten Generaal in de beginjaren van de zeventiende eeuw tijdens de opbouw van de Republiek. Op deze manier hebben de dichters Janus Douza en Hugo Grotius het genre verrijkt met een vorm van politieke actualiteit.

Dit hoofdstuk is een zoektocht naar de *imitatio-procédés* en de vernieuwingspogingen binnen de Leidse studenten- en hooggeleerdenbrieven. Telkens wanneer de teksten worden vergeleken met Ovidius' *Heroides* zijn de verschillen veelzeggender dan de overeenkomsten, want juist waar is afgeweken van de klassieke modellen, valt iets van de nieuwe ideeën te reconstrueren. Het verslag van het onderzoek is chronologisch opgezet (afgezien van een uitwei-

ding over ‘*Heroides* op school’ en een vergelijking met de brief van Janus Secundus aan het einde van het hoofdstuk), in de volgorde waarin de teksten zeer waarschijnlijk zijn ontstaan.³

Dichtende studenten. Ovidius op de voet gevolgd

Het vroegste spoor leidt naar Dirc van Leeuwen, de eerste student die in het album van inschrijving van de Leidse universiteit geboekt staat. De pionier kwam op zeven- à achtentwintigjarige leeftijd in Leiden aan waar hij al snel werd opgenomen in het academische netwerk. Dat hij in deze kringen zijn leermeesters vond, blijkt uit zijn briefwisseling met de historicus Justus Lipsius, uit de bijdragen van zijn hand aan het *Vrundt-bouc* van zijn hospes Jan van Hout en uit het *Album amicorum* van de curator van de Academie Janus Dousa.⁴ Leeuwius opent de rij van Leidse dichters met één heldinnenbrief: een vertaling van tenminste één exemplaar van Ovidius’ *Heroides* in Nederlandse verzen.

De tekst zelf is spoorloos. Er is wel een vermelding van uit 1586, toen Leeuwius een carrière was begonnen als raadsheer in het Hof van Holland. De verwijzing is van de hand van niemand minder dan Janus Dousa, die de alumnus in een complimenteuze Latijnse ‘Ode aan Dirc van Leeuwen’ prijst als ‘zeldzame vertaler van Ovidius’, *interpres Ovidi unicus*. Gezien de beschrijving gaat het om een bewerking in het Nederlands van *Heroides* 19, Hero’s waarschuwingen aan haar zwemlustige minnaar Leander die voor een amoureuus treffen de stormachtige golven trotseert. Evenals in het geval van Dirc Potter (hoofdstuk twee) waren het de twee geliefden aan weerszijden van de Hellespont, door water en ouderlijke bezwaren gescheiden, die een dichter tot een afzonderlijke vertaling hebben geïnspireerd. Het betreffende fragment uit de *Ode* van Janus Dousa luidt omgezet in het Nederlands:

[...] zoals ooit de overmoedige minnaar de zee van Athamantis [Helle] overstak.

Deze man, toen hij te Abydos treurde
over het lot van het meisje van Sestos, met wat voor brief
hebt u, als zeldzame vertaler van Ovidius,
met wat voor liefde hem getroost?
Ik durf er een eed op te zweren:
als Hero haar vrijer met zulk een mond had geveleid,

had ze de rivier der vergetelheid
voor hem en voor haarzelf verdreven.⁵

Hoewel de Herobrief van Leeuwius niet is overgeleverd en er dus over de inhoud niets valt te zeggen, is uit het fragment van de *Ode* van Dousa wel af te leiden dat er als student eer viel te behalen met het dichten van een heldinnenbrief. In elk geval vormen de onbekende verzen van Leeuwius een bewijs dat er in Leiden door studenten werd geëxperimenteerd met Ovidius' *Heroides*, en dat al vroeg, vóór 1586.

Wel overgeleverd en waarschijnlijk uit dezelfde periode stammend is de heldinnenbrief van Janus Dousa Filius. De jongen was de veelbelovende, maar veel te jong gestorven (1596) oudste zoon van Janus Dousa, die nauwelijks twaalf jaar oud op 15 maart 1583 in Leiden werd ingeschreven en daar rechten, letteren, wis- en sterrekunde studeerde. Door zijn vader en Justus Lipsius onderwezen in de klassieken, had Dousa Filius op zijn dertiende als student zijn dichterlijke talenten al ontwikkeld en vanaf die tijd zijn er talrijke Latijnse oefeningen van hem bekend, meest kort elegisch werk. Zeer waarschijnlijk behoort zijn heldinnenbrief (overgeleverd in de postuum gepubliceerde *Poemata* van 1607) tot dit vroege werk, waarover Ellinger (1933) nogal negatief oordeelde: onder de elegieën van de jonge dichter zou op zeer goede uitzonderingen na 'nicht viel Bezeichnendes' te vinden zijn en zijn stijl noemt hij 'etwas schülerhaft Steifes'.⁶

De brief van Dousa Filius is een antwoord aan de Ovidiaanse heldin Hypermnestra (*Heroides* 14). Deze bruid had als enige van de vijftig Danaïden geweigerd haar echtgenoot in de huwelijksnacht te doden en hem vervolgens gesmeekt haar uit haar vaders boeien te komen bevrijden. Dousa's retourbrief van 'bruidegom' Lynceus, 'Brief van Lynceus aan Hypermnestra die antwoordt op die van Ovidius', is een korte tekst van 64 versregels. De openingsverzen doen meteen sterk aan Ovidius denken:

De broer en geliefde zendt aan zijn Hypermnestra een wens van welzijn,
dat u, toen u die aan mij stuurde, zelf nauwelijks genoot.⁷

Geoefende lezers herkennen hierin een evidente *Heroides*-ontlening. Het distichon is een variatie op het begin van Ovidius' brief van Phaëdra aan Hippolytus (*Heroides* 4):

Een meisje uit Kreta zendt u, Amazonezoon, een wens van welzijn,
dat zij zelf, tenzij u het haar geeft, zal missen.⁸

De volgende twee disticha van Dousa's antwoord klinken precies zoals de klagelijke woorden van Penelope (*Heroides* 1); de Latijnse woorden van Ovidius worden in de nieuwe antwoordbrief herhaald (*O utinam, tunc...* en *Non ego...*) of geparafraseerd. Op die manier blijkt Dousa's tekst talloze *Heroides*-citaten te bevatten. Het effect daarvan is dat de mannelijke held liefdesleed krijgt toegedicht die een Ovidiaanse heldin niet zou misstaan:

(Ovidius *Heroides* 1, Penelope aan Odysseus):

Och was die echtbreker, toen hij met zijn vloot naar Lacedemonië uitzeilde,
maar door de woeste golven verzwolgen!
Dan had ik niet liggen rillen in mijn lege bed,
en dan zou ik niet, alleen achtergelaten, klagen dat de dagen eindeloos lang duren.⁹

(Dousa Filius, Lynceus antwoordt Hypermnestra)

Och was op dat moment, toen de verloofde jullie als vijand belegerde,
de geworpen lans maar blijven steken in mijn zij!
Dan was ik nu niet gedwongen te luisteren naar de treurige klachten van u die
geketend bent,
en ach, gebukt te gaan onder mijn verlangens.¹⁰

De zinspelingen op de *Heroides* krijgen een vervolg. De angstige herinneringen van de Ovidiaanse Hypsipyle (6) zijn door de jonge Dousa omgevormd tot een uiting van wanhoop uit de pen van bruidegom Lynceus. Weer is het effect dat de mannelijke held wordt uitgebeeld met de woorden van een Ovidiaanse koningin:

(Ovidius *Heroides* 6, Hypsipyle aan Jason):

Niet gerust was ik, en ik vreesde dat uw vader
liever een schoondochter zou kiezen uit een Argolische stad.¹¹

(Dousa Filius, Lynceus antwoordt Hypermnestra)

Nee, ik voelde me volstrekt niet gerust, en ik vreesde dat de soldaten
u na de inname van de stad kwaad zouden doen.¹²

Held Lynceus spreekt bijna letterlijk de taal van de *Heroides* wanneer een hexameter en een pentameter uit twee verschillende Ovidiaanse brieven (1 en 14) aangepast en aaneengesmeed een nieuw distichon vormen:

(Dousa Filius, Lynceus antwoordt Hypermnestra)

Mijn hart bonsde van angst, [woorden van Penelope]

toen ik de sterke wapenen in uw trillende hand aanschouwde. [woorden van Hypermnestra]¹³

Dousa's techniek is die van de *cento*, een gekunstelde compositie van bestaande verzen, meestal ontleend aan verschillende dichters maar hier voornamelijk op basis van Ovidius. Vooral *Heroides* 14 uit naam van bruid Hypermnestra vormde een rijke bron voor het antwoord van haar bruidegom. Hij herinnerde zich bijvoorbeeld haar weigering tot moord in de huwelijksnacht:

(Ovidius *Heroides* 14, Hypermnestra aan Lynceus):

[...] terwijl ik mijn purperen gewaden scheurde en mijn haren uittrok.¹⁴

(Dousa Filius, Lynceus antwoordt Hypermnestra)

Gegrift in mijn geheugen zit nog altijd het beeld van u, badend in tranen,
uw purperen gewaad in ellende verscheurd.¹⁵

Briefschrijver Lynceus gaat als het ware in aanbidding op de knieën voor zijn geliefde, maar bij deze karaktersketch van de held zijn kritische vragen te stellen, omdat ze niet aansluit bij de toonzetting van het Ovidiaanse origineel: in feite is *Heroides* 14 geen liefdesbrief. Hypermnestra legt daarin alleen uit dat het angst en verontwaardiging waren die haar ingaven om haar vaders bevel tot moord te negeren, en ze roept haar jonge echtgenoot op haar uit dank te komen bevrijden of begraven. In de versie van Dousa Filius interpreteert Lynceus dit angstgedrag als zuivere liefde voor hem, als vrees voor zijn welzijn. Eigenlijk weet hij het dus beter dan zij: 'U vreesde immers niet zozeer dat u geboeid zou worden, als wel dat er voor mij niet voldoende veilige toevluchtsoorden zouden zijn'¹⁶ en 'Laat uw vader u met boeien binden, hij zal zeker niet de liefde kunnen binden.'¹⁷ De fictieve schrijver is volkomen in de greep van het lot van de gevangene Danaïde, van haar keuze voor de deugd (waardoor ze juist gestraft wordt) en van de tegenstellingen tussen plicht en dood, en misdaad en leven; zelf weet hij er niets inhoudelijks aan toe te voegen. De belofte aan het einde van de tekst,

dat hij zal aantonen de verdiensten van zijn bruid waardig te zijn en ervoor zal zorgen dat haar leven in de boeien niet eeuwig zal duren, klinkt nogal obligaant. Daarmee valt het oordeel over Dousa's brief naar twee kanten uit: de aardige kanten ervan vormen de techniek van de *cento* en de elegische trekken van het schrijvende personage. Als reactie op *Heroides* 14 is het antwoord daarentegen minder geslaagd.

Een heel andere techniek gebruikte de derde student wiens bemoeienissen met het genre te achterhalen zijn: Jacobus Eyndius, die zijn studie in de rechten begon in 1590 en wiens laatst bekende universitaire activiteit een disputatie was in 1598.¹⁸ In deze Leidse periode in de jaren '90 componeerde hij de elegieën waarvan een gedeelte is opgenomen in de verzamelde *Poemata* die verschenen in 1611, toen hij al lang en breed een gevestigd man was, heer van Haamstede en geschiedschrijver van Zeeland.¹⁹

Eyndius' heldinnenbrief is een 114-regelig antwoord van Phaon aan de Ovidiaanse heldin Sappho (*Heroides* 15) – de veerman in Italië aan de dichteres op Lesbos, 'Phaon aan Sappho' (*Phaon Sappho*). De toon wordt aanvankelijk gezet met een traditionele briefopening in de stijl van de *Heroides*. Maar meteen daarna gebeurt er iets bijzonders. Phaon prijst zich gelukkig met de zee die hem van Sappho scheidt:

Phaon aan Sappho

De wens van welzijn die ik niet in eigen persoon kan overbrengen,
vergeef me, zal mijn brief u, Sappho, brengen.

Laat hij deze, bid ik, hiervandaan brengen. Want als onze gezichten elkaar zien,
smoren ze ons in elkaars liefde, u in de mijne, mij in de uwe.

Zo is het goed, de tussengelegen zee vormt voor ons, nu wij gescheiden zijn,
een uitstekend scherm voor uw liefdesgloed en voor mijn rampspoed.²⁰

Ervolgen geen Ovidiuscitaten meer. Het wordt snel duidelijk dat Phaon eropuit is zichzelf vrij te pleiten van al het lelijks waarvan Sappho hem in haar brief (*Heroides* 15) heeft beticht. De lijn van Sappho's aanklacht volgend betoogt hij dat de dichteres zo snel mogelijk haar brandende liefde moet beteugelen en vooral niet de noodlottige duik in zee mag nemen waarmee ze in haar brief had bedreigd. Van zijn voorbeeld kan Sappho leren af te zien van haar liefde, of althans beheerst te beminnen – een bekend advies aan Ovidiaanse heldinnen, die over het algemeen verondersteld werden te buitensporig en te hartstochtelijk lief te hebben. Maar

Eyndius' argumenten zijn nieuw: gaan immers zwemmers en soldaten ook niet omzichtig te werk, net als – met een knipoog naar Ovidius' geneesmiddelen voor liefdesverdriet in *Remedia amoris* – vluchtende Parthen?²¹ Liefde is een ziekte en wie oprecht wil, kan er vrij van zijn. Sappho mag dan volgens haar brief (*Heroides* 15) bang zijn voor nieuwe Siciliaanse schone ('Nu wacht u een nieuwe prooi: de vrouwen van Sicilië. Wat betekent Lesbos nu nog voor mij? Ik wil een Siciliaanse zijn')²² maar er is helemaal geen vrouw die Phaon bindt:

Van nu af aan zal mij, beloof ik, na Sappho, geen enkele Siciliaanse vrouw bezitten,
en ook nu bezit er geen mij; weest u, Erycina, mijn getuige.²³

Aan de ene kant kan de veerman niet ontkennen dat hij Sappho in het verleden met hart en ziel was toegewijd, aan de andere kant moet hij verklaren waarom hij er toch op een gegeven moment vandoor is gegaan. De oplossing ligt in Sappho's eigen woorden in *Heroides* 15: 'Nu de natuur, mij ongunstig gezind, me de schoonheid onthouden heeft: wees zo goed de schoonheidsfouten af te wegen tegen mijn talent.'²⁴ Daarmee heeft Phaon een excuus in handen gekregen: het waren alleen Sappho's kunstzinnige talenten, niet haar lichaam, die hem hadden bekoord:

U argumenteert dat ik uw gedichten en liederen heb gewaardeerd,
en dat ik altijd uw talent heb bemind.
Mijn liefde is uw vergiffenis waard; ik beminde niet uw lichaam,
want, sta me toe dat te zeggen, uw schoonheid is middelmatig.
Dat wat mij boeide is uw talent, dat meer waard is
dan welke schoonheid dan ook, en dat aan uw uiterlijk alle charme geeft.²⁵

Toch is er meer aan de orde dan alleen een vrijer die zijn vlucht probeert goed te praten. Het slot van de brief is een oproep het hart te bevrijden van de liefde voor de lichamelijke schoonheid en over te gaan tot de zuivere liefde (*amor castus*) voor het talent; daaraan kleefte het voordeel dat de laatste soort liefde ook na de dood zal blijven bestaan. Met een beetje goede wil kan men hier een lof op de dichtkunst in zien:

Ik voorspel daarentegen dat de zuivere liefde waarmee ik u beminde,
dat geen dag die zal wegdragen uit mijn hart.

Want de tijd wist voor u uw talent, dat ik nog bemin, niet uit,
dat bestaat ook na uw dood, u bent immers eeuwig.²⁶

Eyndius ontleent, kortom, nauwelijks zinswendingen aan de *Heroides* terwijl hij wel de argumentatiestructuur van de Sapphobrief volgt. De dichter laat de schrijver op de argumenten van zijn ex-geliefde ingaan, terwijl er een nieuwe redenering wordt opgezet waarin het algemene advies van matiging van harts-tochten de vorm heeft van een aansporing zich te wijden aan de dichtkunst.

Maar hoe zelfstandig Eyndius' brief ook was ten opzichte van Ovidius, de tekst is evenals de andere vroege Leidse pogingen binnen de thematiek van het klassieke origineel gebleven. De student-dichters kwamen niet verder dan vertalen en beantwoorden van de *Heroides*, al konden de technieken die ze daarvoor gebruikten dan hemelsbreed verschillen. De *cento* van Dousa Filius op basis van verzen ontleend aan de *Heroides* leidde tot een brief met een klagende toonzetting en met de Ovidiaanse motieven keurig op een rij. Eyndius is veel vrijer omgegaan met het karakter van zijn personage. Met behulp van weerleggingen van de argumenten in *Heroides* 15 zet het schrijvende karakter een redenering op waarin de lichamelijke liefde wordt afgezworen en de zuivere liefde tot dichterlijke talenten wordt geprezen. Dit gaat geheel in tegen de geest van de *Heroides*. Waar de schrijver de heldin maant haar drukke bezigheden weer op te nemen, klinkt zelfs de strekking van Ovidius' *Remedia amoris* door: liefdesverdriet bestrijd je door heel hard te werken. *Heroides* 15 beantwoorden met *Remedia amoris*, de duivel met Beëlzebub bestrijden – student Eyndius moet veel plezier hebben gehad.

Onvermijdelijk rijst de vraag naar de achtergronden van het schoolse karakter van de brief van Dousa Filius en het moralisme van de brief van Eyndius; beide kunnen verband hebben met de manier waarop studenten in het algemeen in hun jeugd kennismaakten met de *Heroides*. Uit tractaten van Erasmus kan immers worden afgeleid dat het imiteren van de Ovidiaanse brieven gezien werd als nuttige oefening voor het schrijfonderwijs op de Latijnse school, zij het natuurlijk dat de onzedelijke exemplaren buiten beschouwing moesten worden gelaten (hst. 3). Daarom volgt nu een excurs naar de schoolbanken.

***Heroides* op school?**

Het zou mooi zijn als er aanwijzingen bestonden dat de *Heroides* aan de Leidse academie zelf werden gedoceerd. De *Series Lectionum*²⁷ maken echter geen ver-

melding van onderwijs in de poëzie van Ovidius en ook voor Ovidius in het grammatica-onderwijs in de eerste fase van de studie is geen enkel bewijs.²⁸ Het is aannemelijker dat de jonge mannen met de heldinnenbrieven kennis maakten tijdens hun vooropleiding wanneer ze humanistisch onderwijs volgden aan een grote, stads- of Latijnse school. Ze leerden in elk geval fictieve redevoeringen samen te stellen uit naam van een mythologische held of heldin (de *protopoeia* of *ethopoia*). Deze oefeningen maakten deel uit van de didactische ontwikkeling van de schrijfstijl van de leerling, de *compositio* of *exercitatio styli*, waarvan het programma veelal aan de pedagogische traktaten van Erasmus werd ontleend.²⁹

Voor de studieopdrachten van fictieve redevoeringen aan de hand van thema's uit de klassieke Oudheid zijn onder meer aanwijzingen te vinden in Erasmus' werk voor humanistische onderwijzers *De ratione studii* (1511/12). Hierin staat een aantal concrete adviezen, die Erasmus op zijn beurt ontleende aan door hem veel gebruikte handboekjes retorica of *progymnasmata*, bijvoorbeeld: 'Bedenk hoe Menelaus bij een vergadering van Trojanen Helena terugvoert.'³⁰ In de paragraaf over aanbevolen lectuur wordt Ovidius' poëzie (vooral de *Metamorfosen*) met nadruk aangeraden, maar de *Heroides* vallen daarbuiten.

Dat is anders in het handboek voor epistolografie *De conscribendis epistolis* (1522). Daar komt Erasmus op verschillende plaatsen op de *Heroides* terug. In het hoofdstuk over de kenmerkende eigenschappen van de brief rangschikt hij de 'brieven van heldinnen door de dichter Ovidius' (*epistolae heroinarum, autore Nasone*) onder de gefingeerde brieven. Zijn oordeel is kort en krachtig:

Dergelijke brieven dienen tot oefening of tot vertoon van talent en kunnen wat mij betreft net zo goed voordrachtstukjes worden genoemd.³¹

Een hogere status krijgen de heldinnenbrieven in het hoofdstuk over 'oefening en nabootsing'. Om het briefschrijven goed in de vingers te krijgen moeten leerlingen regelmatig opdrachten uitvoeren aan de hand van korte briefthema's die zorgvuldig geselecteerd moeten zijn op hun pedagogische waarde en hun aantrekkingskracht voor de jeugd. Docenten kunnen in het geval dat er geen briefthema uit de dagelijkse werkelijkheid te putten valt, ideeën ontleen aan mythen van dichters of geschiedschrijvers. De *Heroides* vormen zo'n aantrekkelijke bron voor briefoefeningen, al moet een docent de onzedelijke exemplaren die ertussen zitten beslist niet aan de leerlingen voorleggen:

Tot die eerste soort [*de mythen*] behoren de liefdesbrieven van Ovidius, waarvan het misschien niet ongevaarlijk is ze op al te jeugdige leeftijd te laten gebruiken, hoewel er tussen de brieven van heldinnen ook kuisere voorbeelden zitten en er is niets tegen om dit genre op kuis en nette manier te behandelen.³²

Daarom raadt Erasmus een kleine selectie uit de *Heroides* aan. Geschikte brieven zijn volgens hem huwelijksaanzoeken van een man aan een vrouw, zoals Hero aan Leander en Acontius aan Cydippe, een antwoord waarin iemand van een verboden liefde wordt weerhouden zoals Helena's repliek aan Paris,³³ en smeekbrieven van vrouwen aan hun verre echtgenoten zoals Penelope aan Odysseus en Laodamia aan Protesilaus:

Bijvoorbeeld als een vrijer een meisje in een vleiende brief verzoekt hem te trouwen; als Helena Paris van een verboden liefde weerhoudt. De brief van Penelope aan Odysseus is in zijn geheel kuis, evenals die van Acontius aan Cydippe. Of als een echtgenote haar man die in het buitenland verblijft, schrijft met het verzoek snel naar huis te komen.³⁴

Een laatste aanprijzing valt de *Heroides* ten deel in het hoofdstuk over liefdesbrieven, waarbij het in dit geval om het slot van de teksten gaat. Verliefde schrijvers moeten hun gevoelens natuurlijk zo goed mogelijk proberen over te brengen en om hun doel te bereiken mogen ze gerust overdrijven. Als ze desondanks geen succes hebben, mogen ze dreigen zich van het leven te beroven. Voor dergelijke aankondigingen kunnen ze voorbeelden ontleen aan Ovidius.³⁵

Voor Erasmus is het dus de thematiek die de *Heroides* voor gebruik in het onderwijs geschikt maakt. Daarnaast kunnen beginnende schrijvers standaardwendingen aan de teksten ontleen. Een kleine rol is weggelegd voor de functie van de heldinnenbrieven als vindplaats voor personages met heftige gevoelens. Zo geeft Erasmus in de *Formulae* (1518) als voorbeeld van een overdreven zin:

Niemand krijgt mij zo gek te geloven dat Hero de brief van Leander met meer plezier of meer kussen ontving dan ik de jouwe. ³⁶

De volgende vraag is of deze adviezen van Erasmus met betrekking tot het nabootsen van en ontleen aan de *Heroides* ook hun weerslag hebben gekregen in de lesprogramma's van de Latijnse scholen. Een handicap voor dergelijk on-

derzoek is het gebrek aan materiaal, maar op grond van het kleine aantal programma's dat is overgeleverd en gepubliceerd, kan toch iets worden gezegd. Ovidius blijkt tot de standaardleesstof van de Latijnse scholen te behoren, maar het gaat dan voornamelijk om de *Metamorfosen* en de *Tristia*, wat overeenkomt met de voorschriften in Erasmus' *De ratione studii*. De twee werken worden meestal aanbevolen voor de quarta en de tertia, dus het derde en vierde leerjaar, wanneer de jongens ter ontwikkeling van schrijfstijl regelmatig thema's uitwerken in beurtelings proza en poëzie, en brieven moeten opstellen over een door de leraar opgegeven thema. Zo staat Ovidius voorgeschreven in Deventer in een programma van 1564, Utrecht 1565, Groningen 1594, Den Briel 1597, Leeuwarden 1588, Nijmegen 1601 en Zutphen 1619.³⁷ De *Heroides* worden éénmaal expliciet genoemd: in het Deventer reglement van 1564. Daar staan de heldinnenbrieven voorgeschreven als studiemateriaal voor de sexta, het laagste niveau waarop de jongens zich ook bezighielden met de vervoegingen van het werkwoord.

Voor het regelrechte gebruik van de *Heroides* op Latijnse scholen is dus maar een enkel bewijs te vinden, maar het bronnenmateriaal is zo beperkt dat die constatering niet zoveel waarde heeft. Het is nog steeds mogelijk dat onderwijzers op eigen initiatief aan de slag zijn gegaan met Erasmus' voorstel uit het hoofdstuk 'oefening en nabootsing' van *De conscribendis epistolis* om briefthema's te ontlenen aan de kuise exemplaren van de *Heroides* en die met hun leerlingen te oefenen. Voor de Leidse studenten kan dat betekenen dat zij op school al vertrouwd waren geraakt met heldinnenbrieven en de oefening later als literair spel hebben gecultiveerd.³⁸

Onder professoren. Ovidius verbeterd³⁹

Aanvankelijk bleven studenten dicht bij de *Heroides* met hun vertalingen en antwoordbrieven, en ook Johannes Meursius en Daniel Heinsius, wier brieven worden besproken in deze paragraaf, zouden zich houden aan de traditionele personages. Daniel Heinsius, die vanaf 1600 in de Letteren was ingeschreven, werd al snel tot docent Latijnse poëzie aangesteld⁴⁰ en stond aan het begin van een glanzende carrière in Leiden. Tijdens zijn jongelingsjaren schijnt hij heldinnenbrieven bij de vleet te hebben gedicht waarvan de teksten als 'proeven' onder vrienden circuleerden. Dat valt op te maken uit een lofdicht (1601) van Janus Dousa, in wiens kring de jonge dichter graag verkeerde. De Leidse curator

prijst Heinsius' eerste schreden op het pad van de elegie en vooral zijn vele heldinnenbrieven, in parafrase: U bent historische stof gaan bewerken en u gebruikte daarvoor de elegische versmaat, zoals Ovidius zong voor Corinna en Sannazarius voor Cassandra; daarvan getuigen de vele hoofse brieven van uw hand in de stijl van Ovidius' heldinnen. Dat deze vrouwen door hun naïviteit veel geleden hebben en hun eer waren verloren – het ergste wat een meisje kan overkomen –, blijkt uit 'de proef' uit de brief van Deïdamia aan Achilles, die in stijl en inhoud de voorbeelden van Ovidius evenaart:

En dat ghy hebt begost te roeren Clius [Clio's] snair,
Met een soodanen voys, als tot lof van Corinne,
Te queelen Naso plagh, oft daer met zijn vriendinne
Cassandre was ghewoon te chieren Zannazair [Sannazarius],
Hier van kan wesen tuygh soo menigh Hoofschē Brief,
Geschreven op de wijs van Nasoos Heroïden,
Welck 't licht geloof door liefd' gebracht heeft in swaer lijden,
Tot nadeel van haer eer, der maeghden 't meeste grief,
Waer van ten deel ons wel ghebleken is de proef,
Wt Deïdamiēns brief aen Peleus soon [Achilles] ghesonden,
Veel sins van woorden rijck, ja van ghelijcke vonden
Als hy [Ovidius] te vinden plagh, dien 't Geetsche landt [Pontus] begroef.⁴¹

'Soo menigh' brieven schreef Heinsius dus, maar het gros daarvan is niet gepubliceerd. Pas in het jaar 1603 waarin hij het buitengewoon hoogleraarschap poetica aanvaardde, bracht hij er twee uit de voorraad in druk als onderdeel van zijn verzamelde *Elegiae*. Deze selectie motiveerde Heinsius in een korte inleiding: 'Als kind heb ik een aantal brieven geschreven onder de naam van heldinnen uit de oudheid (*sub Heroïdum antiquarum nomine*); daarvan hebt u hier twee voorbeelden. Om er meer op te diepen had ik deels de tijd niet en deels de lust niet, want mijn oordeel wordt dagelijks kritischer en ik verwerp vele verzen, die ik indertijd goedkeurde.' In de laatste zin komt de aap uit de mouw, want waarom durfde de kersverse hoogleraar niet ál zijn brieven uit te geven?

Deze twee echter heb ik goed genoeg geacht, omdat ik me herinner dat ze opvallend in de smaak vielen bij de uitnemende Scaliger.⁴²

Voor de selectie van zijn heldinnenbrieven heeft Heinsius zich dus gericht naar het kritische oordeel van Josephus Justus Scaliger, de beroemde filoloog uit Frankrijk en ‘researchhoogleraar’ in Leiden met wie Heinsius zich zeer verbonden voelde, en die hij vrijwel dagelijks sprak.⁴³ Van de grote Scaliger is bekend dat hij een groep briljante jonge mannen om zich heen had verzameld die hij stimuleerde in hun onderzoek, van onderwerpen voorzag en van wie hij de Latijnse stijl trachtte te verbeteren. Onder hen zijn behalve Daniel Heinsius meer dichters van heldinnenbrieven te vinden: Janus Dousa Filius, de zeer jonge Hugo Grotius en Petrus Scriverius. Naast Scaliger was ook voor Janus Dousa een stimulerende rol weggelegd, zoals eerder al bleek uit het lofdicht van 1601. Dousa was Heinsius’ belangrijkste contact op het gebied van de poëzie, en trad ook als beschermheer op. Samen konden zij zich soms dagenlang aan de letteren wijden.⁴⁴

De twee heldinnenbrieven die uiteindelijk Heinsius’ goedkeuring konden wegdragen staan op naam van Deïdamia en Andromache, en tellen elk ruim tweehonderd verzen.⁴⁵ Het eerste exemplaar in de bundel verwijst openlijk naar woordgebruik en stijl van de *Heroides*: er wordt met een spel met de namen van de personages begonnen. Al snel brengt de schrijfster het verwijt naar voren van het onherstelbare verlies van eerbaarheid, dat Dousa in zijn lofdicht als hoofdthema had aangewezen:

Deïdamia aan Achilles

Diep bedroefd zendt de Scyrische metgezellin deze groet aan haar metgezel,
Peleus’ zoon, indien hij zich zijn metgezellin herinnert.
Hadden de goden maar gezorgd dat u of nooit of blijvend de mijne was geweest.
U had of nooit, of lange tijd de mijne moeten zijn.
Mijn maagdelijkheid zou niet van mij als meisje zijn gestolen,
en ik zou een getrouwde vrouw zijn met het huwelijksbed van een dame.
Dan zou eerbaarheid ons grootste goed zijn geweest
en regeren in mijn slaapvertrek.
Dan kon ik als vrije vrouw naderen tot de schimmen van de Styx.⁴⁶

De openingsgroet van Deïdamia’s briefklinkt bekend (*Heroides* 4, 13, 16, 18, 19), maar tegelijkertijd zijn in de woorden wel nieuwe antitheses vervlochten en een kunstig polyptoton met behulp van ‘metgezel’ in verschillende naamvallen (*comiti*, *comes* en *comitis*). De lezers begripen meteen met geleerde poëzie te maken

te hebben. In de trant van Ovidius volgt de formule ‘Hadden de goden maar gezorgd dat...’ met een opsomming van alles wat zo mooi had kunnen zijn, maar het nu niet is. Ook verderop komen talloze zinswendingen voor die zijn ontleend aan de *Heroides*.

De tweede heldinnenbrief die uiteindelijk Heinsius’ *Elegiae* heeft gehaald, staat losser ten opzichte van de klassieke voorbeelden. Zelfverzekerd gebiedt Andromache haar echtgenoot Hector stil te staan bij haar woorden, niet met een groet, maar met een subtiële verwijzing naar een uitspraak in *Heroides* 3 waar slavin Briseïs hoopt dat de speer van Achilles Hector zal doorboren: ‘Ik hoop dat de speer van Peleus’ zoon door uw sterke arm geslingerd in Hectors zij wordt geworpen.’⁴⁷ Andromache refereert aan hetzelfde wapen, en het effect is onheilspellend:

Andromache aan Hector

Luister, zoon van Priamus, of nu het woeste kamp u ophoudt,
of de speer van Peleus’ zoon u zoveel zorgen baart, [...] ⁴⁸

In zijn karaktertekeningen heeft Heinsius terdege rekening gehouden met de sterk uiteenlopende levensomstandigheden van de twee schrijfsters: Deïdamia is door Achilles zonder blikken of blozen ingeruild voor een andere vrouw en ze voelt zich daardoor van haar eer beroofd, verraden en verlaten, maar Andromache heeft een prima huwelijk en kan haar echtgenoot bijna zien als zij vanaf de muren van Troje neerkijkt op de strijd en hem waarschuwt zijn leven te sparen. Terwijl Deïdamia dus medelijden opwekt en klaagt over haar eenzame zwangerschap en haar verloren eer, roept Andromache zoete herinneringen op aan de tijd voor de oorlog en de vrije tijden van toen: ‘En zoet was een pauze die u midden onder het werk (heimelijk) opnam ...’ Deïdamia wrokt: ‘Mijn argeloosheid was schadelijk, en omdat ik niet kon bedriegen, word ik bedrogen’ waar Andromache verleidt: ‘Ach, u schenkt aan de vijand nu al zo’n lange reeks van dagen, en er komt niet één nacht die aan mijn verlangens recht doet.’⁴⁹

Ook op het gebied van de erotiek is Daniel Heinsius een meester. Aan dit aspect besteedt hij meer aandacht dan de andere heldinnenbriefauteurs in onze letterkunde. Deïdamia verhaalt bijvoorbeeld uitgebreid hoe zij lange tijd in de waan heeft verkeerd dat held Achilles een meisje was, zó vriendelijk en aanhankelijk dat haar moeder hem als wachter over haar dochters slaapvertrek had aangesteld. Een dergelijk detail bood gelegenheid voor een halfverholen uitweiding

over Achilles' seksuele gedrag: 'Dikwijls, als reeds de slaap mijn stijve ledematen had overgoten, was Peleus' zoon in mijn hart gegleden. Zo grote naïviteit lag in mijn geest ingezaaid.'⁵⁰ Aan het bedrog kwam een eind toen Deïdamia tijdens de jaarlijkse Adonisfeesten door Achilles werd verkracht, een gebeurtenis die zij hem tot in bijzonderheden navertelt. Schaamte is het enige wat nog rest, gepaard met de hoop dat Achilles' oude liefde weer op zou vlammen, gesteld dat Deïdamia met het kind dat ze van hem verwacht in het tentenkamp zou verschijnen. 'Maar nu roept de dood,' *Mors vocat*, het graf van het kindje zal zijn moeder wezen, ongeboren zal het heengaan. Als Achilles dit alles wil verhinderen 'kom dan zelf', met een pathos een klassieke heldinnenbrief waardig.⁵¹

Andromache op haar beurt blijft nog even verwonderd stilstaan bij de tegenstellingen in haar bestaan, veelal met behulp van de stijlfiguur *iuxtapositio* die Heinsius' beide brieven kenmerkt: ze mist haar echtgenoot en in zijn plaats is smart haar metgezel. Hector draagt harde wapenen, terwijl Paris 'krijgvoert in de schoot van zijn meesteres' en Helena vecht 'met afgelegde kleding'. Vaak wordt de angst Andromache te veel en rent zij de muren van de stad op 'om te kijken naar het gebied van Zephyr, om te zien wat voor gevechten de mijne aan die kant levert.' Soms schept ze moed en is ze bereid te vechten met de geijkte wapenen van haar sekse: liefde, trouw, weeklachten, smart, gehoorzaamheid en woede,

Vrouwen van de Ilion, geef wapenen, snel erheen, snel erheen,
 en met wapenen in de hand zal ik, als een echtgenote mijn soldaat waardig, zelf
 soldaat zijn.
 Stop uw tweespan, mijn Hector: ik zal me vol geestdrift aansluiten bij het klaroen-
 geschal
 en de trompetten, de viervoeters en uw kamp.
 Mijn liefde zal mijn zwaard zijn, trouw mijn speer, weeklachten mijn wapenen,
 smart mijn schild, toewijding mijn wapenrusting en woede mijn werpspies.
 Zelf zal ik kermend dwars door de brandende linies van de strijd heensnellen
 en struikelend mijn man om de hals vallen.⁵²

om daarna weer te vervallen in een somber visioen. Eens, te midden van Trojaanse vrouwen, met Astyanax aan zich vastgeklampt, meende Andromache Hector te zien sneuvelen, 'midden op de dag was de nacht ingegaan.' De vrouwen dwaalden rond als bacchanten, een menigte haalde het houten paard binnen, de gebeurtenissen volgden elkaar op als in het tweede boek van Vergilius' *Aeneis*. Uiteindelijk bleek Hector gelukkig nog in leven te zijn en keerde het dag-

licht voor Andromache terug. De brief besluit met de wens Hector na afloop van de oorlog van bloed te reinigen en hem het liefhebben weer aan te leren. Wanneer zal de ‘morgen’ aanbreken die ze Astyanax op zijn herhaaldelijk aandringen belooft, hoezeer laat die dag op zich wachten. ‘Stop alle uitstel en schiet ons slaapvertrek binnen, en breng, terwijl alle krijg stilligt, de liefdeskrijg terug.’⁵³

Daniel Heinsius heeft al met al met de twee heldinnenbrieven waarvan hij beweerd heeft ze ‘als kind’ te hebben geschreven, een belangrijke bijdrage geleverd aan het genre van de heldinnenbrief. Het oordeel, ook van tijdgenoten, kan niet anders dan gunstig zijn. De brieven zijn erotisch en geleerd, gevarieerd in karakteruitbeelding en, hoewel de Deïdamiabrief soms zwaar leunt op de motieven in Ovidius’ *Heroides*, indrukwekkend in hun subtiële intertekstualiteit. Met alle referenties aan het liefdesspel passen ze in de traditie van erotische poëzie die in de Leidse kring in zwang was. Deze nadruk op het feit dat een *Heroides*-imitatie vooral een liefdesbrief is, is het belangrijke vernieuwende element dat Heinsius aan het genre heeft toegevoegd.⁵⁴

Om het behoud van hun eer. Heldinnen uit de *Metamorfosen*

De Leidenaren hebben hun heldinnenbrieven jarenlang alleen in handschrift laten circuleren. De verspreiding ervan zal beperkt gebleven zijn tot de kring van collega’s en vrienden. Dat veranderde plotseling in het jaar 1602. Voor het eerst verschenen er exemplaren in druk: de reeks ‘Zes brieven van heldinnen’, *Epistulae heroidum* VI, van de latere hoogleraar Griekse geschiedenis en historiograaf Johannes Meursius,⁵⁵ opgenomen in diens verzamelde poëzie (*Poemata* 1602). Voor de Leidse collega’s moeten de zes brieven echter al langer bekend zijn geweest. Naar eigen zeggen had Meursius dit werk in zijn jeugd geschreven, toen hij ‘eens wat tijd over had’.⁵⁶ Met de publicatie van zijn ‘Zes brieven van heldinnen’ werd de Leidse beoefening van het genre in de openbaarheid gebracht. Waarschijnlijk hebben de brieven een zekere uitstraling gehad op de dichters in Meursius’ naaste omgeving, maar of er dan ook meteen gesproken kan worden van directe invloed is niet duidelijk. Hugo Grotius, op dat moment nog een dierbare vriend van Meursius, schreef een ‘kleine elegie’ die lovend de ‘Zes brieven van heldinnen’ aanbeveelt. Toch lijkt het gedichtje niet echt spontaan geschreven te zijn; Meursius was misschien ook wat arrogant.⁵⁷

De lezers die de brieven van Heinsius in een of ander afschrift kenden en de

zes lijvige teksten van Meursius lezen, kwamen in een wel heel andere sfeer terecht. Niet dat de wereld van de personages zozeer verschilde: de schrijfsters Alcyone, Byblis, Procris, Myrrha en Scylla zijn ontleend aan Ovidius' *Metamorfosen* 7-11 en Ariadne aan *Heroides* 10. En evenals zijn collega-dichters houdt Meursius zich aan een opening in Ovidiaanse stijl, getuige bijvoorbeeld het begin van de brief van Scylla aan Minos:

Deze groet zendt Scylla vanuit de bezette stad aan Minos,
en omdat ze van hem houdt, wenst zij te kunnen schrijven 'haar' Minos.⁵⁸

De lezers wacht vervolgens een ingewikkeld betoog, al spreekt het personage op het eerste gezicht tot de verbeelding. Scylla was de dochter van koning Nisus uit het achtste boek van Ovidius' *Metamorfosen*. Zij werd van grote afstand, vanaf de zingende rotsen bij haar belegerde vaderstad, verliefd op de prachtige koning Minos te midden van zijn leger en wenst deze vijandige aanvoerder als man. Het meisje maakt in een monoloog een moeilijke morele afweging en verraaft vervolgens om haar doel te bereiken haar eigen stad Megara. Ze rent snel met de in het geheim afgeknipte magische haarlok van haar vader dwars door de vijandelijke linies om de koning de overwinning en zichzelf aan te bieden, waarna haar opzet mislukt en ze door haar aanbedene woedend wordt weggestuurd. Je zou kunnen zeggen dat alleen een heldinnenbrief de koningsdochter nog een tweede kans kan bieden: had ze haar overwegingen maar eerst eens rustig op schrift gesteld, dan had haar toekomst er misschien gunstiger uitgezien.

Meursius schildert Scylla als een wel zeer gecompliceerd personage. Op de traditionele begroeting volgt meteen een ingewikkelde redenering die de lezers dwingt bij de les te blijven. Scylla geeft toe dat ze liever had geschreven 'haar Minos':

Ach, waarom mag dat niet, terwijl zij toch de uwe is? Het was immers juist
dat u de hare was, omdat zij gezegd heeft dat ze de uwe is.
Deze twee woorden kunnen niet goed gescheiden worden, ook al probeert u het.
Als iemand een van de twee wegneemt, vervallen ze alletwee.⁵⁹

Dit begin van de brief bestaat meteen al uit een spel met de woorden 'de uwe' en 'de hare' (*tua-suum-tuam*), en 'een van de twee' en 'alletwee' (*alterutrum-utrumque*). Zo komen in Scylla's betoog voortdurend als speldenprikken woordfiguren en taalspelletjes voor die weliswaar respect afdwingen en het geheel ge-

leerd doen overkomen, maar nogal kunstmatig aandoen. Vooral variaties op woordstammen zijn bij de dichter geliefd en die blijken goed samen te gaan met de begrippen 'oorlog' en 'vrede', ontleend aan het begin van Scylla's rede in *Metamorfosen* 8, 44-48. Daar overdenkt de heldin of de oorlog haar nu treurig of blij moet stemmen; Meursius verpakt dit literaire gegeven in een woordspel tussen 'vrede' en 'oorlog', om precies te zijn in een polyptoton met behulp van *pax, pace en pacem, bello en bella*:

(Ovidius *Metamorfosen* 8)

Ik weet niet of ik blij moet zijn of treurig om die tranenrijke oorlog:

ik treur, omdat mijn geliefde een vijand is;

maar zonder dat had ik hem nooit gekend!

En toch, als Minos mij als gijzelaar zou accepteren, kan hij die oorlog staken:

ik kan vrouw én vrede voor hem zijn.⁶⁰

(Meursius Scylla aan Minos)

Als in alle rust de vrede van weleer zou heersen over onze akkers,

zou ik niet van die vreugdevolle vrede kunnen genieten omdat ik zonder u was.

Maar zou in een wrede oorlog het hart van mijn stad branden,

dan zoudt u mij midden in de droevige oorlog vrede geven.⁶¹

Niet alleen van dit fragment maar van het hele eerste deel van de tekst blijkt Scylla's overweging uit *Metamorfosen* 8 de basis te vormen, en dan met name het interne conflict van de heldin: degene die haar ergste vijand had moeten zijn, bemint zij meer dan haar vader. Het is de schuld van Amor dat haar hart is vernietigd, terwijl Minos nu met zijn woeste zwaard de kust bij Megara vernietigt (vgl. *Met.* 8, 6).⁶² De rest van de brief wordt in beslag genomen door de rechtvaardiging van het besluit om haar stad over te geven aan Minos. Scylla weet het zo te brengen dat ze de burgers van de stad niet schaadt, maar daarentegen juist redt en voor veel bloedvergieten spaart. 'Ik zal maken dat wat beschouwd wordt als het toppunt van misdadigheid, een werk wordt van diepe vroomheid.'⁶³ Door de nadruk op deze argumentatie krijgt de tekst de status van een document waarmee de noodlottige afloop voor Scylla in de *Metamorfosen* voorkomen had kunnen worden.

Nergens lijkt de schrijfster er echter op uit om haar aanbedene te verleiden. Het blijft bij een bondig 'Alles wat u aanraakt prijs ik uitermate gelukkig, ja, ik zou zelfs alles willen zijn wat u aanraakt,' met als zakelijke apotheose 'Dus

neem mij ten huwelijk, Minos.’ In plaats van het liefdesspel is Scylla’s inzet een taalspel: ‘(over)winnen’, *vincere*, laat zich schijnbaar moeiteloos verbuigen tot ‘door overwonnen te zijn triomfeer ik, en u zult geen overwinnaar zijn, tenzij u mij laat winnen.’⁶⁴

Dit spelen met woordfiguren is in de andere vijf brieven van Meursius niet anders, bijvoorbeeld in ‘Ariadne aan Theseus’, een variatie op Ovidius’ gelijknamige *Heroides* 10. Vooraf waarschuwt de dichter in het argumentum dat Ariadne haar leven op het eenzame eiland zelf zal beëindigen door zich op te hangen – een strategische keuze voor een lezing van de mythe waarin het voor de heldin slecht afloopt, zodat het mogelijk was een pathetisch briefslot te formuleren.⁶⁵ Maar eerst aandacht voor het begin van de tekst, met een duidelijke toespeling op v. 3-6 van Ariadnes brief van Ovidius:

(Ovidius *Heroides* 10, *Ariadne aan Theseus*)

De woorden die u hier leest, Theseus, zend ik u vanaf die kust,
vanwaar de zeilen uw schip hebben meegevoerd zonder mij,
de kust waaraan mijn slaap en u me zo schandalig hebben overgeleverd,
u die misbruik maakte van mijn slaap.⁶⁶

(Meursius *Ariadne aan Theseus*)

Zie, deze brief wordt u gezonden vanaf die kust
die weet heeft van uw ontrouw jegens mij.
U weet dunkt mij wel welke kust ik bedoel, Theseus?
Daar waar Ariadne, verstoken van haar trouweloze man, nu vertoeft.⁶⁷

Het typeert Meursius dat er snel geleerde woordfiguren volgen. Ariadne overtreft haar overwinnaar, terwijl zij zelf op kwalijke wijze overwonnen is, ‘dus u overwint zo, dat u met meer recht zou wensen overwonnen te worden.’⁶⁸ Wanneer het dreigt alsmear meer van hetzelfde te worden, kan de dichter de lezers soms ook verrassen, want het is een vondst te noemen dat Ariadne op een gegeven moment een huilbui sprekend opvoert, terwijl de heldinnenbrief zelf deze gedachtefiguur (de *prosopopoeia*) in het groot is: ‘Zwijgend zei zij [de huilbui] namelijk (waarom hoorde ik dat niet?): “Voor deze minnende heer moet jij, Ariadne, als je wijs bent, oppassen. Hij houdt niet van je, maar wel doet hij alsof, om je te misleiden, en zijn list gaat schuil onder volstrekt leugenachtige liefde.”’⁶⁹ Hetzelfde doet Ariadne met Theseus: ‘U zult wel zeggen: “Ik heb dus niet misleid, uw klacht is onrechtvaardig. Waarom toch doet u het voorkomen

alsof het mijn schuld is? Waarom beweert u boosaardig dat ik heb gedaan wat ik niet heb gedaan? Is uw naïviteit zozeer gespeend van alle inzicht?” Dat zult u antwoorden, en de verdiende beschuldiging zult u handig wegpraten.’⁷⁰

Deze fictieve verdediging van Theseus raakt de kern van de brief. Ariadne beschuldigt hem ervan zijn belofte van trouw te hebben verbroken en haar, eenvoudig en trouwhartig meisje, te hebben bedrogen. Daarmee wordt de sfeer opgeroepen van Ovidiaanse originelen zoals de boze brief van Oenone die Paris zijn ontrouw en bedrog zeer kwalijk neemt (*Heroides* 5). *Fides* en *perfidia* zijn dan ook centrale begrippen in dit soort brieven, waarmee Meursius op zijn eigen speciale manier met herhalende woordfiguren weet om te gaan. Ook wordt Theseus telkens aangesproken met ‘trouweloze’, *perfade*, ‘huichelaar’, *simulans*, en ten slotte zelfs met ‘schoft’, *improbe*.

In Ariadnes brief wordt geen pleidooi gevoerd (net zo min als in het geval van Scylla) om de aanbedene tot liefde te bewegen, bijvoorbeeld met behulp van herinnering aan het lustvolle bestaan van weleer. Of het zou de passage moeten zijn waarin de schrijfster de ingeving krijgt dat Theseus haar liefde misschien voor beperkte tijd op de proef stelt, waarvoor hij bestraffend wordt toegesproken. Het is dan ook maar de vraag of het Meursius er om te doen is geweest zijn heldinnen hun geliefden te laten overtuigen van wedermin. Is Scylla er niet vooral op uit haar onbegrijpelijke keuze voor verraad te verklaren en probeert Ariadne niet Theseus op allerlei manieren te laten inzien dat hij de schandelijke fout van ontrouw heeft begaan?

Een verklaring ligt verscholen in de volgende passages in Ariadnes brief. Trouw is een allerheiligste zaak, zo veel trouw als iemand heeft, zo veel goddelijks heeft hij. Ariadne heeft haar trouw bewaard, dus haar lot is beter en zij verdient roem. Toch wil ze niet dat Theseus met roemloosheid gestraft wordt en op die manier onderdoet voor haar. Ze weet een mogelijkheid om zijn eer en reputatie te herstellen: ‘Wend uw zeilen, dan zult u in bezit komen van ongeschonden eer; en de reputatie, die geweld is aangedaan, zal geen wonden kennen.’⁷¹

Hier wordt niet een beroep gedaan op liefde of medelijden, maar op een goede naam. Dit motief blijkt van groot belang te zijn, want verderop probeert Ariadne het weer. Omdat ze een vrouw is ‘die een man heeft ondergaan’ en haar echtgenoot in de ogen van het volk heeft mishaaagd, is ze kwetsbaar voor mannenlisten. Stel dat iemand zich aan haar vergrijpt, dan zal Theseus dat op zijn geweten krijgen. Aan deze ingewikkelde gedachtegang liggen twee vooronderstellingen ten grondslag. De vlucht van Theseus heeft Ariadnes status als echtgenote in diskrediet gebracht omdat zij blijkbaar haar man heeft mishaaagd:

mannen vluchten alleen van ‘mislukte’ echtgenotes. Tegelijkertijd bedreigt het eventuele eerverlies van Ariadne zelf de reputatie van Theseus, met andere woorden, de verkrachting van een vrouw betekent schande voor haar echtgenoot:

Wat als ik buitgemaakt word (een vooruitzicht dat de goden liever op de vijanden
mogen afwentelen),
dan zult u gezien worden als de oorzaak van zo’n groot kwaad.
U zult onmiddellijk over de tong gaan bij het gehele volk,
steeds de smaad dragende dat u uw echtgenote verwaarloosd heeft.⁷²

Op dit punt in haar brief biedt Ariadne haar geliefde niet de oplossing aan dat terugkeren helpt, want eerlijk gezegd gelooft ze daar niet meer in. Ze heeft horen zeggen dat hij zich nooit meer om haar zal bekommeren, omdat ‘een brandende liefde voor Aegle, de dochter van Panopeus, hem verteert,’ en hij dus een buitenlandse in omhelzing houdt. Wat kan ze hem in het pathetische slot dan nog dreigend voorspellen? Voor de derde en laatste maal komt de goede naam en de eer (*fama, laus, honor*) te hulp:

Nu zal de dood van uw vrouw voor u alle roem verloren doen gaan,
en u zult een schande dragen, die groter is dan welke eer dan ook.
En zij die u, goddeloze, ooit het leven redde,
zal met haar dood al uw zegetekenen voor u neerhalen.
Het is immers door de goden beschikt dat ik gewroken ten onder ga,
en dat er een straf klaar ligt voor uw misdaad.
Dus Theseus, of u keert terug en wendt de zeilen,
of u wacht het einde voor uw eer.⁷³

Meursius zet hier het traditionele briefslot van Ovidius in een nieuw perspectief. Dwongen de heldinnen in de *Heroides* de terugkeer van hun geliefden af met behulp van een beschuldigend grafschrift of dreiging met zelfmoord, de nieuwe Ariadne dreigt met een totaal verlies van eer en goede naam. Dat is een vondst die in onze tijd weliswaar nogal archaïsch aandoet, maar die de beginzeventiende-eeuwse lezers veel meer zal hebben aangesproken. Ook Janus Dousa blijkt het verlies van eer als het belangrijkste thema van heldinnenbrieven te beschouwen. In het al eerder geciteerde lofdicht aan Daniel Heinsius in *Den Nederduytschen Helicon* zegt Dousa expliciet dat de verliefde schrijfsters van

Ovidius niet alleen veel leed is toegebracht door hun eigen naïviteit, “’t licht geloof”, maar dat zij het meest treurden om het verlies van hun eer: ‘welck ’t licht geloof door liefd’ gebracht heeft in swaer lijden, tot nadeel van haer eer, der maghden ’t meeste grief.’⁷⁴

Het past binnen deze opvatting van Ovidius’ *Heroides* die Meursius in ieder geval met Dousa deelde, dat voor zijn ‘Zes brieven van heldinnen’ de begrippen *honor, gloria, laus* en *fama* als hoogste inzet zijn gekozen. Ook Scylla’s brief blijkt voornamelijk over deugden en hogere waarden te gaan, zij het dat het daar draait om het belang van het vaderland, het lot dat Minos’ overwinning heeft voorbestemd en de plichtsbetrachting die daaruit voortvloeit: *patria, fata* en *officium*. De redenering van het personage Scylla verloopt als volgt: aangezien de val van Megara was voorbeschikt, was het haar plicht daarbij te helpen. Bovendien kon zij veel bloedvergieten voorkomen. Daarom zal zij ‘onder welke rechter dan ook, gemakkelijk de schuld ontzenuwen en er zullen geen bliksems van de wet zijn om mij te treffen.’ Scylla weet de status *qualitatis* van haar landverraad om te draaien: ‘En toch zal ik maken dat deze daad zelf, die beschouwd wordt als het toppunt van misdadigheid, een werk wordt van diepe vroomheid.’⁷⁵

Meursius had Ovidius verbeterd en voorbijgestreefd. De karakteruitbeelding van de personages is op nieuwe leest geschoeid en menig motief uit de *Heroides* is verdwenen. De typische klachten eigen aan de elegie (het verwaarlozen van zichzelf, het betreuren van de loop van het lot e.d.) hebben plaatsgemaakt voor scherpe, soms bijna juridische redeneringen. Spitsvondigheid – ook in taalgebruik – was in Meursius’ ogen overtuigender dan een overdosis *pathos*. Om die overtuigingskracht tot stand te brengen heeft de dichter een beroep gedaan op ideeën over het gevoelsleven van vrouwen in de klassieke Oudheid, die hij zeer waarschijnlijk met zijn leespubliek heeft kunnen delen. Als *graeus* bij uitstek is hij er wellicht op uit geweest ‘pre-Ovidiaanse’ heldinnen te portretteren die zich zijns inziens vooral bezighielden met eer, roem, vaderland en plichtsbetrachting. Aan het erotische spel deed Meursius niet mee, seksualiteit paste blijkbaar niet in het beeld van zijn personages. Ook het feit dat hij verantwoording aflegt voor zijn lezing van de Ariadnemythe, en het Aegle-motief uit Hesiodes aan het verhaal toevoegt, duiden op een historische benaderingswijze en een bewust historiserende aanpak.

Een nieuwe wending in het spel: historische personages

De grenzen van de heldinnenbrief werden opnieuw verlegd in de hoogste bestuurlijke kringen van de universiteit. Wat tijdens de zomer van 1602 niet veel meer zal zijn geweest dan een literair spel tussen de curator van de Academie Janus Dousa en een van zijn jongere vrienden, de briljante Leidse alumnus Hugo de Groot, blijkt achteraf de invloedrijkste aanpassing van het genre aan de eigen cultuur te zijn geweest. Met hun bijdragen kregen heldinnenbrieven voor het eerst een regionaal-historisch onderwerp en zelfs enige actueel-politieke relevantie, al bleef de verspreiding in handschrift beperkt tot de publicatie in 1617 in Grotius' *Poemata*⁷⁶ en waren de personages op het eerste gezicht hun nieuwswaarde al lang kwijt. Dousa en Grotius hadden namelijk gekozen voor twee vijftiende-eeuwse figuren uit de Hoekse en Kabeljauwse twisten. Ten eerste Jacoba van Beieren, beoogd opvolgster van haar in 1417 overleden vader Willem VI graaf van Holland, Zeeland en Henegouwen, en ten tweede haar politieke tegenstander Jan van Beieren, de jongere broer van haar vader die eveneens met de graafschappen beleend wilde worden en gesteund werd door de Duitse koning. De beide rivalen worden in de brieven als kempfanen tegenover elkaar geplaatst. Dousa zette in met de 'Brief van Jacoba aan haar oom Jan', *Epistola Iacobae ad Iohannem patruum*:

Brief van Jacoba aan haar oom Jan

Bekijkt u mijn brief? Of houdt de vreemde titel u tegen? Lees,
deze woorden worden u niet gezonden door de Tungri.⁷⁷

Dit begin van Dousa's 300-regelige brief bevat al heel wat aanwijzingen voor het onderzoek. In de trant van de *Heroides* is er begonnen met een raadsel; zo klinkt er iets door van de beginwoorden van Deianira (9) die zichzelf bekend maakt door spottend te prijzen dat een nieuw land aan 'onze titels' is toegevoegd. Dergelijke overeenkomsten met Ovidius maken het genrespel zichtbaar, terwijl de verschillen duidelijk maken dat er ook bewust wordt afgeweken van de klassieke voorbeelden. Om precies te zijn vormen de twee openingsverzen van Dousa een variatie op het begin van *Heroides* 5, waar de verbitterde Oenone de spot drijft met Paris' nieuwe liefde voor Helena en met zijn angst voor een dreigbrief uit Mycene, dus voor de wraak van de beledigde Grieken:

(Ovidius *Heroides* 5, *Oenone aan Paris*)

Leest u mijn brief? Of verbiedt uw nieuwe echtgenote dat? Lees –
deze woorden zijn niet geschreven met Myceense hand!⁷⁸

In Jacoba's formulering ontbreekt de referentie aan de nieuwe echtgenote uit Oenones openingsvers en dat betekent dat het aspect van jaloezie is 'weggehaald'. Zo is het meteen duidelijk dat het deze schrijfster niet om de liefde gaat en dat haar heldinnenbrief dus afwijkt – of bedoeld is als verbetering – van de traditie.

Wat behouden is uit het tweede vers van de Oenonebrief, is het dreigement (Paris moet vrezen voor de wraak van de Griekse koningen), al keert het in een vijftiende-eeuwse versie terug. Jacoba zinspeelt in de versregel 'deze woorden worden u niet gezonden door de *Tungri*' namelijk op de wraakacties die Jan als voormalig bisschop nog steeds kan verwachten van de inwoners van zijn prinsbisdom Luik, die in 1409 tegen hem in opstand waren gekomen en die zich nog heel goed zullen herinneren dat hun acties met zoveel bloedvergieten door hem (nota bene hun bisschop) waren neergeslagen dat hij er de bijnaam 'Jan zonder Genade' aan overhield. Met deze hint heeft de schrijfster al meteen in het eerste distichon haar geadresseerde zwartgemaakt en hem als een Parisfiguur in de beklagdenbank gezet. Jan moet vrezen voor de neergeslagen Luikenaren – dit impliceert dat hij hier als een wrede en onbetrouwbare man wordt beschouwd, omdat hij zelfs zijn eigen onderdanen heeft afgeslacht.

Op dit woordenspel met Ovidius volgt de officiële begroeting met zoals gebruikelijk in het genre kort en krachtig het probleem waarop de brief is gebaseerd:

Ik, gravin Jacoba, begroet de heer van Dordrecht;

hoewel ik de gedachte niet van me kan afzetten dat deze stad de mijne is geweest.⁷⁹

In Leiden wist men nu precies over welke fase in de Hoekse en Kabeljauwse twisten het gaat. De middeleeuwse graventijd kon in de late zestiende en vroege zeventiende eeuw rekenen op veel belangstelling en de bronnen waren ruimschoots voorhanden. Jan van Beieren heeft zich tot 'heer van Dordrecht' uitgeroepen en daarmee de opvolgingsrechten van zijn nicht Jacoba van Beieren geschonden of zelfs ontkend. Jacoba's vader graaf Willem VI had immers enige tijd voor zijn dood op 31 mei 1417 de steden en edelen van Holland, Zeeland en Henegouwen de successierechten van zijn dochter Jacoba laten bezwe-

ren tijdens een standenvergadering. Een van de aanwezigen, zijn broer Jan die hij altijd had vertrouwd, begunstigd en verschillende malen militair had bijgestaan tegen de inwoners van diens bisdom, had desondanks snel maatregelen getroffen om zelf de macht over te nemen waarop hij als mannelijke erfgenaam recht meende te hebben. Zwart op wit had Jan de belofte weten te krijgen uit handen van Rooms-Koning Sigismund dat niet Jacoba maar hijzelf met de graafschappen zou worden beleend.

Wat zich hier in de eerste verzen afspeelt, duidt dus op een groot politiek conflict: twee tegenstrijdige claims op de graafschappen Holland en Zeeland (Henegouwen was zoals hieronder blijkt door Jacoba al aan Jan afgestaan). De positie van de zestienjarige Jacoba in 1417 was zwak, want zij was behalve wees ook weduwe geworden van de plotseling overleden jonge Franse kroonprins, en als ongehuwde vrouw was zij handelingsonbekwaam. Voortvarend had Jan zijn functie als bisschop neergelegd, een huwelijk met Sigismunds nicht prinses Elizabeth van Görlitz gesloten om zo de macht over Luxemburg te krijgen, en nog voor het jaar 1417 ten einde was verscheen hij in Holland, waar de stad Dordrecht hem als heer ontving en het middelpunt werd van een Kabeljauwse opstand.⁸⁰ Het historische moment waarop de Jacobabrief is gefixeerd, valt dus na Jans inname van Dordrecht in november 1417. Naar deze stad is de brief dan ook ‘verzonden’. Hij zal ‘verstuurd’ zijn vanuit een van de verblijfplaatsen van Jacoba, wellicht het Binnenhof in Den Haag. Zo heeft de dichter de geografische afstand geschapen die een noodzakelijke voorwaarde vormt voor een heldinnenbrief.

De verwijten van Jacoba aan het adres van haar oom stapelen zich op. Wat ze hem in de volgende verzen voor de voeten werpt is zijn opportunistische huwelijk met de prinses van Luxemburg terwijl hij nota bene kort tevoren nog bisschop was van Luik. In een felle schets geeft de schrijfster aan hoe het lot zich heeft gekeerd:

Alles wijzigt zich: zo noemt Elizabeth u haar echtgenoot
en de staat Luxemburg noemt u nu haar hertog.
Ik zou willen uitschreeuwen: ‘Hoezeer bent u veranderd,
die zo pas nog bisschop was van Luik?’⁸¹

Deze verzen bevatten een toespeling op Vergilius. Ze verwijzen naar de woorden van Aeneas ‘Hoezeer is hij veranderd’, *quantum mutatus ab illo*, die hij uitroept als hij moet toezien hoe het levenloze lichaam van Hector door een tweespan wordt voortgesleurd en hij in dat besmeurde lijk nauwelijks de held Hector herkent zo-

als die in volle pracht in Achilles' wapenrusting terugkeerde uit de strijd.⁸² Evenzo is de Jan-van-nu die uit machtswellust zijn religieuze principes opzij heeft gezet, veranderd ten opzichte van de bisschop van vroeger. De Vergiliusimitatie heeft het dramatische van die wijziging duidelijk gemaakt.

Voor Jacoba zelf is het lot ook gekeerd. De tweede helft van het initium (v. 9-20) bevat de aanklacht die de hoofdlijn van de brief zal gaan vormen, en nu is de beurt weer aan Ovidius. Jan heeft door zijn overname van Dordrecht als de eerste beste bedrieger zijn belofte aan Willem VI geschonden om na diens dood Jacoba als wettige landsvrouw aan te nemen. Overeenkomsten met de *Heroides* met hun klachten over lotswendingen en beschuldigingen van trouweloosheid liggen voor de hand, bijvoorbeeld die van Phyllis in *Heroides* 2: 'De geloften en de trouw, waar zijn die nu? En de hand die mijn hand drukte en de god waar u uw leugenachtige mond vol van had?'⁸³ Jacoba formuleert het op haar manier:

Ikzelf, die door mijn onderdaan als meesteres was erkend, word nu veracht
en gedwongen te klagen over de wreedheid van mijn oom. [...]
Zo groot was u helemaal nog niet, toen ik door u *patrona* werd genoemd,
toen ik voor het eerst de titel van gravin had verworven.
Toen beloofde u mij plechtig uw medewerking en trouwe bijstand
en dat u mij te allen tijde toegewijd zou zijn
met woorden en daden. Tegelijkertijd heeft u de goden met formules gezworen
en ook uw gezicht leek onbetwijfelbare trouw uit te stralen.
Wie zou gedacht hebben dat een oom deze dingen niet uit de grond van zijn hart zou
zweren?
Maar u was een laffe bedrieger (wat een schande).⁸⁴

Op dit punt in de brief, aan het einde van de inleiding, is Jan definitief aangeklaagd. De belangrijkste beschuldiging betreft zijn trouweloosheid, *perfidia*, die verderop in de tekst dan ook nog dikwijls zal terugkeren, bijvoorbeeld: 'U bent tekeer gegaan met trouweloosheid en schurkachtigheid en u heeft met wapens uw eigen familie te schande durven maken'⁸⁵ en 'U, schurk, zult straf ondergaan door degenen die ons zullen wreken, hoe duur zal u die trouweloosheid komen te staan!'⁸⁶

In v. 21-84 volgt de uitwerking: Jans valsheid komt voort uit zijn on dankbaarheid. Dit laatste verwijt klinkt herhaaldelijk in de *Heroides*, zoals bij tovenares Medea zonder wie Jason nooit het gulden vlies had bereikt. Dousa ontleent letterlijk aan *Heroides* 17 waarin Helena haar opdringerige aanbieder Paris ver-

wijst dat hij misbruik maakt van haar gastvrijheid: ‘Moet mijn loon voor zo vele diensten onrecht zijn?’⁸⁷ Met precies dezelfde woorden protesteert Jacoba tegen het feit dat Jan geen dankbaarheid heeft getoond voor de militaire steun van haar vader tegen de rebellerende Luikenaren en dat hij in plaats daarvan diens dochter met wapenen achtervolgt. Jacoba heeft hem nota bene met vele titels begunstigd en met veel geld verrijkt, en aan hem geheel Henegouwen afgestaan. ‘Het schijnt’, zegt zij met een verwijzing naar een fabel bij Phaedrus, ‘dat ik aan mijn eigen borst een slang heb gekoesterd.’⁸⁸ Jan blijkt zich te hebben verscholen achter ‘vleierijen’, zijn ‘bisschopsmijter’ en ‘gewaarborgde documenten’, maar zijn belofte van trouw aan Jacoba bleek ronduit vals.⁸⁹ In werkelijkheid aasde Jan altijd al op wereldlijke macht en daarom was hij onbetrouwbaar, niet alleen in zijn voormalige functie van bisschop, maar ook als broer. Graaf Willem, zelf een oprecht man, meende ten onrechte ‘dat zijn broer niet zou kunnen vervallen in een dergelijke zware zonde.’⁹⁰

Vaak zijn heldinnenbrieven na een dergelijke opbouw grotendeels ‘af’, zoals bij de Ovidiaanse heldinnen Phyllis en Oenone. De eerste overweegt zichzelf van een rots te storten indien de trouweloosheid van haar man voortduurt, en de tweede besluit dat zij niet anders kan dan trouw te blijven in afwachting van haar dood. Dergelijke zinspelingen op zelfmoord waren voor de Leidse dichters echter geen optie. Niet alleen om morele redenen (voor christenen is suïcide een zonde), maar ook uit literaire overwegingen. De *Epistola Iacobae* is gebonden aan het ‘historische karakter’ van de gravin, die snel toestemming regelde voor een tweede huwelijk (want zonder echtgenoot was ze handelingsonbekwaam), Gorinchem zou heroveren, in de zomer van 1418 (vergeefs) Dordrecht zou belegeren en vervolgens nog jarenlang strijdlustig haar oom het recht op Holland en Zeeland zou betwisten, de Kabeljauwse factie zou bestrijden en tegen haar neef Filips van Bourgondië zou opkomen die na de dood van Jan († 1425) de macht in Holland en Zeeland steeds verder overnam (ondanks de schikkingen in de ‘zoenen’ van Woudrichem 1419 en Delft 1428). Pas in 1433 zou ze een vernederende acte van abdicatie tekenen, waarna ze in 1436 stierf.

Dousa was, meer dan zijn collega-dichters met hun mythologische personages, gebonden aan de historische feiten. Zijn Jacobafiguur kon dus eenvoudigweg niet berusten in haar lot. Ze beschrijft nog ruim tweehonderd verzen lang alle gevallen van wangedrag die ze zich van haar oom herinnert. Ongetwijfeld speelt hier een rol dat Dousa zich vrijwel heel zijn leven bezig heeft gehouden met de geschiedenis van Holland en met het vergaren van bronnenma-

teriaal dat hij tijdens het dichten bij wijze van spreken bij de hand had. Van zijn hand verscheen een heruitgave van de geschiedenis van de Hollandse graven van Hadrianus Barlandus (1584) en hij was betrokken bij de eerste editie van de Rijmkroniek van Melis Stoke (1591). In 1585 had hij de officiële functies verworven van historieschrijver van Holland en bibliothecaris van de Leidse universiteit, waarop die van charterbewaarder van Holland zou volgen. De opdracht die aan deze functies was verbonden om een geschiedenis van Holland in Latijns proza te beschrijven, vervulde hij met zijn metrische jaarboeken *Annales* (1599) en de *Bataviae Hollandiaeque annales* in proza (1601) als voortzetting van het geschiedkundige werk van Hadrianus Junius, al was hij niet verder gekomen dan respectievelijk de vroege dertiende en de vroege twaalfde eeuw.⁹¹ De tijd van de Jacobabrief in de vroege vijftiende eeuw was dus niet ‘professioneel’ aan de orde geweest. Wellicht heeft de heldinnenbrief dit gemis enigszins gecompenseerd. Dousa kon in een aantrekkelijke poëtische vorm een beschrijving geven van deze belangrijke overgang van de graventijd naar het Bourgondische bestuur.

Er volgt in de argumentatie van Jacoba, die op het eerste gezicht ‘af’ lijkt, dus nog een lange digressie (v. 85-290) met veel aandacht voor historische details, hier en daar aangekondigd met de inleidende woorden ‘wat zal ik hier in herinnering brengen’, *quid ego hic referam*, of ‘herinner ik me’, *memini*. De lezers kunnen in gedachten met Jacoba meereizen, allereerst naar Luik, waar Jan in de functie van bisschop vele duizenden heeft laten afslachten zodat het water van de Maas door het bloed verkleurde,⁹² en naar Woerden, waar Jan binnen vijf jaar een versterkte burcht heeft laten oprichten terwijl hij van Jacoba’s vader alleen toestemming had voor de bouw van een klooster en huizen. Dan naar de vergadering die haar vader had belegd om zijn opvolging te regelen en waar alle standen, de hoge en de lage, de steden en edelen, inclusief Jan zelf, gezworen hebben dat zij zich zouden onderwerpen aan het gezag van zijn dochter Jacoba, dat zij alleen voldoende zou zijn voor de ‘vier volkeren’.⁹³

Alle herinneringen worden ingezet als argumenten waarmee Jacoba de onbetrouwbaarheid van haar oom aantoonde, ofwel ‘de tekenen van zijn machtsmisbruik’, *signa potestatis*; ze reiken van de inwoners van Gorkum die ’s nachts de poorten voor Jan hebben gesloten⁹⁴ tot Jans oppositie tegen Jacoba’s aanstaande nieuwe huwelijk met haar neef hertog Jan van Brabant, inclusief de bezwaren die Jan hierover heeft ingebracht bij de paus en de koning,⁹⁵ terwijl hij volgens Jacoba zelf een onrein huwelijk met zijn nicht heeft. Machtsmisbruik noemt ze ook de huichelachtige manier waarop Jan dwang op haar uitoefent

om zijn bevoogdende bescherming, *tutela*, te erkennen (als naaste mannelijke familielid kwam hij als voogd in aanmerking). De brief eindigt met een opsomming van Jans kwade eigenschappen:

Ik aarzel niet langer: meinedig voor de goden, onbetrouwbaar voor ons,
goddeloos, u kunt niet langer ondankbaar blijven.⁹⁶

De peroratio (v. 291-300) bevat een dreigement. Jacoba verwijst nog éénmaal naar Jans bedrog (ofwel de misdaad van een meinedige tong, *periuræ crimen linguæ*) en trouweloosheid, *perfidia*, waarvoor hij hopelijk spoedig gestraft zal worden. Die taak zullen de schimmen van Jacoba's voorvaderen en van de mensen die door Jan zo veel geweld zijn aangedaan, op zich nemen.⁹⁷ Spottend laat Jacoba hier ten slotte nog een soort huwelijksfelicitering op volgen:

Ondertussen hoop ik dat aan u (de bedgenoot die zopas nog bisschop was)
de keizerlijke nicht nog genoegen beleeft.⁹⁸

Erfopvolging door Jacoba van Beieren een aanvechtbare zaak

Het historische moment waarop de Jacobabrief is gefixeerd, valt zoals gezegd na Jans inname van Dordrecht eind 1417 en voor Jacoba's belegering van de stad in de zomer van 1418. Deze keuze van de dichter voor de vroege fase in Jacoba's veelbewogen leven is opmerkelijk. Hij selecteerde bijvoorbeeld niet haar onderhandelingen met neef Filips van Bourgondië of haar korte gevangenschap in het Gentse Gravensteen (heldinnenbrieven kunnen uitstekend vanuit gevangenissen 'verstuurd' worden). Evenmin is het materiaal ontleend aan het derde of het vierde huwelijk van de gravin, wat menige heldinnenbriefauteur in de achttiende en negentiende eeuw wel zal doen.⁹⁹ Dousa koos voor de verwikkelingen rond de erfopvolging in 1417-1418, wat juist in het graafschap Holland interessant was omdat het evenals Zeeland een rijksleen vormde dat in principe niet voor vrouwelijke opvolging in aanmerking kwam – anders dan Henegouwen waar men vanaf de elfde eeuw wel het zogeheten spilleen kende. Juridisch gezien was de zaak interessant omdat er zoveel geïnteresseerden een rol speelden (Filips de Goede, koning Sigismund, paus Martinus v) die naar believen toestemmingen verleenden voor opvolging en voor huwelijken tussen neven en nichten, en die even snel weer introkken. Was het Dousa spe-

cifiek te doen om de ‘verdediging’ van de rechten van Jacoba? Het onderstaande zou een bevestiging kunnen zijn.

Schrijfster Jacoba trekt op een gegeven moment een vergelijking tussen haar eigen situatie en die van een van haar voorgangsters, Ada van Holland, enig kind van graaf Dirk VII (†1203). De successierechten van deze vijftienjarige werden in de zogeheten ‘Loonse oorlog’ evenals bij Jacoba door een broer van haar vader betwist en een huwelijk met een zekere graaf van Loon had uitkomst moeten brengen, maar bracht dat niet (de rivaliserende oom werd namelijk graaf Willem I). Het is niet vergezocht in de dertiende-eeuwse opvolgingskwestie een historische parallel te zien. Jacoba neemt het haar oom kwalijk dat hij met haar hetzelfde wil uithalen, maar ze is ervan overtuigd dat zij betere papieren heeft dan haar voorgangster Ada. Haar eigen (eerste) huwelijk (met de Franse kroonprins Jan van Touraine die in april 1417 plotseling was gestorven) was namelijk een gunstige verbintenis voor Holland en Zeeland geweest, althans in Jacoba’s ogen. De vergelijking met de voorgangster moet aantonen dat misschien Ada wel, maar zijzelf nooit iets heeft gedaan ten nadele van haar onderdanen:

Is het soms zo, omdat die zaak goed is afgelopen voor uw grafelijke voorvader,
dat u voor uzelf hoopte door een weduwe en tegelijk wees aan te vallen
twee eeuwen later een even groot succes te zullen oogsten?
Mijn geval is anders: Ada was als meisje tegen de wil van haar volk
in de echt verbonden met een Lossensische prins.
Is er zoiets door mij misdaan? Onder het toezicht van onze gewesten
ben ik gehuwd met de Dauphin, aan wie mijn eigen vader me had overgedragen.¹⁰⁰

Niet alleen in deze heldinnenbrief, maar ook in zijn eerdere werk als historio-graaf blijkt Dousa aandacht aan de erfopvolging door Ada besteed te hebben. De kwestie beslaat maar liefst ruim tien pagina’s in zijn *Annales* (1599) die juist reiken tot de vroege dertiende eeuw. Daarin worden de problemen behandeld die Ada bij haar erfopvolging had ondervonden. Zo legt Dousa er de nadruk op dat er onwil bestond bij het ongeschoolde volk, *gens indocilis*, om de heerschappij door een vrouw te verdragen, *faemineum tolerare jugum*.¹⁰¹ Er komt zelfs een klacht uit naam van Ada in voor, waarin we de stof herkennen van de latere heldinnenbrief:

(Dousa *Annales* bk. 10)

Ada hilde en sprak: Wat zal mij, ongelukkige, toch overkomen?

Of wat moet ik doen nu ik verlaten ben door mijn man, verlaten door mijn vader?

Wie zal degene zijn die zachte verlichting brengt voor mij in mijn eenzaamheid?¹⁰²

Dousa heeft dus in elk geval duidelijk belangstelling gehad voor gevallen van vrouwelijke erfopvolging in de graventijd en hij heeft zowel Ada als Jacoba door middel van karakteruitbeeldingen een pleidooi laten houden voor hun visie op de ingewikkelde juridische kwesties. Hij stelde zich dan ook niet op het standpunt dat spilleleen voor het graafschap Holland bij voorbaat onaanvaardbaar was wegens het onvermogen van vrouwen om te besturen. Dat werd onder meer beweerd in de acte van abdicatie die Jacoba van Beieren in 1433 zelf moest ondertekenen. Daarin werden haar bestuurlijke vermogens in twijfel getrokken omdat ze als vrouw altijd moeite zou hebben gehad om gehoorzaamheid van de bevolking af te dwingen, terwijl Holland en Zeeland als ‘grote ende machtige landen’ juist een krachtig bestuurder nodig hadden.¹⁰³ Meerdere historiografen hechtten geen geloof aan deze afgedwongen verklaring. Van Jan van Houts werk over de graventijd is te weinig overgeleverd, maar in de *Historie der graven van Holland, Zeeland, ende Vriesland* (1606) laat Jacob Duym de gravin aan het woord in een gedichtje onder haar portret, waar ze de kans krijgt zich te verdedigen en de ‘schuld’ te leggen bij de mannen in haar omgeving:

Een rechte Gravin was ick/’tland viel my ten deel [...]

Door vier verscheyden mans/had ick heel veel crackeel¹⁰⁴

Jacob van Beieren, die in de periode voor 1572 nooit ontbrak in de jaarlijkse processies in Leiden en later in de portretreeksen van de graven, lijkt over het algemeen als rechtmatige opvolgster van haar vader graaf Willem VI te zijn beschouwd. Dit ‘Hoekse’ standpunt zou ook later nog gehuldigd worden door bijvoorbeeld Johan van Beverwijck in zijn *Wtnementheyt des vrouwelicken geslachts* (1639/1643), al is hier voorzichtigheid geboden, want het gaat om een vrouwenlof.¹⁰⁵ Volgens Van Beverwijck werd de gravin ‘in haer wettige erffenis veel onrust aengedaen’ door haar oom Jan en neef Filips, ‘ende al gingse daer kloeckmoedigh tegen aen, soo isse even-wel, door afvalligheyt van haer eygen volck, te kort gekomen.’

Dousa en zijn tijdgenoten beschouwden de middeleeuwse graven als ‘kampioenen van de vrijheid en grondleggers van het Hollandse territorium’¹⁰⁶ en Jacoba van Beieren was de laatste in die reeks. Van de hedendaagse opvatting als zou de ongelijke strijd van Jacoba tegen de maatschappelijke tendens in de on-

dergang markeren van het feodalistische gedachtegoed, was in Dousa's tijd nog geen spoor te vinden. Men zal toen de schending van de erfrechten van Jacoba van Beieren door de broer van haar overleden vader en de daaropvolgende machtsovername door Filips de Goede als breuk hebben beschouwd in wat een lange lijn van grafelijke erfopvolging had kunnen zijn. Wie de machtsovername beschouwde als rechtmatig, accepteerde het Bourgondische en daaropvolgende Habsburgse bestuur, en dus uiteindelijk van het gezag van Filips II. In Leiden was men er daarentegen op uit om Holland een voorgeschiedenis te geven als zelfstandig gewest en een theoretische basis te leggen voor de soevereiniteit die rond 1602 al praktisch een realiteit was.

Een antwoordbrief uit Dordrecht

Het is te danken aan Hugo de Groot dat we als lezers ook de andere kant van het verhaal te zien krijgen. Grotius was op het moment dat zijn antwoordbrief kan worden gedateerd, augustus 1602,¹⁰⁷ een briljante negentienjarige Leidse alumnus, filoloog, jurist en theoloog, die kort tevoren in 1601 was benoemd tot historieschrijver in opdracht van de Staten. Zijn antwoord op de brief van Dousa is het veel kortere, 174-regelige 'Antwoord van Jan van Beieren aan Jacoba', *Responsum Iohannis Bavari ad Jacobam*. Met deze tekst heeft de jonge dichter het initiatief van zijn oude vriend Dousa waarschijnlijk willen overtreffen,¹⁰⁸ maar in elk geval uitgebreid tot een publieke 'correspondentie', die sterk doet denken aan de briefwisseling van Francesco Maria Molza en Janus Secundus van zo'n zestig jaar daarvoor.

Het is ook te danken aan Grotius of aan zijn broer Willem de Groot dat de brieven van Jacoba en Jan van Beieren überhaupt bewaard zijn gebleven. Ze komen namelijk beide voor in de door Willem samengestelde *Poemata* van 1617, ingeleid door een gedichtje waarin Dousa's bijdrage wordt geprezen en die van Grotius gewoontegetrouw bescheiden afgedaan als 'voor de vuist weg gedicht':

In Dordrecht was een brief aangekomen van de hand van gravin Jacoba, gericht aan haar oom. Snel daarna werd het antwoord van de oom overgebracht van het ommuurde Dordrecht naar Den Haag, waar Jacoba hem vol droefheid las. De eerste brief is geschreven door de hand die in Noordwijk aan de touwtjes trekt, de andere brief is jeugdwerk van Grotius. Van de laatste kan verontschuldigend gezegd worden dat hij voor de vuist weg is gedicht, de eerste is vernuftig en kunstig. 'Sabinus' is weer eens niet ge-

heel opgewassen tegen zijn voorbeeld ‘Ovidius’, maar wie zou pretenderen wel Dousa te benaderen?¹⁰⁹

Het personage Jan van Beieren begint zijn antwoord met een veelzeggende variatie op *Heroides* 16, de verleidingspoging van Paris aan Helena: ‘Deze wens van welzijn zend ik, zoon van Priamus, /aan u, dochter van Leda; welzijn dat mij alleen kan overkomen als u dat geeft.’¹¹⁰ Het eerste stuk van dit citaat heeft Grotius (in aangepaste vorm) overgenomen van Ovidius om de verwantschap te demonstreren, maar vanaf dat punt verandert de toon. Jan wil niet verleiden maar aanvallen en hij zet zijn nicht Jacoba dan ook meteen op haar plaats. Hij wijst haar op het feit dat er iets essentieels ontbreekt in de aanvang van haar brief: het traditionele ‘een wens van welzijn zend ik u’, *salutem mitto* (op dit punt in haar brief imiteerde Dousa de felle aanklacht *Heroides* 5 waar de groet ontbreekt). Jan vat dit verzuim op als een belediging:

Antwoord van Jan van Beieren aan Jacoba

Ik zend u, Jacoba, een wens van welzijn – want dat kunt u mij wel onthouden,
maar ik ben en ik blijf toch uw oom, of u dat nu aanstaat of niet.¹¹¹

De snelle wending in het tweede vers draait de verhoudingen zoals Jacoba die heeft voorgesteld, volledig om. Haar brief is niet een bewijs van zelfstandigheid en rechtmatig bestuur van de graafschappen, maar het tegenovergestelde: een bewijs van onvermogen en afhankelijkheid:

Ik heb uw vrouwengeklaag en uw dreigende woorden gelezen.

U vecht uiteraard met de geijkte wapens van uw sekse.

Dwaze vrouw, wat raaskalt u toch? Wie zal nu nog durven ontkennen dat u voogdij nodig heeft, wanneer u zelf dergelijke taal tegenover mannen permitteert?¹¹²

Alsof hij een juridisch pleidooi houdt ten gunste van een beklaagde, voert Jan in dit begindeel van de brief aan dat de aanklacht tegen hem niet deugt. Ze kan niet serieus genomen worden omdat de beschuldigingen door een vrouw zijn geuit en zodoende alleen iets zeggen over de vrouw zelf, namelijk dat ze haar plaats niet kent en dus voogdijschap nodig heeft (en het is natuurlijk Jan die het eerst als voogd in aanmerking komt). De *propositio* is kortom duidelijk: Jacoba’s aanklacht is onrechtmatig of zelfs lasterlijk.

Na het initium (v. 1-20) volgt de argumentatie (v. 21-148). Daarin staan Jan twee dingen te doen. Hij moet ten eerste de belangrijkste beschuldiging aan zijn adres weerleggen: zijn vermeende trouweloosheid, *perfidia*, wat het speerpunt vormde van Jacoba's brief. Daartoe moet hij zijn eigen persoon en aandeel in de politieke verhoudingen zo gunstig mogelijk afschilderen. Ten tweede moet hij Jacoba in een kwaad daglicht stellen en afgeven op haar persoon en haar rol in de politiek. Trouweloosheid moet worden omgebogen in trouw, opvolgingsrechten van een enig kind moeten veranderen in waanideeën van een dwaze. De opdracht lijkt onmogelijk, maar Grotius heeft er als jurist zo te zien geen moeite (zelfs plezier) mee gehad.

De argumenten uit de Jacobabrief worden stuk voor stuk in een strak betoog weerlegd. Telkens worden de verwijten omgedraaid ten nadele van de nicht of weet de oom de gebeurtenissen in zijn voordeel uit te leggen. Zo is het een onjuiste voorstelling van Jacoba dat haar overleden vader zich verraden zal voelen nu zijn broer een claim legt op de graafschappen (Dousa v. 33-36: 'Och, de schimmen van mijn vader herinneren zich alles en u berechten ze nu als aangeklaagd wegens verraad, en ze noemen u een ondankbare, en die eerbetuigingen onwaardig die hij zo vaak aan u heeft betoond.').¹¹³ Jan geeft zijn visie op de kwestie. Juist graaf Willem zelf heeft herhaalde malen zijn dochter, weduwe en bijna wees, aan Jans zorgen toevertrouwd, nog afgezien van al zijn bezittingen. Als bewijs daarvan geldt een *prosopopoeia* waarin Willem sprekend wordt opgevoerd, 'Hoe vaak heeft mijn broer zo in tranen tot mij gesproken: [...]'.¹¹⁴ Jan is dus als voogd gevraagd en als een daad van trouw aan zijn broer wil hij natuurlijk graag aan die familieverplichting voldoen.

Nadat Jan verzekerd heeft in het publieke belang zijn broers opdracht desnoods met geweld te zullen uitvoeren, volgt een passage waarin Jacoba wordt zwartgemaakt (v. 53-64). Ten eerste wordt haar optreden als legeraanvoerder afgeschilderd als dat van een querulant. Ze stuurt haar zogeheten 'vier volkeren' (Dousa v. 124) rechtstreeks de dood in met haar militaire ondernemingen die niets anders zijn dan 'ontlopen van de voogd'. Ze moet, kortom, gewoon de traditionele vrouwenrol accepteren:

Zullen de volgende generaties dit niet verfoeien?

Een vrouw die de wapens opnam om haar voogd te ontlopen!

Neem uw wol en uw spinrokken ter hand. Weet u niet wat een vrouw siert
en keert u niet terug naar uw klossen en knotten?

Die zorg moet u op u nemen, en u niet bekommeren
om grenzen, staatszaken of de noden van het graafschap.¹¹⁵

Ten tweede is Jacoba helemaal niet in staat om te besturen. Er bestaan namelijk ten opzichte van gravinnen veel te grote reserves bij de Hollanders, Zeeuwen en Henegouwers om als vrouw goed te kunnen functioneren. Ter illustratie gaat Jan gretig in op de historische parallel die Jacoba in haar brief trok tussen zichzelf en de dertiende-eeuwse Ada (Dousa v. 132-38). Hij voegt daar een tweede exemplum aan toe. De Hollanders hebben niet alleen Ada als gravin geweigerd, maar evenmin de ‘keizerin’ geduld. Met deze aanduiding zal de veertiende-eeuwse Margaretha van Henegouwen zijn bedoeld die was gehuwd met de Duitse keizer Lodewijk van Beieren. Dit voert de lezers naar het begin van de Hoekse en Kabeljauwse twisten, toen aan Margaretha de opvolging van haar broer graaf Willem IV werd ontzegd en zij die moest overgeven aan haar zoon. Had Jacoba zich alleen met Ada vergeleken, Jan doet er als het ware met Margaretha een schepje bovenop en maakt zo zijn waarschuwing zwaarwichtiger:

Die Hollander, die geen keizerin en geen Ada boven zich duldde,
zou die zich nu door u de wet laten lezen,
en zullen Zeeuwen en hardvochtige Henegouwers zich storen
aan recht afkomstig uit een vrouwenvertrek en van een weefgetouw?¹¹⁶

Vanaf hier werkt Jan weer verder aan het herstel van zijn imago (v. 65-92). Hij biedt uit bezorgdheid voor zijn onderdanen hulpvaardig aan om Jacoba te dienen als vazal of als oom, *sive cliens tibi sum*, [...] *sive tibi patruus*, precies zoals hij altijd al heeft gedaan vanaf de eerste maanden van haar heerschappij. Hoe is het mogelijk dat Jacoba hem trouweloosheid en ondankbaarheid verwijt? Hij is juist haar steun en toeverlaat en een toonbeeld van trouw. Niet hij, maar zij moet dankbaar zijn:

Waarom houdt u niet op mij de misdaad van trouweloosheid te verwijten
en mij te beschuldigen wegens ondankbaarheid?
Zo was ik toch ook niet, toen ik zegevierde
en de trots van de stad IJsselstein ineenstortte?
Een open veld is het nu, de burcht die voorheen concurreerde met uw belangen,¹¹⁷
maar ik wil niet herinneren aan mijne heren van Egmond.

Toen was alleen ik voor u een steun, een hoeksteen, een beschermer, een toevlucht,
het edele voorbeeld van trouw.

Waar zijn nu de woorden die dank en vriendelijkheid uiten?

Heeft de zuidenwind ze meegevoerd naar de zwijgende wateren van de Lethe?¹¹⁸

Na deze passage die gericht is op imagoverbetering van Jan, volgt in het laatste deel van de argumentatie de definitieve verdachtmaking van Jacoba (v. 93-148). Overigens is de dichter moeiteloos in staat dergelijke focuswisselingen ook in klanken weer te geven. In de moderne editie van Grotius' *Dichtwerken* wijst Eyffinger/Rabbie erop dat wanneer de aandacht op Jan zelf is gericht, Grotius de 'm' van *me* laat allitereren (*Meque mei quondam movit imago mali*, v. 92). Wanneer Jan zich richt op Jacoba, allitereert de 't' van *tu* (*Et tua iam tanti constitit ira tibi. Tu tamen [...]*, v. 52-3).

In tegenstelling tot de vredelievende Jan is Jacoba met haar koppige trots niet uit op *pax* maar op *discordia*, en vormt niet hij maar zij de oorzaak van veel oproer en bloedvergieten bij de onderdanen. Niet het krijgsbeleid van Jan, maar dat van háár kleurde de rivieren rood (tegen Dousa v. 93-4); voor Jan zijn Hoeken en Kabeljauwen namelijk gelijkwaardig. En schandalig is niet zijn eigen voorgenomen huwelijk met Elizabeth (tegen Dousa v. 217-247), maar dat van Jacoba met hertog Jan van Brabant: zowel incestueus omdat ze zal trouwen met een neef – de familierelatie wordt verzenlang haarscherp uitgelegd –, als schadelijk voor de Hollanders en de Zeeuwen omdat de hertog een buitenstaander is. Om de argumenten kracht bij te zetten valt de oom zijn nicht aan op haar karakter, dat in zijn ogen typisch vrouwelijk, dus onstandvastig en seksueel losbandig is:

Omdat schoonheid je streelt, omdat verwerpelijke begeerte je beheerst,
moet het heilige recht voor je luister wijken? [...]

U, trouweloze, die mijn zorg minacht

(want kuisheid heeft voor u allang geen waarde meer), zoek dan maar een man.¹¹⁹

Jan besluit zijn antwoordbrief (v. 149-174) beslist niet met goede wensen voor Jacoba's aanstaande huwelijk. Had de nicht nog enkele slotregels gewijd aan dreigementen en een spottende huwelijksfeliciteatie, de oom probeert zijn nicht met een serie gruwelijke verwensingen te overtroeven. Eyffinger/Rabbie wijst er in zijn commentaar op dat Grotius als in een 'anti-epithalami-

um' huwelijksstoriek toepast op de vloek die Jan afroept over Jacoba's leven. Inderdaad voorzegt Jan in een voorspelling-na-afloop, *vaticinium post eventum*, vele verzen lang tot in detail alle rampspoed die zijn nicht nog zal treffen. Hij noemt haar in politiek opzicht rampzalige tweede en derde huwelijk, het verlies van haar steden en voorspelt haar gevangenschap tot en met haar vroegtijdige dood.

Republikeinse denkbeelden in een literair spel

In het antwoord van Jan van Beieren is een klein wonder geschied. Het is de dichter Grotius gelukt de beeldvorming van de voormalige bisschop ingrijpend te wijzigen: de verrader en machtswellusteling is een steunpilaar geworden voor familie en onderdanen, voor zowel Hoeken als Kabeljauwen, en hij is degene die uitzicht biedt op vrede. De rechtmatige gravin is op haar beurt ook veranderd: zij is ontoerekeningsvatbaar geworden, onderneemt ongerijmde militaire acties en gaat een voorgenomen huwelijk aan met een Brabander, waardoor ze ongeschikt is voor het leiderschap en ze de Hollanders en Zeeuwen in groot gevaar brengt.

Evenals in het geval van de Jacobabrief van Janus Dousa is het nu de vraag of er voor de literaire beeldvorming in het antwoord van Jan van Beieren ook overeenkomsten te vinden zijn met de politieke denkbeelden van de dichter. Een antwoord biedt Grotius' historische onderzoek naar de graventijd, waar hij als historieschrijver der Staten door Oldenbarnevelt eind 1601 voor was aangeesteld. Een van de resultaten was 'Over de oudheid van de Bataafse Republiek', *De antiquitate Reipublicae Batavae* (1610). Als historiograaf die eropuit was de lange republikeinse traditie van Holland vast te stellen, probeerde Grotius in dit werk te bewijzen dat de soevereiniteit al in de graventijd in handen lag bij de Staten van Holland, die de graaf benoemden en deze konden afzetten als zij vonden dat hij zijn bevoegdheden te buiten ging. Van zulke afgezette graven geeft hij een reeks voorbeelden waarin Jacoba een prominente plaats inneemt, na Ada van Holland, Aleida (voogdes van Floris v) en Margaretha van Henegouwen. Ada is 'tegen de wil van de Staten' met de graaf van Loon getrouwd en bijgevolg afgezet, Aleida 'oefende voogdij uit niet naar de zin van de Staten maar naar eigen inzicht' en dus is het bestuur haar maar ontnomen, en Margaretha 'leek minder geschikt als gravin' en is uit de macht ontheven. Jacoba ten slotte had een 'onbezonnen lichtzinnigheid in het sluiten van huwelijken' en

heeft zich daarmee ‘minder geschikt voor de heerschappij getoond’ zodat ze er getuige van moest zijn ‘dat Holland aan Philips van Bourgondië werd overgedragen.’¹²⁰

De overeenkomsten tussen het historische werk en de antwoordbrief zijn treffend. Kampinga wijst er in zijn *Opvattingen over onze vaderlandse geschiedenis* op dat Grotius als historieschrijver in opdracht van de Staten werkte aan een betoog met argumenten voor een zelfstandig bestaan en de soevereiniteit van de Republiek dat dateert van eeuwen her.¹²¹ Daaruit volgt dat de graven van Holland afhankelijk waren van de Staten of Statenvergadering en dat een gravin als Jacoba van Beieren nooit onafhankelijk haar gang mocht gaan, zeker niet in huwelijkspolitiek.¹²² De dichter Grotius vond dus zeer waarschijnlijk ook in werkelijkheid dat Jacoba ten onrechte aanspraak maakte op de graafschappen Holland en Zeeland.

Toch kan het politieke aspect in het antwoord van Grotius evenals in de brief van Dousa niet veel meer voorstellen dan een serieuze ondertoon van wat in wezen een ‘speelse’ briefwisseling is met karikaturen van middeleeuwse figuren die al te heftig op aantijgingen van familieleden reageren. Iets soortgelijks was al eerder vertoond.

Secundus’ ‘Speelse brief’ als voorbeeld?

Wellicht hebben Dousa en Grotius zich laten inspireren door een voorbeeld van de vereerde dichter-humanist Janus Secundus.¹²³ Secundus’ ‘speelse brief’, *epistola ludicra*, is ontstaan als antwoord op eigentijdse voorbeelden uit Italië, het land dat de bakermat vormt voor het genre van de heldinnenbrief. Volgens Dörrie (1968) kwamen uit Italië de belangrijkste impulsen voor het genre, zeker sinds de verschijning in Florence van de *Pistole* (1481) van Luca Pulci, die aan Lorenzo Il Magnifico waren opgedragen. In deze *Pistole* hanteren beroemde personages uit de klassieke literatuur en geschiedenis de pen om zich te richten tot naasten en geliefden: Circe aan Odysseus, Jarbas aan Dido, Marcus Brutus aan Porcia en Cleopatra aan Caesar. Deze bundel kan gelden als de eerste verzameling moderne heldinnenbrieven; vooral de selectie van historische personages werd een voorbeeld voor de internationale kring van dichters-humanisten. Uit Italië drongen ook vernieuwingen door, zoals het idee brieven te componeren uit naam van contemporaine politieke figuren, vooral als in het verhaal van hun huwelijk een intrige was te vinden. Een voorbeeld is het geval

van Anna van Bretagne (1476-1514), op wier naam Faustus Andrelinus in 1509 een brief schreef aan Lodewijk XII.¹²⁴

Het kon niet uitblijven dat ook Catharina van Aragon (1485-1536) in dichtershanden viel, als versmade echtgenote van Hendrik VIII die van haar wilde scheiden ten gunste van een vrouw die hem mannelijke erfgenamen kon schenken. Om het koninklijke huwelijk te ontbinden moest de pauselijk ingezegende verbintenis uit 1509 ongeldig worden verklaard, waartegen van de kant van Clemens VII onoverkomelijke bezwaren rezen, en waartoe van de kant van de koning het argument werd aangevoerd dat zijn huwelijk een verboden (want incestueus) zwagerhuwelijk was. Het scheidingsproces met als gevolg het begin van de van Rome afgesplitste Anglicaanse kerk moet jarenlang het gesprek van de dag zijn geweest. Niet alleen talloze diplomaten heeft deze kwestie tussen Hendrik en Clemens VII veel werk opgeleverd, maar ook dichters speelden erop in. Drie van hen grepen naar het middel van de heldinnenbrief: de Italianen Francesco Maria Molza (1532) en Celio Calcagnini (1532), en vervolgens ook Janus Secundus (1533).¹²⁵ Zij moeten Catharina bij uitstek geschikt hebben geacht voor de rol van heldin in de trant van Ovidius: verstoten en bijna aan het einde van haar krachten door haar inspanningen om haar vroegere positie als echtgenote terug te krijgen.

De Italiaanse humanist en 'geleerde losbol' Francesco Maria Molza zette in met een brief waarin de koningin haar zaak verdedigt: 'Catharina aan Hendrik VIII, koning van Engeland' (*Catharina Henrico VIII. Regi Angliae*). Dat was in juni 1532, juist ten tijde van de kerk-politieke controverse die op het voornemen van de scheiding was gevolgd. Hoe vrij het betoog binnen de tekst ook verloopt ten opzichte van de oorspronkelijke *Heroides* van Ovidius, toch bevatten de beginverzen een signaal dat het hier gaat om een heldinnenbrief. Voor zeer geoefende lezers bevatten de eerste twee dichticha namelijk een zinspeling op het begin van *Heroides* 9, waar Deianira haar echtgenoot van ontrouw beticht. De heldin brengt haar verwijt spottend, door haar man te prijzen dat hij bij een internationale wedstrijd een nieuw land aan 'onze titels' (*titulis nostris*) ofwel zijn erelijst heeft toegevoegd, waarmee ze in feite bedoelt dat hij de koningsdochter van dat land op zijn lijst minnaressen heeft bijgeschreven. De toespeling van Molza op Ovidius is subtiel, maar zeker geslaagd.

(Ovidius *Heroides* 9, *Deianira aan Hercules*)

Verheugd ben ik dat Oechalia aan onze titels is toegevoegd,

maar ik betreur het dat de overwinnaar is gezwicht voor de overwonnenen.¹²⁶

(*Molza, Catharina aan Hendrik VIII*)

Dit ontbrak nog aan onze titels, grootste koning:

de bij het huwelijk gezworen trouw niet nagekomen te zijn;
en dat u het verdrag van het heilige bed hebt achtergesteld
bij het onwaardige bed van een bijzit?¹²⁷

Op Molza's Catharinabrief werd direct gereageerd, lang voordat het stuk werd uitgebracht. Misschien zijn de reacties wel door de dichter uitgelokt. Er is opgemerkt dat Molza met Catharina's beschuldigingen aan het adres van Hendrik VIII met opzet een polemieek heeft uitgelokt. De tekst wordt dan ook wel als een pleidooi beschouwd dat niet zozeer is geschreven om een esthetisch effect te sorteren, maar met het oog op een meer praktische doelstelling: 'ma pratico e sia pure coi mezzi propri della poesia'.¹²⁸

Feit is in elk geval dat er op Molza's elegie werd gereageerd door Celio Calcagnini, een hoogleraar-dichter die in het vorstelijke huwelijksconflict een diplomatieke rol speelde ten gunste van Hendrik VIII.¹²⁹ Hij bepleitte de zaak van de koning door uit diens naam een antwoordbrief te schrijven, 'Celio Calcagnini antwoordt uit naam van koning Hendrik van Engeland' (kennelijk maakt het feit dat de auteur nog leefde het noodzakelijk dat de brief als fictie herkenbaar moest zijn):

Als iemand u [*Catharina*] heeft overgehaald om woorden aan het papier prijs te geven
die beter bedekt hadden kunnen worden uit schroom,
dan moet dat de schuld van de dichter [*Molza*] zijn:
die wilde uw naam boven deze poëtische fantasie zetten;
en alsof hij niet op een andere manier roem voor zichzelf kon verwerven,
wilde hij liever dichter zijn op het thema van onze rampspoed.¹³⁰

We weten niet alles wat Calcagnini zijn personage Hendrik VIII ter verdediging heeft laten zeggen, want er zijn slechts 28 verzen van de brief overgeleverd. In dit fragment maakt de koning duidelijk dat hij niet van plan is naar aanleiding van Catharina's brief van mening te veranderen. Het huwelijk met haar was een zwagerhuwelijk (de overleden broer was Catharina's vorige echtgenoot) en dus een bloedschande. Ter verontschuldiging voert de koning aan dat hij dat aanvankelijk niet wist. Het zou pas een grote zonde zijn als hij met het ongeldige huwelijk door zou gaan:

U bent in mijn slaapvertrekken gekomen – vergeef me, schim van mijn broer –
al te zeer verbonden met mijn bloed.

Heb ik onwetend het bed van mijn broer kunnen schenden?

Ja, en ik hoop dat mijn onwetendheid mijn schuld vermindert.

Zo'n grote fout was eerst nog te excuseren;

ze wordt pas schuld zodra men het beseft en met het verbodene doorgaat.¹³¹

Dit literaire debat moet door de jonge dichter Janus Secundus vol interesse zijn gevolgd. Immers, meer dan naar zijn studie rechten ging zijn belangstelling uit naar de poëzie, waar hij zich naast de studie aan wijdde. Volgens Guépin (1991) is omstreeks 1532 niet alleen het dichterlijk talent van Secundus gerijpt en schreef hij zijn eerste *Basia*, maar leerde hij ook via de rechtsgeleerde Alciati de nieuwste poëzie uit Italië kennen. Met het werk van Molza zal hij vervolgens in Spanje in 1533 kennis hebben gemaakt via zijn broer Grudius, die de Italiaanse dichter in het begin van dat jaar in Bologna had ontmoet.¹³² Zo raakte Secundus op de hoogte van de brief van Catharina en zo zal hij ook het antwoord uit naam van Hendrik van Calcagnini hebben leren kennen. Bovendien was hij ambitieus en zeer getalenteerd, en verkeerde hij bij uitstek op een leeftijd om zich te wijden aan de liefdeselegie.¹³³

Secundus nam deel aan de Italiaanse briefwisseling met een tweede antwoord uit naam van Hendrik, een korte, 70-regelige tekst die 'speelse brief', *epistola ludica*, is genoemd, 'zogenaamd uit naam van de Engelse koning Hendrik VIII'.¹³⁴ Weliswaar ontbreekt de traditionele openingsgroet, maar met het verwijt dat de ex-geliefde zich zó slecht gedraagt dat de woeste natuur te verkiezen is boven menselijk contact, vertoont het begin overeenkomsten met het eerste distichon van Ovidius' brief van Ariadne (*Heroides* 10):

(Ovidius *Heroides* 10, Ariadne aan Theseus)

Alle roofdieren ter wereld zijn zachtaardiger dan u, volgens mij;
stuk voor stuk had ik ze beter kunnen vertrouwen dan u.¹³⁵

(Secundus, *Speelse brief* zogenaamd uit naam van de Engelse koning)

Ik heb ze gevoeld, die zuchten van u, uw klaagzang en uw woede,
die geloof ik erger is dan de woede van de diepblauwe zee.
Ach, welke wapens zijn opgewassen tegen het verdriet van een vrouw?
Ik zou nog liever oorlog voeren met de grote keizer.¹³⁶

Van bronzen kanonnen tot duizenden vijandige schepen, ‘dat alles zal mij minder kwaad doen dan de woede van een vrouw’ meent de koning, die volgens de regels van het literaire spel zojuist de boze brief uit naam van zijn echtgenote onder ogen heeft gehad. Hij maakt Cupido en Venus het verwijt hem ‘met een incestueus liefdesvuur’ te hebben bestookt, waarvan het gevolg, ‘de kussen te stelen waar mijn broers lippen recht op hadden’, de eerste smet vormde op ’s konings blazoën.

Daarmee is Hendriks tweede verdediging begonnen, die weinig lijkt op het fragment van zijn literaire voorganger, behalve in een opzicht. Evenals bij Calcagnini voert de koning hier aan dat hij onschuldig is aan het verstoten van zijn echtgenote, en ook hier doet hij een beroep op de schim van zijn overleden broer, die hem in een droom is verschenen en heeft geëist dat het zwagerhuwelijk ongedaan werd gemaakt. Maar het enkele distichon waarin Calcagnini dit vermeldt, heeft Secundus uitgewerkt tot een indrukwekkende scène (v. 41-62) die bij de lezers onmiddellijk de herinnering oproept aan die andere held die de schim van een dierbare overledene ontmoet: Aeneas in het zesde boek van Vergilius’ *Aeneis*. In de hele passage klinken Vergilius’ verzen door, zoals in de schildering van de Elyseïsche velden, ‘het dal der gelukzaligen’ (*vallis beata* vgl. Aen. 6, 639 *sedes beatas*), waar de zielen van talloze mannen ‘reidansen aanvoeren’ (*ducere choreas* vgl. Aen. 6, 644 *plaudere choreas*), en waar ‘de Eridanus door het geurende woud stroomt’ (*quâ nemus Eridani per odorum volvitur unda* vgl. Aen. 6, 658-59 *inter odoratum lauri nemus, unde superne plurimus Eridani per silvam volvitur amnis*). Tot op het laatst houdt Secundus de *Aeneis*-imitatie vol: ‘Toen hij dit had gehoord, loste de schim op in de ijle wind’ (*Audijt, & tenuis in ventos cessit imago*), waarmee hij de ervaren lezers aanspreekt die zich herinneren hoe Aeneas, als hij probeert de schim van zijn vader te omhelzen, alleen een ‘lichte wind’ in handen houdt: ‘Driemaal probeert hij daar zijn armen om hem heen te slaan, driemaal ontglipt de schim aan zijn vergeefs gestrekte greep als een lichte wind, als een snelvervliëgend droombeeld’:¹³⁷

Ik heb uw bed niet verlaten om op zoek te gaan naar een ander,
er is iets anders dat mij ervan weerhoudt u onder ogen te komen.
Wat me afhoudt van de eens zo begeerde omhelzingen,
zijn de as en de droeve schim van mijn broer.
Het was nacht en deze had alles met een zwart kleed versluierd.
Ik lag naast u in innige omarming
en ik verkwikte mijn vermoeide ledematen met een lome slaap,

toen hij plotseling bleek en wel voor mijn ogen stond.
Hij legde zijn hand op mij en zei: "Dit genot behoort aan mij,
het genot dat me onrechtmatig is ontnomen door de hand van mijn broer."
Ik kreeg een gelaatskleur die nauwelijks leek op de zijne,
op mijn gezicht was verbijstering af te lezen en mijn haren stonden recht overeind.
"Broer, vergeef me," zei ik, "mijn jeugdige overmoed,
en houd voortaan je genot voor jezelf alleen.
Moge geen gewicht van de zware aarde op je drukken,
en mogen de goden haar – van wie zij jou tijdens je leven niet toestonden te genieten –
ooit aan jou als partner schenken in het dal der gelukzaligen,
en moge zij dan met jou voor altijd reidansen aanvoeren,
daar waar de Eridanus door het geurende woud stroomt,
en waar geen enkele schim jouw rivaal zal zijn."
Toen hij dit had gehoord, loste zijn schim op in de ijle wind:
door hem werd mij dit huwelijksbed verboden.¹³⁸

Na de broer van de koning als excuus te hebben opgevoerd kon de dichter de brief besluiten, onder meer met een Propertiuscitaat (4,7,1): 'Schimmen, ze bestaan echt!', *Sunt aliquid manes*. De doden bemoeien zich overal mee, bijvoorbeeld met de rouwende Polyxena die zich op het graf van haar overleden echtgenoot Achilles heeft geworpen. Maar van Catharina wordt zo'n offer niet meer verwacht, ze mag wat Hendrik betreft stokoud worden, als ze zich voortaan maar koest houdt:

Door mij wordt u niet naar het hoge graf van mijn broer gesleurd.
Integendeel, ik wens u toe dat u lang op aarde mag blijven,
en dat uw levensdraden voorspoedig van de spoel lopen,
zolang ik maar rustig kan slapen zonder u.¹³⁹

Met meesterhand heeft Secundus in korte tijd elkaar snel afwisselende stemmingen weergegeven. Aanvankelijk wordt de koning bijna panisch van het lezen van Catharina's brief en beklaagt hij zijn lot – de keuze voor een verkeerde echtgenote, waarvoor hij bij de goden de schuld legt –, dan treedt hij gebiedend op tegen de koningin, ontkent hij dat hij een andere vrouw zoekt en vervolgens legt hij de reden voor zijn besluit uit aan de hand van de droomverschijsning van zijn broer. Ten slotte klinkt als een verzuchting zijn wens om met rust te worden gelaten.

Het effect is een levendige brief met tal van toespelingen op de wereldliteratuur en een enkele keer op de *Heroides* zelf: ‘De kille Catharina klaagt dat haar bed verlaten is’ naar Penelope in *Heroides* 1, 7. De verwijzing in de titel naar het speelse karakter van de brief, *epistola ludica*, duidt wellicht aan dat de tekst niet in politieke zin moet worden opgevat (anders dus dan het koningsantwoord van Calcagnini). In elk geval blijft de tekst ver verwijderd van het op de loer liggende moralisme dat andere zestiende-eeuwse heldinnenbrieven nogal eens heeft gekleurd. Bovendien is door toedoen van de Vergiliusimitatie Hendrik VIII uitgebeeld als ‘een Aeneas’, iemand die zich tot het hiernamaals om advies wendt, iemand die de moed heeft de confrontatie met het schimmenrijk aan te gaan (hoewel Hendrik de haren te berge rijzen), en, wie weet, iemand die zijn volk na een dergelijke rite de passage uitzicht kan bieden op een nieuwe toekomst. Met een dergelijk speels en geleerd antwoord op naam van de Engelse koning heeft Secundus de prille heldinnenbrieftraditie in de Nederlanden ogenblikkelijk op internationaal niveau gebracht.

Of Secundus’ brief ook de Leidse dichterskring heeft geïnspireerd, kan bij gebrek aan gegevens niet worden bewezen, maar is wel waarschijnlijk. Niet alleen de antwoordbrief op zichzelf, maar de hele fictieve correspondentie met Molza (en in mindere mate met Calcagnini) werkt aanstekelijk. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de filologische arbeid van de Leidse alumnus Petrus Scriverius – later in zijn carrière ook auteur van een heldinnenbrief (1630) – die in zijn editie van de poëzie van Secundus van 1619 als context voor de ‘speelse brief’ ook Molza’s Catharinabrief heeft opgenomen. Na de bijdrage van Secundus lag de weg open voor imitaties van Ovidius in literair-politieke zin.

Conclusies

De dichters Dousa en Grotius hebben in de Republiek een nieuwe soort heldinnenbrieven geïntroduceerd, waarschijnlijk naar het voorbeeld van de ‘Speelse brief’ van Janus Secundus. Zij dichtten een fictieve ‘historische’ correspondentie, wat een belangrijke vernieuwing was ten opzichte van de mythologische traditie tot dat moment. De briefwisseling markeert het hoogtepunt van een ontwikkeling die al bij de student-dichters was ingezet. Want hoe de liefdeslyriek van Ovidius ook werd bewonderd, het proces van afstand nemen tot het klassieke voorbeeld was al in de jaren ’90 begonnen. Zo bevat de antwoordbrief van Phaon aan Sappho van de student Jacobus Eyndius al een nieuwe redene-

ring, die afgezien van het algemene advies van matiging van de hartstochten, een aansporing is om hard te gaan werken en zich te wijden aan de dichtkunst. Dit was een wending in het genre van heldinnenbrief. Eyndius' literaire techniek bestond bovendien onder meer uit het citeren van Ovidius' eigen traktaat tegen liefdesverdriet, *Remedia amoris* (ook een vernieuwing).

Uit schooltraktaten, vooral van Erasmus, blijkt dat de meeste exemplaren van Ovidius' *Heroides* wegens hun onzedelijke gehalte niet op prijs werden gesteld; alleen de kuise exemplaren zouden moeten worden nagevolgd, wat op de Latijnse scholen waarschijnlijk ook is gebeurd. Die tendens zet zich in de Leidse heldinnenbrieven voort. Niet dat de twee exemplaren van Daniel Heinsius nu meteen kuis te noemen zijn. In zijn Andromachebrief worden zoete herinneringen opgehaald aan de vrijpartijen in de pauzes tijdens het werk. Maar Andromache had tenminste wel een eerzaam huwelijk met haar Hector, wat de dichter ingegeven zou kunnen zijn door de grote geleerde Scaliger, die (naar Heinsius later in zijn Ovidiuseditie zou verklaren) zich kritisch over de *Heroides* uitliet en had voorgesteld de deugdzame exemplaren van de verwerpelijke af te scheiden. Heinsius' liefdesbrieven zijn bedoeld als een verbetering ten opzichte van Ovidius omdat diens heldinnen veelal te verbitterd zijn om erotische herinneringen op te voeren als argument om hun mannen terug te krijgen.

Tot de inbreng van Heinsius behoorde verder ook nog de innerlijke strijd om de vrouwelijke 'eerbaarheid' die zijn personage Deïdamia voerde. Zij beklaagde zich als eerste specifiek om het feit dat haar maagdelijkheid is gestolen en ze nu nooit meer als getrouwde vrouw door het leven kon. Dit was volgens Dousa ook precies waar het in het genre om gaat: laten zien hoe de eigen naïviteit, 't licht geloof', de verliefde heldinnen veel leed heeft gebracht, waarbij zij het verlies van hun eer nog het meest betreuden, 'der maeghden 't meeste grief'.

Johannes Meursius wedijverde weer op zijn eigen manier met Ovidius. Hij introduceerde de technisch zeer ingewikkelde heldinnenbrief die respect moest afdwingen wegens de complexe stijlfiguren, vooral het polyptoton. Meursius 'herschrijft' Ovidius' *Metamorfosen* door diens personages te veranderen en brieven te laten schrijven met voornamelijk spitsvondige redeneringen. Er moet vooral veel eer worden gered en schande worden voorkomen. In plaats van met de liefde (zoals bij Ovidius) hielden de klassieke heldinnen zich volgens Meursius de hele dag bezig met eer, roem, vaderstad en plichtsbetrachting; hun woorden zijn archaïserend, zichzelf Griekser voorgesteld dan bij de Romein Ovidius.

Een volgende stap werd gezet door Janus Dousa en Hugo Grotius. Hun vernieuwing was het meest ingrijpend. De mythologische personages werden ver-

vangen door historische, de liefdesthematiek door politieke verwikkelingen. In handen van deze dichters veranderden heldinnenbrieven dan wel niet in politieke propaganda, maar ze moesten wel gaan over de materie die de historio-
grafen van dat moment bezighield: de zelfstandigheid van Holland en de Republiek, en de soevereiniteit van de Staten.

Navolging: actuele brieven

Na 1602 zou het ‘actualiseringsproces’ in de Neolatijnse heldinnenbrieven zich verder voortzetten. Grotius schreef in 1603 een tweede heldinnenbrief, waarvan de cryptische titel voor zijn omgeving wellicht duidelijk zal zijn geweest, maar voor lezers in latere eeuwen lange tijd een raadsel is gebleven: ‘Brief van Palladius aan Thaumantia over haar huwelijk met zijn vader’, *Epistola Palladii ad Thaumantiam patri suo nubentem*. Rabbie (1988) heeft aangetoond dat de brief regelrecht verwijst naar een schandaal in Haagse kringen. Al in de eerste vier verzen vernemen de lezers dat de toekomstige stiefmoeder van de gefingeerde schrijver tevens diens voormalige verloofde is. De ingewikkelde liefdesproblematiek blijkt herleid te kunnen worden tot een ware gebeurtenis in de vriendenkring van de dichter.¹⁴⁰

Daniel Heinsius is veelgeroemd als voorbeeld voor zijn studenten. Twee van hen, de Deen Zacharias Lundius en de Duitser Vincentius Fabricius raakten geïnspireerd tot het dichten van heldinnenbrieven aan en uit naam van een Leidse geliefde, Merilla.¹⁴¹ In tegenstelling tot zijn studenten ging Heinsius’ zoon Nicolaus niet mee in de mode van de historiserende Neolatijnse heldinnenbrieven en bleef hij de mythologische modellen trouw. In 1646 in Parijs, op zoek naar handschriften en boeken voor onder meer een nieuwe teksteditie van Ovidius (1652), bundelde hij zijn jeugdpoëzie onder de titel *Juvenilia* en nam daarin een antwoordbrief op van Aeneas aan de Ovidiaanse Dido.¹⁴²

Het actualiseringsproces werd voltooid toen in 1629 een brief verscheen met als schrijfster de op dat moment springlevende prinses Amalia van Solms: de *Epistola Amaliae* (1629) van de Leidse alumnus (en tot 1619 Leidse hoogleraar) Caspar Barlaeus. Zijn bijdrage werd meteen de beroemdste en meest nagevolgde Neolatijnse heldinnenbrief van de Nederlandse letterkunde. Er is dan ook een apart hoofdstuk (6) voor gereserveerd.

HOOFTS BRIEF VAN MENELAUS AAN HELENA (CA. 1602)

De Spartaanse koningin Helena en haar man Menelaus hadden een eigen plaats in de heldinnenbrieftraditie verworven sinds de Antwerpse rederijker Cornelis van Ghistele in 1570 een brievenpaar publiceerde op hun naam. In Amsterdam worden in de volgende jaren op basis hiervan ook liedjes op naam van het mythologische tweetal geschreven, waarvan fragmenten in hoofdstuk 3 aan de orde zijn geweest. Blijkbaar was de koningin die bij haar man vergiffenis vraagt voor haar ontrouw en van hem een boze brief terugkrijgt, een geliefd thema.

Toen de jonge Amsterdamse rederijker P.C. Hooft omstreeks 1602 plannen maakte voor een nieuwe Menelausbrief,¹ kon hij in elk geval voortbouwen op de verrichtingen van collega-rederijkers in liedbundels. Toch wijkt zijn Menelausbrief in een verrassend aantal opzichten van de rederijkersexemplaren af. In dit hoofdstuk zal worden geprobeerd Hoofts nieuwe literatuuropvatting over de heldinnenbrief te reconstrueren. Daartoe wordt zijn Menelausbrief geconfronteerd met eerder werk van zijn hand op dit gebied ('Demophoön, hoewel de zon'), met zijn eerste, nog zeer beknopte heldinnenbrief (die van Achilles in Achilles en Polyxena), met het ijkpunt Ovidius' *Heroides* (voor de imitatio-procédés en de retorische analyse) en ten slotte met de retorisch-didactische poëtica van de kamergenoten in de Eglentier.

Vernieuwing van de traditie: de 'kunst van het rederijken' in een heldinnenbrief

Hooft had al voordat hij zijn Menelausbrief schreef Ovidius' *Heroides* geïmiteerd. Aanvankelijk ging dit nog op een traditionele manier. Dat hij de liefdespoëzie van Ovidius kende blijkt uit de rijmbrief die hij in 1600 vanuit Florence aan zijn kamergenoten in Amsterdam richtte en waarin hij over Rome zegt:

Alhier was Naso die selfs door sijn const verblint
Niet dan van Cyprys [Venus] droomt, en van haer dartel kint.²

Te midden van de jeugdverzen in het begin van Hoofts eerste rijmkladboek staat het bekende liedje ‘Demophoön, hoewel de zon’, dat weliswaar geen briefvorm meer heeft, maar wel de sporen draagt van *Heroides* 2, de brief van Phyllis aan Demophoön die ondanks zijn belofte van trouw niet terugkeert.³ De inhoud van Ovidius’ brief is kernachtig weergegeven zonder dat er letterlijke citaten aan *Heroides* 2 zijn ontleend. Zo ging dat in alle liedjes: de schrijfster beklagt haar lot, vraagt zich af wat haar geliefde allemaal doet en of hij nog wel aan haar denkt; zij spreekt hem aan op zijn verbroken belofte van trouw en betreurt het dat ze zo naïef is geweest te zwichten voor zijn verleidingstechnieken. Hooft laat in de lijn van de gebruikelijke, uit de middeleeuwen stammende *Heroides*-interpretatie zijn afkeer blijken voor Phyllis’ blinde overgave aan de liefde: dergelijke liefde kan niet standhouden als de deugd is geweken. Dit moralisme is te vinden in de woorden van het personage zelf:

[Ick] heb beproeft [...] dat geen vreucht//duirt, als de deucht//is van een mensch geweken.

Een ander herkenbaar thema in ‘Demophoön, hoewel de zon’ is het verwijt van eerverlies. Het spijt Phyllis zeer dat ‘mijn eer//door u, ter neer//geraect in alle monden’ en ‘ick moet gaen//mistroostich aen//mijn schaemte vastgebonden.’ Korte tijd eerder had Janus Dousa in Leiden gedicht over het verlies van eer dat de Ovidiaanse heldinnen zo betreurden: ‘Tot nadeel van haer eer, der maeghden ’t meeste grief’.⁴

Bovendien klinkt in Hoofts liedje ook nog iets door van de middeleeuwse indeling van het Phyllisverhaal bij de dwaze, al te haastige liefde (Dirck Potters ‘gecke minne’, zie hst. 2) wanneer de Thracische prinses begint met verwijten waarbij ze zichzelf ‘dwaes’ noemt:

‘Wijse: Bedrijft geneucht//ghij jonge jeucht’
Demophoön//hoewel de zon//tsint hij ontfing sijn stralen
Noijt vrouw bescheen//die meerder reen//had op haer leet te malen,
Als ick helaes//u Phyllis dwaes//nochtans mijn hart vol wanen [hoop],⁵
Te weten haeckt [verlangt]//Wat dat ghij maeckt//dewijl ick baed’ in tranen.⁶

Het slot van het Phyllislied bevat de les voor de lezers. Hooft heeft daar afstand genomen van het Ovidiaanse briefeinde met Phyllis' aankondiging van zelfmoord en haar grafschrift met de beschuldigende vinger naar Demophoön. De princestrofe is gericht tot 'Ghij Maechden teer', waarbij Phyllis een beroep doet op alle jonge vrouwen om medelijden met haar te hebben en voortaan mannen zoals Demophoön met hun valse streken te haten.

Ook in een andere tekst heeft Hooft Ovidiaanse stof verwerkt, namelijk in het spel *Theseus en Ariadne* dat al vaak in de vakliteratuur is besproken. Er komen diverse parallellen in voor met Ovidius' brief van de verlaten Ariadne (*Heroides* ro),⁷ zodat het voor de hand ligt om deze klassieke tekst als uitgangspunt aan te wijzen, hoewel ook Ariosto is genoemd als tussenbron.⁸ Verder kan de heldinnenbrief 'Ariadna Theseo' (1602) van de Neolatijnse dichter Johannes Meursius een rol hebben gespeeld.⁹

Vernieuwender dan 'Demophoön, hoewel de zon' was de allereerste heldinnenbrief van Hooft: de 28 versregels die onopvallend zijn verweven in zijn vroege treurspel *Achilles en Polyxena* (v. 877-904). Het gaat om de schriftelijke liefdesverklaring van de Griekse held Achilles die in het vierde bedrijf bij de Trojaanse prinses Polyxena aan het hof wordt bezorgd en die zij vervolgens hardop laat voorlezen. Het openingskwatrijn van de brief verwijst rechtstreeks naar de *Heroides*. De verzen bevatten een variatie op het eerste distichon van Ovidius' Phaedrabrief, waar de schrijfster een wens overbrengt van 'welvaren' dat zij zelf mist ofwel 'derft'.¹⁰ Achilles' woorden klinken zo:

Achilles, die door minnen sterft,
Edel princes, wiens schoonheyt hem verwan,
Die wenscht u al 't welvaren, dat hij derft,
En acht dat al, dat hij u wenschen kan.

In de volgende verzen schrijft Achilles dat zijn liefde voor Polyxena niet gesmoord kan worden en dat die ondanks haar afwezigheid alsmaar toeneemt zoals een brand voortwoekert in een stad die met geweld is ingenomen. Dit denkbild zou overigens in gewijzigde vorm in het begin van de Menelausbrief terugkeren. Vervolgens wordt het feit dat Achilles' vurige liefde constant is nog eens nadrukkelijk met een chiasme herhaald: laat 'mijn stantvasticheijt in uwe min' een verzekering van 'mijn getrouheijt' zijn, en 'mijn getrouheijt' op haar beurt van 'mijn stantvasticheijt' een verzekering. Ten slotte hoopt de held dat Polyxena zijn brandende hart met wederliefde zal zalven:

Dus salft Achilles hert, princes, met u genae,
Op dat het in het vuyjr geen asch wert en vergae, [...]

Een dergelijk slot herinnert door de aanspreekvorm ‘princes’ aan een traditionele princestrofe in een heldinnenbriefliedje. Oorspronkelijk is de brief misschien wel een liedje geweest. Het is zelfs denkbaar dat er verschillende oudere fragmenten van liedjes in zijn verwerkt. De eerste strofe bevat namelijk heffingsverzen die in de rest van de tekst worden afgewisseld door alexandrijnen. Daarentegen is in het slot niet zoals in de liedjes gebruikelijk was de les of toepassing voor de lezers te vinden; de laatste verzen vormen de kern van Achilles’ pleidooi dat zijn liefde ‘ewichlijk’ is.

Typerend is dat de brief van Achilles zoveel overtuigingskracht bezit dat Polyxena’s vader Priamus er na de lezing meteen in toestemt om zijn dochter aan de Griekse held uit te huwelijken: ‘Laetten ons weygren niet, dewijl hij om haer bidt’ (v. 908), zij het dat het oogmerk van de toestemming politiek is: ‘Indien Polyxena Achilles can bewegen,/’t Welvaeren vant gants rijck isser gans aen gelegen.’ (v. 917-18) Meteen buigt Paris de huwelijksvoornemens om in een plan om Achilles te doden: ‘en als Achilles minst sal op sijn hoede staen,/Sal ick hem onversiens daer op de plaets verslaen.’ (v. 935-36) De brief heeft dus een belangrijke functie in het treurspel. In het korte tijdsbestek van het voorlezen van de 28 verzen moet de Trojaanse koning ertoe worden overgehaald om zijn dochter uit te huwelijken aan de belangrijkste Griekse vijand die bovendien de moordenaar van zijn zoon Hector is. Eerder was dit in de mondelinge onderhandelingen in de voorafgaande bedrijven niet gelukt. Hier spreekt vertrouwen uit in de overtuigende kracht van een heldinnenbrief, waarop Hooft de cruciale wending in zijn treurspel heeft gebouwd.

Dit is de vernieuwing die Hooft aan het genre zou bijdragen, en die met de brief van Achilles begon en werd voortgezet in de daarop volgende ‘Brief van Menelaus’. In de handen van Hooft zou de heldinnenbrief niet langer exemplarisch-moralistisch zijn door een bepaald soort liefde uit te beelden waarvan de les aan het eind nog eens extra onder woorden is gebracht (zoals in ‘Demosphoön, hoewel de zon’), maar belerend door de lezers te overtuigen in het betoog dat de brief zelf vormt. De klacht zal minder belangrijk worden doordat de klagende passages zullen zijn teruggebracht tot de traditionele conquestio, het deel van de argumentatie waarin de minnaars het leed aantonen dat ze dagelijks ondergaan. De aandacht verschuift naar de argumenten waarmee de aanbode tot wederliefde wordt aangespoord. Dergelijke wervende redevoerin-

gen pasten in het wereldbeeld van Hooft waarschijnlijk beter bij mannen dan bij vrouwen. Daarom koos hij in plaats van vrouwelijke fictieve auteurs Achilles en Menelaus.

Kortom, de literaire praktijk van de Nederlandstalige heldinnenbrief zou in de vroege zeventiende eeuw onder invloed van Hooft een belangrijke verandering doormaken: niet omdat er nieuwe thema's voor het genre werden aangebracht (het was er de rederijders juist om te doen de bekende stof telkens opnieuw te bewerken en er nieuwe gezichtspunten aan toe te voegen¹¹), maar omdat de heldinnenbrief werd aangepast aan de retorisch-didactische functie van poëzie, waarin de dichtkunst gestoeld moest zijn op overtuigingskracht en waarin mannelijke personages moesten worden uitgebeeld die een wervend betoog konden houden. Weliswaar waren er door Van Ghistele in Antwerpen antwoordbrieven van echtgenoten en minnaars ontworpen en staan er in de Amsterdamse liedboekjes talloze beurtzangen van vrouwen en mannen, maar niet eerder – althans niet sinds Ovidius zelf – ging het initiatief van een brief uit van een man. Dat was de uitdaging die Hooft op zich nam, nadat hij eerder met de 28 verzen uit naam van Achilles een poging gedaan had. Hij dichtte 500 versregels in gepaard rijmende alexandrijnen uit naam van Menelaus. Een eenvoudige koning van Sparta die honderden verzen lang zijn best doet om zijn vrouw los te praten uit de armen van een jonge, rijke en mooie oosterse koningszoon: op het eerste gezicht een verloren zaak.

Rivaliteit tussen aanbidders uit Oost en West

Vanuit zijn paleis in Sparta of onderweg naar Troje richt Menelaus een lange liefdesbrief aan zijn echtgenote binnen de muren van de vijandelijke stad. Hij zet zich daarin af tegen zijn rivaal Paris met als doel het hart van Helena terug te winnen of, mocht het zo zijn dat hij haar liefde nog niet heeft verspeeld, te behouden. In de vier openingsregels (het gaat waarschijnlijk om een strofisch gedicht) schetst Menelaus zichzelf als echtgenoot of althans degene die altijd haar echtgenoot is geweest, 'd' uwe, oft die het plach te wesen'. Helena wordt aangesproken als de dochter van Jupiter, die door de god verwekt is bij Leda terwijl hij zich gehuld had in de witte verenpracht van een zingende zwaan:

Brief. Van Menelaus aen Helena.¹²

De groetenisse die u voorcomt hier te lesen [*de woorden van begroeting die u nu leest*]
Sendt Menelaus d' uwe, oft die het plach te wesen,
O Dochter van Iupijn, die hy by Leda wan
Onder de pluymen blanck van soet-singhende Swan: (v. 1-4)¹³

In de volgende twee kwatrijnen blijkt dat Helena gevangen is gezet en op bevel van Paris streng wordt bewaakt. Menelaus leidt dit af uit een gerucht dat over Helena de ronde doet: 'Want na dat ick versta so wordt ghy kort ghehouwen [...]'. Misschien wordt hier gerefereerd aan de Helenabrief van Van Ghistele¹⁴ of aan een liedje, maar het lijkt vooral te gaan om een noodzakelijk opstapje voor wat volgt; een bericht over Helena is onbekend en doet ook niet terzake. De functie ervan is dat Menelaus met een gerust hart kan aannemen dat zijn vrouw, aangezien ze tegen haar wil vastzit, geen vrijwillig aandeel heeft gehad in haar schaking en dat de prins de volle schuld draagt van haar ontvoering en gevangenschap. Jaloerie en bezitsdrang hebben Paris in hun macht, terwijl de vrouwen aan het Trojaanse hof niet meer voorstellen dan gevangenbewaarders. Het kwatrijn daarop is het keerpunt: Menelaus' liefde is in staat al deze tegenstanders te overwinnen en Paris-met-zijn-argusogen te slim af te zijn:

Ghy staet misschien en suft hoe dese brief een open
En wegh ghevonden heeft, waer lancx sy ingheslopen,
Komt t' uwer handt door al de wachten scharp, waer met
U Paris yvrich heeft by nacht en dach beset:
Want na dat ick versta so wordt ghy kort ghehouwen
Van nijdighe [*vijandige*] ghelubde en afgheleefde vrouwen, [*met onderkinnen en rimpels*]
Door rusteloose sorch [*bezorgdheid*] van die sich innebeeldt
Dat hem een ander spele' [*aandoet*] het geen dat hy my speelt.
Nochtans de min is kloeck [*sterk, dapper*], en met ghedult bestendich
Hy [*d.i. de liefde*] alles overwint, sijn listicheyt behendich
Door alle swaricheen haer redden kan, en lacht
Om Argus ooghen selfs als hy op Io wacht. [*Argus bewaakte Io met 100 ogen*](v. 5-16)

In alle opzichten acht Menelaus zichzelf verheven boven de jaloerse en bekrompen prins. De verschillen tussen de beide mannen strekken zich uit tot hun steden en culturen. Menelaus ziet in Paris' slechte karaktertrekken een model van

de hele Aziatische manier van denken, terwijl hij zelf de superieure Griekse mentaliteit vertegenwoordigt. Deze tegenstelling tussen Oost en West zal de basis gaan vormen van Menelaus' betoog. Het spel met de juxtapositie moet er uiteindelijk toe leiden dat hij Helena's hart behoudt of weer terugwint. Eerst komt de 'Asyaensche' huwelijksmoraal tegenover de Griekse te staan (contrast 1), dan de levenswijze in Troje tegenover die in Sparta (contrast 2), dan de persoonlijke eigenschappen van Paris tegenover de kwaliteiten van Menelaus (contrast 3) en ten slotte de Trojaanse legermacht tegenover de Griekse (contrast 4).

De eerste tegenstelling ondervindt Helena aan den lijve. Menelaus benadrukt de voorkeur van oosterse mannen voor vrijheidsbeperking van hun vrouwen versus de westerse opvattingen over persoonlijke vrijheid binnen het huwelijk.¹⁵ Dit is een goed moment voor zijn propositie. De koning wil de kans krijgen zo'n Spartaanse en dus 'ideale' relatie met Helena aan te gaan waarbinnen zij volkomen vrij zal zijn (zelfs om indien ze wil, haar huwelijkseed te verbreken):

Doch d' Asyaensche wijs is 't lichaem te bewaren: [te bewaken]
 Spele 't ghemoeft soo 't wil. te Sparte lijdmen garen [staat men welwillend tegenover]
 Een mede vryer: daer ghebruycktmn anders gheen
 Voordel als van goe dienst en van bevallijckheen.
 Maer datmen met ghewelt oft door bedroch vermindert
 De vryheyt van sijn lief en haer haer kuer [grillen] verhindert,
 Dat achtmen hier [d.i. in Sparta] oneel: en mijn ghedenckt [ik herinner me] de tijdt,
 Dat ghy die vuylicheyte de name gaeft van nijdt.
 Noyt heb ick u belet met yemandt te verkeerren.
 Noyt laeckte' ick prijsens waerd in [wat prijzenswaardig is bij] Vorsten en in Heeren:
 Maer Paris is al heel al heel van ander sin [heeft een totaal ander karakter]
 Vertrouwt sich op sijn deuchd niet, en op d' uw [uw deugdzaamheid] noch min. [minder]
 Hy gunne my [zou mij eens moeten gunnen], ghelijck hy doet, met u te leven,
 En wie van twee u dan best kan vernoevingh [genoegen] gheven,
 Die heb u vrientdschap: ick ontslae u van u trouw
 Indien hy soo verwint dat hy u eeuwich houw. (v. 17-32)

Na acht kwatrijnen volgt een lange klacht van de koning over het pijnlijke gemis van zijn geliefde (de traditionele *conquestio* in de liefdeselegie). Dat gemis voelt aan als een koude winter, 'ick houw voor gewis/Dat dat de selfste kouw van minnes winter is' (v. 35b-36), en evenals in de natuur kan eenzame liefde in zul-

ke perioden ‘doodvriezen’. Toch zal dit niet opgaan voor de constante liefde die Menelaus koestert. Spelend met de woorden van Hooglied 8:7 waar vele wateren de vurige liefde van de bruid niet zouden kunnen uitblussen, verzekert de koning in het elfde kwatrijn dat zijn liefde nooit zal doodvriezen, omdat geen sneeuw is opgewassen tegen de hitte ervan: ‘Nochtans tot smorens toe kan koud mijn liefd niet sluyten,/Haer hitte’ is veel te groot sy soud’ door ’t sneeuw opspruyten.’

Hiermee is een narratieve passage begonnen (v. 40-132) waarin Menelaus het verdriet in zijn dagelijks leven aantoonst en met sympathieke bekentenissen probeert zijn karakter positief af te schilderen tegenover dat van zijn rivaal, de prins. Hij blikst met afschuw terug op zijn zakenreis naar Kreta, toen Helena alleen was achtergebleven aan het Spartaanse hof en zij gemakkelijk ten prooi kon vallen aan de prins van Troje die er een bezoek bracht. Met de spijtbetuiging over zijn naïviteit geeft de koning te kennen dat hij mede schuld draagt aan de schaking, waarmee hij suggereert dat een goede echtgenoot zijn partner te allen tijde dient te beschermen. Zijn angstige voor gevoel werd gevoed door een droom waarin Helena iets te innig met Paris aan de wandel was, ‘ghy haddet drock te samen’. Maar toch is zij tegen haar zin geschaakt, getuige het haastige briefje dat ze voor Menelaus heeft achtergelaten, een ‘naer-ghelaten schrift in aller ijl gheselt/En dat ghy teghens danck ontvoert wierdt met ghewelt.’ Deze ‘verschooningh’ van Helena is een vondst van de dichter Hooft waarmee de schuld van de koningin aan de Trojaanse Oorlog wordt geminimaliseerd. Voor Menelaus is het briefje in elk geval voldoende bewijs voor haar onschuld en onvrijwillige verblijf in Troje, al kwelt hij zich dagelijks met de vraag of zij zich niet langzamerhand gelukkig is gaan voelen aan het vreemde hof.

Nu Menelaus zichzelf van een sympathieke kant heeft laten zien, volgt de overgang naar het tweede contrast: Trojes spijlucht versus Sparta’s matigheid (v. 133-192). Paris’ stad is trots op haar macht en rijkdom, maar Menelaus kijkt dwars door het bombastische gedrag van de hovelingen in Troje heen. In zijn eigen huishouding weet hij tenminste maat te houden, daar heerst eenvoud en rust, niets zweemt naar verspilling, de luxe is verantwoord en de tijd wordt er nuttig besteed:

Men roept dat Troyaes macht verby alle’ ander treedt. [*de machtigste stad van de wereld is*]

Wie roept het? Troya selfs, en ist daerom soo breed? [*groots*]

Met dreunend’ roemen [*gepoch*], ’t weet de slechte [*de eenvoudige*] te verbasen,

In tijtels welich, en sijn grootheyt op te blasen, [...]

Haer prael weecht over [Troje gaat gebukt onder pracht en praal], en sloddert van dertel-
 heen, [barst van weelde]
 'T verquisten [verkwisten] achtmen daer heerlijcker dan 't besteen. [nuttig besteden]
 Gheschickte staetlijckheen mijn Hof oorbaerlijck cieren: [in mijn hofhouding hebben
 alle fraaie voorwerpen tenminste nut]
 Van Marbor [marmer] is mijn schouw, maer gheen kannele vyerer.¹⁶ [er brandt geen
 kaneelhout in]
 Van gulsich overdaedt mijn tafel heeft gheen booch, [mijn keuken ontleent geen aanzien
 aan overdaad]
 Mijn spijs is voor de smaeck, mijn vaetten [servies] voor het ooch.
 Gheen vleyer [praatjesmaker] kort mijn tijdt [vult mijn dag] met onghebonden klappen,
 [bandeloos geklets]
 Maer heusche [beschaafde] konsten, en de Griecsche wetenschappen.
 Aensienlijck is mijn sleep [gevolg] in defticheyt van pracht,
 Maer telbaer: gheen ghespuys en hoop van boeve-jacht. (v. 135-38, 155-164)

Bij wijze van conclusie wordt Helena toegesproken alsof het hier om een slots-trofe van een liedje gaat: 'Doch hoop ick niet dat ghy (o suster van Minerve)/Soo dwaes gheworden zijt [...]' (v. 185-86). Twee kwatrijnen lang heft Menelaus de belerende toon aan die hem vóór Hoofts tijd kenmerkte in de refereinen en liedjes. Zelfs het 'dwaze' keert terug waarmee menige Ovidiaanse heldin werd veroordeeld in de tijd van Dirc Potter. Hebben we hier met een ouder fragment te maken of verbindt Hooft op deze manier de traditionele Menelausfiguur met de nieuwe? In elk geval laat Menelaus even zijn tanden zien door te waarschuwen dat Helena zich niet mag laten verleiden door een nietsnut als Paris, 'Die schande waer te groot, en soudt te leelijck ruycken,/Dat ghy om 't snood ghenot u lichaem liet ghebruycken.' Dit vormt de overgang naar het derde contrast.

Menelaus' triomfals ideale echtgenoot

In het gedeelte dat nu volgt komen de slechte persoonlijke eigenschappen van Paris tegenover de goede van Menelaus te staan (v. 193-404). Dit deel van de brief is zeer gedetailleerd. Welke goede persoonlijke eigenschappen heeft die prins eigenlijk, alles wel beschouwd?

Laet sien wat frayecheen in sijn persoon dan bloeyen,
 Hier sal ick alles niet afgunstelijck verfoeyen, [niet door afgunst afkeuren]
 [...]
 Wat het gheslacht belanght waer af hy komt te dalen, [wat zijn afkomst betreft]
 Dat heeft in treflijckheyt [voornaamheid] niet vele sich ghelijck:
 Doch my en dunckt het niet dat ick hem daer in wijck. [voor hem onderdoe]
 Van lichaem is hy schoon, bevallich in 't aenschouwen: [aantrekkelijk om te zien]
 Wat ick ben dar [durf] ick op mijn oordeel niet betrouwen:
 Dit evenwel is waer dat om my heeft ghebrandt
 Soo menich edel vrouw in onse Griecken-landt, (v. 193-94, 198-204)

Mocht Paris zich willen beroemen op zijn voornamen afkomst en lichamelijke schoonheid (met verwijzingen naar *Heroides* 16 en 17),¹⁷ Menelaus is minstens zijn gelijke en heeft kunnen kiezen uit een keur aan adellijke dames, terwijl Paris omgang had met 'de boerin Oenone' oft andre lichte slach van vrouwen sonder naem'. Heeft Helena haar echtgenoot niet uit vrije wil gekozen en heeft hij haar niet op hoofse wijze bemind? Hoe anders gaat de Trojaanse prins met haar om, hij die zelf heeft toegegeven 'dat breyn sijn hoofd ontbrack, en suyverheyt sijn ooghen' (weer een verwijzing naar *Heroides* 16). Deze bandeloze jongen probeert wat in feite echtbreuk is te verkopen als ondragelijke hartstocht en 'quetst' daarmee zelfs 'der volcken recht'. Dit laatste spreekt Menelaus weer rechtstreeks tot Helena, 'Bevroedt te rechte dan, o glori aller Vrouwen', terwijl hij twijfelt aan haar oordeelsvermogen en haar wil doen beseffen met wat voor een 'roover' ze te maken heeft: 'Hy quetst der volcken recht, ontruckt een ander 't sijn:/Ick min tot niemands schaet', en eysch niet meer dan 't mijn.' (v. 241-44).

Na deze kwaadsprekerij richt Menelaus de aandacht weer op zichzelf. Een groot deel van de tekst (v. 261-404) is besteed aan intieme herinneringen, waarmee de koning bewijzen levert van zijn eigen goede eigenschappen als actieve minnaar, als dankbare vader, als vriend met wie Helena haar geheimen deelde, als deugdzaam man van onbesproken gedrag, en ten slotte als meelevende echtgenoot. Hier staan als in een catalogus de karaktertrekken van 'de ideale echtgenoot' op een rij. Alleen lezers met een hart van steen kunnen zich verweeren tegen dit lang uitgesponnen appèl op medeleven:

Ghedenckt eens welcken vlam gingh door u sinnen weyden,
 Doen Venus d' eerstemaal een maeckte van ons beyden:
 Doen ongherepte Maeght, door eyndeloose gloedt

Van minnen, ghy my opgaeft [toevertrouwde (uw)] lichaam en ghemoedt.
 Hoe vaeck heeft tsints de lust met goddelijck vermoghen [een haast bovennatuurlijke lust]
 Ons vander aerden op in Venus troon ghetoghen? [ons meegevoerd in het liefdesspel]
 Alwaer elck overhiel van onse sinnen vijf, [vijfzintuigen]
 Niet meer als een, en die vervulde 't gantsche lijf.
 Ghenaecte' u vingher my [als u mij met een vinger aanraakte], sy scheen een toorts te wesen:
 Soo vlooch my eenen brandt door d' aedren opgheresen,
 En veld my [die mij deed neerkomen] in u schoot vol weelden toebereydt:
 Daer smolt ick, en ghy smolt in mijn ghesmoltenheyt. (v. 261-272)

Als 'ideale' echtgenoot kan Menelaus het zich niet voorstellen dat Helena ook maar iets zou kunnen bedenken wat hem te verwijten valt. Hij is alleen maar het slachtoffer, hoewel zijn gekwetste liefde wel eens zou kunnen omslaan in haat zoals dat gebeurd is bij de radeloze Medea. Zelf zou hij even wanhopig zijn om een afwijzing van de geliefde aan wie hij dagelijks denkt en die hij zo mist dat hij nauwelijks kan eten of slapen, door haar vertrekken in het paleis dwaalt en vele tranen vergiet: 'De brieven, vlechten hayrs, die my van u vermanen [aan u doen herinneren]/Kus ick, en weder kus, en sultse in [doordrenk ze met¹⁸] mijn tranen.' (v. 393-94) Het verdriet in deze lijdensklacht (v. 377-404) heeft door de vergelijking met Medea een dreigende ondertoon gekregen. Wat bedoelde Helena toen zij schreef dat Menelaus slecht was in bed? 'Hoe meendy dat my zy te moe wanneer ick treede/Tot u slaep-kamer in' (een verwijzing naar *Heroides* 17), 'kan het zijn dat ghy my hebt versmeten?'

De laatste honderd verzen slaan zelfs om in dreigementen wanneer de koning zijn echtgenote waarschuwt voor acties van zijn Griekse bondgenoten als zou uitkomen dat zij vrijwillig is meegegaan naar Troje of ervoor kiest in de stad te blijven (v. 405-492). Dit deel vormt het vierde contrast: de Griekse legers overtreffen de zwakkere Trojanen, hoezeer Paris ook zal opscheppen over de kracht van zijn broeders in de strijd. De angst voor een negatieve beslissing van Helena roept strijdlustige gevoelens in Menelaus op. Met machtsvertoon moet haar terugkomst worden afgedwongen:

En is het dat ghy keert [naar huis terugkomt], soo suldy wel ontfaen
 Met grooter eer en feest te Sparte komen aen.
 En keerdy niet, soo houdt als Paris my ten besten [dan moeten Paris en u het mij maar niet kwalijk nemen]

Dat ick mijn spiesse vell' op die Troyaensche vesten,
Die telkens houden op aen trouweloosen 't hooft, [trouwelozen aanmoedigen]
En eerlijck winne 't gheen hy schellemsch heeft gherooft. (v. 467-72)

Tegen het eind van de brief blijkt dat er voor de koningin nog maar weinig bedenktijd overblijft. De Griekse bondgenoten zijn al op weg naar Troje:

De wraeck is op de been met haer bebloede swepen,
Eer langhe [weldra] suldy sien de Zee beslaen de schepen,
Daer na de strant met volck [krijgslieden] in ordeningh ghestelt,
Daer na de lucht met stof, en dan met lijcken 't veldt. (v. 473-76)

In de peroratie doet Menelaus een laatste beroep op Helena's medelijden en schuldgevoel. Traditiegetrouw wordt op dit punt in een heldinnenbrief gesproken over de dood, hetzij uit verdriet of wanhoop, hetzij uit gevoelens van wraak. Hooft heeft op dit motief gevarieerd door het pathetische deel toe te spitsen op de mogelijkheid dat Menelaus zal omkomen in het gevecht dat hij omwille van zijn echtgenote gaat leveren. Zijn lichaam draagt hij dan aan haar op, hoewel zij zich zal moeten inspannen om hem nog te herkennen. Uiteindelijk zal haar ziel de zijne volgen – dat is de enige troost:

Is oock het luck [noodlot] soo blindt dat by haer [nl. het noodlot] recht en reden
Niet beter zijn ghesien als [niet in beter aanzien staan dan] d' ongherechtededen,
En zijn de Goon ghedient met Menelaus bloedt,
Soo daer een Oosterlingh sijn speer in verwen moet:
'T lijf maeck ick dy, ghy sult u immer noch verpijnen [u zult toch moeite doen]
In mijne tronij koudt te soecken d' oude lijnen:
En volghen met een sucht mijn siel voor uyt ghetreen,
Dat 's alle 's werelts troost: en daerme gaen wy heen. (v. 493-500)

'T' Asiaensche juck, twelck doet Europe beven'¹⁹

Kenmerkend voor de Brief van Menelaus is de opbouw op basis van vier tegenstellingen waarbinnen telkens één kant de overhand krijgt. Het zijn de Griekse mentaliteit, het Spartaanse hofleven, de persoon van de koning van Sparta en de Griekse bondgenoten die als superieur worden voorgesteld ten op zichte

van de equivalenten aan Trojaanse kant. De argumentatie is zeer uitgebreid en gericht op het totale westerse overwicht op de Aziatische manier van leven.

Lezers kunnen dit als overdaad ervaren. Het is maar de vraag of Menelaus alle argumenten nodig had om één hart voor zich te winnen. Waarom moest Helena te lezen krijgen dat er in het haardvuur in Sparta geen kaneelhout brandt, dat Menelaus lang geleden menig Griekse edelvrouw en zelfs een Egyptische vorstin kon krijgen en dat de Griekse bondgenoten een overmacht aan schepen hebben? Vermoedelijk richt de koning zich hier over het hoofd van zijn echtgenote heen, behalve tot de lezers, tot nog een derde partij. Dat kan aanneemelijk worden gemaakt door een vergelijking van de Menelausbrief met Ovidius' brief op naam van Paris, *Heroides* 16.²⁰

In deze brief van Ovidius probeert de Trojaanse prins aan het hof in Sparta het hart van zijn gastvrouw Helena voor zich te winnen. Het eerste deel van de argumentatie (v. 43-148) is een beroep op het Parisoordeel en de onbedwingbare vurigheid van zijn liefde; die liefde is als een toorts waarvan men aan zijn hof vreest dat ze de stad Troje zal blakeren.²¹ In de woorden van de prins is niet alleen lof verwerkt op de schoonheid van Helena die onweerstaanbaar is, maar vooral ook veel liefde voor zichzelf. Paris' schoonheid en intelligentie zijn de zichtbare tekenen van zijn adeldom²² en hij wordt niet alleen door prinsessen en dochters van veldheren begeerd maar ook door nimfen.²³

Het vervolg van Paris' argumentatie (v. 149-376) heeft een structuur die wordt bepaald door de juxtapositie. Met behulp van drie contrasten probeert de prins zijn aanbeden Helena ervan te overtuigen dat hij een betere partij voor haar is dan haar huidige echtgenoot. Allereerst bepleit hij de superioriteit van het schitterende Troje (met goud op de daken, dichtbevolkt) en de levenswijze van de Trojanen (als rijkelui) ten opzichte van Sparta (armzalig) en de Spartanen (slecht gekleed) (v. 177-196). Ten tweede vergelijkt Paris zijn eigen superioriteit (zijn hoge en onberispelijke afkomst en wederom zijn schoonheid en jeugd) ten opzichte van Helena's echtgenoot Menelaus (die ouder en lelijker is en schandalen in de familie heeft) (v. 199-216). Een lange liefdesklacht wisselt de contrasten af: Parijs lijdt ondragelijk zolang hij Helena alleen ziet en zij niet met hem vrijt (de conquestio, v. 217-284). Dan herstelt Paris zich en neemt hij de morele bezwaren weg die Helena tegen een vlucht met hem naar Troje zou kunnen hebben (v. 285-352); de zonde van echtbreuk zal op het moment van een nieuw huwelijk worden uitgewist²⁴ en Troje zal Helena als een godin ontvangen met offerrituelen (waarbij kaneel wordt gebrand);²⁵ Paris belooft huwelijkstrouw (*constantia*) en vertrouwt erop dat een eventuele oorlogsdreiging van de Grieken zal

uitblijven. De argumentatie wordt besloten met het derde contrast (v. 353-70) waarin de militaire overmacht van Troje en heel Azië (rijk aan soldaten en paarden²⁶) wordt afgewogen tegen de Grieken, en de gespierde en sportieve Paris zelf tegen Menelaus met zijn zwakkere technieken.²⁷

De drie contrasten die de Parisfiguur van Ovidius aanvoert, vormen precies de hoofdpunten waarop de Menelaus van Hooft in zijn brief ingaat en waarvan hij de argumenten probeert te weerleggen. Op menig punt blijkt de koning een goed verweer te hebben, van Paris' vermeende aantrekkingskracht op vrouwen (volgens Menelaus werd de prins alleen bewonderd door lichtekooien en een 'boerin' als Oenone, hijzelf door adellijke dames) tot de onweerstaanbare aantrekkingskracht van Helena (het prijzen van Helena's schoonheid wat Paris doet is geen kunst, want zelfs een blinde kan die opmerken), van de *constantia* die Paris voorwendt (die is volgens Menelaus niet veel meer een hardnekkigheid in het verbreken van trouwbeloften) tot Paris' hoge afkomst (die valt in het niet bij die van Menelaus). Soms heeft de koning het echter moeilijker. Zo moet hij aan Paris' eerste vergelijking – Troje is rijker dan Sparta – zelfs een beetje toegeven. De oplossing was Trojes pracht en praal verkwisting te noemen en het Spartaanse leven-met-mate te prijzen (v. 133-192).

Nergens zegt Menelaus met zoveel woorden waar hij de aantijgingen van de Trojaanse prins gehoord of gelezen heeft. Hoe is het dan mogelijk dat hij in zijn betoog de argumenten van Paris weerlegt terwijl hij die niet kon kennen? Anders dan in de vakliteratuur wel eens is geopperd,²⁸ heeft Hooft voor het bezwaar dat hij evengoed zelf zal hebben voorzien, oplossingen gevonden. Hij laat Menelaus bijvoorbeeld spreken over geruchten zoals in het geval van de opschepperij over Trojes rijkdom; Menelaus refereert hieraan met 'men beweert dat Troje de machtigste stad van de wereld is':

Men roept [*beweert*] dat Troyaes macht verby alle' ander treedt.

Wie roept het? Troya selfs, en ist daerom soo breed? [*prachtig*]

Met dreunend' roemen [*gepoch*], 't weet de slechte [*alleen eenvoudige lieden*] te verbasen,

In tijtels welich, en sijn grootheyt op te blasen, (v.135-8)

Een ander soort oplossing is de veronderstelling; deze vinden we onder meer bij het derde contrast in de Parisbrief (Trojes leger zou machtiger en de prins zelf fysiek sterker zijn): 'Misschien dat Paris u wel graag heeft doen geloven dat zijn macht overweldigend was'. Daarbij laat Menelaus het fysieke overwicht van de jongere prins wijselijk onweerlegd (Hooft deed de fictie geen geweld

aan). Het militaire overwicht van de Trojanen weet Menelaus trouwens ook niet met feiten te weerleggen; hij grijpt naar het middel van sarcasme:

Misschien dat Paris u wel garen deed' gheloooven,
Dat sijne mogentheyt sal allen roep verdooven.[...]
Wat dwaeshey is doch dit? ick weet het dat de faem
Wel schamper ommespringht, en guyghelt met sijn naem,
De waerhey dickwils past op gunste noch op tooren. (v. 413-4, 419-21)

Pas wanneer het hemzelf raakt, zet Menelaus alles op alles. Zijn kracht blijkt te liggen in zijn persoonlijke kwaliteiten en daaraan heeft hij de meeste aandacht besteed. Daarom is het grootste deel van de argumentatie (v. 193-404) een weerlegging van de aantijgingen dat hij een onaantrekkelijke partij en een slechte minnaar is en daarom legt hij de nadruk op zijn eigen aantrekkingskracht voor juist adellijke vrouwen. De koning weidt in een lange digressie uit over intieme herinneringen (v. 261-404) waaruit zijn kwaliteiten naar voren komen als actieve minnaar, dankbare vader, vriend met wie Helena haar geheimen deelde, deugdzaam man van onbesproken gedrag, en meelevende echtgenoot. De enkele versregels erotiek bij Paris (*Heroides* 16, v. 249-254) overtreft Menelaus door een beschrijving van de spannende seksuele contacten tussen Helena en hem ('Ghenaecte' u vingher my, sy scheen een toorts te wesen' v. 269; van Paris werd gevreesd dat zijn liefde een toorts was die Troje in vlammen zou gaan zetten). Op een gegeven moment maakt Menelaus zijn rivaal zelfs regelrecht zwart door hem af te schilderen als een moreel wrak en een echtbreker, iemand die 'te weynich smaecks' heeft 'in sijn smakeloose gheest' en die echtbreuk durft te vermommen als hartstocht (v. 221-238).

Het is, kortom, de Parisbrief die in hoofdlijnen de opbouw van Hoofts tekst bepaalt en die het betoog van Menelaus het karakter geeft van een weerlegging (*refutatio*). Maar dat maakt een heldinnenbrief nog niet tot een liefdesbrief. Dat probleem heeft Hooft opgelost door een vierde contrast toe te voegen aan de drie bestaande en dat op de eerste plaats, aan het begin van de brief te zetten. In dit nieuwe contrast wordt de Aziatische manier van omgang met echtgenotes vergeleken met de Spartaanse omgangswijze. Menelaus voert aan dat oosterse mannen hun vrouwen altijd zoveel mogelijk in hun vrijheid beperken, wat hij bestempelt als een 'vuylichey' die Helena trouwens zelf vroeger altijd 'nijdt' [*afgunst*] heeft genoemd. Westerse mannen hebben daarentegen juist alle respect voor de bewegings- en keuzevrijheid van hun partners (v. 17-32).

Hier ontvouwt Menelaus zijn visie op het Spartaanse, zijns inziens enig juiste, gedrag van echtgenoten. Dit ideaalbeeld is niet zomaar een toevallige toefgift, het staat nadrukkelijk aan het begin van zijn brief en zet de tekst meteen in een kader. Al 's konings persoonlijke kwaliteiten die verderop in de argumentatie aan bod komen, kunnen dan ook worden beschouwd als concretisering van het beeld van de ideale echtgenoot – deze man is een actieve minnaar, meelevend, een dankbare vader, een vriend met wie een vrouw haar geheimen kan delen en een deugdzaam mens van onbesproken gedrag.

Hoofts ideeën over de didactiek in heldinnenbrieven

Met zijn visie op de 'ideale' echtgenoot presenteert Hooft in de Menelausfiguur een reeks sympathieke gedragsregels voor mannen. Het beeld dat hiermee van de koning ontstaat wijkt in hoge mate af van het beeld dat er eerder in de traditie van hem was gecreëerd als een beledigde en op wraak beluste echtgenoot, die de fouten van zijn vrouw niet kan vergeven en dus rancuneus en onverdraagzaam is. Op die manier was hij immers afgeschilderd in de vaak herdrukte Helena-Menelausbrieffwisseling van Van Ghistele (1570), in Houwaerts bewerking (1582/3) en in de briefliedjes uit zijn naam (ca. 1589-1605). Deze traditionele Menelausfiguur is door Hooft vernieuwd doordat hij streeft naar harmonie en verdraagzaamheid. Daarmee wordt wederom, evenals voorheen, in een heldinnenbrief een les voorgehouden aan de lezers. Ook bij Hooft is de heldinnenbrief, hoe mooi ook geversificeerd, een middel om te stichten.

Een tiental jaren later zou de dichter zelf dit oogmerk van de dichtkunst om tegelijk te leren of te stichten én te vermaken, dat op Horatius is gebaseerd, verdedigen in een toespraak voor zijn rederijkerskamer (de *Reden vande waerdicheit der Poesie*):

Sij [*de dichtkunst*] duirt over haer ejndt: (o ongelooflijck wonder ten waer het opentlijck bleecke!) & houdt aen nae dat sij wtheeft [*is afgelopen*], laetende inde gedachten der geener die haer genoten hebben den galm & naeclank van haer lieflijcken sang om hen te verinneren [*in herinnering te roepen*] haer heijlsamen leeringen, tot voortteeling van eerlijcke, stichtelijcke & nutte daeden; waer wt eenen sleep rijst van geneuchten [*wat vele aangename gevolgen heeft*].²⁹

Mythologische personages kunnen volgens Hooft dienst doen als exemplarische karakters die de lezers tot navolging opwekken en in het dagelijks leven van nut kunnen zijn. Zo is Penelope een voorbeeld van ‘getrouwicheit’ voor vrouwelijke bewindslieden en kan Odysseus mannelijke heersers in staatszaken onderwijzen; Achilles’ moed is een voorbeeld voor helden, zoals Nestors wijsheid dat is voor raadslieden:

Ende wie twijffelt oft gelijk de verdichte Penelope den Vorstinnen een spiegel van getrouwicheit geweest is, alsoo oock den geoeffenden Vlisses de vorsten in saecken van staete onderwesen, de dapperen Achilles de helden in cloeckmoedicheit gesticht, de wijse Nestor de Raetsheeren alles ten besten & tot eendracht hebbe leeren stieren?³⁰

Op vergelijkbare manier kan de nieuwe Menelausfiguur opgevat worden als model voor echtgenoten. Deze gedragsles moest nog wel ingang vinden bij de lezers, maar Hooft heeft bereidheid bij het publiek gezocht door de nadruk te leggen op de emotionele uitwerking in zijn ‘Brief van Menelaus’ die moest overtuigen van de voortreffelijke eigenschappen van de koning. Dat de dichtkunst gestoeld moet zijn op overtuigingskracht is een passende gedachtegang in de retorisch-didactische poëtica van de leden van de Eglentier. Daarmee zal Hooft, hoewel hij het niet zelf in zijn *Reden* formuleert, tegelijk met het onderwijzen en vermaken (*docere* en *delectare*) ook het bespelen van het gevoel van de lezers, het ‘bewegen’ (*movere*), voor ogen hebben gehad, met als doel dat zijn publiek de gedragsles ook werkelijk zou gaan naleven.

Over dit onderwerp bestonden binnen de Eglentier concrete ideeën. Het vele onderzoek van Spies (1999 e.a.) heeft duidelijk gemaakt dat de kamer een retorische poëzieopvatting huldigde, die teruggaat op de klassieken (vooral Cicero) en de vroege humanisten, en die de Eglentier opnieuw naar buiten bracht. Argumenteren met als doel kennis en idealen over een harmonieuze samenleving over te dragen moest een grote rol gaan spelen in poëzie. Dit is later nog eens duidelijk verwoord door Theodore Rodenburgh in diens *Eglentiers poëtens borstweringh* (1619), waarin onder andere Philip Sidney is nagevolgd met diens manifest *Apology for poetry* (1581-83, in 1595 verschenen als *A defense of poesy*).³¹ Rodenburgh verdedigt de retorische poëzieopvatting van de Eglentier, waarin de dichter een bijzondere positie is toegekend in de maatschappij. Poëzie dient een ‘bewegingh’ te veroorzaken en kan een hulpmiddel zijn om het publiek een noodzakelijke ‘morale leeringhe’ te laten accepteren. Die ‘bewegingh’, het bespelen van het gevoel, is noodzakelijk om te bereiken dat de gedragslessen

worden nagevolgd. Het publiek wordt dus vooral langs affectieve weg tot een bepaalde 'praxis' aangezet:

[...] die bewegingh is zo hoog te achten, als de leeringh, want wien kan yets leeren, zo hy niet beweeght is tot de leeringh? en wat meerder vruchtbaerheyt kan de leeringhe teelen (ick spreek van morale leeringhe) als dat zy beweeght, en de herten doet neygen te doen, het geen men leert. Want ghelijck als Aristoteles seght, ten is niet Gnosis, maer Praxis 't gheen de vrucht moet wezen: en hoe Praxis wezen kan zonder beweeght te wezen tot het doen, is hardt en duyster te begrypen.³²

Publiek leert met name van exempla en het is juist de dichter die, beter dan de filosoof, de jurist of de historicus, de kunst verstaat levensechte beelden te creëren van menselijke eigenschappen en er de essentie van te formuleren. Als die eigenschappen deugdzaam zijn, raken de lezers onder de indruk van de zedelijke grootheid van de uitgebeelde helden, bijvoorbeeld van 'de bedaertheit en maticheyt' in Odysseus en Diomedes, de 'manhafticheyt' in Achilles en de 'vriendschap' in Nisus en Euryalus.³³ In het voetspoor van Sidney leert Rodenburgh dat concrete gedragsmodellen (in de voorbeelden alle ontleend aan de klassieke mythologie) inwerken op de gevoelens van de toeschouwers en hun als vanzelfsprekend liefde ingeven tot de deugd, *amor virtutis*. Deze nadruk op de retorisch-didactische functie van de karakteruitbeelding van mythologische figuren delen Hooft en Rodenburgh met elkaar, al was het zo dat Rodenburghs adviezen op het gebied lagen van de toneeltheorie. Het is toch aannemelijk dat in de Menelausbrief een gedragsmodel is uitgebeeld zoals door Sidney en Rodenburgh was bedoeld: een concreet exempel van zedelijke grootheid dat de lezers de liefde ingeeft tot een bepaalde deugd.

Conclusies

Te midden van de rederijkersliedjes waarin Helena en Menelaus traditioneel zijn uitgebeeld als tegenstanders die elkaar de schuld toeschuiven van Paris' schaking en de daaropvolgende Trojaanse Oorlog, en waarin Menelaus de rol speelt van bedrogen en op wraak beluste echtgenoot, plaatste de jonge dichter P.C. Hooft een nieuwe karakteruitbeelding van de koning van Sparta, die zijn lezers leert hoe een 'ideaal' huwelijk eruit ziet en hoe een 'ideale' echtgenoot zich dient te gedragen en behoort te streven naar harmonie. Het betoog van de

koning heeft de vorm van een *refutatio* waarin hij de beledigingen van Paris (uit Ovidius' *Heroides* 16) aan zijn adres weerlegt en daarbij vooral de nadruk legt op zijn persoonlijke kwaliteiten als man, minnaar en vriend van Helena. Door de lezers te ontroeren, zowel in een indrukwekkende *conquestio* als in digressies over de liefde en wellust die Menelaus en Helena vroeger deelden, wordt de naveling van de gedragslessen aangemoedigd. Het publiek wordt langs affectieve weg tot de 'praxis' aangezet. De heldinnenbrief heeft in Hoofts handen een nieuwe vorm gekregen als liefdesklacht van een man, althans als zelfstandige brief zonder het kader van een antwoordbrief of een beurtzang. Ovidius is geëvenaard doordat *Heroides* 16 overtuigend is weerlegd, met gebruikmaking van middelen die pasten in de retorisch-didactische poëtica van de leden van de Eg-lentier. Tegelijkertijd bleef de heldinnenbrief bij Hooft zijn exemplarische functie behouden: Menelaus was het nieuwe rolmodel voor de man rond 1602.

Navolging: terug naar het oude

Of de 'Brief van Menelaus' door latere dichters is gewaardeerd is maar de vraag. Weliswaar is de tekst lange tijd nagevolgd of geciteerd zoals in de *Metamorfosen*-vertaling van Van der Gracht (1643)³⁴ en in het treurspel *Paris en Helene* (1685) van Pieter Bernagie, maar er valt ook een zekere kritiek te bespeuren. Die kritiek volgde al in de periode waarin de Menelausbrief alleen nog in handschrift circuleerde. Er bestaan geen aanwijzingen dat Hooft de tekst openbaar heeft willen maken en het zal hier dus volgens de gewoonte gegaan zijn om een kamerstuk voor intern gebruik. Pas in 1615 is de brief op de markt gebracht door een drukker die inspeelde op de sterk toegenomen vraag naar toneel- en andere leesteksten, een lot dat ook Hoofts vroege toneelstukken en stukken van collega-dichters als Bredero en Coster was beschoren. Vanaf dat moment raakte de Menelausbrief in bredere kring bekend, vooral na de verbeterde versie die Hooft daarop in 1617 liet volgen, na de opname in 1618 in de tweede uitgave van de *Emble-mata amatoria* en vanaf 1636 in elke editie van de verzamelde *Gedichten*.³⁵

Ondertussen had rond 1612 de Neolatijnse dichter Cornelis Plemp in Amsterdam een nieuwe Menelausbrief geschreven. Plemp was een goede bekende van Hooft; samen verzorgden ze de Latijnse motto's in Hoofts bundel *Emble-mata amatoria* (1611).³⁶ In de brief 'Menelaus Helenae' van Plemp (die in 1616 verscheen als vijfde elegie in de gebundelde *Quisquiliae*) spreekt Menelaus een heel andere taal dan het personage bij Hooft. Menelaus lijdt evenzeer, 'Want ik

ben bedroefd en dat geef ik toe; en u bent de oorzaak van mijn verdriet en de oorzaak van mijn leed',³⁷ maar als het erop aankomt is Helena een verraderlijke vrouw, *femina fallax*, 'verraderlijk en vol met de listen van een geveinsd gevoel!' ³⁸ De tekst is geen weerlegging van Ovidius maar een navolging van *Heroides* 2, 5 en 10, de klachten van Phyllis, Oenone en Dido aan hun onbetrouwbare echtgenoten met hun verraderlijke beloften. Het eind van de nieuwe brief laat geen twijfel bestaan: 'U bent de maitresse van Paris, de trouweloze echtgenote van Menelaus.'³⁹ De koning van Sparta is kortom terug in zijn traditionele rol van beledigde echtgenoot en weinig herinnert aan het toonbeeld van een toegewijde echtgenoot. Het retorisch-didactische aspect van Hoofts heldinnen-brief is weer ingeruild voor het exemplarisch moralisme: Helena is een afschrikwekkend voorbeeld van een ontrouwe echtgenote.

In 1616, vlak na de publikatie van Hoofts Menelausbrief in 1615, verscheen een anonieme 'Antwoorde' op Hoofts Menelausbrief uit naam van Helena, waarschijnlijk van de hand van een kamergenoot, iemand die de zinspreuk *Tandem fit surculus arbor* voerde. De koningin pleit zich hierin vrij van alle schuld aan de schaking en nodigt haar echtgenoot uit haar te komen halen: 'Den somer, herfst, en al, sal ick voor u bewaren.'⁴⁰ Enkele passages zijn op te vatten als voortzetting van het spel, bijvoorbeeld wanneer Helena zich in de verzen 213-220 afvraagt hoe het mogelijk is dat Menelaus haar beschuldigt van opscheperij over de positie en de macht van Troje: heeft hij haar dat ooit horen zeggen? Hoofts Menelausbrief gaf ruimte voor dit tegenvuur, doordat de tekst in feite een weerlegging is van de Ovidiaanse Parisbrief, en niet in eerste instantie een liefdesvoorstel aan een echtgenote:

Wat wilt ghy lieve man, my al ten laste legghen,
 Hebt ghy my 'tgheen ghy seght, van Troyen hooren segghen,
 Heb ick wel oyt gheroemt, op haer staet ende macht,
 Op hare goedicheen, oft hare boeven jacht?
 Heb ick om haren staet, te meerdren my ghequellet?
 Heb ick Lacedemon, teghen Troya ghestellet?
 Heb ick (seght) oyt ghelooft, dat Paris was Regent?
 Neen, noyt heb ick mijn sin, oft hert hier toeghewent.⁴¹

Een opmerkelijkere verontschuldiging bevat het antwoord van Helena dat jaren later, in 1640, verscheen. De brief is afkomstig van de toneeldichter Jan van Arp, lid van de Eglentier, die na de tekst van een treurspel een 'Brief van Helena

aan Menelaus' liet volgen met een bijzondere uitbeelding van Helena. Zij is hier niet traditioneel de koningin die zich verschuilt achter haar naïviteit en onbewuste bijdrage aan de Trojaanse Oorlog. Het gaat hier eerder om een karakteruitbeelding van de koningin als uiterst negatief exemplaar, waarvoor de lezers al van tevoren door het motto worden gewaarschuwd: 'Door 't geyl beminnen, doolen de sinnen.'⁴² De nieuwe Helenafiguur geeft ruiterlijk toe dat ze haar hele handelen heeft laten bepalen door de 'geyle min' en dat ze Menelaus en Paris allebei, maar op verschillende manieren, bemint:

En denckt sy heeft wel schult, maer dat de geyle min
Is oorsaeck van de val eens halleve Goddin. [*Helena was een dochter van Jupiter en Leda*]

O neen Spartaensche Vorst stelt vry u hart gherust,
Ick lief u als mijn Man, hem min ick maer uyt lust:⁴³

Ook Helena's argumenten om te bewijzen dat ze het slachtoffer van de 'geyle min' is, liegen er niet om. Allereerst zit het 'hitsich bloet' in haar familie. Ten tweede doofde niet háár hartstocht uit maar die van Menelaus (dat wil zeggen in bed). Ten derde was haar verdriet om Menelaus' vertrek op zakenreis te groot om alleen te kunnen dragen. Ten slotte had Menelaus haar niet argeloos achter moeten laten met Paris, die schaker, ontrouwe waker, ontvoerder en verrader: de beide mannen delen dus in de schuld. Haar straf wil de koningin niet ontlopen, 'Stort gheen onnoosel bloet, maer parst op my de straf' (v. 96), en aan het slot vervloekt ze Amor en, wederom, de geile min:

[...] en voor 't leste
Vervloect ick geyle min, veel meer dat blinde wicht,
Sijn koocker en sijn boogh, met syn gheswinde schicht.
Dees hondert regels sijn tot mijn onschult ghedicht. (v. 98-101)

We zien dat Van Arp weliswaar heeft voortgebouwd op het voorbeeld van Hooft, maar het literaire spel een andere draai heeft gegeven. Zijn Helena valt niet terug op het argument dat zij onvrijwillig is ontvoerd en grijpt geen kans aan op herstel van de relatie met Menelaus, maar erkent dat ze zich geheel door haar lusten heeft laten leiden. De herhaalde oorlogsverklaringen aan de 'geyle min' wijzen erop dat Van Arp zijn lezers wil voorhouden dat 'geyl beminnen' zowel kan leiden tot persoonlijke vernietiging als tot grootscheeps bloedver-

gieten zoals onder de Grieken en de Trojanen, en zelfs tot de val van een stad als Troje.

Kortom, met de bijdragen van Plemp en Van Arp is het traditionele exemplarisch moralisme teruggekeerd in het genre van de heldinnenbrief, althans in de brieven over deze mythologische personages.

BARLAEUS' BRIEF VAN AMALIA AAN FREDERIK HENDRIK (1629)

Een tijdgenote als schrijfster

In 1628 en 1629 zorgde de voormalige Leidse hoogleraar Caspar Barlaeus met drie Latijnse heldinnenbrieven voor nieuwe ontwikkelingen in het genre. Eerst publiceerde hij een briefwisseling tussen de twee oudtestamentische personages Amnon en Tamar (1628).¹ Daarmee sloot hij deels aan bij een al bestaande Zuid-Nederlandse traditie van brieven van heiligen (*heroides sacrae*, zie volgend hoofdstuk), maar vernieuwde deze heiligenbrieven door de liefde tussen man en vrouw een veel grotere plaats te geven dan in het Zuiden gebeurde. Toch was het niet deze briefwisseling maar de derde brief die veel pennen losmaakte. De fictieve schrijfster was namelijk de Oranjeprinses Amalia van Solms, die zich richt tot haar echtgenoot, stadhouder Frederik Hendrik. Het vernieuwende van deze brief is dat hij geschreven is uit naam van een levende persoon uit de Republiek, een tijdgenote van de dichter.

De 'Brief van Amalia' verscheen in de herfst van het jaar 1629 toen de prinses in het middelpunt van de belangstelling stond. In september was zij samen met haar echtgenoot prins Frederik Hendrik officieel 's-Hertogenbosch binnengereeden toen deze stad na een zomerlange belegering in handen was gevallen van het Staatse leger. De prins had het tot dan toe ononverwinnelijk geachte en meest noordelijk gelegen bolwerk van Filips IV en landvoogdes Isabella aan het grondgebied van de Republiek toegevoegd, waardoor het platteland van Brabant 'open' lag tot aan Brussel en Antwerpen. In de noordelijke provincies werd door de aanhangers van de kostbare militaire acties de overwinning gevierd en gememooreerd dat de bedreiging voorlopig was afgewend. De politieke voorspoed vertaalde zich in een bloei van de literatuur. Talloze lofdichten op de daden van de prins van Oranje als kapitein-generaal zagen het licht. Volgens een schatting van Worp verschenen er in totaal wel 150 vreugdezangen, epen en vertoningen; Te Winkel noemt uit de periode 1629-1630 een flink aantal 'triumphdichten', 'danckseg-

ginghen' en 'trompets-gheklancken' van Amsterdam tot Middelburg.² Onder deze teksten is de heldinnenbrief van Barlaeus.

De dichter Casper van Baerle ofwel Caspar Barlaeus, die eerder vanwege zijn remonstrantse sympathieën was ontslagen als hoogleraar filosofie aan de Leidse universiteit, op dat moment privatdocent in Leiden en weldra hoogle-raar filosofie in Amsterdam, was een van de ruim honderd auteurs die de militaire successen van Frederik Hendrik in verzen hebben vereeuwigd. Als bekende Neolatinse (en Nederlandstalige) dichter bezong Barlaeus ook heldenda-den zoals de verovering van de Zilvervloot door Piet Hein in 'De Bataafse Argo' (*Argo Batava*, 1628). Zijn heldinnenbrief op naam van Amalia van Solms dichtte hij tegelijkertijd met het grote project waaraan hij in de zomer van 1629 werkte, het epos dat in begin november in Leiden bij Govert Basson verscheen als 'Het beleg van 's-Hertogenbosch' (*Sylvae-Ducis obsidio*). Dit 1019-regelige helden-dicht is een indrukwekkende beschrijving van de krijgsverrichtingen van de prins in het moerassige gebied rond de belegerde stad. Het is een van de op-merkelijkste teksten in de rij gedichten over het beleg.³ In deze uitgave staat op de laatste bladzijden, te midden van enkele andere teksten van Barlaeus' hand, de 184-regelige heldinnenbrief.

De titel van de brief luidt in Nederlandse vertaling: 'Brief van Amalia aan haar echtgenoot Frederik Hendrik, die nogal roekeloos vlak onder de muren van 's-Hertogenbosch strijd levert'.⁴ Dit wil zeggen dat het fictieve tijdstip van het briefschrijven tijdens het beleg valt dat de prinses van dichtbij heeft meege-maakt. Amalia van Solms bracht de zomer van 1629 namelijk met haar hof-houding door in kasteel Buren, het zomerverblijf van de Oranjes midden in de Betuwe in het land van de Linge ten noorden van Maas en Waal, net buiten de wallen van het stadje Buren. Niet verder dan een dagtocht van het belegerde 's-Hertogenbosch af zal er zelfs wel iets te horen zijn geweest van de ontploffin-gen en ruim achtentwintig duizend kanonschoten die op de muren van de stad en de drie omringende forten zouden zijn afgevuurd.⁵ Wanneer de fictieve Amaliafiguur dus in het begin van haar brief schrijft over het geluid van 'het woeste kanon' dat 'op de belegerde huizen' beukt, raakt de fictie vermoedelijk vermengd met de 'feiten'.

Barlaeus zelf bevond zich veel verder weg van het krijgsgewoel, in het veili-ge Holland. Ondanks deze afstand had hij de militaire gegevens ten behoeve van zijn literaire werk uit de eerste hand omdat hij druk correspondentie voer-de met Constantijn Huygens, de vriend die hem enkele jaren eerder aan het hof had geïntroduceerd en die nu als secretaris van Frederik Hendrik ter plekke

aanwezig was en menigeen schriftelijk op de hoogte hield van de activiteiten van de prins als kapitein-generaal van het Staatse leger. Huygens moest ook reageren op de vele klachten over het risicovolle gedrag van de prins, die zich graag in de voorhoede van de strijd begaf. Waarschijnlijk is Barlaeus zo op het idee gekomen voor zijn brief van Amalia aan Frederik Hendrik, van wie al in de titel wordt gezegd dat hij *audacius* (dus ‘nogal roekeloos’, veel te dapper, *audax*) ‘vlak onder de muren van ’s-Hertogenbosch strijd levert’.

Dit is de eerste heldinnenbrief waarbij authentieke documenten kunnen worden betrokken uit de tijd van het ontstaan van de tekst. Zo zou Frederik Hendrik zich volgens een brief van de Staten-Generaal d.d. 2 juli 1629 tijdens zijn inspectieronden ophouden ‘ter plaetsen daer het meeste perijckel ende gevaer is’ en beter op ‘de conservatie’ van ‘syn Persoon’ moeten letten,⁶ en zo zou ook de bestaande persoon achter de fictieve schrijfster, Amalia van Solms, in een briefverstuurd vanuit Buren aan Huygens d.d. 4 juli 1629 haar zorgen uiten over de gezondheid van ‘Monsieur le Prince’ waarover ze zich voortdurend zorgen maakt, ‘de coy je suis tousjour en peine’.⁷

Ook is het de eerste keer dat er meer gegevens bewaard zijn over de manier waarop de auteur met zijn heldinnenbrief omsprong. Zo moesten de ‘versjes’ (*versiculi*) zoals Barlaeus de Amaliabrief noemde die hij in een brief d.d. 3 juli 1629 aan Huygens had toevertrouwd, door zijn vrienden worden gecensureerd en ontdaan van uitspraken van de schrijfster die het hof onwelgevallig zouden kunnen zijn.⁸ Heeft Barlaeus niet alleen achteraf, maar ook tijdens het dichten rekening gehouden met lezers aan het hof en zo ja op welke punten?

De vragen die in dit hoofdstuk aan de tekst van Barlaeus’ brief worden gesteld gaan over de vermenging van fictie en ‘feiten’. De eerste en belangrijkste vraag betreft het *imitatio-procédé*: in hoeverre heeft de dichter zich bij de karakteruitbeelding van tijdgenote Amalia van Solms laten leiden door de genreconventies en de literaire traditie? De tweede vraag betreft de verhouding tot de actualiteit: de uitbeelding van het beleg, de rol van Frederik Hendrik daarin, de levensomstandigheden van de prinses (voor zover die althans bekend waren) en daarmee het retorische doel van de brief. Onderzoek moet duidelijk maken waar Barlaeus uit de literaire traditie heeft ‘gecteerd’ en op welke punten hij er vanaf is afgeweken. Vergelijkingen met beschrijvingen van het beleg van Den Bosch moeten uitwijzen welke gegevens er voor de Amaliabrief zijn geselecteerd. Retorische analyse van de tekst moet aangeven waar het de dichter ‘achter’ de woorden van zijn fictieve schrijfster om te doen is geweest.

In de slotparagraaf over de navolging wordt uiteengezet welke opschudding de Amaliabrief teweeg heeft gebracht in de literaire kringen rond het prinselijk paar. De ‘versjes’ moesten volgens Barlaeus niet alleen worden gecensureerd maar ook worden vertaald. Op die manier konden ze namelijk aan Frederik Hendrik zelf worden voorgelezen.⁹ Binnen het jaar verschenen er inderdaad Nederlandse vertalingen-bewerkingen, maar bovendien ook antwoordbrieven aan Amalia uit naam van Frederik Hendrik, zowel in het Neolatijn als in het Nederlands. In enkele gevallen zijn deze teksten als pamflet gedrukt en verspreid. Barlaeus had een kleine literaire rage op gang gebracht waaraan diverse bekende en minder gekende dichters hebben deelgenomen, zowel Constantijn Huygens, Jacob Westerbaen, Petrus Scriverius en P.C. Hooft, als George Doublet, Cornelis Keyser en Petrus Stratenus. De Neolatijnse en Nederlandstalige teksttradities lopen in dit hoofdstuk volledig door elkaar.

De uitbeelding van Amalia van Solms, een Ovidiaanse heldin in een Hollands decor

Barlaeus’ heldinnenbrief opent met het dringende verzoek van Amalia aan Frederik Hendrik om de belegering een ogenblik te staken zodat hij haar waar-schuwende woorden kan lezen. Daarop volgt een ‘schilderij’ van de schrijvende prinses, troostend te midden van haar huilende kinderen, zoon Willem (1626) en dochter Louise Henriëtte (1627), die hun vader missen. Een vertaling van de eerste zestien verzen:

Brief van Amalia aan haar echtgenoot Frederik Hendrik, die nogal roekeloos vlak onder de muren van ’s-Hertogenbosch strijd levert

Als u een moment hebt en er even geen soldaat rond de tenten
met barbaarse geluiden op de rauwe trompet blaast,
en u even niet midden tussen de eskaders, de loopgraven en de kogels
strijdlustig paradeert, met bloed besmeurd,
lees dan deze regels van uw verontruste echtgenote (als ik dat zo mag schrijven),
de droevige woorden van uw Amalia.
Geef opdracht de wapenen te laten zwijgen wanneer u mijn brief leest,
en het woeste kanon niet op de belegerde huizen te laten beuken.

Ikzelf en uw zoon (geliefkoosde woorden) zijn hopelijk
een korte opschorting van de strijd waard.
Terwijl ik dit schrijven de letters over het papier snellen,
huilt de kleine Louise bij mijn gehaaste hand.
En de jonge Oranje, die op uw plek in het bed ligt,
roept om zijn afwezige vader die hij alsmaar niet ziet.
En nu geeft de een, dan weer de ander, hangend aan mijn armen,
een reeks kusjes aan hun moeder, maar geen een aan u.¹⁰

Het motief van Amalia als bezorgde moeder met treurend kind bestond al in de literaire traditie, namelijk bij Joost van den Vondel. In het jaar van haar huwelijk in 1625 had hij haar nog aangeduid als ‘princelijcke bruydt’ met lelieblanke wangen¹¹ en als de ‘Venus van Den Haag’.¹² Maar twee jaar later werd ze in zijn be-roemde heldenzang *Verovering van Grol* geportretteerd als de echtgenote thuis, wachtend, bezorgd, wenend, en met kind op schoot terwijl Frederik Hendrik de stad Groenlo belegert (vss. 669-714). Zo vaak als het land door hevige regenval onderloopt, zo vaak verdrinkt haar hart in tranen. ‘Geen lachen lust haer’ en ‘sy reckt de tijdt’. Ze neemt troostend Willem op haar schoot en richt een klacht tot het ‘onnoosel wicht’. Een fragment uit Vondels epos van 1627:

Geen lachen lust haer, schoonse wat verquickt na’et quynen.
Vindse yet behaeghelijcx, soo moetse sich verpynen: [zich dwingen tot het genot ervan]
Sy reckt de tijdt, sij sucht, ’t verlangen is te groot:
Dan neemtse Willem eens op haeren swangren schoot,
En om den vader, die te velde leyd, beladen [bekommerd],
Soo soeckt sij in den soon haer’ minne te versaden,
En klaeght: onnoosel wicht, hoe luttel dencktge het naer: [hoe weinig besefje het]
Och die eens weten moght hoe ’t met uw’ vader waer: [...]
In oorloogh keert een’ uur triomf in nederlaegh.¹³

De uitbeelding van moeder-Amalia-met-kind was dus al literair verankerd. Het is aannemelijk dat Barlaeus in het begin van zijn heldinnenbrief naar Vondel verwijst.

Een tweede parallelplaats voor het begin van de Amaliabrief is te vinden bij Daniel Heinsius in diens ‘Andromache aan Hector’, de Neolatijnse brief *Andromache Hectori* uit 1603 die in hoofdstuk vier aan de orde is geweest. De suggestie van een verband tussen de uitbeeldingen van Andromache en Amalia is al eer-

der in de vakliteratuur gedaan.¹⁴ Bij Heinsius is het dringende verzoek van de schrijfster terug te vinden om een pauze in te lassen om haar waarschuwingen te lezen, en ook bij hem wordt een zoontje dat zijn vader mist ten tonele gevoerd. Een vertaling van de betreffende versregels van Heinsius' heldinnen-brief uit 1603 luidt:

Andromache aan Hector

Luister, zoon van Priamus, of nu het woeste kamp u ophoudt,
of de speer van Pelion u zoveel zorgen baart,
luister, en laat het u niet spijten de helmband
met vaardige hand te hebben losgemaakt in uw haast,
en laat, wanneer u de weinige adviezen van mijn waarschuwend schrijftablet bekijkt,
de dag niet door bloed zijn bezoedeld.

[...]

De praatgrage zoon van Hector, weggezonden uit het paleis van Priamus,
komt aan om zijn moeder te omhelzen, [...]

Hij dringt aan, en de ongelukkige probeert alles van u te weten te komen
en hij vraagt naar uw komst.¹⁵

Barlaeus ontleent weliswaar niet letterlijk aan zijn beroemde voorgangers Vondel en Heinsius, maar de overeenkomsten zijn zo duidelijk dat het aannemelijk is dat er in het begin van de Amaliabrief op de bestaande uitbeeldingen van Amalia van Solms en van Andromache is gevarieerd. Dat waren modellen waarmee men aan het hof voor de dag kon komen. Vondel had met zijn *Verovering van Grol* in brede kring literaire erkenning gekregen. Het motief van Amalia als moederfiguur is door Barlaeus in disticha uitgedrukt waarbij het inmiddels in het stadhoudelijk gezin geboren meisje, Louise Henriëtte (1627), een plaats krijgt in het huiselijke tafereel. Daniel Heinsius was op zijn beurt een autoriteit op het gebied van de Neolatijnse heldinnenbrief. Zijn bijdrage op naam van Andromache beschreef een voorbeeldige liefdesrelatie, ontleend aan Homerus, die niet aanstootgevend was en waarop dus in hofkringen gerust kon worden gezinspeeld; zo had ook Vondel in de *Verovering van Grol* een vergelijking getrokken tussen jonkvrouw Anna van der Nood en Willem van Nassau met de Trojaanse Andromache en Hector.¹⁶ Door Barlaeus' verwijzing naar Heinsius' modelbrief werd Amalia van Solms met de 'modelechtgenote' Andromache geïdentificeerd. Een bijkomende gedachte is dat verwijzing naar het beroemde

Trojaanse huwelijk een associatie oproept met angst voor de dood. Andromache was immers als weduwe achtergebleven nadat Hector in de strijd was gesneuveld; hetzelfde overkwam Anna van der Nood toen Willem van Nassau in het beleg van Groenlo sneuvelde en hetzelfde vreesde Amalia.

Tot nu toe is Ovidius als voorbeeld van Barlaeus' heldinnenbrief op de achtergrond gebleven, maar dat verandert vanaf vers 17. De aandacht is gewekt, de prins zal hopelijk luisteren en nu probeert Amalia hem tot welwillendheid en verandering van zijn gedrag te bewegen. Daartoe dienen onder meer de inktvlekken op het papier, veroorzaakt door de onrust van zoon Willem en de eigen tranen:

Kijk hoever de regel die u als tweede telt, af staat van de eerste
en hij is bedorven door een lelijke vlek.
Daar heeft onze zoon, terwijl ik zat te schrijven, in een plotselinge opwelling
tegen mijn hand gestoten, die toch al beefde uit liefde voor zijn overmoedige vader.
De vochtplekken die u verspreid over het papier ziet
zijn stromen die uit mijn ogen opwelden.
Met deze tranen, deze dauw, breng ik u, grote veldheer, een offer;
dat zijn de beloningen die ik zend voor uw strijd.
Wanneer u hiermee besprenkeld bent, zult u zich misschien terughoudender
naar de vijand begeven en zal uw onverschrokken hoofd niet naar oorlog staan.

(v. 17-26)¹⁷

De vlekken zijn herkenbare motieven uit de *Heroides*. Ook de tranen van heldin Briseïs (*Heroides* 3) veroorzaakten vieze plekken op het papier en de zwaar bestrafte Canace (*Heroides* 11) had zelfs met bloed gemorst zodat de letters totaal waren vervaagd. Bij Ovidius' voorganger Propertius (*Arethusa* aan *Lycotas*) komt het gecombineerde motief voor van de regels die zijn vervaagd door tranen en van de letters die onleesbaar zijn door een beverig handschrift.¹⁸ Bij Barlaeus wordt zoon Willem erbij betrokken. De jongen laat zijn onrust merken door zijn moeders hand aan te stoten en tegelijk stromen Amalia's tranen overvloedig over het papier. De opmerking over het bewegen van de jonge Willem sluit overigens mooi aan bij de laatste versregels van het epos 'Het beleg van 's-Hertogenbosch' dat aan de heldinnenbrief voorafgaat: 'Moge uw zoon opspringen bij de waagstukken van zijn vader'.¹⁹

Het initium is geëindigd met de laatste regels van het bovengeciteerde fragment, het verzoek waar alles in de brief om draait: Frederik Hendrik moet zich

‘terughoudender naar de vijand begeven’. Dan volgt vanaf v. 27 de argumentatie, waarin de angst van Amalia een grote rol speelt:

Waar rent u heen, Frederik? Ik hoor dat u zelfs tussen de lansen
en de zwaarden door tot bij de muren komt,
en dat u met veel risico's en gevaren van de onberekenbare Mars
's nachts het vijandelijke kamp nadert.
Als u nog enig respect hebt voor het huwelijk, waarom neemt u dan
welbewust het risico dat ik mijn echtgenoot verlies? (v. 27-32)²⁰

Hoewel er zoals vermeld in 1629 een concrete aanleiding bestond om voor het leven van de prins te vrezen, vormde de angst van Amalia ook een literair motief. Het kwam namelijk al voor in Vondels *Verovering van Grol* (1627), waar de Amaliafiguur bij haar ‘uytverkoren held’ klaagt dat hij de stad Groenlo belegert met te veel gevaar voor eigen leven. Hoe vaak is hij al geen doelwit van vijandelijke aanslagen geweest? Zal zijn roekeloze gedrag hem niet noodlottig worden? Het betreffende fragment uit Vondels epos luidt:

[...] myn uytverkoren held,
Wat isser menigh spits op uwe borst gevelt?
Wat isser schuts gelost? wat snorren 'er al looden,
Om u te leveren aen't koningkrijck der dooden?
Noch was mijn God uw schild, tot 's haeters ongeluck: [tot verderf van de vijand]
Maer dat 's lands yver niet te reuckloos [roekeloos] u verruck [meesleept],
En dieper in't gevaer, dan 't wel uw plicht voeght, dompel:
My dunckt al onder 't volck mort eenigh fremd gemompel.
Soo steentse, en d'oogen staen vol waters t'elckemael;²¹

Ook in oudere Latijnse heldinnenbrieven kwam het motief van de bezorgde echtgenote al voor. Voorbeelden zijn Heinsius' Andromache: ‘Hector, om te beginnen moet u nu ophouden tussen de vijand door te gaan’,²² en Propertius' Arethusa die Lycotas ervan wil weerhouden al te strijdlustig de stad Bactra te belegeren: ‘Ik smeeke u, laat de roem van de belegering van Bactra niet zo zwaar tellen’ [...] ‘wanneer er loden kogels rondgeslingerd worden en de verraderlijke boog pijlen afschiet vanaf vluchtende paarden’.²³ Ook Ovidius' Laodamia (Heroides 13) smeekt haar bruidegom Protesilaus om zijn leven in de oorlog tegen Troje te sparen: ‘Wees op uw hoede voor die Hector, wie dat ook is, als u nog

zorg draagt om mij; [...] en zeg telkens wanneer u zich gereed maakt om te strijden: “Laodamia heeft mij bevolen mijn leven te sparen.””²⁴

Het ziet er tot nu toe naar uit dat Barlaeus de Amaliabrief heeft geënt op enerzijds beroemde Latijnse heldinnenbrieven en anderzijds Vondels Nederlandstalige epos, zonder nieuwe gedachtegangen te introduceren. Dat geldt ook voor dat deel van de argumentatie dat de *conquestio* vormt, de traditionele liefdesklacht die bij Barlaeus een belangrijke plaats inneemt:

Als iets aan Amalia, als haar gezicht en mond u behagen,
 waarom bewerkstelt u dan dat zij bleek is door zo grote vrees?
Als de opgetogen antwoorden u behagen van een welbespraakte echtgenote,
 waarom verlangt u dan dat ik juist door deze ellende ga stamelen?
Als ik nog de stralende schoonheid heb van mijn bloeiende jeugd,
 houdt u dan op zo mijn rimpels te doen toenemen.²⁵ (v. 33-38)

Deze drie disticha vormen een variatie op Barlaeus’ oudtestamentische heldinnenbrieven die hij in een eerdere fase van zijn dichterlijke carrière had gedicht en die beide te vinden zijn in zijn verzamelde *Poemata* (1628).²⁶ Het gaat om een briefwisseling tussen Amnon en zijn halfzus Tamar waarin Tamar het liefdesaanzoek van Amnon afwijst. Eén distichon hieruit was kennelijk ook geschikt voor Amalia (‘Als het uiterlijk van Tamar, als haar gezicht en mond u behagen, waarom wilt u die dan bezoedelen door uw schandelijke wellust?’²⁷), zij het dat de ‘schandelijke wellust’ heeft moeten verdwijnen omdat die natuurlijk niet van toepassing kon worden geacht op de prinselijke verhouding aan het hof. Daarentegen is de zin ‘Als - u behagen’ driemaal met variaties herhaald zodat de welsprekendheid en schoonheid van de Oranjeprinses beter tot uitdrukking komen (zie het citaat boven). Ook verderop in Amalia’s brief zijn zinswendingen uit Barlaeus’ eigen werk te herkennen.²⁸

De klassieke Oudheid vormt weer de basis van het vervolg van de *conquestio*, waarin de barre omstandigheden van de schrijfster worden geamplificeerd. Amalia vertelt hoe ze ronddwaalt aan het hof, treurend en verwaarloosd, afkeurig van fraaie kleding, sieraden, haartooien, de huishouding en flaneren in de stad. Ze wenst niet te genieten nu haar echtgenoot zo veel luxe ontbeert; liever zou ze zijn levensomstandigheden nabootsen:

Het is al zover dat ik de dagen en nachten in onverzorgde kleding doorbreng,
 en dat ik verhard ben, doordat u, mijn man, een harde wapenrusting draagt.

Mijn haar is niet opgemaakt zoals het vroeger was,
 en mijn sierlijke haarband schittert niet zoals het hoort.
 Ik schep geen behagen in mijn kleet dat rijk versierd is met Tyrisch purper,
 noch in de mooie franje die mijn borsten siert.
 Alles verwaarloos ik: mijn kleding, mijn dienstmeisjes en mijn huis,
 en terwijl mijn zorg om u overweldigend is, heb ik geen enkele zorg voor mijzelf.
 De hofdames komen bijeen en terwijl voor u de hemel een en al krijgsgewoel is,
 wensen zij dat mijn lichaam gehuld gaat in fraaie kleding.
 Moet ik dan zorgeloos door het centrum van de stad flaneren,
 en u de hele nacht door een woeste oorlog voeren voor het vaderland?
 En zullen schitterende stenen mijn slapen sieren,
 terwijl een oorlogshelm uw slapen omvat?
 Of zal deze hand het haar kammen terwijl uw hand het zwaard voert?
 Zal ik in luxe baden terwijl mijn prins door zorgen wordt overstelpt? (v. 39-54)²⁹

Deze gehele passage, die de schijn heeft van een persoonlijke ontboezeming, is een toespeling op *Heroides* 13 waar Ovidius in vss. 31-42 de *conquestio* van Laodamia weergeeft. Die pasgetrouwde Griekse vorstin kwijnt onder sobere omstandigheden thuis weg vol vrees voor het roekeloze gedrag van haar strijdende echtgenoot, 'Het is mijn zorg niet meer om mijn haar te laten kammen, en ik wil ook mijn lichaam niet bedekken met een goudgekleurd kledingstuk,' terwijl ze haar verplichtingen als koningin verwaarloost en het koninklijke purper versmaadt.³⁰ Het verwaarloosde uiterlijk van Laodamia en de wanorde aan haar hof zijn door het spel van intertekstualiteit overgedragen op Amalia die daarmee haar literaire opvolgster is, zij het dat Laodamia's klacht op één buitenissig punt niet door Barlaeus kon worden overgenomen; als de Griekse zichzelf in een distichon vergelijkt met een door waarzin gedreven bacchante, dan krijgen deze versregels in het geval van Amalia geen pendant.³¹ Maar de prinses wordt evenals in *Heroides* 13 ('Laodamia, vooruit! Kleet je aan als een vorstin!' ³²) aangespoord door hofdames om weer officieel te functioneren, en evenals in *Heroides* 13 ('Hoe nu? Moet ik kostbare purpergewaden dragen en hij onderwijl in Pergamum het oorlogsgeweld verdragen?' ³³) weigert ze dat te doen. Dezelfde tegenstellingen spelen bij Laodamia en Amalia een rol: het versierde haar tegenover de oorlogshelm en luxe kledij tegenover het harde harnas van de echtgenoot.

Ook het slot van Barlaeus' *conquestio* is een toespeling op Ovidius. Daar verwijst Amalia naar haar treurige bestaan als echtgenote 'zonder man', dus als weduwe. Barlaeus' lezers herkenden hierin de situatie van de Ovidiaanse Lao-

damia die zelf nog niet op de hoogte is van het feit dat zij al weduwe is als zij aan haar bruidegom schrijft, terwijl lezers van de *Ilias* weten dat hij als eerste Griek op het strand van Troje is gesneuveld.³⁴ Het verdriet van de onwetende Laodamia ('Men zal van mij zeggen dat ik uw ontberingen imiteer met mijn verwaarloosde kleding; heel deze oorlogsperiode zal ik in diepe droefheid ondergaan.'³⁵) is op Amalia overgedragen:

Waarom zal ik niet liever de trieste ontberingen van de oorlog imiteren
en weigeren in verzorging al te zeer van u te verschillen?

Ik loop zonder gordel, treurend, als een echtgenote zonder krachten
en misschien zelfs, op het moment dat ik u schrijf, als een echtgenote zonder man.³⁶

(v. 55-58)

Tot zover kan geconcludeerd worden dat Barlaeus zijn karakteruitbeelding van Amalia van Solms aan de literaire traditie heeft ontleend en dus heeft gebaseerd op fictie (zij het dat hij voor de vinding te rade heeft kunnen gaan bij de correspondentie van de prinses met Constantijn Huygens). De Amaliafiguur is dus een spel met intertekstualiteit, opgebouwd uit toespelingen op belangrijke Nederlandstalige en Neolatijnse literatuur. De uitbeelding berust zowel op de Amaliafiguur in Vondels *Verovering van Grol*, als op de Trojaanse Andromache van Daniel Heinsius, de Romeinse Arethusa van Propertius, Barlaeus' eigen oudtestamentische figuur Tamar en de Griekse Laodamia van Ovidius; de laatste heeft zelfs de gehele beschrijving van het verwaarloosde uiterlijk van Amalia geïnspireerd.

De modellering van zijn schrijfster naar klassieke voorbeelden wijst Barlaeus overigens zelf in het slot van de *conquestio* aan. In de vss. 61-76 vergelijkt Amalia haar situatie namelijk met elf Ovidiaanse heldinnen: 'Nu al ben ik een Penelope, nu al een Phyllis zonder echtgenoot,' roept ze uit, 'en ik, ellendige, klaag zoals Phaëdra tegen Hippolytus.'³⁷ Haar echtgenoot valt geen schaamteloosheid of trouweloosheid te verwijten zoals Oenone, Hypsipyle en Dido dat deden, maar ze kan hem wel voor zichzelf opeisen in navolging van Hermione en Ariadne hoewel 'de jaloerse oorlog' (*invida bella*) dat verhindert en Frederik Hendrik toch liever de wapenen zoekt. Ze smeekt hem hetzelfde medelijden te betonen dat Hypermnestra opbracht voor haar bedreigde bruidegom en kondigt aan haar liefde niet te verzwijgen zoals Helena deed: 'Die dochter van Tyn-dareus verborg haar liefde voor Paris. Ik niet! Mijn liefde schreeuwt openlijk uit wat ik vrees.'³⁸ Met een woordspeling op Hero en Leander (respectievelijk af-

komstig uit Sestus en Abydus) wordt deze literaire huldeblijk aan de *Heroides* besloten:

Sestus schrijft aan Abydus om op te passen voor de golven.

Den Haag vraagt u om verder weg te blijven van de muren. (v. 75-76)³⁹

Het valt op dat Barlaeus zijn schrijfster 'Den Haag' noemt in plaats van 'Buren' waar de prinses op dat moment in werkelijkheid verbleef. Daaruit blijkt het fictieve gehalte van de karakteruitbeelding.

De uitbeelding van het beleg van 's-Hertogenbosch, speelveld voor Frederik Hendrik

Op Amalia's herhaalde verzoek aan Frederik Hendrik in v. 76 om 'weg te blijven van de muren' volgt het tweede deel van argumentatie in de vss. 77-174. Ook dit deel van de brief is een variatie op Ovidius, namelijk een amplificatie van de raadgevingen van Laodamia (*Heroides* 13, 65-84) die haar man Protesilaus probeert te overtuigen van de noodzaak dat hij de dagelijkse praktijk van het vechten in de Trojaanse Oorlog moet overlaten aan de aangewezen persoon daarvoor, aanvoerder Menelaus: 'Laat Menelaus vechten en zich op de vijand storten: een echtgenote hoort door haar man bevrijd te worden van de vijanden. U heeft een andere taak: u moet vechten om in leven te blijven, zodat u kunt terugkeren in de trouwe armen van uw meesteres.'⁴⁰

Op haar beurt heeft de Amaliafiguur een kleine honderd versregels nodig voor haar adviezen, 'Zolang het kan, wens ik mijn man raad te geven' (v. 78).⁴¹ De hoofdzaak van het betoog is dat Frederik Hendrik buiten schot blijft en zich uitsluitend op afstand met leiding geven bezighoudt: 'Veldheren zijn er niet op getraind om te strijden, maar om bevel te voeren. U heeft niet de rol van soldaat, maar van bevelhebber.'⁴² De dagelijkse praktijk van het vechten moet de prins overlaten aan de soldaten die daar de aangewezen figuren voor zijn: 'De jonge mannen onderscheiden zich in de oorlog en de moedige wapens, het legerkamp en de aanvoerders richten zich naar uw bevelen.'⁴³

Op dergelijke momenten, tijdens de beschrijvingen van de uiteenlopende taken die volgens Amalia door de bevelhebber en de soldaten moeten worden verricht, maakt Barlaeus gebruik van de militaire informatie die hij verzamelde voor zijn epos 'Het beleg van 's-Hertogenbosch' (1629). Zo laat hij de schrijf-

ster het leger van tienduizenden huurlingen met al hun kwaliteiten opsommen om Frederik Hendrik ervan de overtuigen dat hij het oprukken naar de verdedigingswallen, het klimmen op de muren en het desnoods sneuvelen gerust aan hen kon toevertrouwen. Aan deze troepen, huurlingen uit de Nederlanden en regimenten Schotten, Walen, Duitsers, Fransen en Engelsen zoals die ook door onder meer Vondel en Bor worden genoemd,⁴⁴ voegt Amalia nog de Centraal-Europese Raetiërs met broekpakken toe:

De dappere Britten brengen op bevel hun zwaarden in orde
evenals de Fransen, die door hun eigen strijdlust tot de wapenen worden gedreven.
Present staan de onverschrokken Schotten, een krijgshaftige naam.
Present staat uw Nederlander, met onbevreesd hart.
De Raetiërs zijn er, hun hele lichaam in een broek gehuld,
de slagorden die gestuurd zijn vanaf de toppen van de Alpen.
Laat hen in stilte gangen graven naar de wallen,
en laat hen de stadsmuren aanvallen en zich op de gevreesde plaatsen staande
houden of vallen. (v. 99-106)⁴⁵

De brief wil met dergelijke passages de suggestie wekken goed gedocumenteerd te zijn. Er valt zelfs een bepaald moment in het beleg aan te wijzen waarop de Amaliafiguur haar brief zou hebben 'geschreven'. Uit de vss. 161-172 blijkt namelijk dat het beleg nog verkeert in de voorbereidende fase, hoewel er al veel van het zware werk voor de verdediging en de drooglegging van het moeras is verricht. De prins heeft de soldaten en boeren aangevoerd bij het aanleggen van een ring van verdedigingswerken met een omsingelingsgordel van elf uren gaans, waarop batterijen van naar buiten gerichte kanonnen en mortieren waren geplaatst om een eventueel ontzettingsleger af te kunnen weren, en met een binnenste ring, de contravallatielinie: 'Kijk, uw bolwerk ligt veilig door eromheen aangelegde wallen' (v. 161).⁴⁶ Om de buitenste belegeringsring te sluiten hadden honderden Gelderse en speciaal daarvoor uit Holland afkomstige boeren samengewerkt aan de aanleg van de Hollandse dijk, die met een lengte van anderhalve kilometer dwars door het waterige land liep; er waren door paardenkracht aangedreven molens gebouwd om het moerasige gebied om de stadswal droog te kunnen malen en op 25 mei was het moeraswater weggepompt: 'weer een ander laat de gevaarlijke wateren wegvloeien' (v. 164).⁴⁷ De aanleg van loopgraven richting de stad en de forten om de stad zowel bovengronds als ondergronds te naderen was ook al bijna af-

gerond: 'daar dringt men door in de ingewanden der aarde' (v. 163b).⁴⁸ Uit de vss. 171-72 blijken ook de Dommel en de Aa al te zijn afgedamd en omgeleid, 'u legt hele rivieren om', handelingen die Frederik Hendrik in de tweede helft van mei en waarschijnlijk de eerste helft van juni had laten verrichten.⁴⁹

Kortom, in de Amaliabrief zijn alle activiteiten tot in juni te herkennen. Het is zelfs al zover dat de aanvallen op de muren zijn begonnen, wat met veel lawaai van beschietingen gepaard moet zijn gegaan zoals al aan het begin van de brief duidelijk werd: 'Geef opdracht de wapenen te laten zwijgen wanneer u mijn brief leest, en het woeste kanon niet op de belegerde huizen te laten beuken' (v. 7-8). Al met al is de eindtermijn 3 juli, want op die dag blijkt Barlaeus de Amaliabrief zelf per post te hebben verzonden als bijlage bij zijn brief d.d. 3 juli aan Constantijn Huygens.⁵⁰

Dit alles betekent dat Barlaeus voor zijn heldinnenbrief een vroege fase in de belegering heeft gekozen en niet, zoals voor zijn grote epos 'Het beleg van 's-Hertogenbosch', het hele verloop vanaf 30 april tot 14 september met bijvoorbeeld het opblazen van de Spaanse forten Isabella en St. Anthonie (18 en 19 juli) en de verovering van Wezel waar de Spaanse voorraden lagen opgeslagen (in de nacht van 18 op 19 augustus) en met als hoogtepunt de roemvolle intocht in Den Bosch langs de ingestorte muren: 'De poorten zwaaien wijd open en de burcht is voor de Hoogmogende Heren en voor de Nassauer toegankelijk.'⁵¹ Voor de Amaliabrief heeft Barlaeus de genreconventies voor de heldinnenbrief gevolgd en de omstandigheden van de schrijfster zo zwart mogelijk afgeschilderd door het eventuele succes van de belegering in het ongewisse te laten. Het thema van de brief, de vrees van Amalia voor de roekeloosheid (*audacia*) van de prins, kon zo ten volle tot zijn recht komen.

Lof op de stadhouder in een heldinnenbrief

Er zijn talloze aanwijzingen dat ook in werkelijkheid in de zomer van 1629 het gerucht ging dat de prins tijdens zijn vele inspectietochten gevaar liep omdat hij persoonlijk bij alle krijgsverrichtingen aanwezig wenste te zijn zonder rekening te houden met de gevaren. Dat was trouwens het geval bij elke campagne die Frederik Hendrik aanvoerde. Poelhekke (1978) is ervan overtuigd dat de geringe zorg van de prins voor eigen lijfsbehoud 'alom in den lande gesprekstof' opleverde, vooral ook omdat de veldheer als herkenningsteken voor zijn man-

schappen een hoed met een bos witte veren droeg en daarmee een schietschijf voor de vijand vormde.⁵² P.C. Hooft had dit gevaar van de witte verenbos in zijn *Klaghte der Prinsesse van Oranjen* (1630, v. 55-56) expliciet genoemd toen hij prinses Amalia bij elke afgeschoten kanonskogel liet denken: 'op 't hooft met witte veeren,/was dat gemunt.' Bor (1630) is een van degenen die vermelden dat de prins zelden in kasteel Maurik verbleef waar hij was ingekwartierd, maar van alles op de hoogte wilde blijven en te voet of te paard om de vesting heen trok om te inspecteren en aan te moedigen.⁵³ Soms leverde dit gedrag reëel gevaar op, zoals op 9 juni: 'De Prince van Oraengien leggende inde Aprochen, by den Ingenieur Parceval, wert een Cogel op een hantbreet na by 'thooft gheschoten.'⁵⁴ Nu heeft Bor zich wellicht te veel laten meeslepen door zijn bewondering voor de prins, maar ook anderen hielden er rekening mee dat de kapitein-generaal op deze manier voor de Republiek verloren kon gaan. Volgens historischrijver Lieuwe van Aitzema (*Saken van Staet en Oôrlogh* dl. 1, 1669) hebben de Staten-Generaal op 2 juli een brief tot Frederik Hendrik gericht met de mededeling dat zij 'niet sonder groote becommernisse verstaen' hebben dat de prins zich ter inspectie openlijk vertoont op plaatsen waar het grootste gevaar heerst, en dat zij hem nadrukkelijk verzoeken op 'de conservatie' van 'syn Persoon' te letten omdat het welzijn van 'desen Staet' van zijn leven afhangt, en voorts in overweging te nemen de inspecties voortaan over te laten aan 'een vertrouwt ende ervaeren militair Officier'.⁵⁵ Dat de prins de in het leger aanwezige gecommitteerden van de Staten beleefd antwoordde dat het allemaal wel meeviel en dat hij de inspecties (in de woorden van Van Aitzema) 'op rapport van anderen niet en konde laten staen' en dat hij zichzelf bovendien helemaal niet zo zeer 'hazardeerde, als er wel geseydt wierdt', zal de bezorgdheid niet hebben weggenomen.⁵⁶

Het is duidelijk dat de roekeloosheid van Frederik Hendrik waarover de Amaliafiguur in haar brief klaagt is gebaseerd op de realiteit of in elk geval op wat tijdgenoten als werkelijkheid hebben ervaren. Ook het advies van de schrijfster om het gevaarlijke werk over te laten aan mannen die daarvoor bestemd zijn blijkt een feitelijke aanleiding te hebben gehad; de Staten-Generaal stelden in hun brief althans 'een vertrouwt ende ervaeren militair Officier' voor. Dreiging na dreiging had zich in de junimaand dan ook opgestapeld. Op 18 juni verloor de Republiek Piet Hein, die misschien nog wel met de arm om de schouders van Frederik Hendrik afscheid van hem had genomen op het Binnenhof.⁵⁷ Het verhaal moet van mond tot mond zijn gegaan, hoe de admiraal-luitenant-generaal zich tijdens de achtervolging van drie Duinkerkers openlijk

bovendeks vertoond had en met een kanonskogel door zijn schouder was geschoten. Ook rond Den Bosch nam de spanning toe. Gouverneur Grobben-donck had na wekenlang aandringen bij de landvoogdes in Brussel versterking gekregen in de vorm van een ontzettingsleger onder leiding van graaf Hendrik van den Bergh. Die ondernam in de nacht van 26 juni een aanval op de belegeraars en hoewel hij zich tegen de morgen moest terugtrekken en binnen de verdedigingslinie het graafwerk ongehinderd voort kon gaan, vonden er vanaf toen regelmatig schermutselingen plaats tussen het Staatse leger en de soldaten van de graaf.

Als de ‘echte’ Amalia van Solms in deze weken geen angst had laten doorschemeren, had de heldinnenbrief uit haar naam weinig historische grond gehad. Maar zij was evenzeer bezorgd. Dat blijkt althans uit haar correspondentie met Constantijn Huygens aan wie zij in een brief d.d. 4 juli, verstuurd vanuit Buren en gesteld in de gebruikelijke hoftaal het Frans, na een beleefd bedankje voor de nieuwsberichten over het Staatse leger (‘Je vous remercie bien fort que vous me mandes les noules [nouvelles] de nostre armmée’), haar hoop uitsprekt dat de secretaris haar van meer nieuws kan voorzien en vooral van goede berichten over de gezondheid van ‘Monsieur le Prince’ waarover ze zich voortdurend zorgen maakt. Ze hoopt ook dat God haar echtgenoot zal beschermen (‘J’espere que dieu le conserviera’) en hem de kracht zal geven die nodig is. Het eventuele vertrek van het leger van graaf Hendrik van den Bergh wil ze zo snel mogelijk weten.⁵⁸

Angst alom dus, maar toch ging menige waarschuwing aan het adres van de prins tegelijkertijd gepaard met trots op de kapitein-generaal die overal te paard aanwezig was, die het inspectiewerk zelf ter hand nam en de soldaten en boeren aanvuurde. In een adem vertelt bewonderaar Bor ‘Sijn Excellentie liet sich met goede couragie over al vinden, dan inde loopgraven, dan opte BATTERYEN, animerende ’t volck ende d’arbeyders’, en dat dit eigenlijk allemaal te gevaarlijk was: ‘ende [de prins] pericliteerde sijn selve dickwils al te lichtelijck ende te veele’.⁵⁹ Ook Vondel vertoont deze beide emoties in zijn *Zegesang* (1629) ter ere van Frederik Hendrik als ‘Boschdwinger’, overwinnaar van Den Bosch. De prins strijdt volgens hem te midden van de soldaten aan de spits van het leger en in de loopgraven, overgeleverd aan ‘klingen kloot [kanonskogel]’ in de veronderstelling dat hij de onkwetsbaarheid van Achilles bezit. Toch is dit het gedrag dat Frederik Hendrik volgens Vondel niet alleen de ‘herder’ van Holland maakt, maar ook ‘Hollands Hercules en held’ en zelfs de oppergod (‘Delfsche blixendraeger’) Jupiter.⁶⁰

Dezelfde combinatie van trots en angst is te vinden in de woorden van de fictieve schrijfster Amalia. Daar worden het gedrag en de persoon van Frederik Hendrik afgekeurd maar evengoed geprezen. Dit verheerlijken van zijn persoon gebeurt met behulp van elementen uit de loftopiek. Geheel volgens de regels van de retorica⁶¹ is er om te beginnen de lof op de afkomst van de prins wiens familie bestaat uit strijders voor de vrijheid:

Zeldzaam zijn de leiders met de naam Oranje.

Laten de talrijke treurige begrafenissen van uw geslacht voldoende zijn

en al die brandstapels van Nassaus die de Nederlanden glans geven.

Wij hebben genoeg offers aan koning Filips gebracht; met dat bloed

hebben we geboet voor het breken van Spaanse macht. (v. 110-114)⁶²

Dan volgen zijn macht, invloed en dapperheid. Wat de eerste twee kwaliteiten betreft: van Frederik Hendrik hangt de toekomst af van de hele Republiek, 'Het is het beste voor uw vaderland, uw kinderschaar en voor mij dat u in leven blijft en dat u uitsluitend veldheren voortbrengt' (v. 115-16).⁶³ De dapperheid van de prins blijkt uit de volgende versregels waarin Amalia vergelijkingen trekt tussen Frederik Hendrik en dappere krijgsheren uit de geschiedenis (v. 117-160). De bedoeling van deze exempla is om de prins met voorbeelden van verstandige mannen aan te sporen en met onverstandigen af te schrikken, maar in beide gevallen geldt dat het argumenten *a simili* zijn en dat de prins wordt vergeleken met de grote mannen der aarde. Eerst met bekende veldheren uit de klassieke Oudheid: met Scipio Africanus, de bedwinger van het hoge Carthago die liever onderhandelde dan zelf streed,⁶⁴ met de Decii die vrijwillig sneuvelden en Atilius Regulus die zijn leven gaf voor Rome,⁶⁵ met helden uit de Trojaanse Oorlog zoals de vechtjassen Hector, Achilles en Ajax en de sluwe Odysseus, 'Ajax, de zoon van Telamon, streed met de vuist, maar Odysseus met woorden en de buit was voorbehouden aan de man die wist te overtuigen.'⁶⁶ Daarop volgen twee aanvoerders uit recentere tijd. Eerst Gustaaf II van Zweden die weliswaar een woeste strijder is maar dat niet kan helpen omdat hij in het Noorden woont 'en de Grote Beer bezit van hem heeft genomen' terwijl de Hollanders (*Batavi*) zachter zijn, 'Delft heeft u voortgebracht ver van de ijzige noordpool'.⁶⁷ Ten slotte vergelijkt Amalia de prins met zijn eigen vader, Willem van Oranje, die nog altijd om zijn kwaliteiten als bevelhebber wordt geprezen, 'maar hij dirigeerde dan ook de oorlogen en de wapenen alleen door middel van zijn bevelen.'⁶⁸

De 'lofrede' op Frederik Hendrik wordt besloten met een uitweiding (v. 161-74) over de kwaliteiten van de prins als bevelhebber, wiens persoon het onmisbare en onvervangbare middelpunt vormt van de hele onderneming: 'Wat anderen overwinnen is uw overwinning. U vernietigt als overwinnaar de muren; u bent degene die het grote werk op zijn naam krijgt' en 'Alles hebben wij te danken aan het hoofd.'⁶⁹ Amalia probeert aan te tonen dat alle tactische manoeuvres plaats kunnen vinden op bevel en tot eer van haar echtgenoot zonder dat hij er fysiek bij aanwezig hoeft te zijn: hij legt hele rivieren om en bedwingt moerassen door zijn bevelen. Ze beschrijft zijn legerkamp alsof ze het te kent en in deze tekening de punten een voor een aanwijst; op dezelfde manier had Penelope beschreven hoe de Trojaanse oorlog voor de Griekse vrouwen op een tafel werd nagetekend met behulp van een paar druppels wijn (*Heroides* 1: 'Hierlangs stroomde de Simoeis en dit is het Sigeïsche land, dit [...] daar [...] daar [...] hier [...]')⁷⁰ en op dezelfde manier zou Barlaeus de heldendaden van de prins bezingen in zijn grote epos 'Het beleg van 's-Hertogenbosch': 'Hier loopt iemand voorop die een koperen tweesnijdende bijl naar het slagveld draagt, daar slaat een ander met een scherp zwaard. Een derde bedekt zich alsof hij van ijzer is met een onkwetsbaar kuras.'⁷¹ In de Amaliabrief luidt het zo:

Hier volgt een ruiter, daar een infanterist de banieren van Mars.
 Hier bulderen de kanonnen, daar dringt men door tot in de ingewanden der aarde,
 en weer een ander laat de gevaarlijke wateren wegvloeien.
 Hier zit de een op zijn wachtpost, verderop ligt een ander op de uitkijk.
 De een sneuvelt, de ander verwondt een vijand, een derde drijft er een op de vlucht.

(v. 162-166)⁷²

In het bovenstaande is duidelijk geworden dat Barlaeus een opmerkelijke vermenging van genres binnen zijn heldinnenbrief heeft toegepast, met name in de argumentatie. Daar komt een opsomming van de kwaliteiten van Frederik Hendrik voor die veel gemeen heeft met een lofrede, en daarin staat weer een passage die weliswaar haar oorsprong vindt in Ovidius' Penelopebrief, maar een parallel heeft in het heldendicht op het beleg van Den Bosch. Dit alles levert een amalgaam van klacht en lof op die tot nu toe in het genre in de Republiek nog niet was voorgekomen. Het prijzen van de toegesprokene vormde altijd een middel om liefde op te wekken, zoals de Menelausfiguur van P.C. Hooft (ca. 1602) zijn Helena prees om haar uit handen van Paris los te praten. De Amaliafiguur prijst haar echtgenoot, maar vindt dat hij een terughoudender manier

moet vechten, zodat hij past in de eregalerij van verstandige koningen en zijn volk behouden blijft: 'Het volledige welzijn van het vaderland hangt af van de veldheer en niet van een soldaat'.⁷³ Er ligt kortom zoveel nadruk op de kwaliteiten van het leiderschap dat gerust kan worden aangenomen dat het in de Amaliabrief voornamelijk gaat om de uiting van de persoonlijke bewondering van de dichter voor de bevelhebber van het beleg, Frederik Hendrik.

Voor de opbouw van de argumentatie heeft de lof op de prins wel consequenties gehad. De aandacht wordt steeds meer afgeleid van de fictieve schrijfster ten gunste van haar echtgenoot. Zijn kwaliteiten worden benadrukt en niet die van haar. Terwijl hij wordt vergeleken met de grote strijders zoals Scipio, Hector, Achilles, Ajax en Odysseus tot en met koning Gustaaf II en zijn vader Willem van Oranje, komt zij niet verder dan een spiegeling aan de Ovidiaanse heldin Laodamia die beroemd is geworden omdat zij buiten haar weten weduwe werd: 'Hoezeer vrees ik, prins, dat wanneer u als echtgenoot sterft, Laodamia mij haar lotgevallen voorhoudt'.⁷⁴ Enkele traditionele motieven doen nog aan Ovidius en zijn navolgers denken: 'De wonden van u zijn ook die van Louise, ook van Amalia en ook van uw kleine Nassau' en 'Houdt u toch op, dit schrijf ik in tranen, om als aanvoerder blinde wegen in te slaan'.⁷⁵

De peroratie (v. 175-184) vormt een keerpunt voor de Amaliafiguur. Hier erkent de schrijfster dat haar liefde 'misschien op de verkeerde weg is' en ze als vrouw het vaderland zal schaden, 'doordat ik door mijn orders probeer de dienst uit te maken'.⁷⁶ Ze krijgt het inzicht dat ze zich maar beter bij de situatie neer kan leggen, alsof ze deel uitmaakt van een treurspel en zich niet langer tegen haar lot verzet. Opnieuw staan Latijnse heldinnenbrieven model. Voor dit slotgedeelte van de brief was Propertius' heldin Arethusa als voorbeeld maar gedeeltelijk bruikbaar. Zij had er namelijk over gefantaseerd aan de zijde van haar echtgenoot als een soort amazone aan de oorlog deel te nemen, 'Stonden de legerplaatsen maar open voor Romeinse jonge vrouwen!' en zij eiste aan het slot van haar echtgenoot absolute huwelijkstrouw.⁷⁷ Ook de Andromachefiguur van Daniel Heinsius wilde naar de wapenen grijpen en maakte het nog bonter met haar laatste verzoek aan Hector om de oorlog stil te leggen en de strijd als 'liefdeskrijg' voort te zetten in bed.⁷⁸ Maar het belangrijkste model voor Amalia, Ovidius' Laodamia, legde aan het slot van haar brief haar lot in handen van haar echtgenoot, verklaarde zichzelf tot 'trouwe kameraad' (*comes*) en beloofde hem te zullen volgen waarheen hij haar maar riep, hetzij in de dood, hetzij in het leven.⁷⁹ Dit soort gedrag paste blijkbaar beter bij de Amaliafiguur die zich weliswaar evenals Arethusa en Andromache in de strijd wil stor-

ten, maar vooral Laodamia imiteert met het voornemen haar echtgenoot te volgen, desnoods in de dood:

Of anders zal ik me (het enige wat mij rest) in de lansen, de vuurlinie,
het kamp en de loopgraven storten.
Ik zal Oranje volgen, en dan zal ik hem niet verbieden ver door te lopen.
Laat hem, als hij wil, zich in het strijdgewoel begeven.
Dan zal ik sterven op de plaats waar mijn man sterft en de vijand
zal de taak hebben meteen na u ook mij te doden.
Misschien zelfs zal de fortuin of het krijsgebeuren ons de gunst bewijzen
getweeën door één wapen te worden geveld.
Eén bruidsbed deelden wij, eendrachtig waren wij samen,
laat het lot ons toestaan uiteindelijk op één manier te sterven. (v. 175-184)⁸⁰

Conclusies

Dit hoofdstuk was een zoektocht naar de vermenging van fictie en ‘feiten’ in Barlaeus’ Latijnse Amaliabrief. Daarin is een vrouw uitgebeeld die zich in werkelijkheid op dat moment niet ver van het beleg bevond dat in de tekst wordt beschreven. De aanleiding van de brief, de angst van Amalia voor de dood van haar echtgenoot Frederik Hendrik ‘die nogal roekeloos vlak onder de muren van ’s-Hertogenbosch strijd levert’, is ontleend aan de realiteit van de juni-maand en de eerste julidagen van het beleg van ’s-Hertogenbosch waarin de prinses en velen met haar vreesden hun aanvoerder, prins en steun en toeverlaat te verliezen. Toch blijkt de uitbeelding van de prinses ook te berusten op bestaande motieven in de literaire traditie waarin ‘de bezorgde echtgenote’ een grote rol speelt. Het initium met Amalia als moeder-met-kind-op-schoot in Den Haag verwijst naar Vondels epos *Veroovering van Grol* (1627), en de vraag het beleg te willen onderbreken naar Heinsius’ brief van Andromache aan Hector (1603). De tranen en het onduidelijke handschrift variëren op de oudste heldinnenbrief (Propertius’ Arethusa aan Lycotas), terwijl de hele *conquestio* waarin de Amaliafiguur verwaarloosd en doodsbleek aan het hof rondloopt een duidelijke parallel heeft in *Heroides* 13. Deze Ovidiaanse brief blijkt het voorbeeld voor de Amaliabrief te zijn geweest, wat betekent dat de schrijfster grotendeels naar de Griekse Laodamia is gemodelleerd, zij het dat ze er een iets kuisere versie van is geworden (zonder bijvoorbeeld haar man te willen kussen en terug te

verlangen in bed). Laodamia's adviezen aan haar echtgenoot om zich voorzigtiger in de Trojaanse oorlog te begeven, zijn in 1629 overgedragen op Amalia die daarmee in de argumentatie van haar brief Frederik Hendrik adviseert om zich terughoudender, als bevelhebber en niet als gewone soldaat, op te stellen in de strijd. Ook de Ovidiaanse heldin Penelope is als voorbeeld gekozen als de Amaliafiguur de verschillende onderdelen van het beleg tekent met behulp van de 'hier....hier....daar'-constructie die Penelope voor de Trojaanse oorlog had gebruikt.

Aan het slot komt de Amaliafiguur weer als Laodamia naar voren wanneer ze haar lot aanvaardt en zich in de strijd wil begeven om Frederik Hendrik te volgen, desnoods tot in de dood. Amalia is daarmee voorgesteld op een manier die acceptabel was voor hofkringen. Het is alsof Barlaeus de voorschriften van Erasmus (1522) heeft gevolgd om alleen de kuise exemplaren van Ovidius' *Heroides* als navolgenswaardige voorbeelden te gebruiken: Laodamia en Penelope. Alleen deze trouwe echtgenotes die zich bekommeren om hun huwelijk konden in de vroegmoderne tijd nog door de beugel.

Toch is het niet de schrijfster zelf waar het in de Amaliabrief om draait. Anders dan in de *Heroides* en in de traditie van heldinnenbrieven besteedt de heldin geen aandacht aan haar eigen kwaliteiten om zichzelf daarmee des te begeerlijker te maken, maar aan de kwaliteiten van haar man om hem daarmee het ideale bevelhebberschap voor te houden. De lof op Frederik Hendrik staat centraal in Barlaeus' brief, waarin het grootste deel van de argumentatie is besteed aan de voortreffelijke afkomst van de prins en zijn uitstekende persoonlijke eigenschappen. Hij kan bovendien worden vergeleken met de grote aanvoerders uit de wereldgeschiedenis, van de klassieke Oudheid tot zijn eigen familie. Kortom, in handen van Barlaeus heeft de heldinnenbrief een nieuw retorisch doel en dus een nieuwe functie gekregen.

Navolging: de Amaliabrief 'draeft door' t'gansche Landt, ten Hemel toe gepresen'

Niet lang na de verschijning van de Amaliabrief legde Petrus Scriverius, een goede bekende van Barlaeus uit de kring der remonstranten, historieschrijver en pleitbezorger van het Nederlands, de vinger op een zere plek. Hij verklaarde in het opdrachtgedicht van zijn vertaling dat hij het vreemd vond dat de Latijnse brief op naam van Amalia van Solms in het hele land succes had ('Sy draeft

door 'tgansche Landt, ten Hemel toe gepresen'), terwijl de prinses zelf niet wist wat erin stond: 'En ghy weet selve niet wat van u Brief magh wesen, Of watse seggen wil.' Niet dat Scriverius met zijn beleefde opmerking de prinses werkelijk toesprak: de Franstalige Amalia kon immers ook zijn Nederlandse vertaling niet lezen. Maar zijn beschrijving van de impact van de Amaliabrief 'door 'tgansche Landt' is nauwelijks overdreven. Uit een twaalfstal brieven uit de correspondentie tussen Barlaeus, Huygens, Jacob van der Burgh, Johannes Brosterhuis en P.C. Hooft blijkt dat er niet alleen is gesproken over de redactie van de tekst, maar ook over een (Franse) vertaling en een eventuele antwoordbrief uit naam van de prins.⁸¹ De vertaling achtte men nodig om de brief te kunnen voorlezen aan de prins. Over het voorlezen aan de prinses ontbreekt verder elke verwijzing.

Aanvankelijk, nog voor de publicatie, ging de Amaliabrief gepaard met de gebruikelijke bescheidenheidsfrasen. De dichter zelf beschouwde de tekst volgens zijn brief aan Huygens d.d. 3 juli 1629 als eenvoudige 'versjes' (*versiculi* naar Horatius) om de zorgen te verstrooien,⁸² die niet gemaakt waren om ze in druk te laten verschijnen.⁸³ Toch begon de dichterskring onmiddellijk werk te maken van de officiële verschijning. De redactie van de tekst bestond voornamelijk uit censuur. Daarover is alleen bekend dat er al voor het einde van juli bij Van der Burgh en Huygens consensus over een zekere kuising van de tekst bestond en dat hun bevindingen verder mondeling met Barlaeus moesten worden besproken.⁸⁴ In elk geval had Barlaeus 30 juli een verbeterde versie klaar, waarna Huygens op 19 augustus zijn genoegen uitsprak over de wijzigingen en hij verwachtte dat deze versie van de heldinnenbrief veel beter 'in de smaak' zou vallen.⁸⁵

Welke elementen uit de originele versie van de tekst zijn geschrapt is niet bekend. Maar naar aanleiding van het imitatio-procédé dat Barlaeus in zijn brief heeft toegepast kan wel het een en ander worden gesuggereerd. Zo is binnen de geïmiteerde *conquesti*opassage uit de Laodamiabrief (*Heroides* 13) het distichon weggelaten waarin de wanhopige schrijfster wordt vergeleken met een door waanzin gedreven bacchante.⁸⁶ Had Barlaeus deze vergelijking aanvankelijk soms wel gehandhaafd? Ook een mogelijkheid is dat de Amaliabrief oorspronkelijk meer een *liefdesbrief* is geweest. Dit aspect is namelijk in de uiteindelijke versie zwaar onderbelicht gebleven. Voorgangster Laodamia wilde haar echtgenoot graag terug om met hem weer de liefde te bedrijven en daarom mocht hij geen taken uitvoeren als gewone soldaat: 'U heeft een andere taak: u moet vechten om in leven te blijven, zodat u kunt terugkeren in de trouwe armen van uw

meesteres'⁸⁷ (waarbij 'meesteres', *domina*, een erotische betekenis heeft). Ook de schrijfsters Arethusa en Andromache spanden zich in om hun echtgenoten terug te krijgen en in hun bed te ontvangen ('breng, terwijl alle krijg stilligt, de liedeskrijg terug'⁸⁸). Bij de Amaliafiguur is echter het enige bed dat telt het geveesde weduwenbed. Haar liefdesgevoelens ten opzichte van Frederik Hendrik blijven min of meer onuitgesproken; de brief had ook geschreven kunnen worden door een moeder of zus. Voorzichtig kan dan ook worden gesuggereerd dat de veronderstelde wijzigingen door Barlaeus' vrienden – of de zelfcensuur die hij onder het dichten heeft toegepast – hebben geleid tot een zekere verarming van de heldinnenbrief, die aan de andere kant juist iets had gewonnen met de toevoeging van de elementen uit de lofrede en het heldendicht.

Alle reacties die volgden op Barlaeus' oproep om een vertaling of een antwoord te dichten, zijn binnen het kader gebleven van de 'panegyrische' Amaliabrief. Als eerste verscheen midden in de winter, aan het begin van 1630, de Nederlandse versie van de Amaliabrief van de hand van Petrus Scriverius. De tekst verscheen in Leiden bij de boekdrukker Govert Basson als pamflet met een gevarieerde typografie en met mooie versierselen of paramenten:

*Send-Brief ingestelt op de naem van MeVrouwe de Princesse Amalia, als schrijvende aen haeren
Man Frederick Henrick, Prince van Orangien, &c. te dier tijdt als hy hem voor 'sHertogen Bosch al te
seer waeghde.*

In de titel keert het bekende 'al te dappere' (*audacius*) terug en meteen wordt duidelijk gemaakt dat het hier gaat om een fictieve brief van de prinses: een 'Send-Brief ingestelt op de naem van'. Blijkbaar hadden Scriverius en boekdrukker Govert Basson een leespubliek voor ogen dat niet vanzelfsprekend wist wat een heldinnenbrief was, dit in tegenstelling tot Barlaeus' Amaliabrief. De Send-Brief moest dan ook door Scriverius duidelijk worden in- en uitgeleid. Deze parateksten bieden een unieke kans om mee te kijken hoe het genre van de heldinnenbrief aan een Nederlandstalig publiek wordt uitgelegd.

Scriverius opent met een lofdicht van 20 verzen op de 'Gelukkighe ende wijd beroemde' verovering van Den Bosch 'by den Doorluchtigsten Prince van Orangien', waarvan de laatste woorden een gelukwens aan Frederik Hendrik vormen en een aanwijzing dat het pamflet dienst deed als nieuwjaarsuitgave: 'Godt geef hem een goet Iaer, En dat langh leven magh den groten Delvenaer.'⁸⁹ Daarop volgt een opdrachtgedicht van zeven strofen 'Aen Me-Vrouwe de Princesse van Orangien':

Me-Vrou, leest desen Brief, op uwen naem geschreven,
Op uwen naem gedicht, en in het licht gegeven,
Van een, die doen de Prins hem voor den Bos begaf,
Bekommert was met u, en vreesde voor zijn graf.⁹⁰

Aanvankelijk, vervolgt Scriverius, sprak de Amaliabrief Latijn en in die taal schreef de prinses even bevreesd als de heldinnen bij Ovidius ('even als wel-eer Ovidius die geest Princessen schrijven dee'). Het gebruik van het Latijn zorgde er volgens Scriverius echter voor dat Amalia zelf geen kennis kon nemen van de inhoud van deze brief; het was 'vreemt dat diese sent, den inhoud vanden Brief soo lang bleef onbekent'. Maar met de vertaling in dit pamflet kon de prinses eindelijk 'de aerdigheydt' van het spel zien en de 'vryheydt der Poeeten'. Dat Scriverius zelf de vrijheid nam Nederlands te spreken tegen een Franstalige prinses is eigenaardig. Het zou kunnen betekenen dat de dichter zich alleen fictief tot Amalia van Solms richtte:

My docht het reden was, dat ghy oock eens soud weten
De aerdigheydt van dien, en vryheydt der Poeeten;
Die al wat hun van hoogh komt vallen inden sin,
Doen zeggen nae haer [hun] wil der grootster Vrouwen Min.

De ideeën voor heldinnenbrieven komen volgens Scriverius dus bij dichters op in hun geest ('van hoogh' in hun 'sin' vallen), waarna deze dichters volkomen volgens hun eigen 'wil' vorstinnen laten spreken over de liefde. In de Amalia-brief gaat het om de problemen die vrouwen hebben als ze getrouwd zijn met prinsen die hun leven voor het land riskeren en alles in de waagschaal stellen om 'Oorlogs eer'; Scriverius kent met andere woorden aan de thema's van heldinnenbrieven een algemene geldigheid toe:

Leest hoe beswaert het sy te trouwen aen Soldaten,
Aen Princen die haer lijf voor 'tLandt soo willen laten;
En die om Oorlogs eer staegh woelen in het veldt.
Ghy weet selfs hoe een Vrou dan is om 'thert ghestelt.

Over zijn vertaling zegt Scriverius nog met gebruikelijke bescheidenheid dat als hij eventueel 'den sin' van de Amaliabrief niet heeft 'geraect', men moet bedenken dat (met een toespeling op Horatius) 'verlaten [*overgetapte*] wijn ons

niet als d'eerste smaect', dus dat zijn versie, die een vertaling is, minder voorstelt dan het origineel.

Lezing van de tekst van de *Send-Brief* leert dat Scriverius Barlaeus' 184 Latijnse versregels heeft weergegeven in 228 gepaard rijmende alexandrijnen. De Nederlandse versie moest veel verduidelijken en was dan ook doeltaal- en doelcultuurgericht. Passages zijn toegelicht of weggelaten. Voorbeelden hiervan zijn de klassiek-Latijnse namen voor families en volkeren. Waar Barlaeus de *Decii*, *Atilii* en de *Daci* (*Daciërs*) noemde, verklaarde Scriverius met behulp van een toelichting 'Roomsche Helden' en vertaalde hij 't Poolsche heyr'.⁹¹ Op dezelfde manier veranderde 'Peleus' zoon' gewoonweg in 'Achilles' en werd de onheilspellende vergelijking van Amalia met de Ovidiaanse Laodamia met behulp van een aantekening duidelijk gemaakt: 'Protesilaus de man van Laodamia bleef allereerst voor Trojen.'

Zoals gebruikelijk bij vertalingen uit het Latijn is één distichon meestal in vier alexandrijnen weergegeven, omdat het Nederlands meer woorden nodig heeft. Afgezien daarvan breidde Scriverius verhaalelementen ook nog uit met behulp van amplificaties en verwoordde hij andere juist korter door middel van *detraxio*. Zo is de uitvoerige vergelijking die Amalia trekt tussen zichzelf en elf van de Ovidiaanse heldinnen drastisch gereduceerd tot 'Penelope en and're veel Heldinnen', Oenone en Leander.⁹² Bovendien staat er om deze namen toe te lichten in de rechterkantlijn van de tekst in het klein aangetekend: 'De Brieven van dese Heldinnen leest men by den Poeet Ovidius.'

De opvallendste uitbreidingen van Scriverius liggen op het gebied van de mythologische godenwereld en de petrarkistische en maniëristische elementen. De goden Mars en Venus verschijnen ten tonele evenals 'den oorlog' en 'de min', de 'Helden Laurekrans' en het 'lieve Myrtus kruyt' en 'Mars is veeltijds blindt, die sonder oordeel vecht.' (v. 116).⁹³ De stijlfiguren antithese en juxtapositie uit het origineel zijn aangescherpt. De verschillen tussen de levensomstandigheden van Frederik Hendrik en die van Amalia van Solms worden scherper tegenover elkaar gesteld; bij Scriverius is de Amaliafiguur niet alleen armoedig gekleed, ongekapt en onversierd, maar is ze haar welbespraaktheid kwijtgeraakt en met stomheid geslagen:

Mijn milde spraecksamheyd, te vooren onbedwongen,
Belemmert ghy nu heel: mijn tong is als gewrongen:
En daerom (siet) dat lit ter antwoordt soo bereydt,
Nu door bekommering gantsch inder muyten leyt. (v. 37-40)⁹⁴

Waar Barlaeus voorzichtig uitdrukte dat ‘het streven van krijgslieden’ slecht samengaat ‘met dat van minnaars’, ‘Hoe rampzalig is de martiale lauwerkrans vast verbonden met mijn lot’,⁹⁵ maakt Scriverius het aannemelijk dat oorlog altijd elke menselijke liefde in de weg staat:

Hoe qualick zijn verknocht, hoe vreemt aen een gebonden
Den Oorlog en de Min, my beyde toe-gesonden.
Hoe qualick schickt het my! hoe qualick voegt althans
By’t lieve Myrtus kruyt der Helden Laure-crans!
’t Kruyt Myrtus is van outs Venus toegeeygent. (v. 157-60)

De conclusie is dat de Amaliabrief door toedoen van Scriverius geschikt is gemaakt voor een minder geleerd en dus algemener en breder publiek. Er is veel verduidelijkt en op enkele plaatsen is zijn *Send-brief* zelfs voorzien van een beknopte liefdesles. Door al deze aanpassingen heeft de brief van Amalia een algemenere strekking gekregen.

Antwoordbrieven verschenen ook al snel. Huygens zelf heeft al tijdens het beleg een begin met een antwoord gemaakt, maar zijn tekst is door drukke werkzaamheden niet voltooid (*per occupationes imperfecta*). Een fragment van vierentwintig verzen is terechtgekomen in Huygens’ *Momenta desultoria* (1655), zonder dagtekening maar nog voorzien van de plaats ’s-Hertogenbosch.⁹⁶

Wel tot een afgerond resultaat kwam een van Barlaeus’ vroegere Leidse studenten, Jacob Westerbaen, die nog als jonge student aan het Staten-College hand- en spandiensten had verleend aan Barlaeus tijdens de Synode van Dordrecht. Deze Westerbaen, die later nog een belangrijke vertaler-bewerker zou zijn van Ovidius,⁹⁷ dichtte nu, nog in het jaar van het beleg 1629, een Latijns antwoord op de Amaliabrief op naam van de prins. Deze brief werd samen met een Nederlandstalig ‘Antwoordt’ als één pamflet in het licht gebracht door de Haagse drukker Anthony Jansz. Tongerlo in 1630.⁹⁸ Het is mooi uitgegeven met een groot lettertype en brede marges: *Fredericus Henricus Ameliae. Antwoordt van mijn Heere, den Prince van Orangien; op den Brief van Me-Vrouwe de Princesse.*

In de 114-regelige Latijnse antwoordbrief van Frederik Hendrik zijn talloze woorden en zinnen uit Barlaeus’ Amaliabrief te herkennen. Het spel met toespelingen begint al meteen in het initium waar een deel van de aanhef van de Amaliabrief is verwerkt, ‘vlak onder de muren van ’s-Hertogenbosch’, terwijl

de kwalificatie van ‘al te stoutmoedig’ (*audacius*) voor de prinselijke briefschrijver wijselijk is verzwegen:

Naar plaatsen vol vrees via het dreigende kamp van Den Bosch,
waar het drassige akkerland damp't van het bloed,
vlak onder de muren van de stad, dwars door de ijzeren linies,
waar een schutdak zich door het water slingert,
daar weten de liefelijke papieren die u, Amalia, zendt, door te dringen,
en zo komt uw brief in mijn handen. (v. 1-6)⁹⁹

Had Amalia bijvoorbeeld ‘Ikzelf en uw zoon, geliefkoosde woorden’ (v. 9) geschreven, dan noteert Frederik Hendrik nu: ‘U en mijn zoon, geliefkoosde woorden’ (v. 53).¹⁰⁰ Dergelijke verwijzingen vormen een middel om de argumenten uit de Amaliabrief een voor een te weerleggen. Zo spreekt de Frederik-Hendrikfiguur de opvatting tegen dat een legeraanvoerder ‘terughoudender’, *segnior*, moet zijn. Dat moet hij namelijk niet, hij moet ‘aanwezig’, *praesens*, zijn en zelfs voorop lopen. Amalia wilde graag echtgenote zijn van een vorst en niet van een gewone soldaat, maar hij brengt daartegenin: ‘U kunt geen echtgenote zijn van een Oranje zijn zonder echtgenote van een soldaat te zijn.’¹⁰¹ Ook woordspelletjes uit de Amaliabrief zoals met ‘hard’, *durus* (‘ik ben verhard, omdat u, mijn man, een harde wapenrusting draagt’, v. 40), worden in de antwoordbrief overgenomen: ‘Houdt op als vrouw al te zeer toe te geven aan uw smart en volhardt, zolang uw man de harde wapenen draagt.’¹⁰²

Frederik Hendrik weerlegt in zijn brief ook vers voor vers de Laodamiapassage over het verwerpen van luxe (geen purper dragen, geen versierselen). Waarom lopen er bittere stromen over Amalia’s gelaat, waarom verwaarloost zij haar prachtige huid? Laat zij maar liever weer een mantel aantrekken die gloeit van Sidonisch purper en laat ze goudgele kettingen omdoen; er moeten ook weer melkwitte edelstenen op haar slapen fonkelen. Kortom, de versierselen waarmee ooit Laodamia en nu Amalia zich weigeren te tooien moeten volgens de fictieve schrijver weer allemaal worden gedragen. Op zijn advies mag zijn echtgenote als vrouw van een aanvoerder geen gebrek aan moed tonen en moet zij de ‘vrouwelijke vrees’ uitbannen: ‘Laat de verenigde Nederlanden (*Belgica sociata*) leren sterker te zijn door het voorbeeld van u’.¹⁰³

Zijn zoon Willem, ‘de kleine Oranje’ (*Auricus parvulus*), moet vrolijk spelen op het Binnenhof en daar in het zand het legerkamp van zijn vader tekenen: ‘Laat hij hier de Hollanders en daar de Fransen en de felle Britten neerzetten,

daar de troepen ruiters en hun viervoeters, daar de aarde leren uiteen te scheuren met loopgraven, en de slaglinies veilig langs de blinde wegen te leiden. Laat hier... (enz.)'.¹⁰⁴ Met hetzelfde 'hier... hier... daar' had Ovidius in de brief van Penelope de Trojaanse oorlog laten beschrijven met behulp van een paar druppels wijn op een tafel; Barlaeus had er, zoals gezegd, zowel in zijn epos als in zijn heldinnenbrief het legerkamp rond 's-Hertogenbosch mee aangeduid. Op zijn beurt sluit Westerbaen zich bij deze traditie aan door Frederik Hendrik zijn zoon Willem een legerkamp te laten tekenen in het zand van het Binnenhof.

De antwoordbrief gaat verder als een pleidooi voor Frederik Hendriks militaire aanpak. Ook Westerbaen noemt de stoere Hollanders en jongelieden uit velerlei landen waaronder Zwitsers met wijde broeken. Zouden zij de verdedigingswallen beklimmen, zouden zij opdringen bij de muren en op vreeswekkende plaatsen blijven staan of neervallen, en zou Oranje zich tegelijkertijd schuilhouden onder een ondoordringbaar schilddak en alleen de wapenen verdelen onder de onverschrokken mannen?

Zo hebben mijn grote voorouders mij niet als degeneré voortgebracht
en zo geeft het beroemde Den Bosch zijn overwonnen troepen niet over.
Alles houdt de blik gericht op de aanvoerder, allen worden door één man bezielde,
met de vorst als voorbeeld hanteren zij de wapenen dapperder.
Geloof me, een aanvoerder zweept met zijn stem de mannen op, vuurt met zijn blik
het gevecht aan en vergroot door zijn aanwezigheid de moed.¹⁰⁵

Illustere voorbeelden kent Frederik Hendrik overigens ook, waarmee hij de lijst van grote mannen met wie hij kan worden vergeleken nog eens met drie aanvoerders uitbreidt. Ook hier reiken de voorbeelden van de klassieke Oudheid tot het heden; ten eerste 'de Macedoniër' ofwel Alexander de Grote die regelmatig gewond raakte als hij een hele stad met het zwaard aan zich onderwierp, ten tweede 'Bourbon' ofwel de protestantse vorst Hendrik IV die zijn macht al eerder tot in het katholieke Parijs had kunnen uitbreiden als het krijgsvolk zijn voorbeeld was blijven volgen, en ten derde 'Oranje' ofwel broer Maurits die Vlaanderen deed beven voor zijn kamp en de aarde rood zou kleuren door 'Oostenrijk' (landvoogd Albert van Oostenrijk) te verslaan.

Een toevoeging ten opzichte van de Amaliabrief vormt het fragment over de op handen zijnde nederlaag van het Spaanse leger. De strijd is bijna gewonnen. 'Victoria' toont de lauwerkrans van de triomfen maakt een bloemenkrans voor de haren van Oranje. Meer dan bij Barlaeus houdt dit voor Westerbaen in dat

ook het protestantisme over het katholicisme zal hebben gezegevierd. De betreffende passage is een amplificatie van twee versregels bij Amalia ('Hoezeer zou het Avondrijk dit [uw dood] wensen, hoezeer zou het hele rijk van Filips verheugd zijn en hoezeer zou het, door onze rampen groot geworden, lachen.'). In Westerbaens antwoordbrief zal Spanje niet lachen maar huilen: 'Laat het paleis van de verheven Spaanse goden treuren, en laat Clara Isabella er op een triest plekje verwaarloosd bijzitten. Nu reeds merkt Iberië dat de heiligdommen en de ruimten die zijn gewijd aan de cultus voor de oude goden op hun trillende grondvesten schudden.'¹⁰⁶ De optimistische toekomstvisie dient, zoals hier blijkt aan het einde van de argumentatie, om de vrees van de Amaliafiguur te verdrijven: 'Trek een opgeklaard gezicht, dappere Amalia (*Amelia mascula*),' concludeert de prins, 'en laat het u spijten uw zachte wangen te hebben bezoeeld.'¹⁰⁷

Bij Westerbaen is ten slotte ook de liefdesrelatie van het stadhouderlijk echtpaar duidelijker dan bij Barlaeus uitgebeeld. Hiervoor is de peroratie gereserveerd. Frederik Hendrik stelt zich voor hoe hij thuis zal worden ontvangen en duizend kusjes krijgt:

'Dan zult u [...] mijn harnas en mijn helm losmaken
en u zult mijn vermoeide lichaam ontvangen in uw schoot.
En terwijl u uw o zo liefelijke armen om mijn hals slaat,
zult u duizend kusjes van mijn lippen plukken.
En u zult zelf kusjes geven zoals Venus ze niet eens aan Mars gaf,
en Laodamia niet aan haar Haemonische man.'¹⁰⁸

Met de toespeling op de Laodamiafiguur van *Heroides* 13 in het laatste vers toont de dichter Westerbaen aan dat hij het Ovidiaanse spel van heldinnenbrieven meespeelt en beheerst. Met behulp van talloze verwijzingen naar Barlaeus is de Amaliabrief op gepaste wijze beantwoord. Het valt op dat de uitbeelding van de personages en van het beleg niet wezenlijk zijn veranderd: Amalia blijft de Ovidiaanse heldin in een Hollands decor, Frederik Hendrik blijft de ideale aanvoerder en overwinnaar, en het beleg blijft uitgebeeld als een speelweide waarin de prins zijn kwaliteiten aan de wereld laat zien. In de peroratie is het antwoord zelfs gepresenteerd als een betere liefdesbrief.

De Nederlandstalige antwoordbrief van Jacob Westerbaen, die tegelijk met zijn Latijnse antwoord een pamflet vormt, is een geval apart. Dit 'Antwoordt van mijn Heere den Prince van Orangien' (1630) lijkt in sommige opzichten een

vertaling van het Latijnse antwoord en in andere opzichten een reactie op de in januari 1630 verschenen *Send-brief* van Petrus Scriverius.¹⁰⁹ Enerzijds zijn ook hier de typische ‘verbeteringen’ van Westerbaen te herkennen (de val van het Spaanse bestuur, de liefdesscène aan het slot van de brief) en komen zijn viervoetige jambische versregels met slepend rijm (196 in getal) in vormtechnisch opzicht in het geheel niet met de alexandrijnen van Scriverius overeen. Anderzijds is dit Nederlandstalige ‘Antwoordt’ evenals de *Send-brief* speciaal aangepast aan een algemener en minder geleerd, dus breder publiek. Nieuw onderzoek zou moeten uitwijzen wat de relatie is tussen de betrokken teksten. Als voorbeeld het slot van Westerbaens Nederlandstalige antwoordbrief (1630):

Verlust u weesen, Amelye,
Dat vroolijckheyd uw’ oogh verblye,
Laet u het schreyen eens verdrieten
En’ yd’le tranen uyt te gieten.
Dat nieuwe moed uw hooft op beure,
Dat rijck Madril en Brussel treure,
Dat Isabel haer kamer houwe,
Dat Spangjens Dochter sitt’ in rouwe.
Nu, nu begint sy al te mercken
Den harden val van hooge Kercken,
Van oude beelden en’ Outaren;
Nu wagg’len gronden en’ Pilaren,
Nu sal den Bosch haer knien haest buygen
En’ ootmoed met den necke tuygen.
De Zeeghe toont sijn Eere-wagen
Om ten triomf uw’ Prins te dragen,
En’ vlecht al kranssen van Laurieren
Om uwen Vorst het hooft te gieren.
Dan sult gy my van oorlogh moede,
Van eer versaet en sat van bloede,
Nae wachten, wenschen en’ verlangen,
In arm’ en’ in uw’ schoot ontfangen.¹¹⁰

In 1630 was de Amaliabrief van Barlaeus dus zowel vertaald (door Scriverius) als beantwoord (tweemaal door Westerbaen). De dichterskring had tevreden kunnen zijn, maar was dat niet. In de correspondentie tussen de geleerde heren

werd nog steeds naar een goede Nederlandse of Franse vertaling gezocht. Was de *Send-Brief* van Scriverius door alle aanpassingen aan een minder geleerd publiek een beetje te ordinair geworden? Men nam er blijkbaar geen genoegen mee, want nadat het pamflet begin januari 1630 was verschenen, begon Huygens op 22 januari zelf aan een nieuwe Nederlandse vertaling. Dit werk is niet voltooid, evenmin als de antwoordbrief waar de dichter in de zomer daarvoor een begin mee had gemaakt en waarvoor hij het te druk had. De vertaling stopt na twaalf Latijnse verzen, weergegeven in een zestiental alexandrijnen:

'T en zij u tijd ontbreekt; 't en zij het rouw gerommel,
Hier van een' schrael trompet, daer van een' trotser trommel,
Uw' tent doe daveren, gelijck uws vijands hert;
'T en zij ghij 't in den drang van dusend kogels herdt,
En, soo voll bloeds als moeds op 'tstadigh menschen-slachten
Uw' loopgraef en uw lijf legt in des vijands grachten;
Verleeght uw bezigh oogh op 't droevige pampier
Van Amelie uw Vrouw, en van benautheid schier
Niet meer uw Amelie: staeckt dat gedurigh krijgen,
En laet den bangen Bosch een' klinck te minder krijgen
Dewijl ick met u spreek: Wilm, kleine Wilm, en ick
Verdien en 't uytstell licht van eenen oogenblick,
En soo veel min gevechts. Loïses teere tranen
(Sij staets' hier bij en schreyt) met kinderlick vermanen
Doen 'tselvighe geweld van mijn' beswaerde hand:
Wilm, noch eens, kleine Wilm.¹¹¹

Het fragment werd weliswaar zeer gewaardeerd¹¹² en van hand tot hand doorgegeven¹¹³ totdat het in Huygens' *Gedichten* verscheen, maar het is nooit voltooid. De gedachte dat het nu bij de *Send-brief* van Scriverius zou blijven was voor Barlaeus blijkbaar onverdragelijk, want hij bleef doorzoeken naar een vertaler. De Franse versie die hem in de maand maart 1630 anoniem ter beoordeling werd toegestuurd, viel niet in de smaak. In zijn naaste kring vond hij de Leidse hoogleraar theologie André Rivet bereid als 'native speaker' het Franse werk te bekijken, maar die veranderde er zo veel aan dat er nog maar weinig van de oorspronkelijke tekst overgebleef.¹¹⁴ Ten slotte zond Barlaeus de verzen met voorstellen tot verbetering terug aan de vermoedelijke auteur, George Doublet, waarna het nooit in druk is verschenen, want er is geen enkele uitgave van bekend.

Misschien zou P.C. Hooft de Amaliabrief opnieuw willen vertalen? Namens Barlaeus deed Huygens het verzoek. Waarschijnlijk doelde hij op de *Send-brief* van Scriverius toen hij in een brief aan Hooft d.d. 28 februari de vertaalpogingen bespote die er tot op dat moment waren ondernomen: 'Maer die tzedert zijn kinderen in 't nederlandsch kleet hebben willen steken; zijn de rechte snijders niet geweest; groot ongelijck hebben sij hem doen lijden met soo veel ongelijcks.'¹¹⁵ Wellicht wilde Huygens door Scriverius' *Send-Brief* zwart te maken Hooft ertoe overhalen zich aan een nieuwe vertaling te zetten. Dat zou zelfs eerherstel betekenen voor de gedupeerde Barlaeus: 'U.E. alleen konde hem ter goeder naem ende faem herstellen.'

Maar Hooft liet zich niet vermurwen. In plaats van een vertaalde heldinnen-brief dichtte hij in de maand augustus de beroemd geworden 'Klaghte der Prinsesse van Oranjen over 't oorloogh voor 's Hartogenbosch' (1630) op een melodie van Huygens, een 72-regelig strofisch lied waarin Amalia sprekend is opgevoerd zonder dat haar woorden de vorm hebben van een brief:

Schoon Prinsessenooch gewoon te flonkren
Met zuyver' hemelvlam, kan ook
De grimmigheidt, u dan verdonkren,
En smetten, met een' aerdschen rook?
Wat toght verleert die glinsterlichten
Hunn' zoeten swier?
Om liever brandt van Mars te stichten,
Dan Venus vier?¹¹⁶

Diverse letterkundigen hebben zich gebogen over de verhouding van deze klacht van Hooft tot de Amaliabrief van Barlaeus.¹¹⁷ De overeenkomstige motieven zijn in elk geval volkomen anders uitgewerkt. 'Op die wijze had ick het dan gaerne gehad', schrijft Hooft in een brief aan Huygens (d.d. 27 augustus), waarmee hij de melodie van Huygens bedoelde waarvan hij zich de bijbehorende tekst nauwelijks herinnert. Hij klaagt erover dat het dichten 'swaer valt', dat 'etlijke woorden geweighert hebben zich naer den troetelenden toon' te 'vlijen'.¹¹⁸ Afwijkend van Barlaeus' Amaliabrief zijn niet alleen de taal en het genre, maar ook de petrarkistische en maniëristische elementen zoals de traantjes en de zughjens, de tegenstellingen triomf tegenover slavernij en het koelen van de liefdesgloed, en de Hooftse allitteraties als 'om lief, om lijf, om leven'. Ze blijken de *conquestio* uit de Amaliabrief te hebben vervangen (en daarmee de relatie

met Ovidius' Laodamiabrief te hebben verbroken). Duidelijk herkenbaar is nog wel het dringende verzoek van Amalia aan Frederik Hendrik om zich terughoudender op te stellen in het beleg:

Op gouvde lelyen, en straelen,
Laet trotsen Fransch' en Spaensche kroon.
Om daer een perrel af te haelen,
En streeft zoo niet, door duyzendt doon.¹¹⁹

Amalia belooft de kroon van haar echtgenoot te zullen doen 'blaken' met de tranen die over haar wangen stromen. Als het Frederik Hendrik werkelijk 'lust' om 'Iuppijn te spelen', laat hij dan de vriendelijkheden van de oppergod imiteren en niet diens bliksemkracht. Herkenbaar is ook het angstmotief uit de Amalia-brief: 'k Hoor alle daeghs van versche dooden Gevelt in hol, oft galery. Elk overlijdt aen eighe looden; Maer aller koeghels moorden my.' Ten slotte raadt de Amaliafiguur aan om Spanje niet te laten lachen om Frederik Hendriks dood, 'Denckt liever, hoe Madril zoud' stoffen, En zyn verquikt, Vernam 't, van scherp te zyn getroffen U.' Ook hier besluit Amalia aan het slot haar man te zullen volgen wat er ook gebeurt, zij het wel op petrarkistische wijze met tegenstellingen:

Zoo gunt my dat ik met u rijde,
Door koudt, door heet,
En voert my by 't rappier, op zijde,
Waer dat ghy treedt.¹²⁰

Met Hoofts lied lijkt de navolging van Barlaeus' Amaliabrief te zijn afgerond. De Latijnse heldinnenbrief heeft een waardige Nederlandstalige pendant gekregen en in de correspondentie tussen de dichters wordt verder over de kwestie gezwegen.

Daarentegen heeft de *Send-Brief* van Scriverius nog wel als inspiratiebron gediend. Niet alleen zoals we zagen voor Westerbaens Nederlandstalige 'Antwoordt', maar ook voor een tweede Nederlandstalig 'Antwoordt' van de hand van een zekere Cornelis Keyser.¹²¹ Deze nauwelijks bekende dichter liet zijn antwoordbrief van Frederik Hendrik eveneens in 1630 als pamflet uitgeven, maar deed dat in Rotterdam bij Isaak van Waesberghe. In die familie had men immers al goede ervaring met bewerkingen van Ovidius' *Heroides* (de latere edities van Van Ghisteles *Sendtbrieven*). De titel van Keyzers pamflet luidt:

*Antwoord inghestelt op den naem van mijn Heer Frederick Henrick Prince van Orange, over den be-
anghsten Send-Brief van Me-vrouw de Princesse Amelia, soo hy in 't leger voor den Bosch zijn victo-
ry verwacht.*

Opvallend is dat dit ‘Antwoord’ het pamflet van Scriverius wel heel precies heeft gevolgd. Zowel de lay-out en de sierranden bovenaan de pagina’s zijn overgenomen, alsook de hele indeling. Evenals bij Scriverius bestaat het voorwerk uit een lofdicht en een opdrachtgedicht aan de prinses, zelfs met gelijke strofevormen. Waar Scriverius zich echter richtte tot Frederik Hendrik, heeft Keyser een eerbetoon gebracht aan zijn literaire ‘Meesters’ Barlaeus en Scriverius. Hij verlangt van hen ‘soo veel gonst, dat ick des Princen wesen Beantwoord’, van hetgeen ick gierich heb gelesen.’¹²² Evenals zijn grote voorbeelden dicht hij uit liefde voor de vorst, om hem te roemen, ‘de grote Delvenaer’ – een ontlening aan Scriverius op dezelfde plaats in de tekst. Ook Keyzers opdrachtgedicht tot de prinses staat vol loftuigen aan het adres van haar echtgenoot. Maar hoopte Amalia in de *Send-Brief* dat haar ‘tranen dau’ Frederik Hendrik ertoe zou bewegen zijn vijand meer te vrezen,¹²³ in de ogen van Keyser dienen de tranen van de prinses louter om de vechtlust te stimuleren.

Deze martiale strekking heeft ook de tekst van de antwoordbrief, al zijn er ook vriendelijker passages in te vinden. De sfeer rond de stadhouder is aanvankelijk zelfs bijna gemoedelijk. Zonder wapenrusting, zonder de verenbos ter ere van de haan van Mars, zelfs zonder zijn paard ontvangt Frederik Hendrik de brief van Amalia. De prins schrikt ervan:

[...] In dees bekommeringen

Komt hier een waerde Bood’ met uwen Briefaenspringen

Princes; eer ickse las, ick duchte van u smert,

En druckte het geschrift, tot in u Fredrickx hert,

De vrees die dwongh my, dat ick naulijckx konde lesen,

Om dat ick niet en wist, hoe ’t met mijn Lief mocht wesen.¹²⁴

Maar dan vouwt hij de brief weer dicht, voordat de wind hem aan stukken scheurt. Is Amalia bevreesd dat hij zijn leven te zeer in gevaar brengt? Laat ze de kinderen maar eens vragen of ze een laffe of een dappere vader wensen. Vindt ze het vreemd dat Willem haar uit protest aanstootte tijdens het schrijven? In plaats van meedogend, liefdevol, vreesachtig en zachtmoedig zou Amalia eigenlijk een ‘Amazoonsche Vrouw’ moeten zijn (v. 23-44). Heeft ze afkeer van

haar ‘Garde-robbe’? Zij moet haar hoofd weer sieren, haar blos weer terugkrijgen en zijn moed in haar hart dragen. Wil zij wapens dragen? Een wapenrusting zou haar toch werkelijk misstaan. Ze moet bedenken dat haar echtgenoot zijn leven waagt om een belangrijke stad in handen te krijgen. Met de beklagenswaardige omstandigheden van de Griekse vrouwen die in haar brief voorkomen, is Amalia niet te vergelijken:

Wat anders was het, dat de *Griekxsche Vrouwen* klaechden,
Daer vry een ander lant, haer tot de Krijch uyt-daechden,
’t Geswerm der woeste Zee, en groot en langh beleghe,
Haer klacht, en brieven dwongh, te kiezen desen wegh.
Die verde van sijn Lief soo lange tijt moet blyven:
In sulcken ongeval, met reden mach sy schryven.¹²⁵

Deze verwijzing naar Ovidius’ heldinnen uit de *Send-brief* van Scriverius opent de weg voor beschrijvingen van het beleg en van het moedige gedrag van de Prins: ‘een Kryger moet hem stellen als Soldaet, Om over al oock by te wesen met sijn raet,’ (v. 107-8); verder moet een veldheer maar op God vertrouwen. De hierop volgende honderd verzen zijn een lange verdediging van Frederik Hendriks aanvoorderschap. Hij vuurt de huurlingen aan met de aangeboren moed die hij al op de Nieuwpoortse stranden en duinen heeft bewezen. Amalia mag nog zoveel oude voorbeelden van voorzichtige veldheren of omgekomen familieleden aandragen, Frederik Hendrik kent nog meer namen van echte helden: Agesilaus, Alexander de Grote, Cocles, Hector, Achilles en Ajax. Zo wenst hij te strijden. Maar hij is ook inschikkelijk, hij wil zich wel gedeeltelijk naar haar wil voegen. Als Amalia naar het legerkamp komt, hoeft ze zijn dood niet meer te vrezen. De stad Wezel is reeds in handen, de Kroaten trekken zich terug over de IJssel en diezelfde avond nog zal de stadsmuur van ’s-Hertogenbosch worden opgeblazen:

En siet, van avont wort de Mijn gesteken aen,
Dan is den Bosch u Prins, en ’t vreesen is gedaen.¹²⁶

Op de laatste pagina van het pamflet vinden we evenals bij Scriverius een slotgedicht gericht tot de prinses; bij Keyser is het een sonnet. Hierin vraagt hij evenals zijn ‘Meester’ verschooning voor zijn werk.

Het zou onjuist zijn te concluderen dat Barlaeus' Amaliabrief en Scriverius' *Send-brief* op het gebied van het aantal navolgingen *ex aequo* zijn komen te staan. Het is de Latijnse brief die wint. In 1641 verscheen namelijk nog een reactie hierop in de vorm had van een Latijnse heldinnenbrief. De brief staat op naam van de jonge prins Willem en is gedicht naar aanleiding van de inname door Frederik Hendrik van Breda in 1637. De jeugdige schrijver (de latere Willem II) was op het moment van het beleg elfjaar. De dichter in wiens verzameld werk de brief is verschenen was Petrus Stratenus. Het begin van de brief in vertaling:

Willem junior, prins van Oranje, aan zijn vader Frederik Hendrik, prins van Oranje etc., toen hij beleg voerde voor Breda'.¹²⁷

Nobele vader, sta welwillend tegenover mijn kladschrift:

deze brief wordt u toegezonden door uw zoon.

Laten de trompetten en de zorgen hiervoor wijken, en laat de oorlogslucht de rauwe krijgsklaroenen niet aanblazen, zolang u deze (brief) doorleest.¹²⁸

In deze laatste variatie op de Amaliabrief keren alle motieven terug zoals de nooit ontbrekende tranen, die nu echter niet uit de ogen van de schrijver zelf vloeien maar uit de ogen van zijn zusjes: 'Dikwijls zie ik mijn zusjes angstig jammeren, en hun tranen lopen als een stromend beekje.'¹²⁹ Het perspectief vanuit een kind maakt dat de lof op de vader bestaat uit de verhalen die hij van zijn moeder heeft gehoord. Zo wordt Amalia van Solms betrokken in de narratio (v. 13-25) doordat zij de belegeringen voorafgaand aan dat van Breda allemaal uitvoerig heeft naverteld. De verhalen hebben de jongen aangezet om zijn vader te willen opzoeken in het kamp om te leren hem te imiteren, 'Want het voorbeeld van mijn vader zal mij de krijgskunst ingeven; aldus zal door u te observeren in mij de krijgsliefde (*amor Martis*) groeien.'¹³⁰ De schim van grootvader Willem van Oranje heeft de kleinzoon aangespoord om zijn moord te wreken en daarom moet het vak van aanvoerder snel worden geleerd. Grote voorbeelden ziet de kleine Willem ook in de zonen van Hector en Aeneas, en in de jonge Alexander de Grote, die hun vaders bijstonden in de strijd al gaven ze alleen maar zijn helm aan (v. 65-78). Misschien zal Frederik Hendrik, wanneer hij de armen van zijn zoon om zijn hals geslagen voelt, minder snel klaarstaan voor de oorlogstaken, 'want het gerucht gaat dat u als aanvoerder zich roekeloos bloot stelt aan gevaren en dat u de hoogst onveilige taak van een soldaat op

u neemt.’¹³¹ Duidelijk is hier het thema van de Amaliabrief te herkennen, en de brief van de zoon besluit zelfs met een bijna letterlijk citaat: ‘Spaar dus mijn familie, en mijn jeugd, en als u niet uzelf wenst te sparen, spaar dan tenminste mij.’¹³²

De navolgingen van de Amaliabrief hebben duidelijk gemaakt dat Barlaeus’ combinatie van de heldinnenbrief met elementen uit de loftopiek succes had. Jacob Westerbaen heeft in die trant antwoordbrieven gedicht en Petrus Scriverius heeft in die trant vertaald; alleen P.C. Hooft heeft zich geconcentreerd op de klacht van Amalia. Het nieuwe dat Scriverius toevoegde is de opvatting dat de Amaliabrief een algemeen geldige strekking moest hebben en een gevoel moest uitbeelden dat voor alle lezers herkenbaar was.

VONDELS BRIEVEN VAN MARTELARESSEN (1642)

Religieuze propaganda

De Amsterdamse dichter Joost van den Vondel bracht in 1642 een bundel heldinnenbrieven uit die een mijlpaal zou gaan vormen in de geschiedenis van het genre in het Nederlandse taalgebied. Zijn schrijfsters waren bekende heiligen, heldinnen van het rooms-katholieke geloof, en voor hun uitbeelding waren talloze kerkhistorische en literaire bronnen uit de christelijke Oudheid gebruikt. Hun verhalen uit hymnen, heiligenlevens en heiligenkalenders, uit christelijke dichters en kerkvaders, zijn door Vondel geselecteerd en aan de eisen van het nieuwe genre aangepast. Er waren adressanten gevonden aan wie ze vlak voor hun marteldood, soms met de beul al in zicht, met bebloede of geblakerde vingers een brief hadden kunnen schrijven over hun standvastigheid en hun volharding in het geloof. Het genre was kortom toegepast op de ‘hemelse voorbeelden’ van de rooms-katholieke kerk, die juist in de jaren ’40 in Amsterdam alsmear in omvang toenam vanuit een steeds groter aantal vergaderplaatsen en staties, en tegen de repressieve maatregelen van de gereformeerde stadsbestuurders in.¹ Vondel, rond 1640 zelf katholiek geworden, had het genre voor religieuze doeleinden ingezet.

Brieven van heilige heldinnen waren niet nieuw. Al vanaf de zestiende eeuw werden er in de Zuidelijke Nederlanden en in Duitsland brieven in het Latijn uitgebracht op naam van Maria en Christus, de apostelen of een reeks martelaren uit de tijd van de christenvervolgingen onder de Romeinse keizers in de eerste eeuwen na het begin van onze jaartelling. Het waren de jezuïeten die dit subgenre van *heroides sacrae* tot bloei brachten en met brieven van onder meer lokale heiligen uitbreidden, met name rond 1640 toen de orde haar eeuwfeest vierde met behulp van veel nieuwe, stichtelijke poëzie. Ook in de Noordelijke Nederlanden verscheen incidenteel een bijbelse of heiligenbrief zoals de Amnon en Tamarbrievenwisseling van Barlaeus (1628), en verwant aan het genre zijn

ook de heiligenliederen van Stalpart van der Wiele (1635). In deze studie is er echter voor gekozen de traditie van heiligenbrieven te bespreken aan de hand van de *Brieven der Heilige Maeghden, Martelaressen* (1642) van Joost van den Vondel. Dit zijn weliswaar niet de eerste brieven van deze soort, maar ze betekenen wel een belangrijke volgende stap, al was het alleen maar omdat Vondel zich als eerste bediende van het Nederlands.

Ick [Agnes] neem dan toch verlof [afscheid] van u, en kus uw hant,
Door deze letters, versch met maeghdebloet geschreven;²

In het verleden is door diverse vakgenoten al onderzoek naar de *Brieven van Vondel* verricht, waarbij echter de vraag naar de relatie tussen Vondel en Ovidius onderbelicht is gebleven.³ Door de aard van deze studie ligt het voor de hand in dit hoofdstuk het spanningsveld tussen de *Brieven* en de *Heroides* centraal te stellen en de overeenkomsten en verschillen te zoeken en betekenis te geven. Het is duidelijk dat de dichter de confrontatie heeft gezocht door heilsfiguren en hun legenden uit de christelijke Oudheid te betrekken op een literair genre dat al eeuwenlang juist als niet-christelijk gold en het stempel droeg van ‘de dichter van de teugelloze wellust’, *lascivissimus poeta* Naso. Weliswaar had deze combinatie van heiligen en heldinnenbrieven zich al eerder elders in Europa in de *heroides sacrae* in Neolatinse verzen voorgedaan, maar de keus om de klassieke dichter Ovidius van de ‘wufte min’ en ‘verdigte beusel-praat’⁴ en diens *Heroides* in te zetten voor een christelijk doel, lag in de Republiek bepaald nog niet voor de hand. De emoties en drijfveren uit de *Heroides* waren moeilijk verenigbaar met de heldinnen van het geloof. De wanhoop van de verlaten minnaressen botste met de opgewektheid van de heiligen, het immorele gedrag waaraan de lezers zich moesten spiegelen met de voorbeeldige geloofstrouw, en de klachten en verleidingspogingen met de nieuwe retorische doelen. Vondels brieven van heiligen moeten kortom een eigen ‘programma’ hebben gehad met opvattingen over het genre, *imitatio-procédés* en retorische technieken. Hoe is het Vondel gelukt om het christelijke gedachtegoed met een profane literaire traditie in overeenstemming te brengen?

In de onderstaande paragrafen zullen eerst de *imitatio-procédés* worden onderzocht door de *Brieven* te confronteren met Ovidius’ *Heroides* en andere teksten (enkele kerkelijke bronnen voor heiligenlevens en enkele Neolatinse *heroides sacrae*). De uitkomsten zullen worden vergeleken met het programmatische opdrachtgedicht van de bundel. Voor de selectiecriteria van de twaalf martela-

ressen wordt gezocht in de prent- en schilderkunst en het motief *virgo inter virgines*. In het nawoord zal enige aandacht besteed worden aan de navolging van Vondel en de hausse van *Heroides*-vertalingen vanaf de jaren '50.

Voor de duidelijkheid volgen hier eerst de titels van de twaalf brieven van martelaressen:

Aeght aen Makaria, hare Speelgenoot (1)	Lucia aen Eudoxia, hare Voester (7)
Barber aen Dioscorus, haren Vader (2)	Katharine aen Porphier, den Veltheer (8)
Agnes aen Emerens, hare Zuighgenoot (3)	Theodore aen Basilia, hare Zuster (9)
Cicilia aen Valeriaen, haren Bruidegom (4)	Maria Magdalena aen Joannes, den Apostel (10)
Eulalia aen Iulia, hare Moeder (5)	Tekla aen Tryphene, hare Halsvriendin (11)
Apollonia aen Dionys, den Aertsvader (6)	Pelagia aen Luciaen, haren Priester (12)

'De geestige zwier' van de *Heroides*

De vraag is eerder gesteld, maar nog nooit beantwoord: hoe verhouden Vondels brieven zich tot Ovidius' *Heroides*? Dat er een verband is, kan worden afgeleid uit het feit dat Vondel zich de klassieke brieven vooraf heeft eigen gemaakt door ze te vertalen. De UB Leiden herbergt een kladschrift van zijn hand met de Nederlandse versie van een groot deel van de *Heroides* in proza (Pap. 12). De talloze doorhalingen en verbeteringen in deze autograaf bevestigen dat het ging om een snelle vertaling-voor-eigen-gebruik, Vondels gewoonlijke eerste stap om vertrouwd te raken met bewonderde voorbeelden en een werkwijze die hij later nog als aanbeveling in de *Aenleidinghe* zou formuleren.⁵ Volgens Vondels eerste biograaf Geeraerd Brandt (1682) bracht de dichter de *Heroides*-vertaling tot stand om zodoende 'door dat middel den geestigen zwier van zulk Ovidiaansch briefschryven in 't hooft te krygen, en in stichtelyker stoffe te vervormen.'⁶ Ook de editor van de prozavertaling, David van Hoogstraten (1716), beweert dat Vondel het overzetten van Ovidius' *Heroides* had 'aengewendt om zich te oeffenen, en den vernuftigsten der Latynsche dichteren eenige trekken en kunstgrepen af te zien, wanneer hy voornemens was zyne Maegdebrieven in gedicht toe te stellen.'⁷

Overeenkomsten met Ovidius blijken meteen al uit de openingsverzen. De eerste woorden van de martelaressen variëren op de exordia in de *Heroides*, die een traditionele opbouw kennen met enkele vaste elementen. Zo moet de

schrijfster zichzelf en de geadresseerde bekend maken (de titel van de brief 'telt' niet), duidelijk aangeven dat ze geen rede houdt maar een briefschrijft, en zo kort mogelijk haar benauwde situatie typeren. Toch hoeft het niet zo kort te zijn als bij de heilige Theodora, die het wel erg bont maakt door binnen één versregel aan te geven dat ze zich verzet tegen heidense rituelen, dat ze haar status als maagd en bruid van Christus bewaakt en dat ze als straf daarvoor is opgesloten: 'Ick, wierooockweigerigh, en godtverlooft, gevangen'.⁸ Optioneel is ten slotte de begroeting, die ook een aansporing, een afscheid of in de ernstigste gevallen een vervloeking kan zijn. In de openingsverzen van Vondels brieven keren deze elementen telkens terug, zodat het meteen duidelijk wordt dat we te maken hebben met het genre van de heldinnenbrief.

Het onderstaande fragment is het begin van 'Aeght aen Makaria, hare Speelgenoot', een tekst die hier zal worden gebruikt om de opbouw en typerende eigenschappen van de martelaressenbrieven te onderzoeken. De heilige Agatha was afkomstig van Sicilië waar ze volgens de legenden als jong meisje ondanks zware druk haar christelijke overtuiging en haar kuisheid wist te bewaren, nota bene tot in het bordeel toe. Eén enkele versregel heeft de schrijfster nodig om zich bekend te maken als 'uw afgemartelde Aeght' en tegelijk de briefvorm aan te kondigen: 'niet magtigh veel te schryven'. De ontvangster van de brief, een vriendin met de naam Macaria, wordt voorlopig alleen even aangeduid. De situatiebeschrijving kost meer tijd. Agatha blijkt zich te bevinden in 'dezen toren' 'waer uit ick u begroet' in de havenstad Catania aan de oostkust van Sicilië, waar ze naartoe is gesleurd vanuit haar vaderstad Palermo. Onder de rook van de Etna luistert ze naar het geweld van het water van de Ionische zee en het effect van de zuidoostenwind op de zeewering en het strand, en betreurt ze dat ze nooit meer samen kan zijn met haar 'getrouwe speelnoot'. De begroeting is aan het eind van de passage verwerkt:

Aeght aen Makaria, hare Speelgenoot

Uw afgemartelde Aeght, niet magtigh veel te schryven,
Kon d' allerleste troost u qualijck schuldigh blyven;
Daer van Panormus [Palermo] tot Katane [Catania] toe, gesleurt,
Zy Aetnaes hitte voelt, en hoort, hoe 't water scheurt,
En ruischt, op 't ryzenhooft, en d'ingeheide palen;
Zoo dickwils het Zuidtoost een' roof op strant gaet halen,
En al 't Iönisch schuim naer dezen toren jaeght,

Waer uit ick u begroet; ô Godtverloofde Maeght,
Getrouwe speelnoot, nu godtvruchtigh te vergaren
Ons wort behindert; [...]⁹

Op dit fragment volgt een variatie op een bekend motief uit de *Heroides*: de martelares verontschuldigt zich voor het slechte handschrift, 'dit onleesbaar schrift' als gevolg van het feit dat haar vingers zijn 'geschroeit, en doof en doot gereckt'. Iets dergelijks schreef bijvoorbeeld heldin Hypermnestra (*Heroides* 14), de Danaïde die geweigerd had haar bruidegom te vermoorden en daarom werd vastgehouden en gemarteld door haar eigen vader, 'Opgesloten in huis ben ik, vastgebonden met zware ketenen', niet in staat om haar brief te voltooien: 'Ik zou meer willen schrijven, maar mijn hand is te zwaar door het gewicht van mijn boeien en mijn krachten zijn verdwenen door de angst.'¹⁰ Ovidius' heldin Canace (*Heroides* 11) krijgt de letters niet fatsoenlijk op papier omdat ze behalve een papierrol en een schrijfpenn ook een zwaard in handen heeft.¹¹ Een dergelijk excuus is een manier om de nadruk te leggen op de briefvorm en tegelijk een klacht in te leiden over de gebrekkige gezondheidstoestand van de schrijfster, ook in het geval van de martelaressen. Alle aandacht is nu gericht op het verhaal dat volgt:

[...] raem en ra mijn wedervaren,
Uit dit onleesbaer schrift. zoo 't lezen u vermoeit
En quelt; vergeef het my: mijn vingers zijn geschroeit,
En doof en doot gereckt. dees stamelende woorden
En letters melden u de kolen, en de koorden,
Te werck gestelt zoo wreet, zoo razende, en verblint,
Om dat my Christus vier en liefde blaecht, en bint.¹²

Reeds uit het exordium van de martelaressenbrieven blijkt de parallelie met de *Heroides*. Niet alleen wijzen de overeenkomsten op de klassieke afstamming van de teksten, maar met behulp van verschillen wordt meteen ook een nieuwe toon gezet. De schrijfsters formuleren bijvoorbeeld hun geloofsovertuiging, of, zoals in de tweede versregel van de Agathabrief: de schrijfster kan haar vriendin niet op aarde achterlaten zonder 'd' allerleste troost' te bieden. Met die troost wordt verwezen naar het verhaal dat volgt in het omvangrijke midden-deel (v. 17-165). Dit retorische doel van bemoediging van de geadresseerde is nieuw voor heldinnenbrieven. In de tot nu toe besproken teksten in het genre

komt een dergelijk vriendelijk oogmerk niet voor. ‘Gewone’ heldinnen nemen wraak, eisen terugkeer, verleiden of manen tot voorzichtigheid. Martelaressen zoals Agatha zijn er daarentegen op uit een vriendin of verwante moed in te spreken, dus over te halen om troost te putten uit het christelijke geloof. Vriendin Macaria, een naam die (volgens het commentaar in *Vondels Werken*) niet in Agatha’s legenden te vinden is maar die wel voorkomt in het *Martyrologium*, vormt meer dan een klankbord. Ze is een personage dat moet worden overtuigd van de waarde en het nut van het christelijk geloof – waarbij ze niet hoeft te worden bekeerd, maar gesterkt –, blijkbaar met behulp van de herinneringen die op het exordium volgen.

Vondels bundel is doordacht opgebouwd. Het zijn om en om zes brieven gericht aan vrouwen en zes brieven aan mannen. In de analyse die volgt worden eerst de brieven aan vrouwen behandeld (de ‘oneven’ brieven) en dan die aan mannen (de ‘even’ brieven). De twee soorten werken met verschillende procédés.

Debatterende heiligen

Bij Vondel bestaat de helft van de geadresseerden dus uit bevriende of verwante vrouwen. De namen van deze ontvangsters van de brieven lijken er van verre te zijn bijgehaald vanuit het *Martyrologium*, de bijbel, Rosweydes levensbeschrijvingen van maagdeheiligen of soms vanuit Vondels fantasie.¹³ De zes brieven aan vrouwen zijn de volgende:

Aeght aen Makaria, hare Speelgenoot (1)	Lucia aen Eudoxia, hare Voester (7)
Agnes aen Emerens, hare Zuighgenoot (3)	Theodore aen Basilia, hare Zuster (9)
Eulalia aen Iulia, hare Moeder (5)	Tekla aen Tryphene, hare Halsvriendin (11)

Het leeuwendeel van deze brieven bestaat uit verhalende gedeelten met de herinneringen van de schrijfsters. Bij de heilige Agatha (1) beslaat het verhalende deel maar liefst v. 17-165. Grotendeels bestaat het uit een bordeelscène in Catania (v. 17-127a). Volgens de legenden die in de tekst worden gevolgd, was Agatha tot die plek des onheils veroordeeld door Quintinianus, de man die haar vergeefs had willen verleiden in zijn functie als prefect ofwel ‘lantvoogt’ van Sicilië ten tijde van keizer Decius (249-251 n.C.). Het meisje was als straf voor haar afwijzing van de ongewenste intimiteiten in handen gegeven van een kop-

pelaarster-bordeelhoudster met de veelbetekenende naam 'Aphrodisia', die moest proberen haar pupil tot een zinnelijker leven te bekeren.

In Vondels brieftekst doet Aphrodisia niets anders dan praten, ze zit vol overredingskracht (v. 29-55). Dagelijks hamert ze erop dat Agatha de goden van de voorvaderen en de godsdienstige gebruiken van de Sicilianen trouw dient te blijven en niet roekeloos mag inruilen voor 'nieuwgedroomde altaren' en de 'gedroomde Godt' van het christendom: 'Durf houden 't heerlijk spoor van Phoebus gouden wagen.' Bovenal moedigt de vrouw het meisje aan om zich met haar hemelse schoonheid over te geven aan de aardse geneugten van seks: 'Spil uw schatten niet, uw schoonheit'. Als volgt vat de hoerenmadam haar lessen ten slotte samen: 'Zy doolt [...] die elck saizoen des levens hier versloft [*verzuimt*] te plucken,' terwijl de goden, de nimfen en de natuur 'ons tot haer feesten nooden.'¹⁴

Tegen deze aanvallen op haar geloof en kuisheid zet Agatha zich schrap (v. 56-85). Eerst vergelijkt ze haar ziel en het geloof als onzichtbare rijkdommen met de materiële pracht en praal van Sicilië:

De ryckdom van de ziel weeght zwaerder dan al 't goet,
't Welck zichtbaer, zich zoo schoon voor d'oogen open doet.
Ick min 't onzichtbre schoon. [...]

Dan zet ze het ascetische leven af tegen het zinloos ronddolen in wellust, een manier van leven die wordt vergeleken met het wroeten van mollen in het duister. Het eerste vers van dit fragment vormt de kern van Agatha's levensovertuiging: met behulp van deugdzaamheid en christelijk geloof zijn vrouwen in staat de verderfelijke hartstochten te overwinnen:

[...] deught en 't Christenschap; dat leert die lusten schuwen.
Zoo erft men staet om hoogh [*aanzien en geluk in de hemel*]: zoo kan men eerlijckst huwen.
Een ander heb 't genot van zotte zinlijckheên,
En vul zich op met wint: verlichte maeghden treên
Des werelts poppespel, al lachende, met voeten
En zweven boven 't stof, waer onder mollen wroeten;
Versteken van de zon die ons in 't harte straelt,
Met eenen klaerder glans dan dees [*de gewone zon*], die daeghlix daelt.¹⁵

Aphrodisia en Agatha staan hier tegenover elkaar als representanten van het verderf enerzijds en de kuisheid anderzijds, waarbij de ondeugd als vanzelfsprekend is toegefallen aan het heidendom en de deugd aan het christendom. Tegelijkertijd zijn in de beide vrouwen tegengestelde prototypes uitgebeeld die in de literatuur en de beeldende kunst althans in de vijftiende en zestiende eeuw overheersten: de heks en de heilige.¹⁶ De inspiratie voor deze tegenstelling tussen twee vrouwentypen heeft Vondel kunnen vinden in zijn belangrijkste bron, de legende *Vita S. Agathae virginis* van Symeon Metaphrastes, de tiende-eeuwse samensteller van de Grieks-orthodoxe heiligenkalender, die door Laurentius Surius was verwerkt in een grote verzameling die als *De probatis sanctorum historii*s in de zeventiende eeuw herhaaldelijk opnieuw was uitgebracht. Ook bij Metaphrastes komt een Aphrodisia voor 'die opgroeiende dochters had', maar bij hem zijn de lessen van al deze vrouwen voor Agatha in de indirecte rede en in kort bestek van niet meer dan twee zinnen weergegeven; technisch gesproken vormen ze alleen een opstapje tot Agatha's repliek en uiteindelijk tot datgene waar het bij Metaphrastes voornamelijk om draait: de disputen met landvoogd Quintinianus.¹⁷

Vondel heeft de twee zinnen van Metaphrastes als uitgangspunt gebruikt zodat deze kerkelijke bron geen geweld aan werd gedaan, maar ze vervolgens sterk uitgebreid door toevoeging van de rede van Aphrodisia en de elaboratie van de repliek van Agatha. Daaropvolgend voegt hij ook nog een heel debat met de 'dochteren' toe, waarover zo dadelijk meer.

Deze dominante debatvorm lijkt op het eerste gezicht onverenigbaar met het karakter van een brief. Toch bijten ze elkaar niet, omdat de gesprekken op een vrij natuurlijke manier als karakteruitbeeldingen (*ethopoiæ*) binnen de herinneringen in de verhalende gedeelten van de brieven zijn ingevoegd. Daar lijken ze verschillende functies te hebben. Ze vormen allereerst het demonstratiemateriaal voor de standvastigheid (en de spitsvondigheid?) van de schrijfter zelf. Ze laten zien wat het inhoudt om een kuis, godgewijd leven te leiden in roerige tijden. Ze kunnen vervolgens de twijfelende lezers versterken in hun geloof door de kwaliteit van de argumentatie. Misschien hadden ze ook nog tot doel om de lezers meer bij de heilige te betrekken; de blik is tijdens de debatten immers afgeleid van de gruwelscènes rond de marteldood en als typerende eigenschap van de maagdheiligen komt op deze manier niet hun lage pijn drempel, maar hun welsprekendheid naar voren.

De 'lastechniek' van een debat in de lopende tekst komt veel voor in vrome literatuur, maar in de meeste gevallen krijgen vrouwelijke heiligen daarbij, an-

ders dan bij Vondel, mannelijke opponenten. Zo zijn er de heiligenliederen in *Gulde-Iaers Feest-dagen* (1635) van Stalpart van der Wiele, waarin strofen zoals hieronder voorkomen, die een dispuut bevatten van een heilige met een keizer, in dit geval de derde-eeuwse Columba in dialoog met Aurelianus, op de melodie van ‘Eens soud’ ick uyt vermeyen gaen’:

Den Roomschen Vorst Aureliaen
Dee op sijn fel ghebod
De Maged [Columba] voor sijn vyerschaer staen,
En sey: versaeckt uw’ God!
Maer sy: helaes, een Christen mensch
En is dat niet gewoon, schoon
Ghy dreyght of vleyt, met wee of wensch.
Ick haet uw’ valsche Goon!¹⁸

Ook Vondels treurspel *Maeghden* (1639) bevat een belangrijk dispuut waarin de heilige Ursula de tegenstellingen met haar mannelijke opponenten, de Hunnenkoning Attila en diens hoofdwichelaar Beremond, breed uitmeet. Vergeleken met de moordlustige en verkrachtende Hunnen en Gothen zijn haar volgelingen toonbeelden van zuiverheid. De onoverbrugbare kloof tussen de voorbeeldige heiligen en hun verderfelijke heidense omgeving kan Vondel niet groot genoeg zijn; voor de uitbeelding van die oppositie zijn stevige debatten onontbeerlijk:¹⁹

Dit weet ick, waer een Hun of Got zijn klauwen slaet,
Al roockende van moord, daer blijft niets ongeschonden.
Hun dartle moedwil staet aen kerck noch koor gebonden. [ontziet kerk noch koor]
De wyde wereld waeght [dreunt] van ’t jofferengeschreeuw.
En wat mijn heir belangt; des winters viel noit sneeuw
Zoo zuiver, uit de lucht, op uw Rifeesche bergen,
Als Ursuls Maeghden zijn, die sneeuw en hagel tergen.²⁰

Van even groot belang, misschien wel nog groter, is de welsprekendheid van de vrouwelijke heiligen in de martelaressenbrieven. Hierdoor is de aandacht afgeleid van de traditionele vrouw-mantegenstellingen en verschoven naar de tegenstellingen tussen ‘typen’ vrouwen.

Had Vondel in zijn brief van Agatha de hoerenmadam en de ‘dochters’ no-

dig om Maria's afspiegelingen op aarde des te beter te doen uitkomen? De laatsten, overigens naamloze vrouwen, worden voorafgaand aan hun redevoering in elk geval afgeschilderd als 'wilt van zeden' en 'geschildert, op zijn schoonst, met levendige kleuren', waarmee zal zijn bedoeld dat ze binnen dezelfde branche als Aphrodisia werkzaam zijn. De vrouwen willen ook een duit in het zakje doen en nemen het op voor de inheemse Grieks-Romeinse godsdienst van hun eiland Sicilië (v. 86-106). Hun techniek bestaat eruit een aantal geloofshelden en geloofsmomenten voor te stellen als representatief: de gigant en Olympusbestormer Typhon ofwel Typhoeus die bestraft onder het eiland ligt te rommelen, de roof door Hades van het meisje Proserpina, de zoektocht van moeder Ceres die haar dochter terugvindt en Sicilië vruchtbaarheid schenkt, Triptolemus die vervolgens de mensheid moet leren graan te verbouwen, en ten slotte de riviergod Alpheus die de nimf Arethusa wil verkrachten en haar opjaagt tot hij met haar bron weet samen te vloeien.

Deze verhalen over Typhoeus, Proserpina, Triptolemus en Alpheus lijken misschien op een lukraak samenraapsel van mythen, maar zijn dat zeker niet. Vondel heeft lange tijd aan een proza- en een versvertaling van Ovidius' *Metamorfosen* gewerkt (de in 1671 verschenen *Herschepinghe*). De helden en heldendaden in het pleidooi van de 'dochters' komen allemaal voor in het vijfde boek van de *Metamorfosen*, speciaal in het deel waarin de overmoed van stervelingen tegenover de goden aan de kaak wordt gesteld. De verhalen over de gigant Typhoeus tot en met riviergod Alpheus vormen het materiaal van de zangwedstrijd waarin de negen dochters van Piëros het durven op te nemen tegen de negen goddelijke Muzen (*Met.* 5, 318-661).²¹ De afloop van een dergelijk vertoon van hybris is voorspelbaar: de overmoedige Piëriden worden gestraft met een verandering (in eksters).

Naar het zich laat aanzien heeft dit verhaalmotief van Ovidius de aanleiding gevormd voor een grootse parallel: een nieuwe 'wedstrijd' waarin nu Vondels personage Agatha zal winnen en waarin niet de stervelingen worden overtroefd door de Muzen, maar de Grieks-Romeinse goden door de god van de christenen, en tegelijkertijd de levensopvattingen van een aantal Siciliaanse prostitutees door de ethiek van een maagdelijk meisje. Het moge duidelijk zijn dat Vondel het pleidooi van de 'dochters' aan het bestaande levensverhaal van Agatha heeft toegevoegd om op die manier de klassieke Oudheid negatief te kwalificeren en het christendom aan te bieden als het enige redelijke alternatief.

De hele heidense santenkraam van Typhoeus tot Alpheus moet in de ogen van Agatha wijken voor bijbelse parallellen. Ze somt ze een voor een op in haar

verweer (v. 107-127a): de giganten leggen het af tegen de torenbouwers van Babel die de hemel tartten (Genesis 11), Hades' roof tegen de maagdenroof van de Benjamieten (Richteren 21) en de zoektocht door 'afgodin' Ceres naar haar dochter tegen de zoektocht van Maria naar de twaalfjarige Jezus in de tempel (Lucas 2). Ook leggen de agrarische lessen van een gewone sterveling het af tegen Jezus' wonderbare spijziging van vijfduizend mannen (Johannes 16), de geile jacht op een nimf van riviergod Alpheijs tegen het zoeken van 'die bruidegom' Christus naar zijn mystieke bruid, en Alpheijs' verkrachting door vermenging van water tegen de smelting van Agatha's hart met dat van Christus, 'mijn hart versmelt in 't zyn':²²

Hoe stoffers, aen d'Euphraet [torenbouwers van Babel], het heir der starren sarden,
En strax, gedeelt van tong, verstroiden, en verwarden:
Hoe 't overschot van 't schier verdelghde Benjamin [de Benjamieten]
De bloem van Silo schaecht: hoe, niet een afgodin,
Maer moederlijcke Maeght [Maria], drie etmaal langk verlegen,
Liep zoeken 't eenigh pant, haer schat, en 's werelts zegen; [de twaalfjarige Jezus]
Die zonder dat hij zaeit, of os voor ploeghtuigh spant,
Het graen teelt, uit de klay en voren zyner hant,
En spyst veel duizenden in woeste wildernissen: [de wonderbare spijziging]
Hoe noo die bruidegom zijn waerde bruit wou missen;
En zocht in 't nare graf, [...]
Mijn hart versmelt in 't zyn. ick sta op [houd vast aan] zijn bevelen,
Zoo lang myn aders slaen.²³

Nog een derde en vierde maal zou Agatha zich hebben verdedigd in de overige 'rede en wederreden', maar dat heeft de schrijfster naar eigen zeggen weggelaten uit de brief om die wat te 'krimpen' (v. 142).

Pas in het laatste onderdeel van de narratio (v. 127b-165) volgen de gesprekken met Quintinianus en de martelingen. Dat verloopt als volgt. Aan het hof van de landvoogd wordt het meisje ervan beschuldigd onverschillig te staan ten opzichte van rijkdom en luxe zoals dat past bij iemand van haar stand en 'edel bloet'. In haar verweer beweert Agatha dat ware vrijheid juist gelegen is in dienstbaarheid aan God en dat vice versa afgodendienst in feite slavernij inhoudt. Weliswaar vertoont deze repliek overeenkomsten met een passage bij Metaphrastes, maar de redenering is overbekend en valt in Vondels werk vaker te vinden. 'Vrijheid' is een pluspunt van het christendom (misschien klinkt de

strijd voor de vrijheid van de Republiek op de achtergrond mee); het is alsof Agatha in elk tegenbetoog een nieuw argument toevoegt aan haar brief. Die vormt zo een pleidooi voor een christelijk geloofsleven:

Ick antwoord: ghy spreekt recht, want ick ben Godts slavin,
Aen Christus dienst verknocht, het welck wy vryheit noemen.
Maer ghyliên, die zoo trots op heerschappy durft roemen,
Zyt slaven in der daet, nadien ghy d'afgoôn eert
En gout en marmarsteen; en hem den rugh toekeert,
Die zulcke stoffen schiep. [...] ²⁴

Op deze uitdagende woorden volgen als straf martelingen op de pijnbank en het afsnijden van een borst (in kort bestek van zes verzen), de heimelijke genezing van de gapende wond door de geest van de apostel Paulus en een slotgesprek met Quintinianus, waarop weer martelingen volgen (in twee verzen). De beknoptheid van de martelscènes zal in het verdere onderzoek kenmerkend blijken te zijn voor de brieven; in het geval van Agatha beslaan ze om precies te zijn 4,5 % van het geheel. De aandacht gaat in plaats van naar het bloed uit naar het woord: Agatha's laatste antwoord aan de landvoogd die ze 'dwinggelant' noemt. Voor de vierde en laatste keer toont de heilige aan dat ze stand heeft weten te houden door zich verbaal te verweren:

Ick riep: ô dwingelant, wat ziet ghy met uw oogen!
Ghy hebt uw moeders borst, een vrouweborst, gezogen,
En schent ghy onbeschaemt de borsten van een maeght?
Maer dees heeft noch een borst, die zy van binnen draeght,
Haer' Heilant toegewyt, die zult ghy nimmer schenden. ²⁵

Het slotdeel van de brief is vrij kort (v. 166-176) en bevat evenals het exordium maar liefst drie parallellen met de *Heroides*. Agatha is met haar verslag aangekomen bij het hier en nu 'ter gevangenis' en spreekt het verlangen uit om zo snel mogelijk te sterven:

Daer [hier in de gevangenis] krimpen wy van pyne, en zingen, en verbeiden
Den jongsten oogenblick des levens, en het lot
Dat ons beschoren is van den alzienden Godt;
Die met zyn Engelen van verre schijnt te wencken. ²⁶

Het verlangen naar de dood is een traditioneel onderdeel van de peroratio in de *Heroides*, waar menige heldin uitziert naar het einde van haar ellendige situatie en ernaar verlangt door verwaarlozing, zelfmoord, wanhoop of als straf voor wandaden te sterven. Een van de voorbeelden is Phyllis (*Heroides* 2) die aan het eind van haar brief diverse manieren overweegt om haar lijden te beëindigen zoals een sprong van de rotsen, inname van vergif, ophanging of, zoals in Vondels prozavertaling: ‘zomtyts lust het mij een bebloet lemmer [zwaard] in myn hart te stooten’.²⁷ Heldin Deianira (*Heroides* 9) herhaalt in het slotdeel wel viermaal ‘inpia quid dubitas Deianira mori?’. Maar ook de heldin van 1629, het fictieve personage Amalia van Solms, zou met haar Frederik Hendrik samen willen sneuvelen.

Met deze voorgangsters vormen de martelaressen een groot contrast, omdat ze niet de hand aan zichzelf slaan of gestraft worden voor hun misdaden, maar uitzien naar de marteldood – ‘O scherprechter, koom, koom herwaert’²⁸ – de manier van sterven die volgens de geldende opvattingen voor maagdelijken het hoogtepunt van hun mystieke huwelijk met Christus vormt. De vrouwen verwachten in de hemel te worden ontvangen, waar Christus hen als bruid zal aanvaarden.

Ook in de iconografie speelt het mystieke huwelijk met Christus een rol. Het is vooral de heilige Catharina die op afbeeldingen een ring ontvangt van het kleine Christuskind. Volgens de legende was het deze martelares die een visioen kreeg waarin Christus zelf een ring aan haar hand schoof.²⁹ Eerder had Vondel in de *Opdracht van de martelaressenbrieven* de maagd Maria als ‘hemelbruit’ voorgesteld, ‘Eer Godt u gaf zijn hant en staf te trouwen’, wat aangeeft dat de schrijfsters op aarde als het ware hun grote voorbeeld in de hemel imiteren. De metafoor van het mystieke huwelijk van de maagdelijke levende christen met Christus is door Vondel veelvuldig gebruikt, ook al vroeg, omstreeks 1620, in zijn ‘Howlyck-sang tusschen God en de geloovige Ziele’. Daar in stelt de dichter het voor alsof God daadwerkelijk als bruidegom een trouwring aan de hand van een bruid schuift: ‘Hy steecktse een Trouw-ring aen haer hand [...] En neemtse tot sijn echte Vrouw.’³⁰ Vondel sloot hiermee aan bij de populair-stichtelijke literatuur die de vereniging van de ziel met Christus behandelde als die van bruid en bruidegom; de beeldende kunst van vooral de Zuidelijke Nederlanden was vol van deze bruidsmetaforiek. Omdat in de martelaressenbrieven het doodsverlangen van de schrijfsters met zoveel nadruk onder woorden wordt gebracht, moet dit worden opgevat als vroom substituut van de zelfmoordneigingen en executies van Ovidius’ heldinnen.

Vlak voor het einde noteert Agatha nog een voorbede ten gunste van de Romeinse landvoogd Quintinianus. Ook dit kleine onderdeel heeft parallellen bij Ovidius. Allereerst Agatha's bede: moge God verhoeden dat Quintinianus in een rivier terechtkomt tijdens zijn jacht op de rijkdommen die zij na haar dood zal achterlaten:

Godt schut, dat Quintiaen niet kome te verdrencken,
En t' effens in een' stroom en zyn dootmisdaet smoor;
Indien zyn gierigheid myn have zoekt, op 't spoor
Van myn onschuldigh bloet, gelijk de vlugge pooten
Der hazewinden 't wilt, met eenen pyl doorschoten.³¹

De vrome wens is nogal gedetailleerd en dit doet al vermoeden dat de achtervolgingsdood precies is wat de landvoogd volgens de hagiografische bron (Metaphrastes, Vita 4, 18) zou overkomen. Op deze manier is het slotdeel van de legende dat na de dood van de heilige valt en dus buiten bereik van haar briefligt, tóch nog in de brieftekst opgenomen. Ovidius had deze techniek in de *Heroides* toegepast in de situaties waarin de heldinnen datgene vrezen waarvan de lezers bij voorbaat weten dat het inderdaad is gebeurd, wanneer bijvoorbeeld Deianira (*Heroides* 11) vooruit wijst naar het gif dat Hercules zal doden, Medea (12) naar de moord op haar kinderen, Laodamia (13) naar het sneuvelen van Protesilaus aan de kust van Troje, en Hero (19) naar het verdrinken van Leander in de Hellespont.³² Vondel heeft dus Ovidius' techniek van het vooruitwijzen naar een bekende afloop in zijn brieven geïntegreerd.

Ten slotte volgt het pathetische einde. Agatha is dodelijk vermoeid en bijna niet in staat de brief te ondertekenen. De laatste twee versregels geschreven met een 'hant gemat', hebben wederom parallelplaatsen in de *Heroides* waar de heldinnen ook te kampen hadden met schrijfproblemen. De hand van Deianira (*Heroides* 9) ligt slap en vermoeid, *languida*, in haar schoot. De bruid Hypermnestra (*Heroides* 14) was te uitgeput om haar brief af te maken, 'mijn hand is te zwaar door het gewicht van mijn boeien'. Ook de bruid Cydippe (*Heroides* 21) was er na de bedrieglijke huwelijksseed te slecht aan toe om haar pen langer vast te houden; haar 'zieke hand weigert verdere dienst'.³³ Agatha noteert op haar beurt:

Myn geest getuight niet goets, en deze hant gemat [*vermoeide hand*],
Laet naulix toe myn' naem te mercken onder 't bladt.³⁴

De ware godsdienst tegenover ‘het blinde bygeloof’

Zoals ‘Aeght aen Makaria, hare Speelgenoot’ (1) is opgebouwd, verlopen alle zes brieven waarin vriendinnen en vrouwelijke familieleden worden toegesproken (nrs. 1, 3, 5, 7, 9 en 11). De schrijfsters proberen telkens hun vrouwelijke adressanten te bemoedigen en te sterken in hun christelijke overtuigingen en levenswandel door aan te tonen hoe standvastig zij zichzelf hebben gedragen op de momenten waarop hun geloof en kuisheid werden bedreigd. Het gevolg daarvan is, zoals we boven zagen, dat alle nadruk is komen te liggen op de disputen waarin de heiligen hebben getriomfeerd.

Dit is een wezenlijk element van de manier waarop Vondel zijn heldinnenbrieven heeft opgebouwd. In de teksten is de verbale competentie van de vrouwelijke personages belangrijker dan hun lichamelijke uithoudingsvermogen tijdens de legendarische martelingen die ze hebben doorstaan. Het heeft er bovendien veel van weg dat Vondel door middel van deze debatten ruimschoots heeft kunnen ingaan op tegenstellingen tussen de mythologische wereld van de Romeinse overheersers en het zuivere geloof van de vroege christenen. Die hele machtige oppositie is als het ware verpakt in het literaire genre van de heldinnenbrief dat aan diezelfde klassieke Oudheid is ontleend, en waarnaar zowel in het exordium als in de narratio en de peroratio rechtstreeks wordt verwezen door middel van parallelle motieven, zij het dat de schaal altijd doorslaat ten gunste van de bijbelse parallellen en de rolmodellen uit het christendom.

In de brieven aan vrouwelijke geadresseerden keert dit procédé telkens terug. Agnes van Rome, de nauwelijks dertienjarige martelares die door Vondel meermaals is bezongen, bemoedigt in de brief ‘Agnes aen Emerens, hare Zuighgenoot’ (3) een vriendin uit haar vroege jeugd en een aantal ‘andre’ niet met name genoemde ‘maeghden’: ‘kon ick myn hart in ’t uwe gieten,/Hoe vrolijk zouden wy een’ zelve troost genieten’.³⁵ Het moet een geruststellende gedachte zijn dat de nog ongedoopte vriendin Emerentia zal worden gedoopt door de marteldood die ook háár te wachten staat. Ze wordt zelfs nog gewaarschuwd voor haar steniging door ‘t woest gepeupel (die volgens de hagiografische bronnen inderdaad heeft plaatsgevonden): ‘och zuster blyf er af,/Eer u de razerny begrave by myn graf.’³⁶

Het verhalende gedeelte van de tekst (v. 49-117) bevat, meer dan de Agathabrief, de lichamelijke ervaringen van de schrijfster met de ‘minnevleyery’ van een Romeinse prefectenzoon, met ‘schennissen’ [*verkrachting*] en ‘vier’ [*de vuurproef*], maar er is toch een centrale plaats ingeruimd voor de gerechtelijke

veroordeling van de heilige en haar verweer (v. 52-77a). Ook in deze repliek triomfeert het christendom over de godsdienst van Rome. Agnes vertelt hoe ze tegenover de godin-moeder of godin-maagd Vesta de moedermaagd Maria stelde en tegenover Saturnus de zoon van Maria, Jezus. Terwijl Vesta en haar Saturnus, leeuwen en Vestaalse maagden niets anders doen dan slapen, is de 'Behoeder der menschen' als enige in staat 'zyn maeghden' te redden. Reddeloos verloren zijn daarentegen de Vestaalse maagden. De passage zinspeelt op de wijze maagden in Mt. 25:1-13. Het viel te verwachten dat na afloop van Agnes' aanval op de godsdienst van Rome 'de vierschaer raest en dondert':

Ick sprack: wat mooght ghy toch al van uw Vesta droomen?
't Zy die Saturnus baerde, of van hem afgekomen, [...]
Wy oogen op een Maeght en zeestar, t'effens moeder
Van 't wonderbare Kint, den zekersten Behoeder
Der menschen, die zoo licht zyn maeghden redden kan:
Terwyl uw Vesta slaapt, gelijk haer leeuwsgespan;
Dat noit zyn manen schudde, of heeft bestaen te brullen,
Daer nonnen, dagh en nacht, de blinde lampen vullen,
Met oly, die den nacht der doling niet verjaeght.³⁷

De Spaanse Eulalia van Mérida is weer meer dan Agnes een debater in hart en nieren. In haar brief 'Eulalia aen Iulia, hare Moeder' (5) stelt deze jongste heilige van slechts twaalf lentes haar moeder gerust – 'vertroost u met dit blad' – nu ze buiten bereik van haar ouders de harde confrontatie met de Romeinse overheid opzoekt om zo de marteldood, haar huwelijk met Christus, te bereiken: 'Kon uw misleit vernuft dit sterfwit recht beseffen,/Ghy zoudt geen lijckklaght, maer een bruiloftsliet, aanheffen.'³⁸ Het meisje dat in het bronnenmateriaal van de brief, een hymne van Prudentius,³⁹ was bezongen om haar onverschrokken houding en was getypeerd als een die het lijden braveert en ermee spot,⁴⁰ verweeft in het verhalende gedeelte van haar brief (v. 23-171) een drietal redevoeringen, waaronder een in de vorm van een gebed en een in de vorm van een betoog voor het gerecht van de landvoogd in Mérida.

Door haar eigen woorden zo nadrukkelijk in de brief te herhalen construeert de schrijfster een beeld van zichzelf als een prediker tegen de religieuze cultus van haar land Spanje, die nodig bestreden moet worden, 'd'Afgodery braveert, en dreight met brant en moort'. Haar boodschap moet tot in het Oosten – dus over de hele wereld – worden verbreid, 'Dat [...] d'avondstar dit aen de

morgenstar verhael'.⁴¹ Met bijbelse parallellen heeft Eulalia de geloofswaarheden van haar landgenoten weten te bestrijden: niet Phoebus Apollo maar God de Vader kan de loop van de zon besturen, Hij heeft held Hercules niet nodig maar aartsengel Michaël om de monsterlijke keizer Maximianus te verslaan (v. 99-105). Hij moet worden vereerd als de Schepper, niet de geschapen 'Isis [...], noch Venus tempelpracht' (v. 122-23). Pracht en praal zijn aan haar niet be-steed: liever boeien dan armbanden, haar bloed weegt op tegen Tyrisch purper, haar wonden tegen ringen en robijnen, en de marteltoorts tegen de huwelijks-fakkel, terwijl Eulalia's bruidskleding een vlammensluis zal zijn.⁴²

Tegen het eind van de brief volgt nog zo'n voorspelling van een gebeurtenis die vanuit de bronnen bekend is, wanneer Eulalia vooruitwijst naar een wonder dat zal plaatsvinden na afloop van haar eigen dood. Dat biedt de gelegenheid voor een laatste, grootse vergelijking tussen de klassieke en de christelijke Oudheid. Zoals de vogel Phoenix geboren is uit vlammen en herrijst uit zijn as, zo zal de hagelwitte duif van Eulalia's ziel uit haar mond ontsnappen om 'haer' oirsprongk' op te zoeken in de hoogste sferen, de hemel, waar ze op haar moeder wacht.⁴³

De schrijfsters Lucia (7) en Theodora (9) vallen enigszins uit de toon. Weliswaar gaat het weer om troostbrieven – Lucia aan een bezorgde voedster: 'troost u, dat ghy ook van 't zaet der martlery,/In my, uw vleesch, de vrucht der martlery zult maeien' en Theodora aan een zus: 'draegh u, in mijn doot, te stiler, en geruster'⁴⁴ –, maar de heiligen zijn beiden meer doeners geweest dan praters. Alleen Lucia, afkomstig van Syracuse op Sicilië, heeft nog een kort en krachtig debat gevoerd met de 'vierschaer', het gerecht van de 'lantvooght', consul Paschasius. Hagiograaf Surius vermeldt al dat zij weigerde om wieroockoffers te brengen.⁴⁵ In haar ogen ging namelijk het helpen van weduwen en wezen waarmee een christen offert aan God, de heidense offerrituelen ver te boven:

Ick zegh: de hant gereickt aen manne-en-ouderloozen,
Aen troostelooze weeuw en weezen, zonder schult
Getreën van armoe, staende op 't punt van ongedult,
Rieckt aengenamer dan de reuck der wierroockvaten,
Gezwaet voor Goôn, waer op zich niemant magh verlaten.⁴⁶

Wederom ontstak er een vierschaar in woede, zeker nadat ook nog eens bleek dat de heilige door een wonder met geen mogelijkheid door mannen noch os-

sen naar een bordeel te slepen viel. Dit vormde de aanleiding voor de tweede christelijke parallel in de brief: Gods geest werkt in de gelovigen door, zodat ze zelfs de meest achtenswaardige inwoner van Syracuse, Archimedes, die dacht de aarde te kunnen optillen, ver te boven gaan: 'Zoo werckt d'Almogentheit in die aen hem gelooven,/En Archimedes gaen, en zijn vernuft, te boven.'⁴⁷ In de laatste twee brieven aan vrouwen spelen de *Heroides* weer een belangrijke rol.

Heilige substituten van Ovidiaanse heldinnen

Geen geloofsdebatten maar de gesprekken met een medemartelaar vullen de brief van de heilige Theodora (9) aan haar zus Basilia, een verder onbekende naam volgens het commentaar in Vondels *Werken*. In haar lange relaas van gevangennamen, bevrijding en wederom gevangennamen (v. 14-188) schetst de schrijfster ook de lotgevallen van een zekere Didymus, wiens martelaarschap met dat van haar samenvalt. In deze brief zijn nadrukkelijke overeenkomsten te vinden met motieven in Ovidius' *Heroides*. Niet alleen heeft de heilige als een ware Penelope (*Heroides* 1) of Laodamia (*Heroides* 13) geweigerd om zich met purper en sieraden te tooien, maar aan het slot van haar brief spreekt ze als een ware Canace (*Heroides* 11) het verlangen uit om in één graf met Didymus te worden begraven: 'begraef de lijcken t'zamen'. Zodoende kunnen ze, wanneer ze door de engelen worden uitgenodigd op de dag van de opstanding, samen naar de hemel:

Een zelve tombe zoude ons beide best betaemen.
Wij sterven te gelijk, begraef de lijcken t'zamen,
En legh my zy aen zy, dat ick met hem verrys,
Als d'Engelsche bazuin ons wecke, op deze wys:
Ontwaeck, ô Didymus, ontwaeck, ô Theodore.
Ghy streckte elckander, ick u beide een hemelspore.⁴⁸

De vrome wens van Theodora lijkt hier de minder vrome van de Ovidiaanse Canace (*Heroides* 11) te vervangen. De godendochter had zich schuldig gemaakt aan incest door samen met haar broer Macareus een kind te verwekken dat toen het werd ontdekt, prompt door haar vader aan stukken is gehakt. Toen ook zijzelf voor straf moest sterven schreef ze haar broer, de vader van haar kind, een lang verslag van de gebeurtenissen dat in de slotverzen haar laatste wens bevat-

te: begraven te worden in het bijzijn van de stukken die van haar baby resten, wat ze haar broer vraagt om te doen. In Vondels kladvertaling in proza:

vergader de gespreide leden van uwen zoon, en bestel het by de moeder, en legh het op t graf uwer gezellinne: en dat wy beide in eenen engen dootvat/emmer besloten worden.⁴⁹

Weinige heldinnen in de *Heroides* zijn in de receptiegeschiedenis zo misprezen als Canace. Vanaf de dichter Potter in *Der minnen loep* (1412) zijn zij en haar broer Macareus ingedeeld bij de ‘ongeoerlofde minne’ en daarbinnen bij de schadelijke incestgevallen. Voor mannen in het onderwijs zoals Erasmus in het begin van de zestiende eeuw of wat later de paters jezuïeten die de lectuur van de *Heroides* moesten begeleiden, was het incestverhaal ronduit onverdragelijk. Uit schooluitgaven van de *Heroides* in het jezuïetenonderwijs blijkt hoezeer de brieven als schadelijk voor de kinderziel werden beschouwd en het liefdesgedrag van de Griekse heldinnen als negatieve exempla waarvoor diende te worden gewaarschuwd. Hier weerklinken de oude vertrouwde geluiden die de *Heroides* sinds de commentaren in de middeleeuwse codices gedurende hun hele receptiegeschiedenis in de Nederlanden zouden begeleiden.

Zo is de KB Brussel in het bezit van enkele zeventiende-eeuwse schooledities van de *Heroides* waarin de oorspronkelijke teksten grondig waren bewerkt voor de jeugdige doelgroep. De titels geven aan hoe de editoren te werk zijn gegaan. De uitgave die in 1606 in Antwerpen verscheen heet *Heroidum epistolae contractae*, ‘ingekorte heldinnenbrieven’.⁵⁰ De voortzetting ervan, de eveneens Antwerpse uitgave *Heroidum epistolae, obscoenitate valere jussa* uit 1670, heet ‘heldinnenbrieven waarin de onzedelijkheid werd uitgebannen, waarvoor in de plaats andere verzen, her en der elders uit Ovidius gehaald, werden ingelast’.⁵¹ De brief van Canace aan Macareus (*Heroides* 11) wordt ingeleid met een typering die de leerlingen al een eind op weg helpt: ‘Jammerklacht over een rampzalige gebeurtenis’.⁵² De vermelding ‘ingekort’ of *contractus* uit de titel wil in dit geval zeggen dat precies die passages zijn weggelaten waarin Canace spreekt over het zwaard dat zij als zelfmoordwapen zal hanteren, over de hartstochtelijke en intieme gevoelens van haar broer en haarzelf voor elkaar, over de pijnlijke geboorte van hun verboden kind en over het wegzenden van Hymenaeus, de bedrogen huwelijksgod. En in de slotverzen is flink ingegrepen door elke referentie aan de verboden broer-zusliefde te schrappen. De ‘onzedelijkheid’, *obscoenitas*, is ‘uitgebannen’ door bijvoorbeeld in de begrafenisscène Canace

zichzelf niet ‘uw al te beminde zus’ te laten noemen, maar ‘uw al te onbezonnen zus’, *soror projecta*, zodat het motief van de incest was verdwenen. De pedagogische doeleinden van deze restanten van de *Heroides* zullen dezelfde zijn geweest als die van het schooldrama, dat niet alleen tot taak had *delectare et docere*, maar dat de jonge mannen afschuw moest bijbrengen voor het kwaad en de slechte levensgewoonten, en moest *movere*, hen aanzetten om zonden te vermijden door grotere toelag op de deugd en de navolging van de heiligen.⁵³

Voor Vondel lag de oplossing niet in het kuisen van Ovidius’ teksten. Voor de zondige mythologische figuren creëerde hij christelijke alternatieven. Dat wordt weer duidelijk in de laatste brief aan een vrouwelijke geadresseerde, die op naam staat van de heilige Thecla (II), de protomartyr ofwel de eerste martelares, die volgens sommige overleveringen een leerlinge was van de apostel Paulus. Thecla blijkt zelfs de godin Pallas Athene te evenaren. Zij is ‘de roem van Tharsus’ die meer wijsheid bezit ‘dan Pallas, en haer school; die, staende op spits vernuft,/Het wit [doelwit] der wysheit mist, en buiten Christus suft.’⁵⁴ De schrijfster brengt onder meer verslag uit van een dispuut met heidense priesters en de confrontatie met hongerige leeuwen, waarmee ze huis en haard van een vriendin een hart onder de riem wil steken, ‘Op hoop dat dit uw huis en maeghschap stercken zal’.⁵⁵

Een retorisch talent was Thecla niet van nature, als we mogen afgaan op de levensbeschrijving door Rosweyde.⁵⁶ Vondel heeft de oudste bloedgetuige wel sprekend gemaakt door binnen haar herinneringen (v. 33-111) een scène toe te voegen met een aanval door ‘aertswichlaers’, de heidense priesters die Thecla begeleiden naar de arena van Ikonium (het huidige Konya in Turkije), en vervolgens met een gloedvolle repliek van de heilige zelf (v. 65-81). Hierin moeten de aanhangers van de Babylonische afgod Bel het afleggen tegen Thecla’s bijbelse voorbeeld, de profeet Daniël die in een leeuwenkuil ook stand had gehouden tegenover deze ‘dulle’ [*woedende*] dieren. Bij hoge uitzondering nemen de martelingen in deze brief een ruime plaats in (v. 82-111). Dat komt vooral doordat de schrijfster levendige portretten schildert van de tweestrijd bij de toeschouwers in de arena, ‘de gansche schouburgh’, en de kwispelstaartende, bijna verliefde leeuwen die haar geen haar hebben gekrenkt. Gelukkig voor Thecla is het bij deze mislukte martelingen gebleven en kon zij een rustige oude dag bereiken. Het gaat in de martelaarsbrieven blijkbaar om de kracht van het woord, en niet om het (vrouwen)bloed.

Uit het slot van de brief (v. 112-118) blijkt dat Thecla haar herinneringen heeft vastgelegd opdat ze Tryfene sterken ‘wanneer de wreetheit stormt op ’t

aengevaert betrouwen [*vertrouwen op God*]. Zelf moet de vriendin ook een voorbeeld vormen, ‘En blyft der vromen troost, als ziel en lichaem scheit’: een christelijk tegenwicht voor de bedreigingen van de moraal in de *Heroides*.

Ovidius ‘in stichtelyker stoffe vervormd’; vergelijkingen met *heroides sacrae*

Het onderzoek richt zich nu op de zes overige martelaressenbrieven, die zijn gericht aan mannelijke familieleden en vrienden. De titels luiden:

Barber aen Dioscorus, haren Vader (2)	Katharine aen Porphier, den Veltheer (8)
Cicilia aen Valeriaen, haren Bruidegom (4)	Maria Magdalena aen Joannes, den Apostel (10)
Apollonia aen Dionys, den Aertsvader (6)	Pelagia aen Luciaen, haren Priester (12)

De adressanten zijn niet langer ‘gezocht’ in het Martyrologium, maar dienen zichzelf als het ware aan vanuit de bijbelse legenden (zoals de apostel Johannes) of vanuit latere *vitae* en kerkhistorische bronnen (zoals de wrede vader Dioscorus, bisschop Dionysius of de Romeinse veltheer Valerianus). Daarmee komen we op het gebied van de *heroides sacrae*, de bestaande, Neolatijnse heldinnenbrieftraditie die zowel vrouwelijke als mannelijke heiligen als fictieve auteurs kent en waarbinnen de bijdragen van vrouwelijke heiligen voorname-lijk aan mannen zijn gericht.

Van Vondels brief ‘Barber aen Dioscorus, haren Vader’ (2) bestaat een voor-
gang in het Latijn, ‘Barbara Dioscoro’, waarvan de schrijfster eveneens Bar-
bara van Nicomedië is, de zwaar mishandelde heilige-in-de-toren die zich vast-
klampte aan haar christelijke overtuiging en haar kuise levenswijze, en na vele
martelingen uiteindelijk door haar eigen, heidense vader is onthoofd. De dichter van deze Latijnse ‘Barbara Dioscoro’ is Vincartius ofwel Jean-Antoine Vincart, een jezuïet die al in 1632 twee brieven van mannelijke heiligen van de Je-
zuïetenorde had laten verschijnen, maar wiens 24 gebundelde ‘Brieven van hei-
lige heldinnen’, *Sacrarum heroidum epistolae* (Doornik 1640), het bekendst zijn
geworden en diverse malen zijn herdrukt.⁵⁷

De titel van Vincarts bundel spreekt van ‘heldinnen’, maar die term verhult dat het om vrouwelijke én mannelijke briefauteurs gaat. Dit verschijnsel wordt de lezers verklaard met behulp van een argument *a simili*: ook Ovidius heeft hel-

den aan zijn heldinnen toegevoegd zonder wijzigingen aan te brengen in de titel.⁵⁸ Vincart sluit aan bij de bestaande traditie van *heroides sacrae* door de personages in zijn bundel hiërarchisch en chronologisch te ordenen, en wel vanaf Maria en Anna tot Ursula (boek een), heiligen als Theodora, Lucia en Barbara en lokale heiligen (boek twee) en ten slotte de grote figuren van de Jezuïetenorde zoals Ignatius van Loyola en Franciscus Xaverius (boek drie). Een dergelijke ordening was ook toegepast door zijn voorgangers, de zestiende-eeuwse Neolatijnse dichters Helius Eobanus Hessus,⁵⁹ Petrus Nannius,⁶⁰ Claude d'Espence⁶¹ en Andreas Alenus,⁶² en de zeventiende-eeuwse ordegenoten Baudouin Cabliau⁶³ en Jakob Bidermann.⁶⁴

Waarom Vincart Ovidius geïmiteerd heeft, wordt duidelijk uit de voorrede van zijn 'Brieven van heilige heldinnen', waarin de dichter eveneens aangeeft welk pedagogisch doel hem voor ogen heeft gestaan. Om te beginnen vertelt hij dat zijn werk lang heeft liggen wachten tot het goede moment in 1640 aanbrak en hij het ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Jezuïetenorde (1540-1640) aan de generaal van de orde kon aanbieden: 'Het is reeds vele jaren geleden dat ik wat heb geprobeerd in de trant van Ovidius, om mijn geest te ontspannen en mijn zorgen even te verdrijven.' Zoals gebruikelijk zouden het de vrienden van de dichter zijn geweest die hadden aangedrongen op een uitgave en 'ik ben er nu toe overgegaan om ze met de pen opnieuw tot leven te brengen en het licht te doen zien.'⁶⁵ Voor Ovidius heeft Vincart altijd grote interesse gehad en voor diens *Heroides* in het bijzonder, omdat ze in fraaie bewoordingen en met wijze lessen rechtstreekse uitbeeldingen zijn van normen en waarden:

Daarom heb ik mijn specialiteit gemaakt van heldinnenbrieven. Hun sprankelende stijl, ten dienste van de elegantie, waarin talrijke sententiae oplichten, zodat die de ethica en de zedenleer als het ware uitstalt, heeft mij, evenals vroeger Guido Morillonus, altijd behaagd.⁶⁶

Is het een dichter geoorloofd om zich de stijl van een ander eigen te maken? Vincart vindt van wel, want het doel heiligt de middelen. Zijn doel was het om Ovidius' stijl in te zetten voor de christelijke zaak, zodat de deugd op een aantrekkelijke manier kon worden aangeprezen:

En verder wil ik over de imitatio van Ovidius nog graag het volgende zeggen. Ten eerste dat ik geen enkele scrupule gevoeld heb, wanneer ik me nog al eens zijn scherpsinnigheden en spitsvondigheden op zeer vrije wijze eigen maakte. [...] En ten tweede dat

ik, wat ook helemaal bij mijn levensstaat paste, Ovidius' geest en stijl op zulk een manier heb toegepast op de christelijke leer, dat het voor iedereen duidelijk moet zijn dat de godsvrucht geenszins wordt aangetast door de geneugten van de poëzie, of dat de kracht van de godsvrucht wordt ondermijnd; maar juist andersom, als ze voortvloeien uit een pure en kuisen pen, dan leidt dat ertoe dat ze met nog grotere aantrekkingskracht tot de deugd voeren.⁶⁷

Dezelfde ideeën zijn te vinden bij Vincarts voorgangers. Ook deze zestiende-eeuwse dichters van *heroides sacrae* hadden morele kritiek op de lichamelijke liefde en onkuisen hartstochten die Ovidius geacht werd in zijn *Heroides* te hebben gepropageerd:

Ofwel dat iemand mij de kwalijke daden van de oude minnaars verhaalt; ze zijn allemaal vol van de misdadigheid van de boze genius: figuren zoals Phyllis, Hermione, Briseïs en Hypsipyle, ach, het is duidelijk dat zij de beklagenswaardigen allemaal alleen van het lichaam gehouden hebben; en terwijl ze hun best doen bij één figuur in de smaak te vallen, komen ze allebei bedrogen uit. Het is een dwaling – nergens is die liefde goed te keuren.⁶⁸

Toen mij de bewondering voor vele heldinnen boeide, be kroop mij het verlangen om mijn stijl te oefenen met het schrijven van brieven van hen. De mijne mogen dan minder verzorgd zijn dan die van Ovidius, ze zijn zeker kuiser en dragen meer bij tot de vroomheid.⁶⁹

Pas wanneer de Ovidiaanse heldinnen waren vervangen door ideale voorbeeldige figuren zoals heiligen, kregen de lezers zicht op een reeks aan deugden waaronder (voor vrouwen) kuisheid, vroomheid, godsvrucht of huwelijks-trouw⁷⁰ en (voor mannen én vrouwen) standvastigheid in het geloof, *constantia fidei*, en dat alles verpakt in een scherpzinnige stijl ontleend aan Ovidius.

Dat ten slotte ook de jongeren (althans schoolgaande jongens) gerekend werden tot de doelgroep van de *heroides sacrae* blijkt uit het einde van de voorrede in de bundel van Vincart. Daar vermeldt de dichter speciaal met het oog op de jeugd aan elke brief een kort inleidend *argumentum* en een embleem met een verklarend devies te hebben toegevoegd, plus de voetnoten bij de tekst waarin historische uitleg en woordverklaringen worden aangeboden.⁷¹

De heilige Barbara volgens Vondel en Vincart

Het begin van de Latijnse brief van Vincart 'Barbara Dioscoro', die niet meer dan twee jaar ouder is dan de Barbarabrief van Vondel, komt bekend voor. Het initium (v. 1-14) bevat zoals dat hoort binnen de eerste versregels de bekendmaking van de personages, de aankondiging van de briefstijl en een korte beschrijving van de situatie waarin de schrijfster zich bevindt:

Barbara aan Dioscorus

Ik spreek mijn vertoornde vader toe. Als het hard valt 'Barbara' te schrijven,
dan komt dat omdat de inhoud van die naam een hard karakter heeft.

Wat u leest, vader, stuur ik u vanuit deze gevangenis hier,
waarin u mij hebt opgesloten en wreder kwelt dan een vijand.⁷²

Nadat Barbara tevreden heeft geconstateerd dat ze door het isolement in haar toren tenminste bescherming vindt voor haar kuisheid, brengt ze haar vader verslag uit van een ontmoeting met de goddelijke liefde, de 'Amor' die haar tot bekering heeft gebracht (v. 15-32). De beeldspraak in Vincarts brief is ontleend aan de Grieks-Romeinse mythologie, zodat de lezers zich voortdurend moeten realiseren dat Amor staat voor de goddelijke liefde, dat Tonans ofwel de Donderaar of Jupiter de naam is voor God, en bijvoorbeeld de Olympus voor de hemelsfeer van de engelen. In Barbara's verslag komen we meer te weten over het bekende gegeven uit haar legenden dat de torenmuren van haar gevangenis drie vensters bevatten ter ere van de Drieëenheid. We leren nu dat deze vensters in het bijzijn van de schrijfster door de Liefde zelf in elkaar zijn gezet en in de torenmuur zijn aangebracht. Voor het kruisteken dat de Liefde vervolgens in de muur drukte, zou zij meteen in aanbidding zijn gegaan. Openlijk bekent Barbara dat zij vanaf dat moment aan Christus toebehoort: 'Onmiddellijk (waarom zou ik het immers verzwijgen?) heb ik aan de Liefde gezworen: 'Er zal geen ander vuur zijn', zei ik, 'waardoor ik verteerd word.'⁷³

In het vervolg van Vincarts brief wordt duidelijk wat de dochter concreet van haar vader verlangt (v. 33-46). De man moet in elk geval zijn eis intrekken dat Barbara een huwelijk sluit met een aardse sterveling: 'Ga, vader, en breng de huwelijksfakkels en de pijlen van Paphos binnen, en (als u dat kunt) verberg mij in een donkere grot.'⁷⁴ Barbara eist de vrijheid op om naar het bruidsbed in het Idalium te gaan, dus om maagd te blijven, en voor altijd de bruid van God te zijn,

semper sponsa Tonantis ero. Op deze eis volgt het verslag van Barbara's vlucht uit gevangenschap (vanaf v. 47) en haar mislukte poging om te ontsnappen (die de lezers van Vincart vanuit de Barbaralegenden kenden). Tijdens de vlucht heeft Barbara, met haar vader op de hielen, de Liefde weer ontmoet en kreeg ze een visioen van haar toekomstige verblijf in de hemel, een prachtige witte burcht (v. 52-62). Vanaf dat moment verlangt ze vurig naar de marteldood:

Moge de dood de drempel betreden; het is zo ver: ik zal hem overschrijden,
moge ik zó sterven, als ik maar kuis kan sterven.
Ik zal niet bang zijn voor de messen, de zwaarden en de dreigementen van mijn vader,
de heilige Liefde omgordt mij tegenover de speren.⁷⁵

In haar doodsverlangen wordt Barbara nog gesterkt door de herinnering aan haar overleden moeder die pogingen gedaan heeft haar moed in te spreken, maar die evenzogoed moest toegeven dat het leven in de nabijheid van zo'n wrede man een constante kwelling vormt (v. 81-94). Bij een afbeelding van de lijdende Christus roept de heilige haar bruidegom aan, die haar verhoort: 'Christus, wat doe ik hier nog?', 'Verschaf mij de brandstapel als huwelijksbed', en 'Deze dood zal voor mij gelden als een geweldige bruidschat.'⁷⁶ Ten slotte is in de peroratio van Vincarts brief weer een motief uit de *Heroides* zichtbaar, wanneer Barbara bidt dat haar vader na haar dood niet door de bliksem zal worden getroffen, terwijl nota bene in een voetnoot wordt uitgelegd dat die schichten de man wél hebben verteerd. De slotverzen vormen een grafschrift, geheel in Ovidiaanse stijl:

Hier ligt de maagd Barbara, een naam die hard is buiten haar toedoen,
maar waarvoor ze toch gestraft wordt: haar vader was de échte barbaar.⁷⁷

We kunnen deze Latijnse brief vergelijken met Vondels Nederlandstalige brief 'Barbara aen Dioscorus, haren Vader' van twee jaar later. Ook hier is als schrijfmoment gekozen voor de uren voorafgaand aan het moment waarop vader Dioscorus eigenhandig de beul van zijn dochter zal zijn. Het korte exordium bevat alle Ovidiaanse elementen: een introductie van de personages, een toespeling op een van de openingsmotieven (van Hermione in *Heroides* 8: 'mag ik u zo noemen?'⁷⁸), een groet en een stellingname:

Barber aen Dioscorus, haren Vader

De zelve barber, die uw kint te wezen plagh,
Draeght Vader, zo zy u noch Vader noemen magh,
Haer' groet op met haer hart, genegen u te volgen,
Tot Christus outer toe [niet verder dan het altaar, het huwelijk met Christus, toelaat].⁷⁹

Het vervolg van de brief lijkt echter in de verste verte niet op die van Vincart. Weliswaar moet ook hier de vader bewogen worden zijn inzichten en levensstijl te veranderen, maar dat gaat als volgt in zijn werk. Het hele middendeel lang (v. 4b-152) probeert Barbara Dioscorus te overtuigen van zijn fouten. De man heeft namelijk gefaald als ouder en hij is een hardnekkige bijgelovige. In dit be-toog zijn de herinneringen aan de martelingen door vader Dioscorus en land-voogd Martianus verwerkt als bewijzen van hun tirannie.

Barbara's verwijten komen harder aan dan gebruikelijk bij Vondel, omdat de brief aan de heidense tegenstander zelf is geadresseerd en het verweer tegen de Grieks-Romeinse godenwereld nu rechtstreeks tot een aanhanger daar-van kan worden gericht. De hele afgodendienst van haar vader lijkt in Barbara's ogen te worden vertegenwoordigd door de Romeinse oorlogsgod Mars, die ze vervloekt. Ze bekent dat ze zelfs een keer diens afgodsbeeld heeft bespuugd:

En [ick] spoogh uw' Mars, waer aen zich d'ydelen vergapen,
In 't gruwelijck gezicht, zoo blint als steen, en hout;
Een ydlen troost, voor elck die op een Niet vertrouwt.⁸⁰

Weliswaar gebruikt Vondel voor zijn brief de Barbaralegenden in de verzame-ling van Surius, maar deze vervloekingen zijn van zijn eigen hand. Hij voegde ze toe aan een bewerkte passage met lof voor de Schepper.⁸¹ Het verzet van de heilige tegen haar wrede vader is door Vondel dus aangescherpt. Barbara kan zodoende als christelijk alternatief worden opgevat voor bijvoorbeeld de Ovi-diaanse heldin Hermione (*Heroides* 8). Ook die gevangengenomen schrijfster weigert pertinent mee te werken aan het huwelijk dat door haar vader wordt op-gedrongen; in het bovenstaande werd al een parallel motief in de openings-verzen van de beide brieven geconstateerd.

Een passage verderop in de Barbarabrief (v. 112-122) verwijst naar een be-roemdere mythologische figuur. De aanleiding vormt Barbara's onbegrip voor het feit dat haar vader 'vervalt tot zulck een schant' dat hij zijn 'onnozel kroost'

met eigen hand slacht. Dat maakt hem gruwelijker dan een van hun voorvaderen, koning Agamemnon die weliswaar zijn dochter Iphigeneia liet offeren, maar dat tenminste noodgedwongen deed om zijn vloot te kunnen laten uitvaren (naar Troje):

Noch gruwelijker dan de veltheer van ons Grieken;
Aen wiens bekladde faem zijn nazaet schroomt te riecken;
Hoewel dat hooft [Agamemnon] uit dwangk, ten beste van de vloot,
En noch door 's priesters mes, die jongkvrouw [Iphigeneia] broght ter doot.
Hoe kan de volgende eeuw dit gruwelstuck [de moord op Barbara] gelooven.
Dioskorus zal Agamemnons moort verdooven [doen verbleken];
En Pelops hof, geschent met d'onuitwisbre kladt,
Zich wasschen door dit bloet [van Barbara], verwatener dan dat.⁸²

Barbara wil haar vader als vermeende 'wyze Griek' met al zijn heidense wijsheid doen inzien dat de kindermoord die hij gaat plegen in gruwelijkheid en barbaarsheid Agamemnons offer van Iphigeneia overtreft, en zelfs 'De wiltste dieren voên en bergen [...] hun jongen' (v. 139). Zo roepen Barbara's woorden ook associaties op met heldin Polyxena in de *Metamorfosen*. Vooral wanneer de martelares onbevreesd haar nek uitsteekt en haar vader waarschuwt dat hij voor zijn daad zal worden gestraft:

Zoo schrijft uw Barber niet, als eene die verlegen,
Het hart in 't lichaem krimpt voor uwen blancken degen,
Gegrepen van de vuist, belust om toe te slaen.
Neen Vader, sla vry. eens [eenmalig] zal slechts die sabel gaen
Door mynen teeren hals, maer endeloos door uwen,
Noch feller door uw ziel; wiens doot ick wensch te schuwen,⁸³

Barbara's strijd lust lijkt veel op die van Polyxena in het dertiende boek van de *Metamorfosen*, de enig overgebleven koningsdochter van Troje, die eveneens oog in oog staat met de dood omdat ze 'geofferd' moet worden (om de schim van Achilles te verzoenen). Het meisje staat bij het altaar, ziet hoe de zoon van Achilles het offerzwaard ter hand neemt en haar 'wraekziek' aankijkt, en spreekt dan de onverschrokken woorden (in Vondels weergave van 1671):

Vertoef niet: lesch uw' dorst met bloet, en laet het leken.
Wat schroomtge? schroom geensins myn hartaêr af te steeken.
Zoo spreekende geeft zy den strot en boezem bloot,
En zegt: [...] gy zult een bloem afmaeien,
Maer geene godtheit met deze offerhande paeien.⁸⁴

Hier kan een voorlopige conclusie worden getrokken. Vondels martelaressenbrieven komen overeen met de *heroides sacrae* op het punt van substitutie van Ovidiaanse heldinnen (niet alleen uit de *Heroides* maar ook uit de *Metamorfosen*) door alternatieve heilige personages, namelijk de vroeg-christelijke martelaressen. Volkomen anders verlopen echter de wegen om Ovidius te evenaren. Bij Vondel komen de bewijzen van de superioriteit van het christelijk geloof niet van buiten, zoals bij Vincart de argumentatie in handen is gegeven aan de Amorfiguur, maar van binnenuit. In de lange betogen – en dat geldt zowel voor de brieven aan vrouwen als die aan mannen – staan de debatten over 'deught en 't Christenschap' (Agatha) altijd centraal, ook in het geval van de Barbarabrief die als een repliek op een denkbeeldige aanval kan worden opgevat. Vondels heiligen overtuigen van de waardigheid en het nut van het christelijk geloof door al redenerend aan te tonen dat het christendom de hele wereld omvat.

De heilige Caecilia volgens Vondel en Cabliau

De tweede martelaressenbrief waarvan een voorganger is te vinden onder de *heroides sacrae*, is 'Cicilia aen Valeriaen, haren Bruidegom' (4). Het gaat om de heilige Caecilia die met haar kersverse echtgenoot, de Romeinse edelman Valerianus, een bekend koppel vormt in de martelaarsliteratuur. De Latijnse brief 'Caecilia Valeriano' van de dichter-jezuïet Baudouin Cabliau is een onderdeel van diens 'Brieven van helden en heldinnen', *Epistolae heroum et heroidum* (1636), een omvangrijke bundel van vier boeken met in totaal negentig brieven.

Bij Cabliau keurt Caecilia in haar brief aan haar bruidegom Valerianus diens wereldse, roemvolle leven in Rome af. Ze spoort hem aan een radicale christen te worden. Aan de brief gaat een argumentum vooraf met een waarschuwing voor de lezers:

U zult hier geen tedere brieflezen van een verliefde bruid. De geestelijke liefde kent ook zijn aanlokkelikheden en zijn aantrekkelikheden; maar dan zulke die aansporen tot verachting van menselijke zaken. Dat doet de maagd en bruid Caecilia in haar brief, waarin ze haar bruidegom haar geestelijke hartstochten verklaart en hem leert om alles wat ook maar op aarde voor het hoogste goed wordt aangezien, te versmaden.⁸⁵

De brief begint met een kort exordium waarin de heilige snel haar eisen op tafel legt; ze wenst een kuis huwelijk, *castus torus*, zonder ‘de zorgen van het bed’ en zonder de tussenkomst van de traditionele huwelijksgoden:

Caecilia aan Valerianus

De ernstige wensen die ik ter bewaring aan het papier toevertrouw,
lees ze: mijn ingetogen brief garandeert hun betrouwbaarheid.
Mijn wens is dat Rome ons, twee aanzienlijke burgers, tot een edel paar
verbindt en dat het huwelijk geen van beide partijen hoeft te spijten.
Maar de zorgen van het bed en de lang voortslepende huwelijksbanden
wijs ik af: ik wens een hand door deugdzaamheid met mij verbonden.
Juno noch Lucina worden voor deze heilige plechtigheden aangeroepen
en laat Ilithia ver blijven van dit kuisse bed.
Hier is Christus de enige godheid voor de huwelijksaltaren;
christenen mogen immers geen verzonnen goden vereren.⁸⁶

Mocht Valerianus misschien denken dat Caecilia er eigenlijk op uit is om een Vestaalse maagd te worden, dan heeft hij het mis – ‘Ik heb met die Vesta niets te maken’. Ze eist dat een kuisse huwelijksgod, *castus Hymen*, de echtverbintenis bekrachtigt.⁸⁷

Wanneer in de verzen 3-24 duidelijk is gemaakt wat Caecilia’s oogmerk en motivatie zijn, volgen in de rest van de brief de argumenten met behulp waarvan Valerianus moet worden overtuigd (v. 25-90). De kern daarvan is dat de roem en eer die hem in de hemel wacht, alle roem en militaire eer die hem in Rome ten deel vallen, te boven gaat. ‘Hier wacht u een gouden eindstreep voor uw zilveren vierspan, als alle zorg daarop gericht is, met Christus als leidman.’⁸⁸ Pas als Valerianus het wereldse machtsvertoon versmaadt, zal hij het hemelse geluk verwerven: ‘Versmaad onder mijn leiding de eretekenen der Valerii van het eerste consulaat, en ook de ivoren zetel die in uw huis staat.’⁸⁹ Laat hij bedenken dat de beloning voor het bloed waarmee het stof van het slagveld

is doordrenkt, niets anders is dan ‘een ijdel gerucht op de winderige markt’: ‘de armzalige prijzen gemaakt van onvruchtbaar loof zijn vluchtig in Rome; zeer prachtig zal de beloning van de (hemelse) eer zijn.’⁹⁰

De bruidegom weet hiermee wat hij allemaal achter zich zou moeten laten om Caecilia te volgen in haar streven naar de hemelse eer. Het is nu tijd dat hij zelfinzicht verwerft:

Zoek niet iemand om te overwinnen; de verborgen vijand gaat schuil in uw huis,
en hij beheerst hier alles met zijn valstrikken. [...] (v. 59-60)

Dus overwin nu uzelf, uw Romeinse burgers en uw diepgewortelde trots;
overwin als enige uw talloze voorvaderen.⁹¹ (v. 65-66)

Ten slotte krijgt de jongeman beloningen in het vooruitzicht gesteld:

Al wie strijdt onder de arme Christus en zelf arm is voor de liefde,
hem schenkt de eer de hemelse palm.

Zo iemand wordt niet gebroken door de armzalige kracht van een niet eerder ervaren
ongeluk:

een speer of de dreigende bijl van de dood.
Hem buigt het dronken lot niet met een zoete liefdesdrank,
de prachtige beloningen van het lot vermorzelt hij met zijn voet.
Hem neemt de verleidende wellust niet mee met vleierende mond,
hij vlucht weg van de onbetrouwbare wegen als een korte golf.
Maar te midden van gebroken scepters en verscheurde kronen
vertrapt hij trots Rome, overmoedig uw overwinningstroeën,
en hij vliegt hoger dan de Capitolijnse burchten
en kijkt neer op de nederige huisjes, de daken van Rome.
Als u rijkdom en privé-bezit op de juiste manier versmaadt,
dan zal het versmaden van rijkdommen uw roem doen groeien.
Dankzij de uitzonderlijke schade zal uw roem nog helderder opbloeien:
wanneer de nazaat in armoede de trofeeën van zijn voorouders geringacht.
Vooruit, nu snel de weg ingeslagen, en aangepakt het edele werk,
en laat de trage dag de ondernemingen van morgen niet ophouden.⁹²

Ook in dit geval wijkt Vondels brief van Caecilia aan haar bruidegom (4) sterk van de Latijnse voorganger af. Dat wordt meteen duidelijk aan het begin:

Caecilia aen Valeriaen, haren Bruidegom

Caecilia, ten echte u onlangs toegestaen,
Door dwangk der ouderen, begroet Valeriaen,
Haer' Bruidegom, die nu, voor d'Engelen, gaet trouwen
Godts aenschijn, 't schoonste 't welck de hemelen aenschouwen.⁹³

In de Nederlandse brief hoeft er geen geadresseerde meer te worden overtuigd, omdat Valerianus al tot het christendom is bekeerd. Hoewel het hem moeite kostte heeft hij ermee ingestemd dat het huwelijk bij het aanbreken van de huwelijksnacht niet werd geconsumeerd en dat hij 'bruigom' werd 'door den bant van 't hemelsche gemoedt'. Vondels bruid heeft haar echtgenoot dus al in een eerder stadium weten te overtuigen van het nut van een godgewijd leven in kuisheid, ook voor hem als man.

Dit bekeringsproces vormt de inhoud van het verslag dat Caecilia in het middendeel van haar brief uitbrengt (v. 10-99). Het is van belang om na te gaan hoe Vondel deze gedane zaken presenteert aan een bruidegom die nota bene zelf de hoofdpersoon is van de verhalen die hem nu worden toegestuurd. Vondels dichterlijke oplossing is dat de brief de vorm heeft van een aansporing om als martelaar te volharden. Caecilia hoopt dat 'ick 't hart van verre stercken kon', aangezien Valerianus op het moment van schrijven nog één dag te leven heeft voordat de beul zijn hoofd en dat van zijn broer Tiburtius zal afslaan. Alle herinneringen aan Valerianus' bekering tijdens de eerste huwelijksnacht (v. 10-74), aan zijn daaropvolgende doop, goede daden, gevangennamen en folteringen samen met zijn broer, moedigen hem aan nog één dag langer vol te houden.

Voor de lezers kan het verhaal de gebruikelijke functie vervullen van een exemplum van een volmaakte bekering tot het juiste geloof, een getuigenis hoe iemand 'langs den draet' van martelaarsverhalen 'geraecte uit 's afgronts Labyrinth' (v.89-90), en daarmee zijn we terug bij de *Metamorphosen* van Ovidius met de mythe van Theseus en Ariadne waarin het labyrint een grote rol speelt.

De bemoediging in het slotgedeelte van Vondels Caeciliabrief (v. 100-128) bevat de troost die het christelijk geloof biedt, een eeuwige kroon 'met overwelckend lof', de hemel 'daer 't heir der Engelen den triomfeerder wacht'. Al dit moois wordt beschreven in contrast met de schamele genoegdoeningen van het Romeinse bijgeloof: een snel verwelkende lauwerkrans en de vergankelijke tempel van Jupiter op het Kapitol (v. 105-113). Ook in het grafschrift aan het

eind van de brief triomfeert de christelijke gedachte. Bij Ovidius klonken de epitafen vele malen bitterder, zoals bij Dido, die zich voorstelt hoe ze de bezoekers van haar graf zal laten weten dat ondanks dat zij zelfmoord heeft gepleegd, in feite Aeneas de schuld draagt van haar dood: 'Aeneas bestelde het zwaert en de stof des doots.' Dido is door haer eige handt gesneuvelt.⁹⁴ Vondels Caecilia is van plan lovende woorden op het graf van haar bruidegom te graven:

Hier rust Valeriaen. wat heeft die helt bedreven?

Hy spaerde om Godt zijn Bruit, maer niet zijn jonge leven.⁹⁵

Als afsluiting van dit gedeelte kunnen we stellen dat in de debatten de kracht schuilt van Vondels martelaressen. Zij zijn bij uitstek praters. Van de resterende brieven aan mannelijke geadresseerden is Catharina van Alexandrië (8) daar weer een voorbeeld van. Deze geleerde Egyptische koningsdochter en redenaar richt zich met verhalen over haar triomfen aan het hof van keizer Maxentius tot een van haar bekeerlingen met als doel hem aan te sporen tot het martelaarschap: 'Schip moedt, Porphier, schep moet' en nogmaals 'ô Veltheer, schep dan moedt,/En kniel [...] op 't levend purper [het uitstromende bloed] neder'.⁹⁶ De heilige haalt herinneringen op aan haar conflict met de keizer en de dag waarop ze zich ten overstaan van zijn hof mondeling had moeten verdedigen. Toen de keizer haar liet ompraten door vijftig koninklijke wijsgeren, had ze deze hof-filosofen verbaal vermorzeld: 'Waer tegens ick, getroost van Godt, in 't perck gestreden,/En midden in den drang, hun bekenneel [hersen] met reden/En wederrede sleet, en wreef zoo klein, als gruis.'⁹⁷

De brief van de heilige Catharina is ook een voorbeeld van de omgang van Vondel met de kerkelijke bronnen die hij in zijn teksten veelvuldig gebruikte, maar waaraan hij voortdurend eigen vondsten toevoegde om de gelegenheid te hebben de Grieks-Romeinse wereld in een kwaad daglicht te stellen.⁹⁸ Zo laat hij Catharina fel uithalen naar de 'losse en waggelende Goôn' (v. 72) die Porphyrius vroeger heeft aanbeden en die de Alexandrijnen nog steeds in ere houden. Omdat Porphyrius een veldheer is, kan ook de krijgsdienst en het volgen van de zilveren adelaar van de Romeinse legioenen worden bespot, evenals de keizercultus en het ijdele triomferen bij de tempel van Jupiter op het Kapitol, wat volgens de schrijfster niet meer voorstelt dan kamperen in leuke legertenten. Christenen daarentegen vierten Gods feesten in de hemel, in het bijzijn van de legermacht van aartsengel Michaël:

Nu droomt ghy langer niet van sloten te bespringen,
 En wydtbemuurde steên te knypen, in de ringen
 Des legers; of de zon te dompen [*benevelen*], met het stof
 Van voet-en-paerdevolck, ten dienst van Caezars hof;
 Of by het heilighdom des adelaers te zweeren;
 Of op het Kapitool in gout te triomfeeren.
 Een ander zegefeest, een ander ooreloogh
 Verruckt u, boven 't aertsch en dit geweld, om hoogh,
 By des aertsengels maght, geschaert aen regementen;
 Daer daeuw noch regen valt op lecke legertenten,
 En geen soldaet zijn vuist verzieet met schacht of stael [*voorzieet van lans of zwaard*].⁹⁹

Ook in de Catharinabrief klinken tegenstellingen in wereldbeelden: Christus overtreft Mithras (v. 175-176), het geloof in hem verslaat zowel 'de razerny der godtheên van Homeer en Orpheus' als de 'menschelijke Goôn, of vogelen, en dieren' van Egypte (v. 76-80, 94) en christenen zijn met hun gebeden tot meer in staat dan de Romeinen met hun oorlogen, 't zwaert van Mars' (v. 137-138).

Het grafschrift van Catharina zou eventueel zelfs anti-Ovidiaans genoemd kunnen worden. Het staat weliswaar op de voor heldinnenbrieven 'goede' plaats aan het einde van de peroratio, maar er is bij deze heilige geen levenseinde in het vooruitzicht. De dood zal niet meer zijn dan een toestand van slaap en de grafsteen biedt een doorgang tot het eeuwige leven: 'Hier sluimert Katharyn, om vrolijk op te staen./Zy kon om 't hemelsch hof het aertsch palais versmaên.'¹⁰⁰

Met al die aanvullingen en twistgesprekken vol tegengestelde wereldbeelden heeft Vondel de nadruk in zijn brieven vrijwel geheel gelegd op de welsprekendheid van zijn schrijfsters en nauwelijks op hun martelingen die in de hagiografieën uitvoeriger staan beschreven. Bij Vondel blijken de folteringingen een zeer kleine plaats in te nemen (4,5 % in de Agathabrief). Als er al een bloedstollend relaas voorkomt, dan heeft het voor de argumentatie nut, zoals bij de heilige Apollonia (6) die bisschop Dionysius van Alexandrië ernstig moet waarschuwen. Om de bisschop ervan te weerhouden naar het gevaarlijke Alexandrië terug te keren brengt ze een gedetailleerd ooggetuigenverslag uit van de bloedige slachtingen van christenen in Alexandrië door heidense priesters, 'Isis koor'.

Opnieuw zijn de kerkelijke bronnen door Vondel op bijzondere wijze gebruikt. De 'historische' bisschop Dionysius heeft, als getuige van Apollonia's

marteldood tijdens een strooptocht door heidenen, het lijden van zijn diocesane opgetekend in een bewaard gebleven brief aan een ambtgenoot. Vondel, die voor deze materie terecht kon bij de kerkgeschiedenis van Baronius, draaide de zaak met gevoel voor drama om: Dionysius is nu de ontvanger van het verslag van gruwelijke martelingen, dat vergezeld gaat van de ernstige waarschuwing om zijn leven te beschermen.¹⁰¹ Over haar eigen martelingen klaagt Apollonia overigens harder dan de andere elf schrijfsters van Vondel. Ze lijdt gruwelijke pijnen wanneer men haar tanden uit de mond slaat. In haar geval is deze ‘zwakheid’ wel te rechtvaardigen, aangezien Vondel haar het karakter gaf van een oudere, ‘bedaeghde dochter’:¹⁰²

Zoo trecktze [d.i. de vervolgers] met een tang, en klopt met palmenhout,
(Na zoo veel tergens, na al ’t heen en wederrucken)
Myn kaeckebeenders en het out gebit in stucken;
Een onverdraeghbre pyn voor een bedaeghde maeght,¹⁰³

Waarom twaalf maagd-martelaressen? Een programmatische opdracht

Tijdgenoten die op een goede dag op de Middeldam terzijde van het Damrak bij boekverkoper Abraham de Wees een blik wierpen op de titelgravure van Vondels *Brieven der Heilige Maeghden*, *Martelaressen* zullen waarschijnlijk eerder gedacht hebben aan een hagiografisch werk dan aan een bundel brieven. Twee engelen houden een afbeelding van een martelaarskroon tussen zich in, versierd met rozen als symbolen van de marteldood, kopjes van putti met vleugels en palmen als tekenen van triomf, alles omstraald door het licht van de Heilige Geest. De martelaarsmotieven worden versterkt door het motto *Vicit iter durum pietas* uit Vergilius’ *Aeneis*: de woorden van Anchises die verheugd zijn zoon Aeneas in de onderwereld begroet, ‘Uit eerbied [nl. voor mij, je vader Anchises] heb je de zware tocht volbracht’¹⁰⁴ en die hier gelezen kunnen worden als ‘Uit vroomheid [nl. eerbied voor de Vader] heeft zij [de martelares] de zware tocht volbracht’.¹⁰⁵ Ook de illustraties binnen de bundel doen denken aan een hagiografisch werk. Aan elke tekst gaat een medaillonvormige afbeelding van de martelares vooraf zoals dat ook gebruikelijk was in legendenverzamelingen of gebedenboeken; evenals daar zijn de martelaressen ter herkenning voorzien van hun attributen (tang, rad, zwaard e.d.)¹⁰⁶ en eveneens volgt op de medaillons telkens een kor-

te historische levensschets ('Aeght, een edele en rijke dochter, te Panormus, in Sicilië, geboren, werd beloert en gevangen van Quintiaen, Lantvooght in 't zelve eilant [enz.]').

Het beeld van een hagiografie wordt compleet wanneer de lezers de 'Opdraght aen de heilige Maeght' opslaan waarmee de bundel opent en die overigens nog gevolgd wordt door een metrische parafrase van het Magnificat, 'de Lofsangk'. In deze Opdraght heten de brieven 'Maeghdepalmen' die worden toegewijd aan Maria als 'puickkroon aller vrouwen'. Zij krijgt de vertrouwde benamingen als de 'Hemelkoningin', de 'Moeder van 't verblijden', de 'Zeestar', kortom 'Een naam, waar in wy Christus kercken bouwen./Uw tittel blinckt, in 't voorhoofd zijner kercken/En kooren, als een zegen, voor ons ooght.'¹⁰⁷

Afbeeldingen en levensschetsen van martelaressen en de benamingen van Maria waren bekende beeld- en taalelementen binnen de kunst en literatuur van de Contrareformatie en het moeten vertrouwde symbolen zijn geweest in een stad waarvan naar schatting de helft van de bevolking bestond uit 'oude' en nieuwe rooms-katholieke gelovigen. Voor hen was ook het verband duidelijk dat in de opdracht wordt gelegd tussen enerzijds Maria als 'Godts hemelbruit' en de 'Maeght' ofwel 'kuische Moeder' die 'zwanger' ging 'van 't goddelijcke pant' en anderzijds de schrijfsters-martelaressen die als maagden en bruiden van Christus de afspiegelingen van Maria op aarde vormen. Vondel gebruikt hier de motieven die ook de missiekerk inspireerden waartoe hij eerder was overgegaan en die bij zijn lezers, niet alleen bij de katholieken onder hen, bekend zullen zijn geweest. Vooral de nieuwe *Generale Legende der Heylighen* werd veel gebruikt en er circuleerden enkele honderden vertaalde of bewerkte uitgaven van heiligenkalenders en verzamelde heiligen- en martelaarslevens, waarvan het grootste deel juist in de eerste helft van de zeventiende eeuw was verschenen.¹⁰⁸ Er is al wel eens opgemerkt dat Vondel waarschijnlijk was opgegroeid met het geïllustreerde doopsgezinde martelarenboek *Offer des Heeren* en schriftuurlijke liedjes,¹⁰⁹ maar voor de martelaressenbrieven hebben de Getijden van het Roomse brevier en de kalender *Martyrologium Romanum* het historische basismateriaal gevormd, plus de verzamelde geschriften van kerkvaders en hymnen van vroeg-christelijke dichters. Een bewijs hiervan leveren de overeenkomsten tussen passages in de brieven en fragmenten in de *Annales ecclesiastici* (of de vertaling *Generale kerckelycke historie*, 1623) van Caesar Baronius, in de heiligenlevens *De probatis Sanctorum historiis* (o.a. editie 1617-18) van Laurentius Surius en in *Het leven der H. Maeghden* (1626) van de Antwerpse jezuïet Heribertus Rosweyde. Individuele auteurs met wier werk overeenkomsten in de brieven voorkomen, zijn vooral Ambrosi-

us (*De virginibus*), Prudentius (enkele hymnen in zijn ‘martelarenkrans’ *Peristephanon*) en Metaphrastes (*Vita S. Agathae virginis*).

Kortom, de brieven van Vondel werd als bundel ‘Maeghdepalmen’ opgedragen aan de hemelse maagd Maria, en voor de selectie van zijn fictieve schrijfters had de dichter volop keus uit vrouwelijke heiligen en zaligen. Niet dat vrouwen binnen de bestaande verzamelingen heiligenlevens een grote plaats innamen, want circa 80% van de beschreven heiligen was man.¹¹⁰ Maar er waren toch honderden namen van vroege verdedigsters van het christendom in omloop. Van hen had de overgrote meerderheid ‘gekozen’ voor de ‘maeghdestaet’. Dat geldt ook voor de meerderheid van de circa 130 vrouwelijke heiligen en zaligen in de liederen in *Gulde-Iaers Feest-dagen* (1635) van Joannes Stalpart van der Wiele. Een deel van het leespubliek zoals kloppen en kloosterzusters had hiervoor speciale aandacht,¹¹¹ maar de interesse voor de maagdheiligen moet veel breder zijn geweest. In de loop van de kerkelijke traditie is dit type heiligen voorgesteld als steeds jongere, seksueel aantrekkelijke meisjes van hoge afkomst en met grote rijkdom, die tegen het verwachtingspatroon van hun omgeving in weigerden in te gaan op de avances van minnaars en de huwelijksvoorstellen van machtige heidense mannen, omdat ze hun geloof en hun kuise levenswijze wensten te behouden. Als gevolg daarvan hebben ze zwaar moeten lijden. ‘Schuw van d’oogen der mannen’¹¹² noemt Vondel ze, de meisjes die het aardse huwelijk afwijzen omdat ze als hoger doel het mystieke huwelijk met Christus hebben, waarbij het bruiloftsfeest zal plaatsvinden op het moment van hun marteldood. Er is al eens terecht gewezen op de dubbele last die de meisjes uit de legenden droegen. Ze streden niet alleen tegen de wereldlijke overheid die hen tot het heidendom wilde overhalen, maar eveneens tegen de innerlijke zonde, seksuele drift, de reden waarom ze veelal in ascese leefden.¹¹³ Briefschrijfster Theodora verwacht niet voor niets dat ze na haar marteldood twee kransen zal krijgen: ‘een van ongerepte kuisheit’ en ‘een van martlery, gelijk een dubbele prys’.¹¹⁴

Waarom Vondel het aantal van twaalf selecteerde, wordt door hemzelf als volgt in het slot van de Opdraght uitgelegd. De twaalf brieven stelt hij hier voor als een baan langs de hemel waarlangs niet de gewone zon, maar de ‘Kruiszon’ door het kerkelijke jaar gaat, dat wil zeggen als een christelijke dierenriem, een ‘martelstarregordel’ die plechtig aan de ‘Hemelkoningin’ Maria wordt aangeboden zoals ook de vrouw in Openbaring 12:1 een krans van twaalf sterren heeft. Vondels ‘martelstarregordel’ bestaat uit de symbolen of attributen waarmee de martelaressen in de beeldende kunst worden aangeduid en die de sub-

stituten vormen van de evenzovele bekende diertekens van de twaalf sterrenbeelden. In plaats van ‘de waterman, de steenbok, en de visch’¹¹⁵ gaat het hier om de afgesneden borst van de heilige Agatha, het lam van Agnes, het orgel van Caecilia, enzovoort. In het onderstaande fragment uit de opdracht worden ze alle twaalf genoemd:

Wy offren u een’ martelstarregordel:

Geen’ diereriem, waer door de zon haer streecken

Gedurigh houdt, de twalef maenden langk;

Maer riem, waer langs uw Kruiszon gaet haer gangk,

Door ’t jaer, omgort met zoo een twalefteecken:

De Borst, het Lam, het Orgel, zoet in d’ ooren, [resp. Agatha, Agnes, Caecilia]

De Tang, de Leeuw, de Dolck, van bloet noch nat, [Apollonia, Thecla, Lucia]

’t Albast, vol geurs, de Helm, het Zwaerderadt, [Maria Magdalena, Theodora,
Catharina v. Alex.]

De witte Duif, de Palmtack, en de Toren. [...] ¹¹⁶ [Eulalia, Pelagia, Barbara]

Vondels voorstelling van de dierenriem met martelaarssymbolen doet sterk denken aan zijn werkwijze in de brieven. Ten eerste vervangt hij het bestaande, op de klassieke Oudheid gebaseerde beeld van de dierenriem door een christelijke versie. De astrologische tekens van Ptolemaeus en Hippokrates met behulp waarvan de sterrenhemel is ingedeeld, zijn vervangen door actuele symbolen uit het kerkelijk leven, die de gelovigen wijzen op de exempelen van standvastigheid en vroomheid die zij goed kunnen gebruiken in het dagelijkse praktijk: ‘Terwyl wy dan noch, in dit dal der tranen,/Vast zuchten, om verquicking, voor de ziel.’¹¹⁷ Het nieuwe beeld van de hemel overtreft in waarde en nut het oude.

Vondels martelstarregordel is geen *novum*, maar een variatie op een bestaande christelijke traditie. Voorstellingen van een christelijke zodiak zijn bekend sinds Augustinus en er zijn verschillende versies gevormd zoals die met de tekens van de twaalf apostelen. Ook in kringen van jezuïetenauteurs circuleerden varianten, bijvoorbeeld een zeventiende-eeuwse versie met liturgische symbolen zoals een altaarkaars, een schedel en een hostiekelk (cybori).¹¹⁸ Wellicht heeft Vondel dergelijke jezuïtische voorstellingen voor ogen gehad toen hij zijn eigen martelaressenzodiak creëerde, tot steun van zijn eigen leespubliek.

Waarom kiest Vondel juist deze twaalf namen? De selectiecriteria waren in elk geval niet geografisch of temporeel. De geboorte- en cultusplaatsen van de

martelaressen variëren juist van Spanje, Sicilië en Griekenland tot Klein-Azië en van Rome tot Alexandrië. Chronologisch gezien zijn de schrijfsters verspreid over de drie eeuwen van christenvervolgingen aan het begin van onze jaartelling. De eerste bloedgetuige, Thecla, zou nog gemarteld zijn onder keizer Nero, en ook de ‘bijbelse’ Maria Magdalena is eerste-eeuws. De heiligen Caecilia, Barbara, Agatha en Apollonia leden achtereenvolgens onder de keizers Marcus Aurelius, Decius en Maximinus in de tweede en derde eeuw, en Agnes, Lucia, Eulalia, Pelagia en Catharina van Alexandrië onder de keizers Diocletianus, Maximianus en Maxentius in het begin van de vierde eeuw, juist voordat het geweld van de vervolgingen in 313 zou eindigen met het tolerantie-edict van de keizers Constantijn en Licinius, het zogeheten Edict van Milaan.¹¹⁹

Vondels selectiecriteria kunnen beter gezocht worden in de rooms-katholieke liturgie. Een mogelijkheid is dat de dichter de liturgische gebeden in gedachten heeft gehad. In de Litanie van Alle Heiligen komen althans Agatha (brief 1), Barbara (2), Agnes (3), Caecilia (4), Lucia (7), Catharina van Alexandrië (8) en Maria Magdalena (10) voor.¹²⁰ Daarnaast delen Vondels martelaressen met de liturgische heiligenkalender de verspreiding van hun feestdagen over het gehele kerkelijke jaar.

Tegelijkertijd is Vondels rijtje martelaressen te verbinden met de beeldende kunst: prenten en schilderijen met het motief *virgo inter virgines*, waar een kring van bekende maagdheiligen met hun herkenbare attributen staat afgebeeld rondom Maria als koningin, *Regina virginum*. De vrouwen delen met Maria het vreugdevolle verblijf in het paradijs en dienen als haar hofhouding, en ze zijn dan ook afgebeeld in een *hortus conclusus*, de bloeiende paradijstuin.¹²¹ Overeenkomsten tussen deze maagdheiligen en de schrijfsters van Vondel zijn het aantal – meestal twaalf, soms iets minder – en de verering van Maria door vrouwen die een afspiegeling van haar vormen: een motief dat bij Vondel enkele keren in de brieven voorkomt, en de hele ‘Opdracht’ aan de Heilige Maagd bepaalt. Bovendien komt een groot deel van de schrijfsters met de afgebeelde heiligen overeen: van de hoogsten in de hiërarchie, de *virgines capitales*, de heilige Barbara (brief 2) en Catharina van Alexandrië (8), tot Agnes (3), Caecilia (4) en Lucia (7). Vaak zijn ook Eulalia (5) en Pelagia (12) te zien, soms Agatha (1), Apollonia (6) en de schutspatroon van de stervenden en *protomartyr* Thecla (11), en ten slotte vrijwel altijd Maria Magdalena (10) die als bijbelse figuur (afgebeeld met een balsempot) is vereenzelvigd met de gelijknamige boetelinge en die als ascete (gehuld in haar lange haren) te midden van de maagdheiligen ‘past’.

De ‘Opdracht aen de Heilige Maeght’ toont dus twee principes die Vondel hanteerde: *vervanging* van het oude hemelbeeld door een nieuwe, christelijk versie en *variatie* op een Neolatijnse, christelijke traditie ten behoeve van een ander (Noord-Nederlands, Nederlandstalig) publiek. Hetzelfde doet de dichter in de teksten van de martelaressenbrieven: vervanging van de mythologische schrijfsters in Ovidius’ *Heroides* door exempelen van christelijke standvastigheid en afspiegelingen van Maria, de ‘puickkroon aller vrouwen’, en tegelijkertijd variatie op de sterk belerende Neolatijnse *heroides sacrae* op naam van allereerste heiligen ten behoeve van een Noord-Nederlands, Nederlandstalig publiek.

Conclusies

Het doel van dit hoofdstuk was Vondels opvattingen over heldinnenbrieven te achterhalen of althans zijn werkwijze te reconstrueren, inclusief de manieren waarop de dichter van zijn bronnen en voorbeelden gebruik heeft gemaakt – de *imitatio-procédés* – en de vernieuwingen die hij heeft ingevoerd. De onderzoeksmethode bestond uit het vergelijken van Vondels brieven met drie groepen teksten waarop de martelaressenbrieven op een of andere manier een reactie hebben gevormd: ten eerste Ovidius’ *Heroides*, ten tweede enkele kerkelijke bronnen voor de heiligenlegenden en ten derde enkele Latijnse *heroides sacrae* waarin de namen van de schrijfsters overeenkomen met die van Vondel. De retorische analyse van de Agathabrief heeft bovendien de opbouw van de argumentatie en het oogmerk van Vondels brieven helder gemaakt. De uitkomsten zullen hier kort worden samengevat.

Het eerste dat duidelijk werd uit de vergelijkingen met Ovidius was ‘de geestige zwier’ van de *Heroides* in het initium en de peroratio van de martelaressenbrieven. Vondel heeft niet alleen de traditionele begroeting gebruikt en de briefvorm benadrukt (‘deze letters, versch met maeghdebloet geschreven’), maar ook parallellen aangebracht met Ovidiaanse motieven zoals de klacht over de pijnlijke handen waarmee wordt geschreven en de traanvlekken op het papier. De motieven zijn meerdere malen geamplificeerd, bijvoorbeeld bij Agatha (1) wier vingers zijn ‘geschroeit, en doof en doot gereckt’ en bij Maria Magdalena (10) die melding maakt van een bladzijde vol tranen én bloed: ‘dit blat ziet heel van bloet bevelekt,/Gemengt met nat, ’t welck langs mijn bleecke wangen leckt.’¹²² Aan het slot komen evenals in de *Heroides* voorspellingen van

de afloop van de gebeurtenissen voor en zelfs grafschriften. Op dit niveau bestond Vondels imitatie van Ovidius dus uit parallelle motieven, waarmee aan de lezers duidelijk werd gemaakt met welk genre ze te maken hadden.

De karakterschildering van de martelaressen als bijzonder welsprekend en spitsvondig in de aangehaalde debatten en redevoeringen zou weer kunnen duiden op een overeenkomst met Ovidius, ware het niet dat de schrijfsters juist in hun verbale verweer het Grieks-Romeinse wereldbeeld waar de *Heroides* op berusten, afdoen als ‘afgodery’ en ‘tempelpracht’ en in z’n geheel vervangen door een christelijk wereldbeeld met de aartsengel Michael in plaats van de held Hercules en een martelstarregordel in plaats van de dierenriem. Telkens komen de heidense en christelijke voorstellingen recht tegenover elkaar te staan waarbij de laatste superieur zijn, evenals in Vondels tragedie *Maeghden Beremond* werd overtroefd door de heilige Ursula, en in Vondels onvoltooide epos keizer Maxentius uiteindelijk door Constantijn de Grote werd verslagen. De martelaressen hebben in hun brieven zelfs Ovidius’ eigen *Metamorfosen* punt voor punt ‘weerlegd’ (Maria’s zoektocht in plaats van die van Ceres, de torenbouwers van Babel in plaats van de giganten, enz.). Om de tegenstellingen tussen de oude en de nieuwe wereld groter te maken zijn bovendien tegenspelers in de brieven opgevoerd met wie de martelaressen uitgebreid over levensovertuigingen van mening verschilden. Vondel heeft hiertoe herhaaldelijk de kerkelijke bronnen aangevuld, zoals in het geval van de twistgesprekken tussen de heilige Agatha en de ‘dochters’ in het bordeel van Aphrodisia die in de bronnen geen woord te zeggen hadden gekregen.

Inhoudelijk bestaan er vooral verschillen met de *Heroides*. Anders dan de klassieke heldinnen zijn Vondels martelaressen uit op troost, bemoediging of aansporing tot volharding in het lijden, het inprenten van de christelijke levenswijze en een enkele keer op bekering. Aan het slot dreigen ze niet met zelfmoord, maar spreken ze nadrukkelijk hun verlangen uit naar de marteldood die voor hen een bruiloft met Christus betekent. Op deze manier heeft Vondel wel de plaatsing van de vaste onderdelen van heldinnenbrieven gebruikt (zoals het doodsverlangen in de peroratio), maar die inhoudelijk een christelijke wending gegeven. Het grafscript van Catharina van Alexandrië zou eventueel zelfs anti-Ovidiaans genoemd kunnen worden. Het staat weliswaar op de voor heldinnenbrieven ‘goede’ plaats aan het einde van de peroratio, maar er is bij deze heilige geen levenseinde in het vooruitzicht. De dood zal niet meer zijn dan een toestand van slaap – ‘Hier sluimert Katharyn’ – en de grafsteen biedt een door-gang tot het eeuwige leven.

De vergelijkingen in dit hoofdstuk met enkele Latijnse *heroides sacrae* bracht weer andere aspecten aan het licht. Ze hebben allereerst duidelijker kunnen maken wat Vondels manieren waren om zijn martelaressenbrieven te laten overtuigen van de superioriteit van het christelijk geloof. Dat waren niet de goddelijke interventie (zoals 'Amor' in Vincarts Barbarabrief) of de bekeringspreek (zoals in Cabliaus Caeciliabrief). Vondel koos andere momenten uit het leven van de martelaressen waarop de brieven (fictief) werden geschreven, bijvoorbeeld later in de tijd; zo was het niet meer nodig dat Caecilia haar bruidegom schriftelijk tot het christendom zou overhalen, omdat hij al bekeerd was. De man had alleen nog aanmoediging nodig door het exemplum van geloofsmoed dat Caecilia in haar brief had naverteld: haar succesvolle betoog om hem tot een 'bruigom door den bant van 't hemelsche gemoedt' te maken.

Op dergelijke manieren kwam Vondel telkens uit op de aantoonbare standvastigheid van de heiligen in hun debatten, en op de steun en bemoediging die ze konden bieden doordat zij in al deze twistgesprekken hadden getriomfeerd. Zijn martelaressen leven het christelijke geloof als het ware pratend vóór en ze vormen zelf het bewijs dat het effect van het juiste geloof op vrouwen en mannen (maar vooral op vrouwen) inhoudt dat ze geestelijk weerbaar worden en los komen van het lichamelijke zoals pijn of seks.

Tot slot werd uit de vergelijkingen met *heroides sacrae* duidelijk dat Vondel de opbouw van zijn bundel niet heeft laten bepalen door hiërarchie of chronologie van de heiligen zoals in de traditie van *heroides sacrae* gebruikelijk was. Daarentegen hanteerde hij het variatio-principe waarbinnen vrouwelijke en mannelijke geadresseerden consequent werden afgewisseld. De zes brieven gericht aan vrouwen, veelal onbekenden wier namen er soms van ver waren bijgehaald, vormen stuk voor stuk troostbrieven waarin de verhalen dienen om de ontvangers te bemoedigen. De zes overige brieven zijn gebaseerd op bekende paren in de hagiografische literatuur zoals Barbara-Dioscorus, Caecilia-Valerianus, Apollonia-Dionysius en Maria Magdalena en de apostel Johannes. Van twee brieven waren de personages dan ook terug te vinden in de verzamelingen Latijnse *heroides sacrae*.

Maar ondanks het feit dat Vondel met bronnen gewerkt heeft die algemeen bekend waren voor zijn publiek, heeft hij nieuwe inhoud aan de karakteruitbeeldingen van zijn schrijfsters gegeven. Ze hebben meer gedebatteerd dan ooit, met meer heidense tegenstanders dan ze waarschijnlijk ooit ontmoet hebben, en ze hebben de oppositie in het werk van Vondel tussen de klassieke Oudheid en het vroege christendom weten te versterken door de gave van het woord.

Nawoord

De eeuwhelft na Vondel, dus de tweede helft van de zeventiende eeuw, was opmerkelijk genoeg een stille tijd voor variaties op Ovidius. De martelaarsbrieven zijn wel enkele malen herdrukt en ze zullen geliefd zijn geweest bij de bewonderaars van de grote dichter, maar veel nieuwe heiligenbrieven hebben ze niet teweeg gebracht. De Amsterdamse arts Govert Bidloo was de enige die vanuit zijn doopsgezinde jeugd de zo vertrouwde verhalen uit de martelaarspiegels verwerkte tot een bundel *Brieven der gemartelde apostelen* (1675) met een uitgebreide versie in 1712. Het onderzoek naar deze brieven van de apostelen Andreas tot en met Paulus is elders al gepubliceerd.¹²³ Er kwam uit naar voren dat Bidloo behalve de briefvorm ook typische *Heroides*-motieven (zoals het graf-schrift) en de betogende trant ontleende aan Ovidius, en dat hij voor de karakterschilderingen dicht aansloot bij de bijbelse en kerkhistorische traditie; briefschrijver Johannes is bijvoorbeeld duidelijk herkenbaar als de auteur van de Apocalyps (in de brief spreekt hij terzijde de zeven gemeenten uit Openbaringen 2 en 3 toe: 'Hoor Philadelphia', 'Troost Pergamo'). In de drempeldichten wordt zijn werk telkens geprezen als morele verbetering van Ovidius. Tegelijkertijd nam Bidloo een voorbeeld aan de door hem bewonderde Vondel, aan wie hij de vervanging van heidense stof door 'hemelse voorbeelden' ontleende, inclusief de vervanging van de dood-uit-liefdesverdriet en de zelfmoord door de marteldood van de personages, en de centrale plaats die hun geloofstrouw in de brieven heeft. Anders dan bij de rooms-katholieke Vondel zijn Bidloos bronnen van inspiratie de vanuit zijn jeugd vertrouwde doopsgezinde martelaarsspiegels en met name Van Braghts *Het bloedigh tooneel der doops-gesinde en wereloose christenen* (1660), waaraan enkele aspecten letterlijk zijn ontleend. Het is echter maar de vraag of Bidloos heldinnenbrieven typisch doopsgezind zijn; weliswaar is het irenische principe uit de doperse begintijd te herkennen in de weerloosheid en de acceptatie van het lijden door de apostelen, maar de religieuze achtergrond van de brieven is eerder algemeen-christelijk.

Vondels martelaarsbrieven hebben geen navolging gehad in de acht brieven van Jan Baptista Wellekens (1690, editie 1710). Eerder onderzoek heeft uitgewezen dat Wellekens zich op bijbelse en historische bronnen baseerde en bijvoorbeeld voor de uitbeelding van zijn personages Octavia, Cleopatra en Marcus Antonius een streng protestants commentaar op de bron, nl. de Plutarchusvertaling *T'leven* van 1603, heeft gebruikt.¹²⁴ In de achttiende eeuw heeft H.K. Poot zich evenmin op Vondel georiënteerd in zijn oud-testamentische

‘Brief van Vashti aan Ahasverus’ (1721). In de tweede helft van de eeuw werden Vondels martelaressenbrieven nog regelmatig genoemd en door sommigen als voorbeeld genomen (zoals Lucretia van Merken, zie hst. 8), zij het dat ze vooral als voorbeeld dienden van hoe het niet moest. Ze leverden discussies op over de ‘ware’ heldinnenbrief en ‘natuurlijke’ poëzie, zoals in de voorrede van de bundel heldinnenbrieven van Johan Macquet (1772), die Vondels brieven te ‘kunstig’ vond ten koste van het ‘aendoenlyke’ (hst. 8). Vondel had volgens hem sowieso ‘te veel geschreven’.¹²⁵

Het aantal daadwerkelijke navolgers van Vondel was dus gering. Daarentegen was zijn kladvvertaling van de *Heroides* uit omstreeks 1641/1642 de eerste van een opvallende reeks nieuwe *Heroides*-vertalingen in de jaren ’50. Maar liefst een drietal dichters publiceerde integrale of grotendeels vertaalde Nederlandse versies (Jacob Westerbaen, Jonas Cabeljau, Lodowyck Broomans), in 1678 nog gevolgd door de integrale Ovidiusvertaling in proza door Abraham Valentyn.

Toen tientallen jaren later, postuum, Vondels oude kladvvertaling eindelijk zelf in 1716 was uitgebracht, kon de editeur van deze *Heldinnebrieven* van Vondel, David van Hoogstraten (aan wie het handschrift was toevertrouwd), in zijn bericht vooraf ‘Aen den lezer’ de hele geschiedenis en waardering voor de vertaalhausse uit de jaren ’50-’70 op een rij zetten. Van Hoogstratens visie was wel sterk gekleurd, omdat hij een onverbloemde bewonderaar van Vondels prozaversie was.

Na een verdedigende intro – het aan vertalingen gebruikelijk toegevoegde verweer tegen bestaande en eventuele critici – begint Van Hoogstraten met de laatst verschenen vertaling, namelijk die van Abraham Valentyn uit 1678 (‘Princesse-brieven’). Hij vergelijkt het werk met dat van Vondel. Vondel was altijd gelijkmatig in het uitbeelden van ‘zedigheid en deftigheit’ en hij bewaarde zo ‘den standt’ (de hoge stijl) van zijn onderwerp. Valentyn daarentegen was, hoe populair zijn werk ook mocht zijn, onregelmatig in het uitbeelden van het taalgebruik, de ‘gevoeglykheid’ en het karakter van zijn personages.¹²⁶ De onkundigen mogen zich dan vergapen aan het klatergoud van Valentyn, zijn werk stelt niet meer voor dan uitdrukkingen en loopjes ‘geschept uit de hef van ’t lage graeu’. Valentyn zou bijvoorbeeld woorden van Penelope vertaald hebben als ‘ik spring met een wip van ’t weduwledikant’ en ‘ik blyf in de pekel’. Deze lage stijl is voor Vondels editeur onverteerbaar, waarop hij ook nog Valentyns gewoonte aan de kaak stelt om proza te schrijven dat regelmatig op poëzie lijkt.

Over de eerste *Heroides*-vertaling in onze letterkunde, afkomstig van de ‘Brabantschen dichter’ Cornelis van Ghistele (*Clachtige Sendtbrieven*, 1553), kan Van

Hoogstraten kort zijn. Deze versie is namelijk belachelijk. Een betere be-rijming maakte de rechtsgeleerde Jonas Cabeljau (*Treurbrieven der blakende Vorstinnen en Minnebrieven der vorsten en vorstinnen*, 1657). Toch staat ook hiervan de kwaliteit ter discussie, omdat Cabeljau zich ten doel had gesteld zijn Neder-landse versie in evenveel versregels weer te geven als Ovidius voor de *Heroides* had gebruikt. Zonder daar expliciet over te zijn presenteert Van Hoogstraten deze vertaalstrategie als een nadeel.

Over de *Antwoorden der Grieksche Vorsten op twaelf van Ovidius Nazoos Treurbrie-ven der Blakende Vorstinnen* die in reactie op Cabeljaus vertaling in 1658 versche-nen, kan Van Hoogstraten wederom kort zijn. De dichter Christoffel Pierson, afgeschilderd als ‘geen man van letteren’, had zich beter bij zijn beroep kunnen houden (Pierson was kunstschilder). Tot slot kan Van Hoogstraten wel waar-dering opbrengen voor de twee vertaalde brieven van Joan de Haes (1712), die hij dan ook meteen aan zijn editie van Vondels *Heldinnenbrieven* heeft toege-voegd. Deze versie van de briefwisseling tussen Phaedra en Hippolytus is rijm-loos en gesteld in een zuivere taal en gelijkmatige (hoge) stijl. Ze is een ‘prysse-lyk voorbeelt’ voor aankomende dichters die zich, zoals Vondel al leerde in zijn *Aenleidinghe*, eerst willen bekwamen in het vertalen, voordat ze overgaan tot het verwoorden van hun eigen dichterlijke ideeën:

[...] een prysselyk voorbeelt voor de aankomende verstanden, wier eerste werk be- hoorde zyn zich te zetten tot zoodanige overbrengingen, om den wegh te vinden tot het bewerken van eige vonden en uitdruyden [...].¹²⁷

Opmerkelijk is dat Van Hoogstraten een tweetal Nederlandse *Heroides*-versies in zijn polemische bespreking niet noemt. Afgezien van enkele afzonderlijke vertaalde brieven gaat het ten eerste om de bundel van de Zuid-Nederlandse dichter Lodewyck Broomans (1659) die in Brussel is uitgegeven en in het Noor- den misschien niet voldoende bekend was. In zijn voorrede bepleit Broomans het gebruik van de (overigens volmaakte) Nederlandse taal. In het bericht ‘Tot den leser’ misprijst hij de oude vertaling van Cornelis van Ghistele waarin al-lerlei ‘vuyligheydt’ aan Ovidius was toegeschreven. Broomans geeft aan dat hij de *Heroides* juist heeft willen kuisen ofwel ‘Sommighe plaetsen heb ick wat wil- len maetighen’, omdat Ovidius nu eenmaal een heiden was geweest ‘die noch van Godt, noch van sijn ghebodt en wiste’.¹²⁸

Ten tweede ontbrak in Van Hoogstratens overzicht de reeks ‘Brieven van Doorluchtige Vrouwen uyt Ovidius Naso’ in de *Gedichten* (1657) van Jacob Wes-

terbaen. Het is merkwaardig dat Van Hoogstraten deze (overigens prachtig geversificeerde) brieven niet vermeldt, omdat ze bekend moeten zijn geweest en bovendien van hoge kwaliteit zijn, en daardoor zeker de vergelijking met Vondel hadden kunnen doorstaan.

De bovenstaande vergelijking tussen de vele verschillende Nederlandstalige versies van Ovidius' *Heroides* was sterk gekleurd door Van Hoogstraten, die Vondels opvatting huldigde dat een prozaweergave de beste is, want 'Het vertaelde te rijmen, zonder afdoen of toedoen, is qualijck mogelijk, ja onmogelijck, en dwaelt meest al min of meer af van het vertaelde.'¹²⁹ De kwestie ging terug op een oud dilemma, dat door Constantijn Huygens al in 1625 in navolging van Hieronymus was samengevat: 'Neemtmen de ruymte in 't Oversetten, soo kan de waerheid niet vrij van geweld gaen: Staetmen scherp op de woorden, soo verdwijnt de geest vande uytspreeck.'¹³⁰ Het standpunt van Van Hoogstraten was dus dat een goede vertaling een prozavertaling is die, kort gezegd, de stijl weet te bewaren die het grote voorbeeld Vondel in zijn werk hanteert. Een objectiever onderzoek is nodig om alle vertalingen in deze periode recht te doen en de criteria vast te stellen die de verschillende auteurs hebben gehanteerd. Daardoor kan vastgesteld worden welke kwesties er tussen de vertalers speelden en waaruit hun concurrentie of 'vertaalwedstrijd' bestond. Kortom, het vertaaldiscours over Ovidius in de tweede helft van de zeventiende en begin van de achttiende eeuw moet nodig worden gereconstrueerd.

Hoe de heldinnenbrief zich in de achttiende eeuw in de Republiek verder ontwikkelde, zowel binnen als buiten de letterkundige genootschappen, in handen van patriotten en prinsgezinden, en tijdens de Bataafse Republiek, is een vraag die in het volgende hoofdstuk aan de orde zal komen.

IN HET GENOOTSCHAPSLEVEN (1750-1800)

Beschaafde brieven

De grootste populariteit in hun geschiedenis danken de heldinnenbrieven aan de beschavingsidealen in de achttiende eeuw. Vele tientallen brieven ontstonden in de dichtlievende verenigingen van kleine en grote auteurs met hun bewonderaars, door Singeling *Gezellige schrijvers* (1991) en door De Vries (2001) 'literaire herenclubs' genoemd, waar 'bekwaame kunstvrienden' elkaar onderrichtten tot 'grootste nuttigheid voor de menschelijke Samenleving'.¹ Met het nodige gevoel voor overdrijving stelde een letterkundige uit die tijd vast dat er 'weinig Dichtkundige Werken zyn, onder welken niet een of andere Heldenbriefword gevonden'.² Het Rotterdamse *Natura et arte* was er al in de jaren '30 en '40 bij, vanaf 1760 nam het aantal brieven op verschillende plaatsen snel toe en na 1770 steeg het aantal explosief, tot de productie even snel weer terugliep in de jaren '90. 'Niet eerder in de vaderlandse literatuurgeschiedenis grepen zoveel personen de kans zich tot dichter of redenaar te ontwikkelen. Niet eerder werd de literaire markt zo gedomineerd door bundels poëzie en redevoeringen die ontstonden in genootschappelijk verband.'³

Heldinnenbrieven pasten blijkbaar goed in het genootschapsleven, in het kleine Leidse *Yver doet leren* en bij de studenten van *Minima crescunt*, in het latere patriottische bolwerk het *Amsterdamsch dicht- en letteroefenend Genootschap* en in het theoretisch ingestelde *Diligentiae omnia*, in de kring rond de Amsterdamse uitgever Pieter Meijer, misschien ook in het Utrechtse *Dulces ante omnia Musae*, maar zeker in het deftige Leidse *Kunst wordt door arbeid verkregen* en het jonge, nóg deftigere Haagse *Kunstliefde spaart geen vlijt*. De eerst genoemde genootschappen zullen centraal staan in het eerste deel van dit hoofdstuk, waarvan het onderzoek loopt tot het jaar 1776. Aan de laatste twee grote genootschappen in Leiden en Den Haag is het tweede deel van dit hoofdstuk gewijd, waarin vooral de brieven zijn onderzocht die vanaf 1778 jaarlijks in hun genootschaps-

bundels verschenen. Deze bundels vormen een buitenkans voor een onderzoeker: niet alleen omdat hier de bijdragen van meerdere leden telkens bijeen staan, maar ook omdat de ingezonden stukken voorafgaand aan publicatie door speciaal daartoe aangestelde bestuurders of ‘kunstrechtters’ zijn voorzien van professioneel commentaar waarin de dichters werden geholpen met de uitwerking van de stof en met hun stijl. Het commentaar van het Haagse Kunstliefde is zelfs gedeeltelijk in het Haagse Gemeentearchief bewaard gebleven en het biedt een uniek inzicht in de literatuuropvattingen van diverse kunstrechtters over de ingezonden heldinnenbrieven.

De meeste contacten in de grotere genootschappen verliepen schriftelijk en dat gaf leden die niet bij de bijeenkomsten van de herengenootschappen werden toegelaten, zoals alle vrouwelijke dichters, de kans om hun werk te laten beoordelen en verschijnen. In de tweede helft van dit hoofdstuk komen dus ook meer dichters aan het woord. Bovendien kregen mindere goden, aanstormend talent en dichters zonder universitaire opleiding de gelegenheid hun verzen te publiceren.⁴ Evenals in de zestiende en zeventiende eeuw het geval was in de rederijderskamers en onder de Leidse academici, zal vooral het competitieelement de literaire productie hebben gestimuleerd. Dat de genootschappen streefden naar poëzie die de samenleving vooruit kon helpen, ging in de late achttiende eeuw ten koste van gelegenheidsgedichten en klassieke genres als het treurspel en het heldendicht, maar bevorderde de didactische poëzie en de lyriek, en ook de heldinnenbrief.

Al was het genre in deze gehele tweede eeuw hield geliefd, één gemeenschappelijke aanpak lijkt er bij de brieven in en rond de genootschappen niet in te zitten. Schrijvende vorstinnen komen voor naast herders en herderinnen, voorbeeldige vaderlanders ten tijde van de Nederlandse Opstand, prominenten uit de geschiedenis van de Tudors, Romeinse helden, personen uit het actuele spectatortieuws en bijbelse figuren. De stijl kan verschillen, emotionele passages wisselen af met lange historische betogen. Sommige personages proberen een brief lang hun hartstocht te bedwingen en andere lijken van passie nog nooit te hebben gehoord. De een smeekt om toenadering, vrijheid of vergeving, de ander leest streng de les. De herinnering aan Ovidius' *Heroides* lijkt vervaagd in dit tijdperk waarin de klassieken het meer en meer moesten ontgelden. Ondanks de grote diversiteit wordt in dit hoofdstuk toch gezocht naar het gemeenschappelijke dat de grote hoeveelheid heldinnenbrieven van deze vijf decennia heeft verbonden en naar de opvattingen over het genre die eraan ten grondslag liggen.

**Twee voorbeeldige dichters:
Alexander Pope voor ‘natuurlijke’ en Lucretia van Merken
voor stichtelijke brieven (1750-1776)**

Het geleerde Haagse genootschapslid Petrus Paludanus, predikant te Wassenaar, kan ons in de wirwar van de veelsoortige heldinnenbrieven enige helderheid bieden. Op 14 januari 1763 hield hij voor het Leidse letterkundige studentengenootschap *Minima crescunt* een vertoog ‘Over de navolging’, waarin hij onder meer inging op imitatio in heldinnenbrieven.⁵ Zoals het een academicus van die tijd betaamde, leunde hij in zijn voordracht zwaar op Vossius’ *De imitatione* en Vondels *Aenleidinge*. De vraag naar de verhouding tussen dichterlijke aanleg en ambacht komt aan bod, evenals de vragen welke auteurs beginnende dichters moeten lezen en wie ze moeten navolgen. Als richtsnoer geeft Paludanus een lijst van de voortreffelijksten in iedere dichtsoort: een enkeling uit de klassieke Oudheid en voorbeelden uit de vroegmoderne tijd zoals Milton, Voltaire en Hoogvliet voor het epos en Italianen, Vlaming, Wellekens en Gessner voor het herdersdicht. En dan volgt:

Voor den heldenbrief, na Ovidius, Pope en Van Merken.⁶

Wat hield het advies in om afgezien van Ovidius’ *Heroides* de beroemde ‘Eloisa to Abelard’ (1718) van de Engelse dichter Alexander Pope te imiteren, of de zeven ‘Brieven’ (1762) van vorsten en vorstinnen in de Europese geschiedenis van de bekende Amsterdamse dichteres Lucretia Wilhelmina van Merken?⁷ Wordt hier een ideaal geschetst of de literaire praktijk en is er werkelijk een voorbeeldfunctie van Pope en Van Merken uitgegaan? Vallen er misschien zelfs twee ‘stromingen’ te onderscheiden? En hoever reikten nog de voorbeelden uit de bewonderde zeventiende eeuw, zoals de *Brieven der Heilige Maeghden Martelaarsen* (1642) van Joost van den Vondel, de dichter die de tweede eeuwheft weer zeer in de belangstelling stond omdat hij volgens velen de idealen van politieke tegendraadsheid, vaderlandsliefde en religieuze dichtkunst verenigde?⁸

Voor de invloed van Alexander Popes brief van Héloïse aan Abélard vinden we een vroege getuige in Dirk Smits, het natuurtalent van het Rotterdamse *Natura et arte*, die al in 1731 een briefwisseling tussen de bijbelse figuren Suzanna en Jojakim had gedicht.⁹ Smits heeft de Engelstalige brief van Pope vertaald als ‘Eloïza aan Abelard’ en voorzien van een inleiding over de liefde tussen de twee twaalfde-eeuwse Franse geestelijken. De postume publicatie hiervan in 1758

maakte het Nederlandse publiek nog beter bekend met dit liefdesdrama uit de Middeleeuwen waardoor achttiende-eeuwers in heel Europa diep waren geraakt. In de versie die Pope volgde (met in zijn voetspoor Dirk Smits) ontdekten Héloïse en Abélard pas na jarenlange scheiding hoezeer ze elkaar hun leven lang heimelijk hadden liefgehad. Vanuit hun beider kloosters zou een brievenwisseling zijn ontstaan die nooit is teruggevonden, maar waarvan in de loop der tijden wel fragmenten (al of niet fictief) openbaar zijn gemaakt. Aan een van de talloze vertalingen of bewerkingen zal Pope zijn ‘Eloisa to Abelard’ hebben ontleend: een uitbeelding van zielsverwantschap en tegelijkertijd een getuige van de innerlijke conflicten die verliefde personen kunnen verscheuren; in de woorden van de dichter zelf: ‘letters [...] which give so lively a picture of the struggles of grace and nature, virtue and passion’.¹⁰ Het begin luidt zo:

Eloisa to Abelard

In these deep solitudes and awfull cells,
Where heav’nly-pensive, contemplation dwells,
And ever musing melancholy reigns;
What means this tumult in a Vestal’s veins?
Why rove my thoughts beyond this last retreat?
Why feels my heart its long-forgotten heat?
Yet, yet I love! – From Abelard it came,
And Eloisa yet must kiss the name.¹¹

Dirk Smits’ weergave in alexandrijnen begint met ditzelfde ‘tumult’, vertaald als ‘wreede kryg’, die een verliefd mens door de aderen kan voelen jagen:

Eloïza aan Abelard

Wat wil dees wreede kryg, dees felle storm in de aëren
Van eene Christen Non? daer in dees doodsche cel,
Waer altoosprangende zwaarmoedigheden waren,
Het diep gepeins op Godt zich voed met zielgekwel.
Wat of myn zinnen uit dees sombre wyk doet zweven?
Waerom gevoelt myn hart zyne oude vlammen weêr?
’k Bemin nog! ach! dees’ brief heeft Abelard geschreven,
En Eloïza kuscht dien zoeten naem noch teêr.¹²

De vertwijfeling van de schrijvende Héloïse werd in de Republiek blijkbaar prachtig gevonden. Prompt na de verschijning van de brief in 1758 legde de eposdichteres en vertaalster Margareta Geertruid van der Werken een antwoord van Abélard in verzen vast:

Abelard aan Eloïza

Rolde ooit een tedre drift door myn ontstelde zinnen,
't Was, toen ik van uw hand het jongste schrift ontving;
Elk lettertje bragt my uw trouwe min te binnen,
En vergde my een zucht op die herinnering.
Uw naam kreeg kus op kus van myn besturven' lippen:
De zwakheid overwon geheel myn kwynend hart;
Een vrouwlyk traantje mogt myn treurig oog ontglippen,
Terwyl myn ziel in 't wreedst gevoelen bleef verwart.¹³

Hierna zou Smits' vertaling nog vaker worden beantwoord en nagevolgd, o.a. door Pieter Leuter en Hendrik Tollens,¹⁴ maar evengoed zal de Franse bewerking van Pope door Charles Pierre Colardeau uit 1758 indruk gemaakt hebben in de Republiek.¹⁵ Toch wees Paludanus op die gedenkwaardige winteravond bij *Minima crescunt* niet de bewerkers, maar Pope zelf als navolgenswaardig aan. Onder zijn gehoor bevond zich wellicht studentlid Johan Macquet, aanstaand arts en burgemeester in Zierikzee, die dezelfde voorkeur voor Pope en diens indrukwekkend uitgebeelde gevoelsleven bleek te hebben in zijn eigen veertien 'Joodsche Heldinnebrieven' (1772).¹⁶ De liefde tussen bijbelse figuren staat hierin centraal, van Sara voor Abraham en Delila voor Simson tot en met Maria voor Jozef en Claudia Procula voor Pontius Pilatus. Zo schrijft de oudtestamentische Sara aan Abraham vanuit haar gevangenschap in Egypte over de zielsverwantschap die ze nog steeds met hem voelt:

Schoon Koning Farao my schaekte, blyft de ziel
Geen oogenblik van u; schoon my te beurte viel,
Wat Memfis immer aen Prinssessen heeft geschonken;
Ik op Egypte's troon als Koningin mogt pronken,
Vergunde dit myn hart geen vreugde, geene rust,
Noch wederhielt de ziel van u, haar troost en lust.¹⁷

Voordat Macquet in zijn voorrede hulde brengt aan Pope, begint hij met de overweging dat een brief bij uitstek geschikt is om er ‘de gevoelens van het Harte’ in uit te storten, het domein waar de liefde regeert. Daarom horen ‘Heldinnen brieven’ ook altijd te zijn gewijd aan de liefde, hetzij tussen vrouw en man vóór of tijdens het huwelijk, hetzij tussen ouders en kinderen. Het bijzondere karakter van deze dichtsoort is zowel te vinden in ‘het sentiment’ omdat ze ‘tot het harte spreken’, als in ‘een’ deftige styl’ vanwege de aard van de personages:

De eerste Proeven myner Dichtoefeningen waren deze Heldinnen brieven, eene uitspanning myner jeugd. Men mag Ovidius den Vinder van deze soorte der Poëzye noemen, ten minsten die haer het beste bewerkt, en tot eene groote volmaektheid gebragt heeft. In brieven ontdekt men gemeenlyk de gevoelens van het Harte, in het welk de Liefde zulk een uitgestrekt gezag voert, dat men de Heldinnen Brieven vooral aen dezelfde wydt; ’t zy men verkieze de huwelyksliefde, ’t zy de genegenheden van personen, die elkanderen hare trouw belooften, of die van ouderen jegens hunnen kinderen te zingen. Om dat zy tot het harte spreken, zal men gemaklyk hun byzonder Karakter, den eigen aerd dezer Dichtstukken kunnen bepalen, en die in het sentiment vinden, in een’ deftigen styl, om dat het Prinssessen en welopgevoede menschen zijn, die de pen voeren, opgesteld.¹⁸

Omdat er in de Republiek weinig theorie is op dit gebied, doet Macquet zelf maar een poging om de heldinnenbrief een plaats te geven in de eigentijdse letterkunde, met name in het discours over de ‘edele eenvoud’ als criterium voor poëzie.¹⁹ Veel moeite kost hem dat niet: de verhevenheid van de lierzang en het heldendicht en een grote vertoning van geleerdheid en vernuft komen in dit genre ‘in geene aenmerking’: ‘Heldinnen brieven’ volgen met hun eigenschap van karakteruitbeeldingen de natuur van de personages, althans de ‘zoete bewegingen en gevoelens’ van hun hart. En daar heeft Alexander Pope alles mee te maken: hij is de nummer één van al degenen, inclusief Ovidius zelf, die het ‘Teer en Eenvoudig Schoon’ in een heldinnenbrief kunnen raken. Zijn Héloïse-brief is ronduit een ‘meesterstuk’:

Alle Poëzy is eene navolging der Nature, die haer op vele en verscheiden wys stof verschaft. In deze Brieven volgt men de zoete bewegingen en gevoelens van het Harte dier personaedjen, welken men invoert, en hierom zal het Teer en Eenvoudig Schoon, zoo beminlyk in alle Poëzye, hier ongetwyfeld behagen, en de ziel dezer soorte van Dichtkunde maken; ten minsten dus schynt het my toe na eene rype overweging van dezen

tak der Dichtkunde, over welken men weinig geschreven vindt by de meesters in de kunst, en na het bestuderen der beste Dichteren, die deze stof behandelen, onder welken Pope uitmunt. Zyn Brief van Eloiza aen Abelard koopt my een meesterstuk voor, by het welk niets van andere Poëten, Ovidius zelf niet uitgezonderd, naer myn' smaek te vergelyken is.²⁰

Tot zover op dit punt dichter-literator Macquet, die hiermee een opvatting verwoordt die nog decennia later terug te vinden is.²¹ Hij kreeg al snel een medestander in Elisabeth Bekker (Betje Wolff), die onder meer Popes *The rape of the lock* vertaald had. Zij begint haar heldinnenbrief van Jacoba van Beieren aan Frank van Borsselen uit 1773 met een motto ontleend aan haar 'grootte maat' Pope,²² waarmee ze de aansporing in zijn *Essay on Criticism* zal hebben willen volgen: dichters vormen zelf de beste critici van poëzie, mits ze beschikken over 'wit' (scherpte van oordeel en uitdrukking) en 'good sense' (redelijkheid en een juiste beheersing van gevoelens), zodat ze enerzijds richting kunnen geven aan hun 'fancy' (verbeelding) en anderzijds 'nature' (de geschapen werkelijkheid in al haar verscheidenheid) kunnen navolgen, waarbij de klassieken als voorbeeld moeten dienen.²³ Het motto luidt:

First follow Nature, and your judgment frame
By her just standard which is still the same.

Pope.

Het motto van Pope lijkt hier Elisabeth Bekker te moeten helpen tegen niet met name genoemde critici die het hebben voorzien op haar Jacoba-brief.²⁴ Uit deze kritiek, door Bekker samengevat in haar verweer, kan iets worden afgeleid over de discussie die op dat moment in de Republiek over de heldinnenbrieven werd gevoerd en over de rol die Alexander Pope daarin speelde. Waaruit bestond, kortom, in 1773 het discours over de heldinnenbrief?

Bekkers voorrede bij de verbeterde herdruk, eveneens in 1773 zelfstandig als pamflet uitgegeven, spreekt boekdelen. 'Sommigen [...] hebben gedacht, dat deeze Brief niet regelmatig genoeg is.'²⁵ De dichteres verweert zich. Had het karakter van gravin Jacoba van Beieren bedaarder en regelmatiger moeten zijn, terwijl ze in grote nood verkeert, haar geliefde echtgenoot Frank is ontvoerd en ze tegelijkertijd op sterven ligt? Het is hier toch niet Elisabeth Bekker zélf die rustig naar haar werkkamer wandelt om een brief te zitten bedenken?

De vraag is maar, of *Jacoba*, zo als ik haar voorstel, bedaardheid van ziel genoeg had, om zeer regelmatig te schryven; dan of haar hart te sterk was aangedaan, over hetgeene waarmede zy haaren Frank bezig houdt? ik ben het immers niet, die my, met oogmerk, en een gerust hart, naar myne kamer begeef, om het stuk opstellen? wel neen, 't is *Jacoba*; die ongelukkige, die gevoelige Vorstin; zy schryft, en aan wien? aan haaren Frank – weinige dagen vóór haaren dood – is 't wonder dat zy meer het hart roert, dan het verstand overtuigt door wèl aanëengeschakelde bewyzen?²⁶

Bekker spreekt duidelijke taal: heldinnenbrieven behoren het hart van de lezers te raken, veel meer dan hun verstand te overtuigen (waar in de genootschappen veel nadruk op ligt).²⁷ Een troost ligt volgens de dichteres in de verre toekomst, in het jaar 2440, wanneer een front van critici alom zal erkennen dat de taal van haar Jacobabrief kracht bezit en dat het karakter juist is getroffen en, met een toespeling op Popes 'First follow nature', is uitgebeeld naar de werkelijkheid:

Wat streelt het mynen poëtischen hoogmoed, als ik my voorstel, dat men, alsdan, onder het leezen zal zeggen: "Wel nu, dat gaat voor dien tyd nog al: er is iets krachtigs in die oude taal; het karakter der Vorstinne is tamelyk wèl in 't oog gehouden; er zyn al vry natuurlyke trekken in [...]." ²⁸

Als beoordelaars van haar brief erkent Elisabeth Bekker uitsluitend ervaringsdeskundigen; dat zijn voor haar vrouwelijke lezers die erbarmelijke omstandigheden zoals die van de gravin aan den lijve hebben ervaren. En de mottowoorden 'First follow nature' klinken opnieuw in de constatering dat de dichteres het als persoonlijke verdienste beschouwt dat haar uitbeelding naar het leven is, en dat ze zó ver in de historische figuur van de vijftiende-eeuwse gravin is doorgedrongen, dat die persoon zichzelf in een brief niet wezenlijk anders zou hebben uitgedrukt:

Gevoelige vrouwen – vrouwen, na genoeg in haaren omstandigheden, zyn, in deezem, myne bevoegde rechteressen; en, zo ik al eenige goedkeuring verdiene, is het zekerlyk alleen, om dat ik my zo diep in 't karakter en de rampen der ongelukkige Vorstinne heb weeten intedringen, dat zy zelve, indien zy aan *Borsselen* had geschreeven, zig niet eenvoudiger zoude hebben uitgedrukt.²⁹

Ook worden Bekker gebrek aan waarschijnlijkheid en fouten in de uitbeelding van de historische werkelijkheid verweten. Een van de beoordelaars had zich afgevraagd of gravin Jacoba tussendoor wel de kreet ‘Gewis myn Frank!’ kan slaken om vervolgens de draad van haar verhaal weer op te nemen, zodat er ‘eene groote en onnatuurlijke gaaping’ ontstaat. Een ander meende dat Bekker haar heldin ‘bittere klagten in den mond moest gelegd hebben’ wanneer ze uit de doeken doet hoe Frank werd ontvoerd. Bekker verweert zich. Haar heldin laten klagen om de ontvoering van haar man?

dit heb ik niet gedaan; en waarom niet? om dat ik voor my overtuigd ben, dat haare droefheid dáárover, onuitspreekelyk moet geweest zyn.³⁰

Is het niet vreemd, meende iemand, dat de gravin in het lange overzicht van haar krijgsdaden haar kloekmoedige belegering van Dordrecht in 1418 onvermeld laat? Dit soort feitelijke historische kritiek waardeert Bekker als ‘gewichtige bedenkingen’ en ze erkent ze als fouten die ze in de tweede druk wél heeft hersteld. Over het vergeten van de belegering van Dordrecht: ‘dat verzuim heb ik ten eersten verbeterd.’³¹ Maar tegen de natuur van haar personage ingaan, dat zou Bekker nooit doen. Zo zal ze geen verontschuldiging aanvoeren voor het feit dat Jacoba plechtig gedane geloftes weer verbreekt, zoals die aan neef Filips van Bourgondië om nooit meer een (politiek) huwelijk aan te gaan, de zogeheten Zoen van Delft (1428).³² Bekker voert aan dat ze uitsluitend een doodongelukkige, stervende gravin uitbeeldt, en in geen geval een moreel exemplum dat hoog boven de menselijke zwakheden uittorent:

Ik heb ook *Jacoba* niet voorgesteld als een voorbeeld van volmaakte deugd, verheven boven die zwakheden welken in een uitmuntend karakter zeer wel kunnen vallen, zonder dat het character zelf er iets door verliest in onze achting: ik toon haar alleenlyk: eene stervende Vorstin, ongelukkig buiten haaren schuld [...] ³³

Doodziek, gevangen op Slot Teylingen, zou de gravin haar brief én haar leven beëindigen:

Vaarwel myn Boezemvriend – myn vriendlyke Echtgenoot!
Mogt myn gezegend lot uw bittren rouw verzagten.
Schip moed, myn Frank! – de Liefde is sterker dan de dood.
[...]

Word echter myn wensch – myn laatsten wensch verhoord,
Dan zal ik u nog eens aan mynen boezem drukken;
Dan hoor ik uit uw' mond voor 't laatst een teder woord...³⁴

De Deugd als leidsvrouw

Het personage van Bekker dat zich verscheurd voelt tussen zwak en sterk, goed en slecht, staat in scherp contrast met de zeven voorbeeldige fictieve schrijvers van de op dat moment al klassiek geworden 'Brieven' van Lucretia Wilhelmina van Merken, uitgebracht in haar bundel *Het nut der tegenspoeden* (1762, herdr. 1768) bij Pieter Meijer in Amsterdam. Getuige het opdrachtgedicht van deze treurspel- en eposdichteres, de 'grootste dichteresse onzes lands', was het oogmerk van haar bundel 'de Deugd' te noemen als 'haar leidsvrouw'.³⁵ Nu zullen maar weinig achttiende-eeuwse auteurs de deugd niet voor ogen hebben gehouden, maar Van Merken maakte er wel een speerpunt van door verschillende deugden als ouderliefde, vaderlandsliefde en vroomheid stuk voor stuk in haar heldinnenbrieven te behandelen. Dit didactisch moralisme zal Paludanus bedoeld hebben toen hij op de winteravond in begin 1763 de zeven fonkelnieuwe 'Brieven' (1762) van Van Merken naast de heldinnenbrieven van Ovidius en Pope aan het Leidse *Minima crescunt* voorhield. Elisabeth Bekker had de stichtelijke poëzie van Van Merken geprezen toen ze in een vertoog over vrouwelijke collegadichters beweerde dat die beter dan de mannelijke poëten de morele waarden en de bij vrijwel ieder mens aangeboren 'sens moral' in verzen kunnen uitdrukken; het was volgens Bekker niet eens mogelijk Van Merkens bundel *Het nut der tegenspoeden* met de zeven lijvige heldinnenbrieven te lezen zonder te worden gesticht:

want dat het thans de eeuw der vrouwen is, denk ik niet, dat my één éénig verstandig man zal betwisten; ten minsten, dienen zy eerst de goedheid te hebben, om ons een' David [epos van Van Merken] te doen zien, [...]. Leest men ooit het *Nut der tegenspoeden*, zonder gesticht en verbeterd te worden?³⁶

Inspiratie zal Van Merken niet alleen opgedaan hebben bij de martelaressenbrieven van de door haar levenslang bewonderde dichter Vondel, maar ook bij de collectie van Hendrik Snakenburg (1753), de schoolrector uit Leiden die het hele pakket geschiedenislessen van Oude Testament en klassieke Oudheid tot de vroegmoderne tijd voor zijn leerlingen in heldinnenbrieven had samenge-

bald, en waaraan Van Merken een lofdicht toevoegde.³⁷ Zelf presenteert ze ook een historisch overzicht, van de Romeinse tijd tot de zeventiende eeuw, aan de hand van brieven van Charlotte de Bourbon, Maria de Medicis, Louise de Coligny, Jane Grey, de Zweedse koningszoon Leife, Claudius Civilis en Elisabeth I.³⁸ Hier is geen hartstochtelijke, verscheurende of hopeloze liefde tussen vrouw en man te vinden. De teksten zijn dan ook geen liefdesbrieven maar papieren oproepen aan familieleden tot verbetering van hun gedrag of geloof, hoewel het gevoel toch een belangrijke rol blijft spelen. Mogelijk zocht Van Merken bewust een middenweg tussen de verscheurde hartstochten bij Alexander Pope en de geloofskracht bij haar bewonderde Vondel: 'Britanje moog' haar' Pope, ons Holland Vondel eeren'.³⁹

Ouderliefde is de deugd waarop Van Merken haar Maria de Medicis een beroep laat doen, wanneer ze haar ellendige omstandigheden en haar onschuld breed uitmeet voor haar zoon Lodewijk XIII, om hem te herinneren aan zijn plichten tegenover zijn moeder en hem ervan te overtuigen haar weer op te nemen aan zijn hof:

Maria de Medicis aan haaren zoon, Lodewyk den Dertienden, koning van Vrankryk

Schroom niet, ô Lodewyk! dit blad papiers te leezen,
Zo ge alle menschlykheid niet gantsch hebt afgelegd;
Zo ge u nog heugt dat gy my eerbied hebt beweezen;
Zo ooit uw hart was aan uw Moeders hart gehecht.
Beschouw, een oogenblik, myn deerlyk ommezwerven;
Zie my veröuderd door verdriet en droefenis, [...]
Ik wil u, in dit schrift, slechts myne elenden maalen,
U melden hoe myn ziel verlangt naar uw gezicht.⁴⁰

Religieuze verdraagzaamheid is wat de tweede moeder binnen de collectie, Louise de Coligny, voorhoudt aan haar zoon Frederik Hendrik; zij smeekt hem de Nederlanders godsdienstvrijheid toe te staan zodra hij zijn broer Maurits opvolgt: 'Vooräl, myn Fredrik! geef dees jongste beê gehoor: Draag u zachtmoedig in het stuk der Kerkgeschillen'.⁴¹ Dezelfde zachtmoedigheid klinkt door in de woorden van de negendaagse koningin Jane Grey, die in de laatste uren voor haar terechtstelling haar opvolgster Mary I vergeeft en aanspoort haar schrikbewind te staken: 'Verwin der Britten hart door goedheid; niet door schrik. [...] Vaar wel! leef lang! regeer gelukkiger dan ik'.⁴²

Een oproep tot vaderlandsliefde komt uit de mond van een van de populairste personages in de jaren '60 en '70, Claudius Civilis, leider van de opstand van de Bataven tegen Rome, die in het heetst van de strijd tegen de keizers zijn neef Julius Briganticus oproept zijn voorbeeld te volgen en Romes dienst te verlaten om zijn eigen volk te verdedigen:

ô Neef! welêer de troost van ons verdrukt Geslacht,
De hoop van 't Vaderland, de vreugd der Batavieren!
Zyt gy tot Romes slaaf verachtlyk opgebracht?
Zult gy, door dienstbaarheid, uw' stam, u-zelv' ontsieren?
Neen [...] Gehoorzaam Rome niet, daar gy gebieden kunt,
Keer eindlyk tot uw pligt, uw Vaderland, uw Vrinden.⁴³

En passant krijgt de lezer de Bataafse mythe voorgeschoteld; de brief is gedateerd 1761, juist toen de discussie over de ligging van het al dan niet historische Batavia en de betekenis van de Bataven voor de geschiedenis van de Republiek weer hoog was opgelaaid.⁴⁴

Vroomheid is de deugd die het van alle andere wint, en dit is de deugd waar koningszoon Leife Erikson zich het vlijtigst op toelegt. In de hoop vergeving te vinden voor zijn eigenzinnige gedrag doet de prins aan zijn vader Erik de Rode van Zweden uitgebreid verslag van zijn bekering tot het christendom, met als doel diens hart te 'bestraalen met het Evangelilicht'. Leife vertelt voor zijn vader de gehele heilsgeschiedenis na zoals die door een aan de kust van Groenland gestrande noorman aan hem is overgedragen. Fragmenten uit het verhaal luiden:

Dat, toen men zich misgreep in 't schenden dier geboden,
Door Christus komste op aard' vergeeving wierd verworven.
Die Heiläänbrenger was, naar zijn bericht, Gods Zoon;
Geboren uit een maagd, en aan een kruis gestorven,
Doch op den derden dag verreezen uit zyn graf. [...]

Hy sprak my van een Oud en van een Nieuw Verbond,
En hield my menigwerf verrukt en opgetoogen;
En schoon ik in het eerst zyn leering niet verstond,
Ze ontwond zich zelf eerlang, en stond my klaar voor de oogten.⁴⁵

Dat er ten slotte binnen het christendom maar één ware kerk is, krijgt de lezer van Van Merkens bundel van twee personages te horen. Schrijfster Charlotte de Bourbon laat zich voorstaan op haar protestantse denkbeelden tegenover de man met wie zij jaren later zou trouwen, Willem van Oranje. Hij verneemt alles over haar afkeur van het rooms-katholieke ‘bygeloof’, terwijl zij nog als jeugdige abdis ‘door Vaders dwang geprangd’ gevangen zit in een ‘aaklig klooster, door Schynheiligheid bewoond’:

De wierookdamp stygt hier ten hemel met zyn geuren,
Alsöf Gods Majesteit gepaaid wierd met wat smooks.
ô! Hoe veel heiliger moet ik uw’ Godsdienst keuren!
Die wyd aan God het harte, en deeze een handvol rooks.⁴⁶

Geschokt reageert het laatste personage, Elisabeth I, zodra ze heeft vernomen dat Hendrik de Grote is overgegaan naar de rooms-katholieke kerk. Ze spoort hem aan zijn dwaling in te zien en net als zij ‘t Hervormd Geloof’ trouw te blijven: ‘Wat dwaasheid gaat u aan, dat gy in ’t duister dwaalt, U, met uw Volk, verblind en neêrstort in elende?’ Hendrik moet een voorbeeld nemen aan Elisabeths volharding in het ware geloof, althans voor zover het een held past zich aan een maagd-koningin te spiegelen. Hier klinken de martelaressenbrieven van Vondel in door, hoewel die juist geloofstrouw aan Rome voorhielden:

Hoe! leeren van een Maagd? dat zoude een’ Held ontëeren.
En echter is die Maagd u rustig voorgegaan;
Geen kroon, geen troon heeft haar haar’ Godsdienst af doen zweeren.⁴⁷

De tegenstellingen met de brieven in de lijn van Pope, Macquet en Bekker tekenen zich wel heel scherp af. Waar daar de nadruk ligt op liefdesconflicten en de omgang met hartstocht en verlangens tussen vrouw en man (waarbij het de bedoeling was de menselijke natuur en innerlijke verscheurdheid in verzen te volgen), worden bij het type Van Merken morele voorbeelden uitgebeeld die nadrukkelijk wijzen op vaderlandse en familieplichten en op het ware geloof. Mochten Vondels martelaressenbrieven hier inderdaad ten voorbeelden hebben gestaan, dan zijn ze door Van Merken inhoudelijk én in lengte overtroffen.

Toch zien goede lezers evengoed overeenkomsten tussen Van Merken en Pope: aan emoties wordt in beide soorten brieven veel ruimte gegeven. Hoe ijverig een figuur als koningszoon Leife zijn vader ook probeert te bekeren, hij

kan een pagina lang smeken of zijn vader hem uit liefde wil vergeven. Ook Maria de Medicis ontroert wanneer ze op haar sterfbed naar haar zoons aandacht verlangt. Overigens zou literator en heldinnenbriefauteur Hendrik Collot d'Escury in 1830 de verzameling van Van Merken nog aanbevelen in zijn overzicht *Holland's roem in kunsten en wetenschappen*, waarin hij de Maria de Medicisbrief 'vol gevoel' het liefst in z'n geheel had willen citeren, en toegeeft dat hij bij het lezen van de Civilisbrief met 'zoo veel krachtige trekken' heeft gehuild.⁴⁸

Wanneer Paludanus in de winter na het verschijnen van Van Merkens 'Brieven' voor het Leidse studentengenootschap spreekt 'Over de navolging', kiest hij niet tussen Pope of Van Merken, maar zegt dat beiden ten voorbeeld strekken. De 'Sapho onzer eeuw' heeft evenals Pope bewonderaars en navolgers gehad. Een eerste getuige is literator Henri Jean Roullaud, een Franse réfugié en enthousiast vertaler en commentator van Boileau's *Art poétique*. In 1773, tien jaar na Paludanus, droeg hij op een lenteavond in Amsterdam voor het op theorie beluste genootschap *Diligentiae Omnia* een 'Verhandeling over de Heldenbrieven' voor, als aanvulling op Boileau's poetica waarin de heldinnenbrief nog niet voorkomt.⁴⁹ Roullaud prijst de brieven van Van Merken aan als de beste tot dan toe en bovendien beschouwt hij zulk soort historische en stichtelijke heldinnenbrieven als kenmerkend voor de Republiek. Om te beginnen verwijt hij Ovidius in zijn *Heroides* te veel toegespitst te zijn geweest op de liefde:

Ovidius is de eerste Uitvinder der Heldenbrieven. Men vind 'er verscheiden in zyne Werken; doch hy schynt die meerendeels aan de Min toegewyd te hebben [...] en deeze eenpaarigheid van onderwerp neemt veel weg van deszelfs bevalligheid.⁵⁰

Wie in navolging van Ovidius zijn of haar 'Helden- en heldinnenbrieven' altijd over de liefde wil laten gaan, maakt volgens Roullaud een verkeerde keus. Er zijn sinds Ovidius immers al talloze gebeurtenissen en situaties van groot historisch belang in heldinnenbrieven uitgedrukt en er is al menige zedeles in gepredikt door mannelijke en vrouwelijke figuren van verschillende rangen en standen:

Men zou hieruit hebben mogen besluiten dat die Dichtwyze voor geene andere stoffen vatbaar ware; 't geen de ondervinding in laater tyden echter heeft tegengesproken, nadien groote Dichters sedert de gewigtigste gebeurtenissen, de treffendste omstandigheden, de ernstigste onderhandelingen, de leerzaamste raadgevingen en de fraaiste zedelessen op dezelfde wyze, met den gelukkigsten uitslag hebben beschreven en zo-

wel Helden als Heldinnen, als Minnaars en Minnaressen, Wysgeeren en Redenaars, Vorsten en Onderdaanen als briefwisseling houdende, hebben ingevoerd, en daarby al 't fraeye van de Poëzy met het mey der Histori- Zede- en Redeneerkunde en 't verhevene der Wysbegeerte hebben ten toon gespreid; zodat thans die brieven geen der minste stukken in de Dichtkunde zyn geworden.⁵¹

De heldinnenbrief was er in de Nederlandse letterkunde volgens Roullaud al vroeg bij, in elk geval lang vóór buurland Frankrijk met zijn 'Heroïden'. De dichtsoort is hier in de Republiek zo populair dat er bijna geen poëziebundels zónder 'heldenbrief' te vinden zijn. Maar te midden van al deze exemplaren staan die van stadsgenoot Lucretia van Merken op nummer één:

De Nederduitsche Dichters hebben al vroeg zich hier in geoefend: weinig Dichtkundige Werken zyn 'er, onder welken niet een of andere Heldenbrief word gevonden. De Sapho onzer eeuw, in deeze stad woonachtig munt daarin uit. Maar in Vrankryk zyn zy lang onbekend gebleven [...].⁵²

Deze voorkeur van Roullaud voor het brieftype van Van Merken vond navolging. Ze blijkt door het genootschap *Diligentiae Omnia*, waar de lezing plaatsvond, al snel te zijn overgenomen. Een jaar later stonden er drie historische brieven van *Diligentiae*-lid Anthony Hartsen in de gebundelde *Letteroëffeningen* (1774), die met hun personages Brutus (een brief aan Cicero) en Cassander en Statira, nogal aan de brieven van Van Merken doen denken. Ook in Sara Maria van der Wilp is de invloed van Van Merken te herkennen. Deze Amsterdamse dichteres van stichtelijke en gelegenheidsverzen prijst in het voorwerk van haar eigen *Jacoba van Beierenbrief*, gepubliceerd bij hun gezamenlijke uitgever Pieter Meijer (ed. 1772),⁵³ de zeven eerstelingen van Van Merken:

Ik word verrukt, wanneer ik 't zevental
Der Brieven lees, met zo veel kunst geschreven,
Waar Oudheid- en Geschichtkunde overal
Ons blyk op blyk van uwen leeslust geeven.⁵⁴

Van der Wilp zal met haar uitbeelding van een plichtsgetrouwe *Jacoba van Beieren* de deugdzame karakters van Van Merken hebben willen imiteren. De gravin is namelijk niet als minnares, maar als gevangene van haar neef Filips van Bourgondië voorgesteld, vlak voordat ze in 1425 in mannenkleding weer uit het

Gentse Gravensteen zou ontsnappen. De brief is een apologie voor de bloedige strijd die Jacoba van Beieren telkens is begonnen om haar erfbezit terug te krijgen en voor de drie huwelijken en een enkele scheiding die zij tot dan toe telkens met de beste bedoelingen is aangegaan. Neef Filips moet een dergelijke plichtgetrouwe nicht toch onmiddellijk willen vrijlaten? In het volgende fragment is de schrijvende Jacoba aangekomen bij haar derde, juist weer ontbonden huwelijk met de Engelse hertog Humphrey wiens militaire macht ze noodgedwongen een keer voor eigen doeleinden had ingezet:

Ik heb myn trouwverbond niet roekeloos geschonden,
Neen; wien die laster raak', zy hecht geenszins op my.
Het Pauselyk verlof had deezen knoop ontbonden;
Des keurt my 't rein gemoed van schandlyke echtbreuk vry.
Dat ik gepoogd heb my met 's nabuurs magt te sterken,
Is dit een toeleg, die men billyk in my wraakt? [...]
Neen: 'k laat uw Hoogheid zelf daaröver 't vonnis vellen.
'k Heb tot geen ander eind' het Britsche zwaard gewet,
Dan om door 't heilig recht me in 't erfbezit te stellen, [...]⁵⁵

De strijdvaardige Jacobafiguur van Van der Wilp twijfelt niet en kent geen innerlijke conflicten, laat staan dat er in haar brief 'zoete bewegingen en gevoelens van het (verliefde) Harte' zijn gevolgd. Zeer interessant is dan ook het verschil met de Jacobafiguur van Elisabeth Bekker, die prompt in 1773 háár versie van de gravin zou uitgeven die, zoals boven aangehaald, op het voorbeeld van Pope was geïnspireerd en volgens eigen zeggen juist níét is 'voorgesteld als een voorbeeld van volmaakte deugd, verheven boven zwakheden', maar als 'eene stervende Vorstin, ongelukkig buiten haaren schuld', schrijvend aan haar laatste geliefde. Hoe volkomen anders van toon houdt de Jacobafiguur van Van der Wilp haar neef aan het eind zelfs nog een kleine vorstenspiegel voor:

Gedenk dat 's Hemels wraak geen Vorsten zal verschoonen,
Die door misbruikte magt in 't aanbetrouwd bewint,
Uit schandelijke eigenbaat, met gunst de strafbren loonen,
En by wien de onschuld troost, noch hulp, noch toevlucht vind.⁵⁶

In de grote tegenstelling die zich blijkbaar tussen de heldinnenbriefauteurs in deze jaren had ontwikkeld, staat Willem Hendrik Sels, stadsgenoot, eposdich-

ter en lid van het Haagse Kunstliefde, weer aan de kant van Van Merken. Zijn brief uit naam van Anna Boleyn bijvoorbeeld, een van zijn negen verder vooral op het Oude Testament gebaseerde bijdragen in de *Brieven en bespiegelingen* van 1763, is een uitbeelding van een moreel exemplum: de tweede van de in totaal zes vrouwen van Hendrik VIII, gevangen voordat ze in mei 1536 zou worden onthoofd, pleit zich vrij van de smetten op haar status als volmaakte echtgenote. Anna Boleyn probeert de valse beschuldiging van overspel die als doel had haar plaats naast de koning vrij te maken voor zijn derde vrouw, uit alle macht te weerleggen:

Neen Henrik; toets my vry, myne onschuld sneuvelt niet.
Noit zal ik my aan 't vuur van zulk een misdaad zengen,
Die in zyn onschuld lydt, draagt lydzaam zyn verdriet.⁵⁷

Een Ovidiaanse heldin zou de ontrouw van haar man met bloedvergieten willen wreken. Maar de Annafiguur van Willem Sels kan rustig verdragen dat haar man haar op grond van onterechte beschuldigingen in de Tower heeft opgesloten. Als vrome christen bidt ze zelfs dat God hem vergeeft:

Gy hebt een andre maagd misschien ter vrouw' verkooren.
En om die vrouw moet ik, ô ramp! ter slachtbank gaan.
't Is wel myn vorst! geniet, geniet uw weelde en lusten.
Bemin en word bemind; ik zal geduldig zyn;
Rust op uw bruiloftbed, in 't graf zal Anna rusten:
Drink huwelyks wynen, ik zal drinken hemelwyn.
Verwacht niet, dat myn ziel om wraak by God zal weenen,
Een recht ootmoedig hart een christen wraakt de wraak.
De hemel, hoope ik, zal uw zyn genaë verleen.
Verschooning voor uw schuld, is 't wit waar naar ik haak.⁵⁸

In het volgende fragment lijkt ook Willem Sels te verwijzen naar de martelaarsbrieven van Vondel, waardoor de indruk ontstaat dat behalve Van Merken meer achttiende-eeuwse dichters hun historisch-stichtelijke heldinnenbrieven op Vondel baseren:

De alziende rechter woont en heerst en leeft om hoog.
Daar zult gy eenmaal my, van uw gedoemd, zien praalen

Met eenen lauwertak, gelyk een mart'laares;
Daar zult gy voor de wet, die my ontzielt, betalen: 59

Er is ten slotte nog een vierde stadsgenoot te scharen aan de 'kant' van Van Merken: de Amsterdamse koopman Pieter (Huisinga) Bakker. Hij dichtte in 1770 een zeer stichtelijke brief op naam van Suzanna van Oostdyk aan haar aanstaande echtgenoot ds. Arnoldus Geesteranus, die als vervolgde remonstrant in de jaren '20 van de zeventiende eeuw in Loevestein gevangen had gezeten.⁶⁰ Uitgever Pieter Meijer had er in Bakkers *Poëzy* (1773) een inleiding bijgevoegd over de bronnen van de brief en het predikantschap van Geesteranus; opvallend genoeg wordt hier opgemerkt dat het in de brief gaat om een onderwerp waar dichter Bakker niet lijfelijk bij aanwezig is geweest en dat hij dientengevolge met weinig geestdrift heeft kunnen uitbeelden. Niet dat het verboden is om 'nette en treffende gevoelens' te verzinnen, haast hij zich eraan toe te voegen, en er spreken zeker 'sentimenten van de Vryheid en de welvaart des Vaderlands' uit, maar die zijn ontstaan uit 'redenkavelinge' en bevatten alleen een 'zwier van hartgevoelens'. In deze inleiding klinkt zowaar anti-reclame voor de stichtelijke heldinnenbrief:

Een dichter, die een gezond verstand, een teder hart, en eene tikje verbeelding bezit, mag, door redeneeringe, uit onderwerpen en gebeurten, waer aen hy zelf geen deel hadt, gevoelens scheppen, welken net en treffende zyn; evenwel zullenze, doorgaends, in vuur en kragt niet opkonnen tegen gevoelens, uit eigen bevindinge geboren, en waerin het hart zelf gemengd is geweest. By voorbeeld: de sentimenten van de Vryheid en de welvaart des Vaderlands spruiten hier uit overtuiging en redenkavelinge; de gevoelens van Susanna van Oostdijk, schoon de kunst hun den zwier geeft van hartgevoelens, die deeze Maegd, in haeren toestand, beheerschten, zyn egter alleen door overdenkinge en verbeeldinge geschetst: het hart van den Poët werdtze niet gewaer. ⁶¹

Het is dus duidelijk dat Van Merken met haar *Brieven* binnen Amsterdam indruk heeft gemaakt en collega-dichters heeft geïnspireerd. Dat het respect ook buiten Amsterdam groot was, is minder makkelijk te bewijzen, maar het zal toch niet voor niets zijn geweest dat Van Merkens bundel met in totaal negen lange heldinnenbrieven te raadplegen waren in de bibliotheek van het Haagse Kunstliefde spaart geen vlijt en dienden als aanmoedigingsgeschenk voor 'aankweekelingen'.⁶² Toen zij overleed in 1789 zijn er door de Leidse genootschapsleden van Kunst wordt door arbeid verkregen kosten noch moeite gespaard om een ge-

denkteken voor de dichteres op te richten, een eer die verder alleen Vondel te beurt gevallen was.⁶³

Tegenstand

Dat de invloed van Van Merken anderzijds ook niet te groot moet worden ingeschat, blijkt uit het feit dat menigeen zich niets aan haar voorbeelden gelegen heeft laten liggen. Zo dichtten de leden van het Leidse genootschap *Yver doet leren* hun brieven van 1766 in pastorale trant met personages als Tirsis, Damon, Klimene, Dorilas, Leander en Leonoor; met dergelijke schrijvers is het zelfs de vraag of de brieven wel tot het genre behoren. Dominee Gerhard Theodorus de Cock pakte het genre weer veel degelijker aan, maar de opzet van zijn vier historische Brieven in zijn Leeuwardense *Proeve* (1765) wijkt sterk af van de voorbeelden van Van Merken. De Cock maakte zich niet druk om deugd of didactiek, maar mengde zich in het discours over de verhouding tussen poëzie en historische werkelijkheid: in hoeverre mogen dichters de feiten naar hun hand zetten? Hij besteedt een hele voorrede en menige voetnoot aan de noodzakelijke aanpassingen, ‘de geringe verschikking der gebeurde zaaken’, die hij heeft moeten maken ten opzichte van Jan Wagenaars ‘uitmuntende’ *Vaderlandsche Historie*.⁶⁴

De voorrede van De Cock is een van de weinige in de geschiedenis van de heldinnenbrief waarin rekenschap wordt afgelegd over de karakteruitbeeldingen. Zo wijkt zijn schrijfster Jacoba van Beieren met haar opmerkelijke inschikkelijkheid af van de hoofdpersoon in het veelgespeelde treurspel *Jacoba van Beieren* van Jan de Marre.⁶⁵ De dichter legt uit dat hij het pleidooi van zijn Jacobafiguur kracht wilde bijzetten juist door neef Filips van Bourgondië, tot wie Jacoba zich smekend richt om haar geliefde vierde echtgenoot vrij te laten, ‘vooral niet te vertoornen’. Zodoende legt de schrijfster al in een van de eerste verzen van haar brief zonder bezwaar het erfbezit aan de voeten van haar neef:

Brief van Vrouw Jakoba, Graavin van Holland, aan haren neef Filips, Hertog van
Bourgondië

Grootmoedige Filips, zo immermeer de liefde,

Die door een' wond're kracht ons snoert aan haar gebied,

Het fiere heldenhart in uwen boezem griefde,

Verwerp dan toch de beë van Vrouw Jakoba niet!

Ik smeekte om geen gezag, u plechtig afgezworen.

De Graaflijkheid bekoort mij thans niet meer, God' dank!

Behoud haar vrij, ik zal u in 't bezit niet stooren:

Maar bidde om waarder goed, om mijn gevangen Frank!⁶⁶

Met de deugdzaamheid van Van Merken heeft deze smeekbede van Jacoba niet meer te maken dan de opmerking in de voorrede dat De Cock hoopt dat er in de woorden van zijn personage 'niets' staat 'dat tegen 't voegelijk betaamen strijdt'.⁶⁷

Regelrechte oppositie tegen Van Merken werd gevoerd door de winnaar van de prijsvraag die de nog jonge Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde in 1775 had uitgeschreven voor een verhandeling over het dichterschap. Inzenders hadden een antwoord moeten formuleren op de vragen welke retorische doelen dichters behoren na te streven en welke onderwerpen zich in het bijzonder lenen voor poëzie.⁶⁸ Het winnende betoog kwam uit Leiden, en wel van een van de actieve leden van de Maatschappij, de literator en voormalig doopsgezind predikant Cornelius van Engelen.⁶⁹ Dichten, schrijft Van Engelen, wordt door iedereen omschreven als het opwekken van emoties: 'Alle de bepalingen, die my van de Digtkonst zijn voorgekoomen, loopen op het roeren der hartstochten uit.' Daarbij moeten dichters een balans zien te vinden tussen het opwekken en het weer kalmeren van al die lezersgevoelens, iets waarin bijvoorbeeld Vondel beter was dan Poot. De literator kiest vervolgens in het debat over het 'utile dulci' van Horatius primair voor het vermaken en behagen van de dichtkunst ten koste van het onderrichten en stichten. In het tweede deel van de inzending komt Van Engelen aan bij de heldinnenbrief. Op de vraag welke thema's het meest geschikt zijn voor de poëzie, antwoordt hij rondt: alles wat draait om 'het hartstogtelyke'.⁷⁰ Onderwerpen kunnen ontleend zijn aan de natuur, de godsdienst of de geschiedenis, zolang ze maar de verbeelding en de emoties aanspreken. Daarop volgt ter illustratie een fragment uit een heldinnenbrief. Tegen de verwachting in wordt die niet als exemplarisch voor het hartstogtelijke beschouwd, maar als voorbeeld van hoe het juist niet moet. Het gaat om Van Merkens 'Leife aan zynen vader Erik'. Van Engelen stelt met afgrijzen vast dat in het volgende fragment niet wordt geschilderd wat 'voor het pen-seel vatbaar' is, maar veeleer iets wat op een systematisch-theologische redenering lijkt:

[...] Hy geev' ons klaar bericht,
Dat boven Zon en Maan, en alle starrekringen,
Een eeuwig wezen woont, in ongenaakbaar licht;
Een God, die 't wezen gaf aan alle stervelingen;
Dat alles, wat wy zien, gevormd is door zijn magt [enz.]⁷¹

Of Van Merken zich verdedigd heeft tegen deze late kritiek op haar werk is niet bekend. Ze zou zich vast beroepen op haar opdrachtgedicht bij de 'Brieven', waarin ze met de gebruikelijke bescheidenheid naar 'de Deugd' als 'haar leidsvrouw' verwijst. Het Horatiaanse nut heet hier 'het waare nut', dat het vermakelijk in de poëzie altijd strak in de hand moet blijven houden:

Dees toonde haar wat stof zy moest verkiezen,
Dees duldde nooit, dat ze, uit verkeerden smaak,
Het waare nut zou uit het oog verliezen,
Terwyl zy doelde op 't spelend kunstvermaak.⁷²

Waarschijnlijk beschouwde Van Merken zichzelf op dit punt als opvolgster van haar grote voorbeeld Vondel. Toch waren ook zijn brieven van martelaressen in de achttiende eeuw controversieel, ondanks de publieke bewieroking die zijn werk in het algemeen in het genootschapsleven te beurt viel.⁷³ Een van de weinige theoretici van de heldinnenbrief, de eerder geciteerde Johan Macquet die in de voorrede van zijn 'Joodsche Heldinnebrieven' het voorbeeld van Alexander Pope prijst, sprak dan ook op dezelfde plaats zijn afkeur uit over de martelaressenbrieven, met name over de verheven toon, de geleerdheid en het vernuft. Het sentiment en het 'Teer, eenvoudig Schoon' dat tot uitdrukking had moeten komen, is bij Vondel onzichtbaar door de deftigheid van de schrijfters. Hun geleerdheid belemmert de ontroering bij de lezers (dit verwijt van te grote geleerdheid krijgt Vondel vaker in de achttiende eeuw). Macquet vat samen: 'Het Aendoenlyke, dat in Vondels Maegdenbrieven is, ligt begraven onder het Kunstige:'

Vondel, wiens Maegdenbrieven men wel mag lezen, zet het meer op een' verheven dan teeren toon. Zyne Maegden blaken van een godlyk vuer en heilige liefde voor den hemelschen Bruidegom, en voeren daerom met recht eene manlyke tael. Daer is echter dikwerf in hare reden wat veel geleerdheid en vernuft, die mogelyk niet te wel en voegen by hare uitterste rampen. Zonder twyfel hadt deze Dichter zyne Maegdenbrieven

gewichtiger gemaakt, zoo hy in de reden zyner personaedjen wat meer sentiment en eenvoudige teerheid by hare deftigheid gebragt hadt. Men verwondert zich wel over de ongemeene standvastigheid dier Martelaressen; doch haer lyden en yver worden bedekt door den grooten tooi en geleerdheid harer reden, des men het Harte naeuwlyks voelt aengedaen door eene stof, die anders zoo geschikt is om tot het gemoed te spreken. Het Aendoenlyke, dat in Vondels Maegdenbrieven is, ligt begraven onder het Kunstige.⁷⁴

Zelfs Ovidius deed het ten slotte in de ogen van Macquet nauwelijks beter. Niet meer dan drie exemplaren van zijn *Heroides* kunnen door de beugel: Dido aan Aeneas (7), Leander aan Hero (18) en het antwoord van Hero (19); 'Het Teer, eenvoudig Schoon ligt in deze minder onder de weeldrigheid van Naso's geest bedekt dan in de anderen.' De enige zeventiende-eeuwse brief die ermee door kan is die van P.C. Hooft: 'Zyn Brief van Menelaus aen Helene bevat meer sentiment dan de Brieven van Ovidius en Vondel.'⁷⁵

Subconclusie

De conclusie van dit eerste deel van het hoofdstuk luidt, kortom, dat de jaren '60 en '70 werden gedomineerd door twee stromingen in de heldinnenbrieven, die al snel door Paludanus waren gekarakteriseerd als een richting 'Pope' en een richting 'Van Merken'. In beide soorten werd het gevoelsleven van het schrijvende personage beschreven, maar bij de een draaide alles om liefdesverlangens en -conflicten, terwijl bij de ander voornamelijk deugden werden uitgebeeld. De dichters-literatoren waren verdeeld: Macquet spoorde aan 'de zoe- te bewegingen en gevoelens van het (verliefde) Harte' te volgen en dichtte zelf over de zielsverwantschap van onder meer Sara en Abraham. Aan zijn kant stonden Elisabeth Bekker ('t is Jacoba; die ongelukkige, die gevoelige Vorstin') en twee directe navolgers van Pope en Dirk Smits, Margareta Geertruid van der Werken en Pieter Leuter.⁷⁶ Cornelius van Engelen veroordeelde zelfs de theologische bespiegelingen in een vrome brief van Van Merken, die niet vol- doende gewijd zou zijn aan 'het roeren der hartstochten', waar poëzie zijns in- ziens altijd ten volle op gericht moest zijn.

De vrome brieven van Van Merken, waarin christelijke en vaderlandse deug- den vooropstaan, hebben minstens evenveel navolging gevonden. In haar trant dichtten Sara Maria van der Wilp, Antony Hartsen, Willem Sels en Pieter Hui-

singa Bakker. Literator Henri Jean Roullaud sprak zich zelfs uit tégen de *Heroides* van Ovidius omdat die te eenzijdig gericht zouden zijn op de liefde, en vóór heldinnenbrieven waarin ‘Histori-, Zede- en Redeneerkunde en ’t verhevene der Wysbegeerte’ waren vermengd en die dus belangrijker zaken behandelden. Over het literaire voorbeeld bij uitstek uit de zeventiende eeuw, de martelaarsbrieven van Vondel, waren de vertegenwoordigers van beide stromingen het dan ook niet eens. ‘Britanje moog’ haar’ Pope, ons Holland Vondel eeren’ zou Van Merken zelf dichten, waarbij ze de grote Vondel op verschillende punten navolgde, en ook Willem Sels verwijst in voorrede en verzen naar geloofsoffers en martelaarschap. Pope-voorstander Macquet daarentegen meent dat de lezer van de martelaarsbrieven ‘het Harte naeuwlyks voelt aengedaen’; ‘haer lyden en yver worden bedekt door den grooten tooi en geleerdheid harer reden’. Ovidius ten slotte heeft het in deze jaren altijd fout gedaan. Werden zijn *Heroides* door de historisch-stichtelijken veroordeeld door hun eenzijdige gerichtheid op de liefde, door de navolgers van de zoete bewegingen en gevoelens van het hart werden ze afgewezen omdat ‘de weeldrigheid van Naso’s geest’ de schoonheid van de meeste ervan bedekt.

Meer heroïek, meer historie, meer uitroeptekens!
De beste heldinnenbrieven volgens het Haagse
***Kunstliefde spaart geen vlijt* (1778)**

Zoals in de inleiding van dit hoofdstuk is gezegd, kunnen vanaf het jaar 1778 de overwegingen rondom de heldinnenbrieven binnen de genootschappen zelf worden bestudeerd. Vanaf dat moment verschijnen er namelijk tientallen in de verzamelbundels van de twee grootste genootschappen, die samen goed zijn voor zo’n 60% van de totale genootschapsproductie in de Republiek.⁷⁷ In het Haagse *Kunstliefde spaart geen vlijt* is de praktijk bovendien aanvankelijk in detail te volgen, omdat men voor de reeks bundels gezamenlijke poëzie afhankelijk was van corresponderende leden en er een deel van de ingezonden stukken en de bestuurlijke Aantekeningen daarop door de commissarissen of kunstrechtters bewaard is gebleven. Daarin worden opmerkingen gemaakt als ‘Heldendeugd zou beter vallen in ’t karakter’ en ‘In een brief als deeze is, moet men bij de historij blijven, of men wordt onverstaanbaar’, waaruit de literatuuropvattingen van het bestuur zijn af te leiden zoals de ideeën over de karakters die men het liefst in de bijdragen uitgedrukt zou willen zien.

Het jonge en ambitieuze, in 1772 opgerichte *Kunstliefde* is bekend door de luisterrijke jaarvergaderingen in een van de zalen van het Mauritshuis waar ook de Kunstkamer met de bibliotheek en het archief werd bewaard, en de oprichters hebben zich zogezegd laten leiden door ‘eene zuivere zucht tot de meeste bevordering der volschoone Poëzij’ om ‘de eerste fondamenten tot eenen Kunsttempel te leggen’. Maar het waren toch vooral de buitengewone of buitenleden van het genootschap afkomstig uit de hele Republiek die de reeks bundels *Proeven van poëtische mengelstoffen* vulden.⁷⁸ Zij waren verplicht vier gedichten of één groot gedicht per jaar in te sturen. Om hen draaide de hele organisatie met prijsvragen, bestuursvergaderingen op zaterdagavonden in het Mauritshuis en met een hiërarchie van ‘aankweekelingen’ in opleiding tot honoraire leden en mecenasen uit de landsregering en de Haagse vroedschap. De contacten met al die buitenleden vonden noodgedwongen schriftelijk plaats en de inzendingen waaronder heldinnenbrieven werden vooraf door de speciaal aangestelde bestuurders of commissarissen streng geselecteerd en geredigeerd. Het commentaar ging samen met de oorspronkelijke stukken terug naar de inzenders die alles moesten verwerken tot nieuwe versies en vervolgens moest het hele pakket weer naar Den Haag. Wat daarvan over is, is te vinden in het genootschappelijke archief met in totaal honderden pagina’s *Taal- en Dichtkundige Aantekeningen der Bestuurderen*.⁷⁹ Een deel daarvan betreft heldinnenbrieven: vanaf hun eerste verschijnen in de *Proeven* van 1778 tot 1783. In dat jaar zullen de politieke omstandigheden het becommentariëren hebben bemoeilijkt. Misschien is het werk uit veiligheidsoverwegingen achterwege gelaten. Van de laatste brieven rest dan ook alleen de kopij. Al dit archiefmateriaal vormt de basis voor het onderzoek in deze en de volgende paragraaf.

De bestuurders letten zowel op taal, stijl als ideologie. Ze bekritiseerden de woordkeuze van de personages, de dichterlijke kundigheid en de taalkundige correctheid van de stukken, meestal ook in die volgorde. Omdat de aanwijzingen praktisch van aard zijn, komt theorie over de dichtkunst er maar in een enkel geval expliciet aan te pas. De ‘poetica’ zal dus uit de opmerkingen moeten worden afgeleid.⁸⁰

De eerste dichter was zoals zal blijken niet de beste, maar wel een interessant geval. Hij had twee brieven ingestuurd voor het zesde deel van de reeks *Proeven* (1778), zoals gebruikelijk ondertekend met initialen: J.A.B.⁸¹ Uit de naamlijst blijkt dat het om Jan Aukes Backer gaat, koopman en toneeldichter in Harlingen en nog niet lang actief buitenlid van het genootschap.⁸² Backers inzendingen werden in de *Aantekeningen* niet gespaard. Men had in Den Haag niet

alleen kritiek op zijn woordkeuze en spelling,⁸³ maar eveneens zwaarwegend commentaar op de karakterschildering van zijn personages. Held Pyrrhus of Neoptolemus, zoon van Achilles, klaagt in zijn liefdesbrief aan de Trojaanse koningsdochter Polyxena hoe hem het samenleven met haar onmogelijk wordt gemaakt. Hij kan volgens Odysseus geen aanspraak maken op de Trojaanse prinses omdat ze als oorlogsbuit Agamemnon toebehoort: 'Mevrouw! verneem [...] hoe zij mijn daaden [...] loonen, En door Ulyses tong al vleierende mij hoonen.'⁸⁴ Zelfs Pyrrhus' roem als strateeg helpt hem niets, zou Odysseus hem persoonlijk hebben meegedeeld:

'k Beken, uw krijgsbeleid is dikwerf ons gebleeken,
En Dardaans oude vest voor uwen arm bezweken.⁸⁵

Zoiets moet er in de oorspronkelijke versie hebben gestaan. Maar de bestuurders van *Kunstliefde* achtten dat 'krijgsbeleid' niet van toepassing op held Pyrrhus: 'heldendeugd zou beter vallen in 't karakter.' Ook mochten de Griekse raadsleden niet aansturen op een schikking: 'Het is hier al te flauw.' Backer stelde vervolgens zijn versregels in fermere taal. In de nieuwe versie eisen de Griekse raadsleden dat Pyrrhus zijn plicht doet en van Polyxena afziet:

Zij klaagen, en met recht; en 't geen hun hoop verwacht,
Is dat hij zijnen pligt, gelijk 't hem voegt, betracht.⁸⁶

Maar Pyrrhus zegt vervolgens in zijn brief dat hij vanzelfsprekend weigerde om Polyxena af te staan. Het was genoeg dat zijn vader Achilles ooit afstand had moeten doen van zijn geliefde Briseïs, hém zal dat niet overkomen. Desnoods zal hij de Grieken doden en hun lichamen in de rivier de Simoeis werpen, zodat ze naast die van de Trojanen komen te drijven:

Dat eer de Simoïs, nog laauw van 't Trooische bloed,
Door Grieksche lijken zwelle, uit dollen overmoed.⁸⁷

Waar slaat dat op, vroegen de bestuurders zich af, die laatste woorden zijn 'geheel ledig'. Backer kon zijn held beter laten zeggen 'ik tart hunn' overmoed.' En aldus zou geschieden.⁸⁸ De daaropvolgende twee versregels ondervonden algehele afkeuring. Wat er oorspronkelijk stond is niet meer te reconstrueren, maar het paste 'geensins in het karakter van Pyrrhus in't voorbijgaan zulk eene aan-

merking te maaken.’ In plaats daarvan voegde Backer een paar verliefde woordjes toe, die in onze ogen juist een beetje uit de toon vallen:

En gij mijn schoone, mijn geliefde Troojaanin!

Mij vrij moogt volgen naar de wenschen van mijn min.⁸⁹

Op deze manier geven de *Aantekeningen* veel prijs. Jan Backer moest zijn personage krachtiger uitbeelden door hem ferme taal uit te laten slaan zonder loze kreten. Anderen moesten over hem spreken als een man met ‘heldendeugd’. Hetzelfde gold voor Backers brief ‘David aan Abigael’ die al in de herfstmaand van 1777 was besproken. De bestuurders meenden dat ook deze ‘sterker en vuuriger van stijl mogt wezen.’ Dat betekende dat David heroïscher afgebeeld moest worden, en bovendien hartstochtelijker – hij kwam immers uit het Oosten: ‘David, een Held, een man dus altijd levendig en moedig van Geest, beminde. Welk een heftige hartstogt, vooral in een Oosterling!’⁹⁰

De *Aantekeningen* zijn niet alleen uit op heroïsering van de karakters. Ze doen ook principiële uitspraken over de verantwoording van de stofkeuze. Aan dit ideaal beantwoordde de brief van Pyrrhus beslist niet. Het venijn zat in de staart van het commentaar waar de bestuurders hun bedenkingen hebben geuit tegen de aard van de brief. De inhoud zou niet gebaseerd zijn op historisch materiaal. Homerus, Euripides, Vergilius, Ovidius noch Seneca maakten gewag van een affaire tussen de zoon van Achilles en de dochter van Priamus. Backer zou zijn stof wel hebben ontleend aan het toneel.⁹¹

Daarop volgt een zeldzaam stukje theorie: heldinnenbriefauteurs dienen zich altijd nauwkeurig aan de historische feiten te houden. Hun brieven moeten een ware gebeurtenis betreffen of op authentieke stukken zijn gebaseerd. Ze zijn immers geen toneeldichters (wat Backer overigens zelf ook was) die de feiten wél naar hun hand mogen zetten: ‘Het staat een Toneeldichter vrij eene historie naar zijn zin te verschikken, ja geheel te verdigten. Een Toneelstuk maakt een geheel, welk zich zelfs dient te verklaren.’ Dichters van heldinnenbrieven bezitten die vrijheid om een plot te verzinnen daarentegen niet; zij zijn verplicht dicht bij de algemeen bekende geschiedkundige feiten te blijven:

Maar in een brief als deeze is, moet men bij de historij blijven. Of men wordt onverstaanbaar, zoo men dit uit moderne Toneelstukken wil ontleenen.

Met een voetnoot kon de Pyrrhusbrief dan ook flink opknappen.⁹²

Vermaningen als de bovenstaande waren niet nodig bij een andere heldinnenbriefauteur in de *Proeven* van 1778, oud-gediende dominee Gerhard Theodorus de Cock die al vier historische 'Brieven' (1765) op zijn naam had staan en die zich steeds aan de regels hield. Voor zijn bijdrage in de bundel koos hij een gebeurtenis uit de vaderlandse geschiedenis, en wel een 'vader-zoonconflict' uit het jaar 1401. Jan van Arkel v verwijt zijn zoon Willem van Arkel het erfgoed 'onder 't juk van Hollands dwingeland' te hebben gebracht (Gorkum en Arkel waren ingenomen door de Hollandse graaf Willem van Oostervant) zonder zich tot het uiterste te hebben verdedigd: 'Ontrouwe zoon! of eer, meenedige verraader, Verzaaker van 't geslacht, dat u heeft voordgeteeld.'⁹³ Om zijn zoon in te prenten uit wat voor een roemvolle familie hij stamde, schetst de vader de strijd van het Arkelse geslacht tegen de Hollandse graven. Zoon Willem, die zelfs loyaliteit had getoond aan de tegenstanders, kan alleen nog worden vergeven als hij opnieuw de wapens opneemt voor het erfbezit: 'Herover Gorinchem, of, vecht u moedig dood.'

De Van Arkelbrief vormt de eerste Haagse bijdrage die is op te vatten als een uitbeelding van een voorbeeldige 'vrijheidstrijder' uit de vaderlandse geschiedenis. Toch ziet het bestuur van *Kunstliefde* mogelijkheden om het gedicht met zijn stoere taal nog krachtiger te maken. Zo moet voorvader Otto, die in de eerste versie alleen nog maar hier en daar met de vuist zijn wraak koelde, zich liever 'waschen met vreugd in 's vijands rookend bloed'. 'Ofnog sterker', moedigt men aan. Ter algemene ondersteuning krijgt De Cock het advies om aan zijn versregels meer uitroeptekens toe te voegen.

De inzending van de minder ervaren collega Ferdinand Dobbrauski valt bij de bestuurders weer helemaal niet in de smaak. De dichter kon niet eens de stofkeuze verantwoorden van zijn 'Brief van Hieronymus Angerianus aan Celia', een smartelijke liefdesverklaring van een zestiende-eeuwse Italiaanse Neolatinse dichter. 'Verwaardig eens voor 't minst uw keurig oog te wenden Op deeze jongste vrucht van mijne Poëzij,' zou deze Angerianus gezegd hebben, 'Schroom niet den roem van uw gevoelloosheid te schenden, Door 't leezen van een blad vol liefdekozerij.'⁹⁴ Waar dit thema vandaan kwam was de bestuurders volkomen duister; zij zouden zeggen dat het uit het Latijn vertaald was, 'dog wij geheugen niet het in die taal gelezen te hebben. In ons exëmplaar van Angerianus vinden wij het niet, wel gedeelten die er wat naar zweemen.' Deze onzekerheid viel niet goed. Dobbrauski moet onmiddellijk melden om welke vertaling of bewerking het gaat.⁹⁵

Reinier van Spaan sluit de rij heldinnenbrieven in het zesde deel van de

Haagse *Proeven*. De rechtsgeleerde was evenals Dobbrauski aanvankelijk ‘aan-kweekeling’ geweest, maar vervulde vanaf 1774 voor twee jaar de functie van commissaris voor de correctie van de gedichten. Dat is misschien de reden dat er op zijn eigen bijdrage geen kritisch commentaar te vinden is. Met dit stuk zet de trend om voetnoten toe te voegen door. De titel ‘De Staten Generaal der Verenigde Nederlanden aan Karel Emanuel, Hertog van Savoye’ gaat vergezeld van een nauwkeurige bronvermelding onder aan de pagina,⁹⁶ waarmee de toon voor het vervolg van de *Proeven* was gezet.

Haagse Oranjabrieven en de ‘Naso onzer dagen’ (1780-1789)

In de jaren '80 verlangden de bestuurders van *Kunstliefde* alsmaar degelijker, historisch verantwoorde heldinnenbrieven, liefst met voetnoten die de pagina's konden sieren. Jan Backer moest het onderspit delven. Aanvankelijk vatte de Harlingse dichter na een positieve bespreking van een liefdesklacht van een zekere Lidia⁹⁷ voor de zevende *Proeven* van 1780 weer moed en leverde hij de aanleiding tot de klacht in, de afscheidsbrief ‘Adelhart aan Lidia’. Maar de bestuurders, die voor deze brief waarschijnlijk al geen enkele historische basis zagen, vonden de woordkeus van Adelhart maar niets. De bijdrage kon slechts na wiken en wegen worden geplaatst.⁹⁸ Backer gaf het eindelijk op. In juli 1780 bedankte hij als buitengewoon lid van *Kunstliefde*.⁹⁹

Vanaf dat moment gingen historieliefhebbers als ds. De Cock, oprichter Gerrit Beijer en het nieuwe lid mr. Thomas van Limburg de dienst uitmaken. Zij dichtten zelf brieven en waren tegelijkertijd meermalen als kunstrechter van de ingeleverde stukken aangesteld. Een van hen, de boekverkoper Gerrit Beijer, bestuurslid van het eerste uur, introduceerde binnen *Kunstliefde* de Nederlandse Opstand in de heldinnenbrief. Dit themagebied was in 1780 natuurlijk niet nieuw, want in de voorafgaande jaren waren er vele malen personages aan ontleend met behulp waarvan de liefde voor vaderland en vrijheid was uitgedrukt. Maar de Opstand werd weer actueel toen de politieke spanningen tussen voor- en tegenstanders van de orangistische hiërarchie in de Republiek opliepen terwijl de herdenkingen van het begin van de Opstand waren angebroken; voor *Kunstliefde* was dat 1781, tweehonderd jaar nadat de Republiek Filips II had afgezworen.¹⁰⁰ Gerrit Beijer koos voor één van de prinsgezinde edelen rond Willem van Oranje, de krijgsgevangen Jacob Simonsz. de Ryk.¹⁰¹ Voor de reputatie van deze figuur als vaderlandse held hoefde Beijer niet meer te zorgen: die was

al gevestigd door het treurspel op diens naam van Lucretia van Merken, dat in de Amsterdamse Schouwburg succes had en een herdruk beleefde.¹⁰² De Ryks brief begint zoals het een herdenkingsstuk betaamt:

Jacob Simonszoon de Ryk, aen Willem den Eersten, Prins van Oranje

Ik schrijf, doorluchte Vorst! deez' brief u uit den Briel;
Denk, denk niet meer: DE RYK zwerft troostloos op de stroomen, [...]
ô Neen, mijn Prins! God lof! de Briel is ingenoomen!¹⁰³

Vervolgens blijkt het niet om militaire informatie over de inname van Den Briel te gaan, maar om lofprijzingen aan het adres van de prins, 'opdat uw dapperheid' 'onze kleene magt met oorlogsvolk zou stijven'. De verering van Oranje vormt de hoofdmoot van de brief:

Och! zegt gijzelf hoe thans, hier in den vrijen Briel,
De Vrijheidsmin herleeft, door zulkēen' zwaei der zaeken!
Dat zou uw vorstlijk hart, uw vrijgebooren ziel,
Nog meer, dan ooit voorheen, in heldenvuur doen blaeken.
ô Heil en heul des volks! die 't kwijnend Nederland,
Van 't prangende oorlogswēe, eens eindlijk zult bevrijden! [...]
Zelfs roept de hef des volks, samt heel de Burgerij:
,,Oranje leeeve en blijve, in 's Konings naem, regeeren"! [...]
Elk wenscht u, hier, ô Prins, als zijn' beschermer te eeren.¹⁰⁴

Zo veel lof voor een Oranje vloeide er niet uit de pen van Beijers collega's in dezelfde *Proeven* van 1780. Om te beginnen niet bij de Haagse advocaat mr. Thomas van Limburg, sinds 1780 buitenlid, al snel bestuurslid en vanaf 1781 bij gelegenheid de woordvoerder en kunstrechter van het genootschap. Hij beeldde met behulp van degelijke bronvermeldingen-in-Haagse-stijl goede vaderlanders uit die blij gaven van hun liefde voor land en vrijheid: voor de Republiek Michiel de Ruyter¹⁰⁵ en uit de 'Tudor history' de noodlottige negendaagse koningin Jane Grey.¹⁰⁶ Daarop volgden nog Hendrik VII als graaf van Richmond door Ferdinand Dobbrauski¹⁰⁷ en de in 1566 gevangen Friese edele Sjoerd van Beyma door ds. De Cock. De laatste maakt het met de bronvermeldingen overigens het bontst: een voetnoot beslaat maar liefst de eerste twee van de in totaal tien pagina's.¹⁰⁸

In politiek opzicht is er met de Michiel de Ruyterbrief van Thomas van Lim-

burg overigens iets opmerkelijks aan de hand. De Ruyter, de beroemde vlootvoogd met de reputatie van redder van het vervallen vaderland en overwinnaar van de Engelse vloot bij de tocht naar Chatham in 1667, kon gezien worden als tegenhanger van Willem V met diens zwakke rol tijdens de ongunstig verlopen- de Vierde Engelse Oorlog (1780-84). De Ruyter speelt dan ook als held van de patriotten bij uitstek een rol in zogeheten ‘camouflagegedichten’: poëzie die voor wie letterlijk leest, niet verwijst naar actuele misstanden in de Republiek, maar die in metaforische zin wel veel kritiek bevat. Dichters konden buitenlandse politieke systemen bespotten en ondertussen via hun Franse, Italiaanse of Britse personages het binnenlandse bestuur aan de kaak stellen. Ze konden ook martelaren van de vrijheid zoeken in de oudere geschiedenis, aangezien ‘verjaarde’ personages doorgingen voor politiek neutraal. Veilig waren de klassieke Oudheid (Brutus, Cato) en de Bataafse voorouders (Bato, Civilis), maar vooral de Nederlandse Opstand die door patriotten in het licht van de *Vaderlandsche historie* van Jan Wagenaar werd geïnterpreteerd, met als uitgangspunt de onderdrukte of verkregen vrijheid die de spil is waar de ontwikkeling van de Republiek om draait. De populairste figuren waren ‘liefhebbers van de vrijheid’ als Hugo de Groot, Maria van Reigersberg, Johan van Oldenbarnevelt en Michiel de Ruyter.¹⁰⁹ De laatste is in de kring van *Concordia et libertate* zelfs bestempeld als ‘een der volmaakte Voorbeelden, die men tot nastreeving schetsen kan.’¹¹⁰

Op het eerste gezicht lijkt Van Limburg dus met Michiel de Ruyter voor een spreekbuis van patriottische denkbeelden te hebben gekozen, maar daar is tegenin te brengen dat het Haagse genootschap meer en meer een orangistisch beleid voerde, wat duidelijk werd toen er na de Restauratie, met Willem v weer aan het hoofd van de Republiek en een nieuwe voorzitter aan het hoofd van het genootschap, tientallen patriotse leden werden geroyeerd. Bovendien spreekt er uit de tekst niets waaruit kritiek op het Oranjabewind blijkt. Van Limburg heeft De Ruyter dus zónder de gebruikelijke patriottische lading uitgebeeld. Zoals het een heldinnenbrief betaamt staat de schrijver de dood voor ogen: De Ruyter is zwaar gewond in de slag bij de Etna en ligt nu met ’s lands vloot in een baai voor anker. Vandaar richt hij zich, vlak voordat hij zou sterven in april 1676, tot zijn zoon Engel aan wie hij de grote mannen uit zijn tijd, inclusief zichzelf, ten voorbeeld stelt:

Trofik maar 't zelfde lot, 'tgeen Heemskerk, Tromp, van Gaalen,
 Piet Hein en andren meêr in 't strijdpêk is ontmoet.
 'k Hield mij die mannen in mijn kindsheid reeds voor oogen:

[...]

Ik heb mijzelf', mijn Zoon! ten voorbeeld u gegeven,

En voor het Vaderland, getrouw mijn bloed gestort.

Volgt gy dat voetspoor na [...].¹¹¹

Dergelijke heldenverering sloeg aan in het Haagse genootschap, waar Gerrit Beijer de rol van heldenvereerder voor de achtste *Proeven* van 1782 overnam van Van Limburg.¹¹² Gerrit Beijer deed het blijkbaar beter. Hij koos weer voor de Opstand in een bijdrage van geuzenadmiraal Cornelis Dirkszoon, de held van de Slag op de Zuiderzee in 1573, aan Lodewijk van Nassau (1782), waarin opnieuw het Oranjestad werd vereerd.

Voor een onderwerp uit de zogenaamd 'neutrale' klassieke Oudheid koos barones Juliana Cornelia de Lannoy, treurspeldichteres, sinds de oprichting lid van *Kunstliefde* en de eerste vrouw in de Republiek die deel uitmaakte van een genootschap (al was het slechts honorair).¹¹³ In haar bijdrage richt de republikeinse legeraanvoerder Cato zich tot dictator Julius Caesar. Cato verwijt Caesar dat hij Rome's vroegere vrijheid heeft geknecht en onder zijn tirannie de burgers tot slavernij brengt: 'Deez' Stoïcijnsche ziel, door zwakheid nooit vermand, Die eigen ramp trotseert, beschreit het Vaderland.' Caesars wreedheid zal hem duur komen te staan: 'Beef voor uw naadrend lot! waar vindtge troost of heul? De wroeging zal uw ziel verstrekken tot een' beul.' Een dergelijke berisping van een dictator zou als verhuld politiek statement opgevat kunnen worden, ware het niet dat de onmiskenbare oranjegezindheid van De Lannoy (zij droeg eerder nog een bundel aan prinses Wilhelmina op) verhindert deze tekst te lezen als kritiek op Willem v.

Het blijkt hier te gaan om een 'vrije naarvolging' naar een origineel van Jean-François de La Harpe.¹¹⁴ Heldinnenbrieven uit Frankrijk waren voor iedere dichter in de Republiek toegankelijk in de tiendelige bloemlezing *Collection d'héroïdes et pièces fugitives* die in 1769 en opnieuw in 1771 in Frankfurt/Luik/Leipzig was verschenen. Deze Franse canon met exemplaren van Dorat, Pezay, Blin de Sainmore, Parmentier, La Harpe en Colardeau heeft als 'neutrale' inspiratiebron gefunctioneerd in politiek roerige tijden: zowel in het Haagse *Kunstliefde* als in het Leidse *Kunst wordt door arbeid verkregen* is in de jaren '80 een aantal Nederlandstalige heldinnenbrieven aan de Franse verzameling ontleend.

De werkwijze van De Lannoy bestond uit het geschikt maken van de Franse tekst voor een Nederlandstalig, minder klassiek geschoold publiek. Een vergelijking van de slotverzen:

O vous, sages Héros, dont le noble courage
 De la grandeur Romaine, a commencé l'ouvrage,
 Intrépide Camille, aux Gaulois si fatal;
 Severe Torquatus; toi, vainqueur d'Annibal;
 Vous qui bravez du sort les loix injurieuses,
 Daignez auprès de vous, Ombres victorieuses,
 Admettre un Citoyen digne encor de ce nom,
 Et les restes de Rome, & l'ame de Caton.¹¹⁵

Wilt, groote Schimmen! gij, die 't noodlot thans braveert,
 Wilt in uw' eedlen rei een' Burger, die u eert,
 Die niet onwaardig is dien naam van u te erlangen,
 Het overschot van Rome en Cato's ziel ontvangen!¹¹⁶

Een uitzondering op al het Haagse historiegeweld vormt een heldinnenbrief van de hand van het nieuwe buitenlid Johannes Wilhelmus Bussingh (ook lid van het Leidse Kunst wordt door arbeid verkregen). Bussingh kreeg de gelegenheid de stervende Eucharia te laten schrijven aan haar ontrouwe Amyntor (1782). In de volgende bundel nam Gerrit Beijer voor het laatst weer het heft in handen. Hij liet geuzenadmiraal Louis Boisot heldhaftig opkomen voor een geuzenvriend (1783), waarvoor de dichter een bron vond in de *Nederlandsche Historie* van P.C. Hooft:

Doch vrees niet meer Margreet! de spaensche dwinglandij
 Bezwijkt voor onzen moed! – verwacht dies blijder stonden:
 De Rijk word nu geslaekt! – heel Holland vecht zich vrij – [...]
 Ik waeg voor uw' de Rijk, mijn' vriend, deez' zeeuwschen kop!¹¹⁷

Over de periode na 1783 zwijgen de bestuurlijke Aantekeningen. Het Haagse genootschap kwam onder druk te staan tijdens de steeds scherpere politieke tegenstellingen in de Republiek en hoewel het niet als patriots bekend stond, werd er over het algemeen op de literaire productie strenge censuur uitgeoefend.¹¹⁸ Thomas van Limburg nam in 1785 de rol van historische heldinnenbriefauteur van Gerrit Beijer over. De grote vaderlanders die hij uitbeeldde moesten dienen tot voorbeelden en steun, toen het verzet tegen Willem v wel heel concreet werd en er in Den Haag relletjes uitbraken tussen enkele fanatieke patriotten en het Haagse garnizoen dat onder direct bevel van de stadhouder stond.

Van Limburg bewerkte voor de *Proeven* van 1785 de laatste correspondentie van Oldenbarnevelt tot een goed gedocumenteerde heldinnenbrief.¹¹⁹ Daarmee verscheen opnieuw, na Michiel de Ruyter, een vaderlandse held die op grond van zijn meningsverschillen met prins Maurits in de revolutionaire jaren van de achttiende eeuw vooral werd ingezet vóór de idealen van de patriotten, tégen de orangistische hiërarchie. Maar hier in het Haagse *Kunstliefde* lijkt Van Limburg van Oldenbarnevelt bijna een Oranjeklant te hebben gemaakt. Of hield de dichter met zijn brief een vorstenspiegel voor aan Willem v? De eerste verzen wekken de indruk van een onschuldig familietafereel. De van verraad beschuldigde landsadvocaat neemt vanuit zijn gevangenis op het Binnenhof vol vertrouwen in zijn onschuld afscheid, trots op zijn levenslange trouw aan vorst en vaderland:

Johan van Oldenbarneveld aan zijne echtgenoot, kinderen en kindskinderen

Mijn dierbre Wederhelft en vaderlievend Kroost!

Ontvang deeze' jongsten groet, nog met mijn hand geschreeven!

Ja: – 't vonnis ligt geveld. – maar, 'k ben den dood getroost:

En, zie gerust terug op mijn verloopenen leven.¹²⁰

De kern van de brief is Oldenbarnevelts goede verstandhouding met zijn politieke tegenstander Maurits. Weliswaar velde die een onrechtvaardig vonnis, maar de veroordeelde haast zich te veronderstellen dat de prins door raadgevers slecht is geïnformeerd: 'Een Vorst wordt licht misleid: maar, volgt niet op den duur Zijn dwaaling'. Zelf heeft Oldenbarnevelt Maurits al lang vergeven en dat moeten zijn familieleden eveneens doen. De brief laat zich lezen als lof op de staatman met zijn vergevingsgezinde karakter: hij blijft principieel achter zijn vorst staan, ook al is die misleid, en hij wil anderen van zijn standpunt overtuigen:¹²¹

Volgt gij mijn voorbeeld na, en troost u in uw smart!

Geen woeste drift moet ooit, tot wraaklust, u bekooren;

Ik haatte Maurits nooit: getuige zij dit hart!

'k Heb ook, na 's Vaders dood, hem zelf den staf beschooren!

In deze teneur eindigt de brief. De kinderen van Oldenbarnevelt moeten vorst en vaderland eerbiedigen, achten en beminnen. Met het afsluitende 'patriot' zal Van Limburg niet veel meer dan een vaderland lievende burger bedoeld hebben:

Ook, gij, mijn Gaël! vaarwel! – 'k beveel mijn ziel aan God!
Ik heb oprecht geleefd en – sterf een Patriot!¹²²

Het elfde deel van de *Proeven* kwam uit in 1787, het jaar van de Restauratie van het stadhoudelijk bestel toen de patriotten de wijk moesten nemen en een jaar later zelfs zonder pardon uit het Haagse genootschap werden gezet. Een duidelijk politiek getinte brief zou nu ongepast zijn. Reinier van Spaan leverde 'Montezuma tot Cortes', een kritische tekst gericht aan een machthebber, de Spaanse conquistador Hernán Cortez die zonder aanleiding op wrede wijze Mexico was binnengevallen, wat de Aztekenkoning Montezuma II hem in een gloedvol betoog voor de voeten werpt. Richtte Van Spaan zich onder het mom van zijn historische personages tegen de inval van de Pruisen? Het is niet duidelijk of er in dit verhaal actualiteitswaarde moet worden gezien; in feite draait het in deze brief om de afschuw van het Spaanse rooms-katholieke geloof:

Gaa, Cortes! waan toch niet, dat ik mij nederbuig
Voor uwen god. 'k verfoei uw schendige offerbeesten,
Uw' godsdienst even sterk als uw wreedhartigheid.
De god eens dwingelands is voor mijn hart een monster.¹²³

Montezuma's eerbied gaat uit naar een alwetende en rechtvaardige god, 'naar Hem, dat magtig Weezen, Dien God, die kennis van het nog aanstaande draagt', waarna een lange lofvolgt op Gods handelen in de heilsgeschiedenis, besloten met een verwensing aan het adres van alle (toekomstige) Spanjaarden. Het blijkt te gaan om een bewerking naar een Franse heldinnenbrief van La Harpe, waarvan de tekst te vinden is in de verzameling *Collection d'héroïdes et pieces fugitives*:

Voilà le seul espoir qui flatte mes douleurs.
Oui, je serai vengé.... Je l'espere.... Je meurs.¹²⁴

Zie daar de hoop, die thans alleen mijn druk verzacht.
Mijn leed en 't leed mijns volks zal eens gewroken worden.
Dat wensch, dat hoop ik. ach! de tijd genaakt... ik sterf.¹²⁵

Twee jaar later sloot Van Limburg de heldinnenbrieftraditie binnen *Kunstliefde* voorlopig af met een onderwerp uit de 'neutrale' klassieke Oudheid. Per brief

doet de beroemde Thebaanse veldheer Epaminondas zijn ouders trots uit de doeken hoe hij met behulp van nieuwe krijgstactieken het grote leger van de aanvallende Spartanen heeft weten te verslaan (in 371 v.C.).¹²⁶ De Aantekeningen laten zien dat de tekst achteraf is voorzien van talloze voetnoten en geleerde bronverwijzingen, terwijl de oorspronkelijke sobere historische toelichting van Van Limburg is genegeerd.¹²⁷ Blijkbaar had het bestuur in 1789 weer tijd voor historische toelichtingen bij heldinnenbrieven.

Ten slotte is de productieve Thomas van Limburg in de algemene vergadering van 1789, toen hij in totaal vijf voorbeeldige vaderlandlievende burgers in brieven had bezongen (De Ruyter, Jane Grey, Oldenbarnevelt en Epaminondas, plus een Willem van Oranjebrief uit 1783 voor Leiden), door voorzitter ds. Reguleth trots de 'Naso onzer dagen' genoemd.¹²⁸ Het was wel een laat eerbetoon, want deze 'Ovidius' deed er vanaf dat moment lange tijd het zwijgen toe. Kunstliefde kende in de jaren '90 en vooral na de Franse inval in de Republiek slechte tijden op letterkundig en financieel gebied en het ledenaantal was sterk teruggelopen. Vanaf 1804 leefde het genootschap echter weer wat op en er volgde nog een *Heroides*-vertaling in de *Nieuwe dichtgewyde mengelingen*.¹²⁹ Thomas van Limburg zou in 1810 de hekkensluiter zijn, waarover aan het eind van dit hoofdstuk meer.

Franse invloed en Rhijnvis Feith in het Leidse Kunst wordt door arbeid verkregen (1778-1780)

Het genootschap *Kunst wordt door arbeid verkregen* was al in 1766 in Leiden opgericht op initiatief van twee boekdrukkers, Cornelis van Hooegeveen jr. en Cornelis Heyligert, en het had zich in samenwerking met de Leidse Schouwburg aanvankelijk vooral op toneelpoëzie gericht en vervolgens ook op andere soorten dichtkunst. De toneelstukken en de lessen in spraakkunst boekten succes en toen de huiskamers en zaaltjes te klein waren geworden, betrok men de woning Pieterskerkkoorsteeg 20, 'eene ruime en deftige zaal', waar men vergadering hield en onder het dineren eigengemaakte liederen zong. Van het snel opbloeiende Haagse Kunstliefde namen de Leidse bestuurders de organisatievorm over met prijsvragen, honoraire leden en beschermheren. De Haagse reeks *Proeven* (vanaf 1773) werd in Leiden nagevolgd met een eigen reeks *Tael- en dichtlievende oefeningen* (vanaf 1775).¹³⁰

Evenals in Den Haag verscheen de heldinnenbrief in Leiden voor het eerst in

1778 in de jaarlijkse reeks, maar anders dan in Den Haag bracht het Leidse genootschap er aan het begin slechts één uit, al was het er dan wel een van de veelbelovende dichter Rhijnvis Feith. Deze jonge advocaat probeerde weliswaar lid te zijn van zoveel mogelijk genootschappen tegelijk,¹³¹ maar het Leidse was een van zijn eerste en het enige waar hij heldinnenbrieven uitgaf. Feith bekleedde zelf in 1778 en 1779 de functie van commissielid tot onderzoek van de ingeleverde stukken, toen hij zijn 'Brief van Jan Calas aan zijne vrouw en kinderen' in het tweede deel van de *Oefeningen* liet verschijnen. De brief was een bewerking van een Frans origineel en betrof een ware gebeurtenis uit 1761-1762 die menige Europese spectatorlezer binnen en buiten Frankrijk diep heeft geschokt en veler pennen in beweging heeft gebracht. Een protestantse familie uit Toulouse was ervan beschuldigd uit religieuze overwegingen hun eigen zoon te hebben omgebracht, omdat hij orgelconcerten in een katholieke kerk zou hebben bezocht. Vader Jean Calas werd na een oneerlijk proces geradbraakt.¹³²

Met dit stuk nam Feith de leiding in wat kenmerkend voor Leiden zou worden: men streefde niet zoals in Den Haag naar nauwkeurig gedocumenteerde historische brieven van geïdealiseerde helden uit de Romeinse, Engelse of vaderlandse geschiedenis. De genootschappers in Leiden lieten zich daarentegen meer inspireren door Franse voorbeelden en de daaraan ontleende sentimentele, vaak actuele thematiek. Zo laat Feith zijn Franse figuur Jean Calas vanuit de gevangenis, vlak voor de executie, zijn verdriet beschrijven om de dood van zijn zoon. Het is een lange vertelling die aldus begint:

Brief van Jan Calas aan zijne vrouw en kinderen

Geliefde Wederhelft! ô leven van mijn leven!

Wil aan uw' veegen [ten dode gedoemde] Man voor 't laatst te kennen geven,

Of gij die kracht gevoelt, die goddelijke kracht!

Waardoor men, welgemoed, den bleeken dood veracht, [...]

Zo gij die voelt, hoor toe! en ken mijn droevig lot.¹³³

Feith heeft zich laten inspireren door het Franse origineel van Blin de Sainmore,¹³⁴ wiens tekst in de bloemlezing *Collection* ongeveer eensluidend begint:

O Chere & tendre épouse, ô moitié de moi-même,

Réponds moi: sens-tu bien cette force suprême

Qui nous fait, sans fremir, envisager la mort?
Si tu la sens, écoute, & vois quel est mon sort.¹³⁵

Tot aan het einde met de wanhoopskreten van de diepbedroefde vader volgt Feith de Franse tekst die hij regelmatig met enkele versregels, hier duidelijk in religieuze zin, uitbreidt:

Adieu. J'entends déjà sonner l'heure fatale.
Hélas! fut-il jamais un plus funeste sort?
On ouvre... ç'en est fait... Ah! votre pere est mort.¹³⁶

Vaartwel!.... Ik hoor alreë de schorre doorklok slaan.
ô Hemel! ben ik dan met uwen haat belaën?
Neen! 't is der vroomen lot op aarde veel te lijden,
Hun Heiland ging hen voor: maar na dit bitter strijden,
Wacht ons de Zegekroon van onvergangaare Eer:
Men opent:... 't Is gedaan! ... Uw Vader leeft niet meer!¹³⁷

Feith speelde bovendien in op een traditie die binnen zijn genootschap door een van de oprichters, Cornelis van Hoogeveen, in gang was gebracht. Deze Leidse boekdrukker had de details van het proces van Calas gevolgd via een kapelaan aan de Hollandse ambassade in Parijs en er het treurspel *De dood van Calas* (1766) over gedicht, dat meteen het eerste successtuk van zijn genootschap werd. Het oogstte in Leiden en Den Haag op de planken bijzonder veel lof en werd daarna nog vele jaren achtereen opgevoerd en herdrukt.¹³⁸ In het kielzog van Van Hoogeveens succes legde Feith met zijn heldinnenbrief over hetzelfde thema ook eer in: volgens eigen zeggen had medegenootschapslid Abraham Vereul zich voor zijn poëtische brieven (1786) door Feith laten inspireren.¹³⁹

Wilde Rhijnvis Feith in zijn Leidse werk voor *Kunst wordt door arbeid verkregen* de Franse actualiteit trouw blijven en stond hij de volgende brief daarom niet af voor de gezamenlijke *Oefeningen*? In elk geval is 'Werther aan Ismeene', gedateerd 1779, bewaard als toevoeging aan Feiths eigen *Julia* (1783).¹⁴⁰ Daar paste het thema, dat was ontleend aan *Die Leiden des jungen Werthers* (1774) van Johann Wolfgang Goethe wellicht met gebruikmaking van Hillebrand van Emenes' vertaling *Het lyden van den jongen Werther* (1776), in elk geval goed. Tegen de heersende negatieve waardering in voor de Duitse briefroman vol doodsverlangen, 'eenigzins gevaarlijk voor de Jeugd'¹⁴¹ bewerkte Feith de stof tot een hel-

dinnenbrief van een Wertherfiguur die het leven zonder Ismeene niet langer kan verdragen:

Ontvang den jongsten groet, beminlijkste aller Vrouwen!
Van hem, wien 't eerst uw oog de Liefde kennen deed:
Ach, kan een sterveling op aardsch geluk vertrouwen?
Mijn heil hing aan de Min: de Min schiep al mijn leed.¹⁴²
Mijn leed... Ismeene, één traan! – zoo nog uw oog kan weenen –
Helaas, ik jammer niet om meer gedragen smart:
Zij [d.i. smart] was toch hier beneên, door alle tijden henen,
De trouwe gezellin van een gevoelig hart.¹⁴³

Waarom de geliefden gescheiden zijn wordt bij Feith niet duidelijk, maar op de achtergrond klinkt Goethes idee van een ongeoorloofde verbintenis wegens huwelijksbeloften mee: 'Rede' en 'Godsdienst' eisen namelijk dat Werther Ismeene 'vergeten zal.' De sentimentele thema's van eenzaamheid, onvrede met het aardse en vooral zuivere liefde komen hier goed tot hun recht, en het lijkt erop dat Feith de Wertherfiguur van Goethe als deugdzaam exemplum heeft uitgebeeld.¹⁴⁴ Toch wordt ook de innerlijke strijd met die kuise liefde niet uit de weg gegaan: Werther biecht eerlijk op dat hij op een zekere ochtend de grootste moeite heeft gehad zijn seksualiteit te onderdrukken, alvorens het hem is gelukt voorgoed de zuiverheid te bereiken:

Herinnert ge u dien dag, dien blijdsten aller dagen?
Ach! gij herdenkt hem ligt! – toen ik, bij 't morgenrood,
Na d'allerbangsten nacht, gevoelloos voor mijn klagen,
Met eene ontroerde hand uw rustvertrek ontsloot?
Ik wist de dageraad zag u van 't dons verrijzen:
De min – geen snood ontwerp.. Ismeene! ik gruwde er van:
Het laag, 't verachtlijk mensch deed staâg mijn' boezem ijzen,
Die 't voorwerp van zijn min, voor eens slechts, honen kan.
Ik zocht een lieve Maagd en twee aanminnige oogen,
Nog ijvrig bezig in 't bewierookt kapvertrek –
En 'k vond een' Engel, op de kniën neêrgebogen,
En louter aandacht met de Godheid in gesprek. [...]
Sints minde ik – neen! 'k aanbad, 'k aanbad u! – daar 'k mij streeelde,
Dat ons de Godheid schiep elkander ten geval –

Ik leef – ik aêm voor u – en midden in die weelde –
Eischt Rede, eischt Godsdienst, dat ik u vergeten zal.

Tot slot ziet Werther verlangend uit naar zijn dood, het einde van het kwellende bestaan: 'De stille rust des grafs is alles wat ik wensch.' Hij zal niet zoals bij Goethe de hand aan zichzelf slaan. De beschrijving van de zelfmoord van de schrijver past immers niet in een heldinnenbrief. Om de tekst toch met de dood te eindigen, volgt daarom in een traditioneel slot het stervensverlangen van de schrijver en zijn hoop op het einde van het psychische leed:

Zoo 'k dan met mijnen aâm mijn duldloos leed voel wijken,
Eer nog gevoelloosheid mijn teederheid verrass',
Neme ik uw beeldtenis, die op mijn hart mogt prijken, [...]
Mijn oog zal, starende op die dierbre trekken, breken,
En mijne jongste zucht zal voor Ismeene zijn.

Na al deze zwarte droefgeestigheid, die weliswaar uit een Duitse traditie stamt maar evengoed doet denken aan de absolute en tegelijk onmogelijke liefde van figuren als Héloïse en Abélard, bestemde Feith in 1780 weer een brief voor Kunst is door arbeid verkregen. In dat jaar, zijn laatste bestuursjaar, publiceerde hij weer een uit het Frans vertaalde brief in de Leidse *Oefeningen* (1780). Het ging opnieuw om een gebeurtenis uit de Franse actualiteit met veel, algemeen invoelbaar leed. In 'D'Olbán, aan zijne echtgenoote' staat een vader voor de bijna onmogelijke taak aan zijn vrouw uit te leggen dat hun zoon ten gevolge van een inenting is overleden. Een voetnoot bij de brief licht de zaken toe en nodigt uit mee te voelen met de gekwelde ouders.¹⁴⁵ De diepbedroefde brief begint zo:

Teêrhartige Echtvriendin!ligt doet dit schrift u beven!
Gij vreest, en wenscht te zien wat van uw noodlot zij;
't Verwilderd oog kan naauw aan 't hart voldoening geven.....¹⁴⁶

Het Franse origineel leverde wel een probleem op. De fatale inenting had namelijk plaatsgevonden in de Republiek, vanwaar de Franse vader zonder zijn geliefde kind weer had moeten vertrekken. Dat kon Feith niet goed verkroppen. In zijn 'vrije navolging' is de plaats des onheils aangepast. Niet in de Republiek had de jongen de fatale inenting ontvangen, maar in Engeland, waarover Feith in zijn voetnoot boosaardig toevoegt: 'daar men 'er dagelijks dierge-

lijke zien kan'. In de nieuwe versie sluit D'Olban zijn brief af terwijl hij het fatale Albion verlaat op de boot van Dover naar Calais. De wijziging is een opvallend detail dat niet van vaderlandsliefde is gespeend, aangezien in het jaar van verschijnen van de brief de Vierde Engelse Oorlog was uitgebroken en onder Nederlanders en met name patriotten een anti-Engelse stemming heerste.¹⁴⁷

In de voetnoot verklaart Feith ook dat het onderwerp afkomstig was uit een medische verhandeling over de inenting van een geneesheer te Parijs, die het trieste verhaal van de mislukking had gebruikt om zijn argumentatie tegen inenten te ondersteunen. 'Dit geval zal elk, die het leest, aandoen' zou de oorspronkelijke Franse briefdichter volgens Feith hebben aangekondigd, waarmee hij het overigens volkomen eens was. Dit lijkt op het geval van Jean Calas waarin de oorspronkelijke Franse dichter zijn onderwerp ook smeugig had aanbevolen: 'Toute l'Europe a retenti de cette affaire; des larmes ont coulé de tous les yeux; tous les coeurs se sont émus.' Feith koos dus tweemaal voor een Frans voorbeeld waarvan was gegarandeerd dat het onderwerp werkelijk de harten van de lezers raakte.¹⁴⁸ Dat hij zich vanaf dat moment niet langer met heldinnenbrieven heeft beziggehouden zal eerder te wijten zijn aan zijn veranderde smaak of het beginnend burgemeestersambt te Zwolle dan aan het gebrek aan succes onder de genootschapsleden, voor wie hij gewend was zijn stukken voor te lezen.

De eerstelingen van Willem Bilderdijk en zijn vader Izaak

De overgang naar de eenmalige bijdrage van Willem Bilderdijk in dezelfde Oeffeningen van 1780 is zeer groot. Bilderdijk was behalve een vriend van Feith evenals hij lid van meerdere genootschappen. In Leiden waren zij beiden bestuurslid van *Kunst wordt door arbeid verkregen* en beoordelaars van de ingezonden stukken. In die functie zullen ze gezamenlijk discussies hebben gevoerd over literatuur en esthetica. Toch waren ze het waarschijnlijk niet eens op het punt van de heldinnenbrief. Het ziet ernaar uit dat de toen al beroemde Bilderdijk, de theoreticus en winnaar van prijsvragen, een eigen weg in sloeg met zijn bijdrage die is gebaseerd op christelijk geïnspireerd gevoel.¹⁴⁹ In 'Jefthaas dochter, aan haare moeder' (1780) is de naamloze dochter van aanvoerder Jeftha aan het woord – die hier de naam Milca heeft gekregen – uit Richteren 11-12.¹⁵⁰ Het tijdstip van schrijven ligt enkele uren voordat Milca wordt geofferd, zodat haar vaders gelofte kan worden ingelost om het eerste dat hem uit zijn huis tegemoet zou komen na zijn overwinning op de Ammonieten te wijden aan God. In

plaats van woede of wanhoop verwoordt het meisje de berusting die ze ook in Richteren 11 betoont. Bilderdijk beeldt haar uit als voorbeeld van standvastigheid in het geloof. De verzen doen denken aan Vondels martelaressenbrieven:

Jeffthaas dochter, aan hare moeder

Straks roept de dageraad, aan de oosterkim verschenen,
Uw dochter naar 't altaar. Zy zegent dezen dag,
Die hare ziel zal met haar Schepper doen vereenen,
En Israëls Geslacht zijn rust verzeekren mag.
Ontfang, mijn Moeder, uit haar hand, het laatste teken
Van Milcaas ouderliefde; ontfang haar jongste groet.¹⁵¹

De brieftrant wordt onderbroken door Milca's voorstelling hoe haar moeder zal reageren bij ontvangst van de brief: 'Maar hoe! zie 'k op dit woord...? Ja 'k zie uw' mond verbleeken! Bezwijkt op éénen stond uw nooit bezweken moed?' Verder worden de gebeurtenissen naverteld vanaf de thuiskomst van Jeftha na zijn overwinning. Daar brengt Milca haar moeder nu pas verslag van uit, na een tussentijd van twee maanden haar maagdom in de bergen te hebben beweend. Het hele verhaal blijkt echter nodig om van de brief een aansporing te maken om het leven en sterven te wijden aan God en het vaderland. Zo wordt ook besloten:

Vaarwel, mijn moeder, 'k gaa (niet eeuwig) u begeeven.
Meer zij u 't Vaderland dan uwe Dochter waard'!

Bilderdijk sluit met zijn bijbelse heldinnenbrief niet aan bij de stijl van Feith. Hij is in de traditie een totaal eigen weg ingeslagen. Overigens zou het goed mogelijk zijn dat hij de Milcabrief nog op de plank had liggen uit de tijd omstreeks 1774 waarin hij bezig was met zijn *Jephtah*.¹⁵² De brief zou een voorstudie voor het treurspel kunnen zijn geweest. Hoe het ook zij, de bijdrage van Bilderdijk vond navolging, want in hetzelfde deel van de *Oefeningen* (1780) verscheen er een antwoordbrief op naam van de bijbelse moederfiguur, nota bene van de hand van 'I.B.', Izaak Bilderdijk, zijn eigen vader. 'Jefthaas gemaalinne, aan haare dochter' begint bij de ontvangst van Milca's brief, 's nachts, 'voor ons huis':

Mij wierd, terwijl ik, in mijn slaapvertrek geweeken,
(Het is de derde en 't is de meestgeduchte Nacht)
Den God van Israël met vasten, weenen, smeecken,
Verzoening afvraag voor ons huis, uw brief gebragt.¹⁵³

Hier blijkt de moeder even standvastig in het geloof als haar kind te zijn en zich uiteindelijk, trots op haar dochter, met het offer te hebben verzoend:

Uw deugd, heldin, staat vast, wacht Jefthaas laast bevel
Vol moeds, streeft boven 't aardsch, gehoorzaamt uwen vader.
God sterkt me, ik klaag niet, vaar, als 't moet, voor eeuwig wel!

Prinsgezind en patriots in Leidse heldinnenbrieven (1783-1790)

Enerzijds sentimentele bijdragen van Feith en anderzijds teksten waarin bijbelse figuren als geloofsheldinnen figureren: de brieven in de *Leidse Oefeningen* van 1778 en 1780 lijken min of meer een voortzetting van de literaire tegenstelling in de jaren '60 en de beginjaren '70 met de stroming 'Pope' tegenover 'Van Merken', zij het dat *Kunst wordt door arbeid verkregen* ook een enkele herdersbrief toeliet. Zo wijdde beschermheer mr. Jan van Royen zich aan de correspondentie tussen Damon en de tegenstribbelende Rozemond: 'Eenvoudig herder! 'k lach' om uwe onnozelheid: Want anders moest ik u met allen ernst bestraffen'; Damon schreef eerder ook al aan Phyllis.

Pas toen de spanningen in de Republiek tussen voor- en tegenstanders van de stadhouders hoog opliepen en de literaire genootschappen ondanks strenge censuur veranderden in platformen van politieke propaganda, verscheen in Leiden een heldinnenbrief met een onderwerp uit de geschiedenis van de Nederlandse Opstand. Dat gebeurde in de *Oefeningen* van 1783, dus later dan bij de collega's in Den Haag (1780). Wel was de dichter een Haagse bekende, de 'Naso onzer dagen', Thomas van Limburg. Hij liet aan zijn stuk 'Willem de Eerste, Prins van Oranje, aan Diederik Sonoy, Gouverneur van Noordholland, en deszelfs Raaden' (1783) een opwekking aan het genootschap voorafgaan waarin Willem van Oranje als ideale held ten voorbeeld wordt gesteld. De brief krijgt daarmee een Haagse orangistische strekking:

Hoort dan Vader Willem spreken!
Daar hij voor 's Lands fiere maagd
Goed en bloed blijmoedig waagt.
Heldendeugd blijft onbezweken.¹⁵⁴

In een typerende Haagse voetnoot volgt de nauwkeurige verantwoording van de brief, die is gebaseerd op historisch materiaal in de geschiedenis van de Opstand door Pieter Bor.¹⁵⁵ Na de val van Haarlem in 1573 krijgt Sonoy door de Prins moed ingesproken:

'k Las met verwondering de lettren van uw hand,
Manhaftige Sonoy en wakkre heldenschaaren!
Wordt dan een groote ziel door ijdlle vrees vermand:
Of beeft een Hollands hart voor dreigende gevaaren?¹⁵⁶

Dat het Leidse Kunst wordt door arbeid verkregen vanaf dat moment daarentegen weer ernst maakte met patriotistisch protest per heldinnenbrief, kan worden afgeleid uit de prijsvraag die het genootschap in 1785 uitschreef. Binnen twee jaar moest een heldinnenbrief worden ingezonden op naam van Maria van Reigersberg, vrijheidslievende burger en tegenstandster van een Oranjevorst, gericht aan Hugo de Groot na zijn vlucht uit Slot Loevestein. De bestuurders lijken hier aan te sturen op poëzie die voor wie letterlijk leest niet verwijst naar actuele misstanden in de Republiek, maar die 'onder de oppervlakte' wel veel kritiek bevat. De leden hadden echter door de politieke situatie van het moment wel iets anders aan hun hoofd. Sombere noteerde secretaris Karel de Pecker in zijn historisch overzicht dat in 1787 de meeste leden wegbleven. Het gezagsherstel van Willem v dat jaar deed bijna veertig patriottistische genootschapsleden naar het buitenland uitwijken, zodat 'geen enkele regel was ingekoomen.'¹⁵⁷

Toch bestaat er wel een Van Reigersbergbrief uit die tijd, maar die was zojuist opgenomen in een bundel kleurrijke heldinnenbrieven getiteld *Vaderland-sche brieven* (1785):

Maria van Reigersbergen, aan haar' gemaal, Hugo de Groot; in zyn gevangenis, te
's Gravenhagen
De Groot! eene echtgenoote, in heeten toorne ontstoken, [...]
Begroet u in dit Schrift, welks zending wordt gerekend
Als gunst aan haar betoond. Zo verr' gaat dwinglandy,

Die in dit vryë land met bloed haar stappen teekent,
En zelfs haar meesters slaat in 't juk der slaverny!¹⁵⁸

De auteur van het felle stuk was de kleurrijke, buitengewoon productieve Amsterdamse toneeldichter Johannes Nomsz., wiens hart jarenlang had overgelopen van lof voor Willem v tot dat hij overging naar patriottische zijde. Zijn in totaal twaalf heldinnenbrieven zijn gebundeld uitgegeven als *Vaderlandsche brieven* (1785). Nomsz.' bijdrage aan de geschiedenis van de heldinnenbrief is groot, omdat hij in de voorrede duidelijk een verbinding legt tussen de vaderlandsliefde van Vondel en de maatschappelijke functie van heldinnenbrieven:

door, in het behandelen van eenige vaderlandsche onderwerpen, die liefde de jeugd in te boezemen, de helden te leren kennen die voor de vryheid, de godin van ons vaderland, streden, en yverden, [...] en den aart onzer afgezworen vyanden.¹⁵⁹

Van heldinnenbrieven valt te leren hoe de Nederlandse volksaard is gevormd en wie onze helden (en onze vijanden) zijn. Dát moet bij de jongeren van tegenwoordig heldenmoed en liefde voor hun land opwekken. Bovendien brengen heldinnenbrieven ons bij dat vaderlandsliefde de strijd tussen de verschillende politieke facties te boven gaat:

Mogt dit alles, ondersteund door de betoovring der dichtkunst, onze jeugd aansporen, om zich te beyveren dezen lof, ten allen tyde, te verdienen! Mogt het my gelukken iets toe te dragen, om, ten dienste van myn vaderland, een' waren heldenmoed, die vry van onbezuisdheid is, een rechtmatige, bepaalde en redelyke vaderlandsliefde, vry van woeste partyzucht, (schelden en razen is myne liefhebbery niet,) in te boezemen!¹⁶⁰

Het Leidse Kunst wordt door arbeid verkregen kwam in het jaar van de Restauratie uit met een literair protest in heldinnenbriefvorm. Baron Gijsbert van Fridags dichtte voor het vijfde deel van de *Oefeningen* een brief op naam van Oldenbarnevelt aan zijn echtgenote Maria van Utrecht (1787). De oude staatsman lijkt hier de spreekbuis van het genootschapslid Van Fridags te zijn en te ageren tegen het tirannieke politieke bestel onder Willem v. Het begint allemaal met een vriendelijk ogend familietafereel, net als collega Van Limburg dat in Den Haag twee jaar eerder in zijn Oldenbarneveltbrief had gedaan. Ook bij Van Fridags pleit de landsadvocaat zich vrij van schuld:

Johan van Oldenbarneveld, aan zijne echtgenote Maria van Utrecht

Ontroer u niet, Mevrouw! dit schrift word u gezonden,
Van eenen Echteenoot, in ketenen gekneld,
Aan wien gij veertig jaar waart door de trouw verbonden;
Die in uw liefde en deugd zijn' hoogsten wellust stelt.
Doorlees dit blad, dat u mijne onschuld zal ontdekken
En de oorzaak melden, die mij in den kerker sloot, [...] ¹⁶¹

Het verschil met Van Limburgs brief is dat de kritiek op Maurits in de versie van Van Fridags zeer scherp doorklinkt. Niet de adviseurs van de prins zijn verantwoordelijk voor het falend landsbestuur, maar de prins zelf die, zoals dat vaker voorkomt bij vorsten, ondankbaar is en hongert naar macht:

De ondankbaarheid, niet schaars te vinden bij de grooten,
Beheerscht het wreevlig hart van dien misleiden Vorst,
't Vergeet de weldaën, door mijn hulp alleen genoten,
Hoe lang ik 't juk van Staat hebbe onvermoeid getorscht.
Ja, hij is de oorzaak van de rampen die mij drukken,
Hij haakt naar meêr bewind, naar onbepaald gezag,

De stadhouder wreekt zich op zijn weerloze tegenstanders door middel van omkoping en bedrog:

Gehuurde Rechters, door de boosheid omgekocht,
Die op één wenk van 't Hof tot alles overhellen,
En door het vuigst belang aan Maurits zijn verknocht;
Wie moet uit deeze keus het ergst gevolg niet vreezen?
En is 't nog duister, wat de Prins met ons bedoelt?
Ik, die voorlang in het hart van Maurits leerde leezen,
Weet, dat hij nimmer rust, voor hij zijn' wraaklust koelt.

Zonder aarzelen en zonder Haagse voetnoot waarin alles met historische bronnen wordt onderbouwd, gaat de dichter Van Fridags verder. Waarom gebeurt het in de loop van de geschiedenis telkens weer dat de trouwste burgers en beste dichters in een Republiek ten onrechte worden verdreven? Zoals het ooit in Rome en Athene ging, gaat het nu nog steeds:

't Is vreemd dat zulk een feit zo dikwerf moest geschieden,
Bij volken, waar de troon der vrijheid scheen gevest;
Zelfs eer het Capitoool een Caesar zag gebieden,
Verpestte een woelzieke aart dit grootsch Gemeenebest;
De looze Staatkunst deed zijn braafste Burgers sneeven,
Of dreef ze uit have en goed, als Balling 's lands gedoemd. [...]

Niemand kan Van Fridags meer stoppen. Oldenbarnevelt is de 'waare Patriot' die 's Lands rechten' heeft verdedigd, trouw 'voor zijn edelst pand, de Vrijheid,' heeft gestreden en een voorbeeld is voor de Nederlanders van nu:

Elk eerlijk Batavier acht mijn verdiensten hoog,
'k Zal na mijn' dood den lof van mijne deugd verwerven.

Na deze felle uitval volgden in de Leidse brieven geen thema's uit de Opstand meer.¹⁶² Alleen in Amsterdam verscheen in 1790 nog een brief op naam van Oldenbarnevelt in de *Werken van het Amsteldamsch Dicht- en letteroefenend Genootschap*. Hier volgt een kleine uitweiding over deze brief, waarna de aandacht terugkeert naar Leiden.

De dichteres van de 'Brief van Jan van Oldenbarneveld, aan zijne echtgenoot en kinderen' was Petronella Moens, de productieve prozaïst en spectatorschrijfster die bij wel tien genootschappen tegelijk stond ingeschreven en van het Amsterdamse lid was sinds 1785. Wellicht functioneerde de brief als voorstudie voor Moens' epos op naam van Oldenbarnevelt dat twee jaar later in 1792 volgde.¹⁶³ Moens slaat een geheel andere weg in met haar brief, de derde in vijf jaar die de figuur van Oldenbarnevelt uitbeeldde:

Brief van Jan van Oldenbarneveld, aan zijne echtgenoot en kinderen

Bedroefde weêrhelft, die me aan 't sterfgewest nog boeit!
Mijn kroost, de kroon mijns Echts, de wellust van mijn leven!
Deez' traan, die op dit blad uit smeltende oogen vloeit,
Zal van 't gevoelig hart de sterkste blijken geeven.¹⁶⁴

Moens stond bekend als Bataafse patriot, maar ze reserveert haar heldinnen-brief exclusief voor het gevoelsleven. Oldenbarnevelt is hier niet de van verraad beschuldigde staatsman die als politieke opponent van de Oranjeprins Maurits

wordt opgevoerd ('k Smeek om held Maurits leven'), maar de vader en grootvader van zijn kinderen en kleinkind, en de minnaar van zijn echtgenote in wier armen hij zo graag, in plaats van op het schavot, had willen sterven:

'k Heb u voor 't laatst omhelst, 'k zie u op de aard niet weêr;
'k Moest me, overstelpt door smart, uit knellende armen scheuren. [...]
Neen, teedre zielsvriendin! 'k zal, stervend op uw borst,
Terwijl gij 't doodsweet droogt, den jongsten snik niet geeven.¹⁶⁵

Het leed wordt nog vermeerderd door de gedachte aan de huilende kinderen en de kleinzoon die Oldenbarnevelt nog op het laatst in zijn armen had gehouden:

Mijn kindren! uw geluk deedt mij in wellust deelen!
Mijn naam leeft in uw kroost! 'k zag, aan dit hart gerust,
Een' lieven kleinzoon met mijn grijze lokken spelen.
Hoe wordt mijn ziel ontroerd! [...]
Hoe trof mij 't scheiden van die vreugd van mijn geslacht!
'k Zag 't knaapjen bloozend in mijn beevende armen snellen:
Ik weende, daar het kind door rein genoegten lacht,
Met blanke handjens streelt, mij blijft aan 't hartjen knellen.
't Vraagt, vleierend: waarom ik zijn bijzijn ben ontvlugt?
Doch, 't krijgt geen antwoord, dan met afgebroken snikken.
Zijn moeder gilt het uit! de droeve vader zucht,
O God! hoe leedt mijn ziel niet in die oogenblikken!¹⁶⁶

Ook in Leiden zouden de laatste drie heldinnenbrieven in de *Oefeningen* van 1787 en 1790 gewijd zijn aan gevoelsuitdrukkingen. In larmoyante stijl had ds. Johannes Wilhelmus Bussingh een brief 'Pulcheria aan Charites' (1787) gedicht, waarin een vrouw die met vijf uitgeteerde kinderen in grote armoede was achtergelaten en ten dode is opgeschreven, toch nog een schriftelijke poging doet haar man zedelijk te verbeteren.¹⁶⁷ De sentimentele 'Brief van Zeïla aan Valcour' (1787) van Evert Jan Eekhout behandelt een aanklacht van een indiaanse vrouw aan het adres van haar man, de Franse officier Valcour die haar, toen hij genoeg van haar had, zonder pardon als slavin had verkocht op de markt in Constantinopel. De aanleiding voor deze 'ware gebeurtenis' was het bericht over de zwangere indiaanse vrouw Yarico en een zekere Thomas Inkle, dat bij de inter-

nationale spectatorlezers vanaf 1711 al veel beroering had gewekt, waarna Engelse, Duitse en Franse dichters er in allerlei varianten mee aan de slag gingen. Zo is de Zeïlabrief van Eekhout gebaseerd op de 'Lettre de Zéila à Valcour' van Dorat.¹⁶⁸ Buiten het genootschap was het schandaal door de Neolatiijnse dichter Jacobus Henricus Hoeufft verwerkt tot een heldinnenbrief in elegische disticha (1783).¹⁶⁹ Ten slotte stortte in Leiden nog het personage Aglaé, door haar vader opgesloten in een klooster, haar hart uit in de brief 'Aglaé, uit het klooster, aan Dorsemon' (1790): 'Verneem, nu mijne ziel 't gevoel is weergegeven, Wat thans uwe Aglaé, door zielsmart, lijden moet. Hier, in de doodsche cel eens Kloosters opgesloten.'¹⁷⁰

Met deze laatste drie bijdrages van verstoten of van hun vrijheid beroofde personages (Aglaé vanuit haar kloostercel) was de cirkel in Leiden rond en de heldinnenbrief weer terug op het punt waar Rhijnvis Feith in 1778 (de gevangen genomen Jean Calas) en vóór die tijd de navolgingen van Alexander Pope in 1758 (Héloïse en Abélard vanuit hun beider kloosters) waren begonnen. Generaliserend kunnen we stellen dat wanneer we het model van de twee stromingen Pope en Van Merken zouden toepassen op de jaren '80, het Haagse Kunstliefde werkte in de lijn van Van Merken en het Leidse Kunst wordt door arbeid verkregen in de lijn van Alexander Pope, uitzonderingen natuurlijk daargelaten. Maar wat het laatste genootschap betreft, zelfs de bijbelse figuren van vader en zoon Bilderdijk en de patriottistische Oldenbarnevelt van Van Fridags zijn 'in ketenen gekneld' vanwaaruit ze een appèl doen op de lezers om mee te voelen en te delen in hun leed of dat is ontstaan door een onrechtvaardig oordeel of een kwalijke speling van het lot, of hun verscheurdheid na de scheiding van een verboden geliefde. Aan de andere kant vormde ook menige briefschrijver in Den Haag een held die in de ogen van Van Merken goedkeuring had kunnen onder vinden. Het beleid van Kunstliefde dat alle 'Heldendeugd' wel 'bij de historij' moest blijven, bleek een productief beginsel dat teruggevoerd zou kunnen worden op Van Merkens brievencollectie met een historisch overzicht (overigens zouden de standvastige, vrome figuren evengoed geïnspireerd kunnen zijn op Vondels martelaressen).

Er is nog een tweede verklaring te vinden voor de verschillen tussen Den Haag en Leiden. In beide genootschappen was het ijkpunt Ovidius uit het zicht geraakt en waren er andere voorbeelden voor in de plaats gekomen. Behalve de Engelstalige Héloïsebrief van Pope, de Duitstalige Wertherliteratuur en de brieven van Van Merken dienden ook de Franse héroïden, zeer verschillend van aard, zich aan als bronnen van inspiratie. Meer dan eens zijn binnen de ge-

nootschappen Franse brieven bewerkt. Waarschijnlijk zijn ook de Franse opvattingen over Ovidius overgenomen.

Ovidius, ‘il faut le lire, et non l’imiter’.
***Heroides* versus eigentijdse heldinnenbrieven**

Of het nu ging zoals in Den Haag om heldinnenbrieven gebaseerd op historische verhalen met bronvermeldingen gekoppeld aan pathetische heroïek, of zoals in Leiden om (liefdes)leed van de schrijnendste gevallen gecombineerd met de schandaalpers, vrijwel geen enkel genootschaplid in de tweede eeuw helft baseerde zich nog rechtstreeks op de *Heroides* van Ovidius. De Trojaanse thematiek en de liefdesproblemen die de Griekse heldinnen aan de orde stelden, waren verleden tijd. Ze hadden plaatsgemaakt voor hoogte- en dieptepunten in de Europese vorstenhuizen, oudtestamentische stof en spectatornieuws; naast een enkele voorbeeldige Romeinse held was er plaats voor de Nederlandse Opstand waarin bewijzen konden worden gevonden van een heroïsche volksaard.¹⁷¹

Als de naam van Ovidius al valt, dan is dat in negatieve zin. De Republiek had tussen 1763 en 1773 haar eigen, zij het bescheiden, ‘Querelle des anciens et des modernes’ of debat tussen ‘de oude en hedendaegsche Poëten’¹⁷² over de heldinnenbrief. Paludanus beschouwde in zijn betoog ‘Over de navolging’ (1763) Ovidius nog als een van de drie ijkpunten voor het genre, samen met Pope en Van Merken. Na hem zou de geleerde Macquet, een andere deskundige op dit terrein,¹⁷³ in de voorrede van zijn collectie brieven (1772) Ovidius weliswaar ‘den Vinder van deze soorte der Poëzye’ noemen ‘die haer het beste bewerkt, en tot eene groote volmaektheid gebragt heeft,’ maar hij zou tegelijkertijd verkondigen dat Popes Héloïsebrief uitmunt en met ‘niets van andere Poëten, Ovidius zelf niet uitgezonderd, naer myn’ smaek te vergelyken is.’ Volgens de kritiek van Macquet zou, zoals we al eerder zagen, het sentiment in het grootste deel van de *Heroides* door ‘de weeldrigheid van Naso’s geest’ zijn bedekt.¹⁷⁴

Ook Roullaud zou in zijn ‘Verhandeling over de Heldenbrieven’ (1773) Ovidius erkennen als ‘de eerste Uitvinder der Heldenbrieven’, maar daar meteen kritisch aan toevoegen dat de liefdesthematiek in de *Heroides* heeft geleid tot een hoge mate van eentonigheid:

Ovidius is de eerste Uitvinder der Heldenbrieven. Men vind 'er verscheiden in zyne Werken; doch hy schynt die meerendeels aan de Min toegewyd te hebben; Philis schryft aan Demophoon, Dido aan Eneas, Hipsiphile aan Jason, Sapho aan Phaon; en deeze eenpaarigheid van onderwerp neemt veel weg van deszelfs bevalligheid.¹⁷⁵

Veel beter dan Ovidius' *Heroides* zijn volgens Roullaud dan ook de heldinnenbrieven uit latere eeuwen. Ze zijn afkomstig van 'groote Dichters', overigens met Lucretia van Merken aan de top, die met succes 'de gewigtigste gebeurtenissen, de treffendste omstandigheden, de ernstigste onderhandelingen, de leerzaamste raadgevingen en de fraaiste zedelessen' in hun verzen hebben uitgebeeld. Maar niet alleen de thema's en de leerzame momenten, ook het arsenaal van personages is in de latere eeuwen ten opzichte van Ovidius uitgebreid. Roullaud waardeert de toevoeging van 'zowel Helden als Heldinnen, als Minnaars en Minnaressen, Wysgeeren en Redenaars, Vorsten en Onderdaanen als briefwisseling houdende'. Het belangrijkste verschil met de Ovidiaanse originelen is in zijn ogen dat de nieuwe exemplaren een hoger beschavingsniveau hebben bereikt:

en daarby al 't fraeye van de Poëzy met het mey der Histori- Zede- en Redeneerkunde en 't verhevene der Wysbegeerte hebben ten toon gespreid; zodat thans die brieven geen der minste stukken in de Dichtkunde zyn geworden.¹⁷⁶

Hiermee is door de drie literatoren Paludanus, Macquet en Roullaud het pleit ten gunste van eigentijdse dichters beslecht. Deze prioriteit is zo vanzelfsprekend dat wanneer Elisabeth Bekker in 1773 een beroep doet op de traditie van heldinnenbrieven, niet één maal de naam van Ovidius als uitvinder van het genre valt; ze begint waar het voor haar in feite is begonnen: bij de brievenwisseling tussen Jacoba en Jan van Beieren van twee dichters rond de Leidse Academie, Janus Dousa en Hugo de Groot.¹⁷⁷ Dichters uit de klassieke Oudheid inclusief hun onderwerpen blijken op dat moment *passé*. De hele Trojecyclus waaraan Ovidius het merendeel van zijn personages ontleende, is volgens Bekker gewoonweg 'uit':

De stoffe, waar over dit Dichtstukje [*de Jacobabrief*] handelt, schynt wel eene Oefenschool voor onze Dichters, even als de Troijaansche Oorlog eertyds voor het Treurtooneel.¹⁷⁸

Voor het verlies van Ovidius kregen de heldinnenbriefauteurs wel wat terug: niet alleen de uitmuntende voorbeelden van Pope en Van Merken, maar, volgens de theoreticus Roullaud in zijn ‘Verhandeling’, ook nog de ‘héroïden’ van de Fransen: ‘Weinig jaaren geleden is die Dichttrant aldaar uit de vergetelheid gerukt; en sedert hebben de bevallige Dichters Dorat en Arnaud den franschen Parnas met eene menigte Heroïden of Heldenbrieven verrykt.’¹⁷⁹ De waarde van de Franse héroïden is weliswaar zeer verschillend, erkent Roullaud, maar de goede voorbeelden die met ‘gretigheid’ zijn ontvangen, worden bijna dagelijks nagevolgd. Zijn oordeel heeft de literator kunnen baseren op de tiendelige bloemlezing *Collection d’héroïdes et pieces fugitives* (1769 en 1771) waarin ook theoretische verhandelingen bij elkaar zijn gebracht. Hoewel er geen direct verband hoeft te hebben bestaan tussen de Franse opvattingen en de praktijk in de Republiek, kunnen ze toch de context hebben gevormd waarin het Nederlandse discours zich heeft afgespeeld.

Van belang is allereerst de opvatting van Claude Josèphe Dorat, die expliciet formuleert dat Ovidius als uitvinder van de heldinnenbrief er zélf nooit model voor kan staan. Zijn *Heroïdes* zijn immers niet sentimenteel en ze kunnen geen tranen opwekken, laat staan ze laten stromen. Het menselijk leed is bij Ovidius met zo veel geleerde welbespraaktheid onder woorden gebracht, dat het ‘natuurlijke’ dat zo mooi kan zijn wanneer het eenvoudig is verwoord,¹⁸⁰ verscho- len gaat onder een dikke laag luister. Je moet Ovidius wel lézen, maar niet ná- volgen:

Ovide en est l’inventeur, mais ne peut servir de modele. Les éclairs d’une imagination brillante ne suppléent point à cette flamme de coeur qui doit animer tous les Ouvrages de sentiment. Ovide ne verse jamais de larmes, & n’en fait jamais répandre; chez lui la douleur est parée de toutes les graces du bel esprit; & la Nature, si belle quand elle est simple, y dispa- roît sous le faste des ornements. Il faut le lire, & non l’imiter.¹⁸¹

Goede heldinnenbrieven druisen volgens Dorat niet in tegen de natuur, maar beelden interessante personages uit die hun hartsgeheimen uitstorten bij vrienden of geliefden. De brieven worden waarachtiger naarmate het gevoels- leven een grotere rol speelt:

[...] un genre est faux, lorsqu’il est évidemment contraire à la nature. Or, je vois rien de si naturel que de supposer un Personage intéressant, agité de quelque passion violente, qui, par le moyen d’une lettre, soulage les ennuis de l’absence, & répand son ame &

ses secrets dans le sein d'un pere, d'une épouse, d'une maîtresse ou d'un ami. Une Lettre, de tous les genres d'écrire, est le plus vrai, le plus rapproché de l'entretien ordinaire, & le plus propre sur tout au développement de la sensibilité.

De héroïden van Dorat hebben zoals we boven hebben gezien, vooral aftrek gevonden in het Leidse Kunst wordt door arbeid verkregen, waar Feith goede sier maakte met de tragische vaderfiguren Calas (1778) en D'Olban (1780) die waren ontleend aan Dorat, en waar Evert Jan Eekhout zijn schrijfster Zeïla (1787) eveneens aan Dorat ontleende.

Een pleitbezorger van heldinnenbrieven waarin niet alleen gevoelslevens maar tegelijkertijd belangwekkende historische momenten zijn uitgebeeld, is Jean-François de La Harpe. Volgens deze heroïdendichter mocht de thematiek niet langer tot het amoureuze beperkt blijven. Juist aan de geschiedenis konden indrukwekkende karakters ontleend worden in interessante situaties, zoals Karel I van Engeland die vlak voor zijn onthoofding in 1649 vanuit de gevangenis zijn laatste woorden tot zijn zoon schrijft, of zoals de leider van de republikeinse oppositie tegen Caesar, Cato van Utica, die in 46 v.C. uitlegt dat hij liever zelfmoord pleegt dan dat hij buigt voor een dictator:

Il semble que l'on ait consacré l'Héroïde uniquement à l'Amour. C'est resserrer dans des limites trop étroites un genre qui peut s'étendre bien plus loin. C'est se défendre la peinture des grands caracteres & des situations intéressantes que la Poésie pourroit dérober à l'Histoire: tantôt ce seroit une intrépidité tranquille, & Charles premier, adressant ses dernières paroles à son fils, pardonneroit à son peuple, [...] & Caton écrivant à l'oppresseur de la République, avant de se donner la mort, déploieroit cette ame indomptable, élevée au-dessus des revers, au-dessus du Monde & de César: tantôt ce seroit l'inflexibilité d'une haine nationale [...].¹⁸²

La Harpe werd op zijn beurt op zijn wenken bediend in Den Haag. Zijn hiergenoemde 'Caton à César' werd voor *Kunstliefde* bewerkt door Juliana de Lannoy (1782) en zijn 'Montézuma à Cortès' door Reinier van Spaan (1787).

Ook een derde Franse dichter, Blin de Sainmore, ging uit van een onderscheid tussen twee soorten heldinnenbrieven. In zijn bijdrage aan de *Collection* stelt hij aan de ene kant het type dat hij 'situatiegebonden' brieven noemt (*l'Héroïde de situation*), met als voorbeelden de brieven op naam van Karel I en Jean Calas. Aan de kant van het spectrum bevinden zich de 'passionele' brieven (*l'Héroïde de passion*) die zijn gewijd aan de tegenstrijdige gevoelens die een verliefd hart

kunnen verscheuren zoals dat van de Franse non Héloïse of van Byblis uit de *Metamorfosen*. Het onderscheid dat Blin de Sainmore maakt, lijkt enigszins op het verschil tussen de brieven in de trant van het Haagse *Kunstliefde* enerzijds (historisch, situatiegebonden) en de brieven in de trant van Pope en het Leidse *Kunst wordt door arbeid verkregen* (passionele brieven) anderzijds. Toch moet in acht worden genomen dat de invloedrijke brieven van Van Merken niet in deze tweedeling passen. In de Republiek zijn veel heldinnenbriefauteurs erop uit geweest om het historische, situatiegebondene met het passionele te verbinden.

Volgens Blin de Sainmore moeten de situatiegebonden heldinnenbrieven kort en krachtig zijn, terwijl de dichters van de passionele soort uitgebreid duidelijk moeten maken aan welke tegenstrijdige gevoelens het karakter onderhevig is:

J'ai toujours distingué plusieurs sortes d'Héroïdes: l'Héroïde de situation, comme celle de Charles I. à Cromwell, & celle de Calas; l'Héroïde de passion, comme celle d'Héloïse & de Biblis. L'une doit être vive, courte & rapide: l'autre étant le développement d'un coeur combattu par des passions contraires, doit avoir plus d'étendue.¹⁸³

Er klinkt bij de Fransen geen woord meer over imitatie van Ovidius.

In vergelijking met hen gingen de Nederlandse literatoren minder ver in het negeren of verwerpen van het voorbeeld uit de klassieke Oudheid. Ovidius wordt in de voorreden en verhandelingen althans nog genoemd. Toch 'winnen' de contemporaine brieven het van de *Heroides*. Macquet koos geheel en al voor de eigen tijd; hij had al eerder in zijn 'Verhandeling over de voortreffelijkheid der oude en hedendaegsche Poëten' (1764) de voorkeur gegeven aan de Nederlandse letterkunde boven de literatuur uit de klassieke Oudheid. Op het gebied van de heldinnenbrief was hij een groot bewonderaar van de Héloïsebrief van Pope. Ook Roullaud verkoos de brieven van een tijdgenoot, Van Merken, boven die van Ovidius, terwijl hij tegelijkertijd voor zijn Nederlandse versie van Boileau's *Art poétique* intensief bezig was met het Frans-classicisme waarvan trouw aan de (voorbeeldige) klassieke voorbeelden kon worden verwacht. Maar Ovidius viel erbuiten. Zijn briefschrijfsters zijn vanaf het midden van de eeuw in de genootschappen van het toneel verdwenen en vrijwel niemand heeft nog exemplaren van de *Heroides* vertaald of er een thema aan ontleend. Het sentiment of gevoel dat de genootschapsleden zo graag onder 'de weeldrigheid van Naso's geest' uit wilden hebben, moest worden uitgebeeld in nieuwe thema's en figuren. Dichters in de Republiek kozen voor het historische, of dat nu in het verre

verleden van de bijbel lag, in de geschiedenis van Rome, Engeland of de Republiek, of in de actualiteit van een spectator.

Het is overigens de vraag of deze opvattingen over heldinnenbrieven stroken met de 'evenwichtspoëtica' zoals de theorievorming over de dichtkunde in deze periode wel is genoemd: niet gericht op het ontwikkelen van nieuwe ideeën, maar op het verbreiden van bestaande inzichten, voor het merendeel van buitenlandse origine, en vooral op zoek naar de gulden middenweg.¹⁸⁴ In het debat over de verhouding tussen 'oude' en de 'hedendaegsche Poeten' maakte men in de Republiek doorgaans vooral lijstjes van grote namen die navolging verdienen met de opmerking dat 'kennis van de Ouden' cruciaal is en onontbeerlijk, maar dat de dichter niet te slaafs mag navolgen.¹⁸⁵ De heldinnenbrief vormde hierop een uitzondering. Ovidius moest niet worden nagevolgd. Daarin heeft men dan wellicht wel de Franse theoretici tot voorbeeld genomen.

Pogingen tot restauratie in 'de eeuw der vrouwen'

Hoewel losgezongen van hun ijkpunt de *Heroides*, beleefde het genre van de heldinnenbrief niettemin in de tweede helft van de achttiende eeuw zijn grootste bloeitijd – in elk geval kwantitatief – met het hoogste aantal deelnemende dichters. De heldinnenbrief heeft zich een halve eeuw lang 'zonder' Ovidius uitstekend gered. Aan het succes kwam desondanks toch een einde na 1800. Diverse veranderingen zullen daar de oorzaak van zijn geweest. Over het algemeen was er in de dichtkunst verzet gerezen tegen het gebruik van genres die aan de klassieken waren ontleend, wat men als nabootsing veroordeelde. Met de opkomende Romantiek kwamen de dichterlijke vrijheid en het zoeken naar de waarheid centraal te staan. De dichters rond de eeuwwisseling beschikten bovendien over nieuwe genres waarvan er enkele de functies van de heldinnenbrief konden overnemen. Zo kreeg men voor het leed van de minnende harten de *romance* en voor de uitgebreide levensbeschrijvingen van grote figuren de *historische roman*. Wie de aantrekkingskracht van de briefvorm wilde behouden, schreef een *briefroman*. Deze algemene trend kan voor een gedeelte het verval van de heldinnenbrief verklaren.

In het onderstaande zal worden geprobeerd op een andere manier te zoeken naar oorzaken: waarom mislukten de restauratiepogingen die er nog in de jaren '90 zijn gedaan? Waarom kon de heldinnenbrief na zoveel eeuwen niet mee met de tijd? Daartoe moet eerst worden gekeken naar een nieuwe vorm

van uitbeelden van het vrouwelijke karakter in 1792, vervolgens naar de kortstondige heropleving van de Neolatijnse heldinnenbrief en ten slotte naar de laatste poging van de 'Naso onzer dagen', Thomas van Limburg.

Belangrijke 'late' vertegenwoordigers van het genre waren vrouwelijke dichters. Naast de twee postuum gepubliceerde brieven van Lucretia van Merken verschenen in de beginjaren 1790-1792 van de hand van Petronella Moens de brieven op naam van Oldenbarnevelt aan zijn vrouw en kinderen en 'Amalia van Nassau aan Barnevelt'. Met Moens' bijdragen werd het werkterrein verlegd van genootschapsbundels naar almanakken, zoals de *Almanak voor vrouwen door vrouwen*, uitgegeven door weduwe J. Doll in Amsterdam, en de latere *Amsterdamse Almanak voor liefde, deugd en vriendschap*. In deze almanakken verschenen brieven van de hand van dichters van wie de initialen niet altijd meteen duidelijk zijn, bijdragen als 'Phyllis aan Elize' (1792) of 'Carolina Belmont aan John Belmont' (1795), gewijd aan gecompliceerde liefdesrelaties. Dezelfde problematiek behandelde bijvoorbeeld ook Maria van Zuylekom, maar haar bijdragen spelen zich af ten tijde van de Nederlandse Opstand: een brief van de Leidse verzetsheldin Magdalena Moons aan haar Spaanse aanbieder Francesco Valdez (1795) en een brief van Maria van Lalain aan Alexander Farnese (1795).¹⁸⁶ Katharina Schweickhardt dichtte aan het eind van de jaren '90 een brief van de negendaagse koningin Jane Grey en een briefwisseling van de twee ongelukkige geliefden Alonzo en Klara die ernaar verlangen samen te zullen sterven.¹⁸⁷

Na 1800 was het gedaan met dit tijdelijke overwicht van vrouwelijke dichters. Vanaf dan is de periode in de poëzie voorbij die Elisabeth Bekker aldus beschreef: 'Dat het thans de eeuw der vrouwen is, denk ik niet, dat my één ééning verstandig man zal betwisten'.¹⁸⁸ Voor de heldinnenbrief was 'de eeuw der vrouwen' in 1762 begonnen met het invloedrijke zevental brieven van Van Merken om te eindigen in de jaren '90 met bijdragen in almanakken. Toch werden deze laatste teksten door de dichters zelf niet gezien als laatste bijdragen aan een genre in verval. De brieven werden eerder beschouwd als vernieuwingen. Dat valt bijvoorbeeld af te leiden uit 'Phyllis aan Elize' in de *Almanak voor vrouwen door vrouwen* van jaar 1792. Het is een voorbeeld van een restauratiepoging, die het best geïnterpreteerd kan worden als daarbij de theoretische verhandeling betrokken wordt die in dezelfde almanak staat afgedrukt.

De zojuist genoemde brief 'Phyllis aan Elize' gaat namelijk vergezeld van een verhandeling over de karakteruitbeelding van vrouwen in de Nederlandse letterkunde: 'Over het karakter der vrouwen. Aan Neêrlands jufferschap'.¹⁸⁹ Aan het woord is een zekere L.H. die een oproep doet tot herstel van de uitbeelding van

vrouwelijke figuren, omdat daarin hun zedelijke karakter geheel zou zijn verbasterd, 'geheel van de natuur afgeweken'. De literaire critica constateert dat sentimentele mannelijke schrijvers tot nu toe hun vrouwelijke personages als overdreven gevoelig hebben uitgebeeld en dat anderen op hun beurt hun vrouwenfiguren juist hebben uitgerust met (te) mannelijke eigenschappen. De volgende opmerking in de verhandeling zou betrekking kunnen hebben op menige 'schrijfster' van een heldinnenbrief: 'Hoe diep zijn dus de Vrouwen beneden haren natuurlijken staat gezonken [...] en zijn zij het beeld der Mannen genaderd, gelijk geworden.' L.H. kan zich een vrouw die zich met staatszaken bezighoudt in plaats van met haar huishouding, winkel of kinderen, niet voorstellen; een vrouw 'wier stem altijd door het huis daverd' is 'veragtelijk'. Gold dit ook voor de vele heldinnen uit de Nederlandse Opstand die als briefschrijfsters waren uitgebeeld? Uit het betoog van L.H. volgt in elk geval dat de grenzen tussen de seksen aan beide kanten in stand moeten worden gehouden en 'dat het Vrouwelijk Karakter zijn moet zwakheid, tederheid, ijdelheid'.

Tot zover de oproep tot literair herstel, die, voor zover er intern overleg is geweest, binnen dezelfde almanak meteen zijn weerslag gehad zou kunnen hebben op de daarin voorkomende heldinnenbrief 'Phyllis aan Elize' van een zekere E.G.W. In deze tekst lijkt inderdaad de 'vrouwelijke natuur' te zijn gevolgd en uitgebeeld, omdat de schrijfster de kans krijgt om aan haar vriendin uit te leggen waarom zij de beslissing had genomen om als getrouwde vrouw voor een andere man te kiezen. De vriendin had schande gesproken van dit overspel, maar krijgt nu de beweegredenen in een heldinnenbrief uitgelegd:

Ik las Elize! en rilde, als bood men mij fenijn.
Hoe! gij, gij durft mij snood, gij durft mij schuldig noemen, [...]
En zegt me uw vriendschap op daar 'k aan de min voldeê!
Ach! kendet gij de liefde, en wist gij, welke plaagen
Ik sinds mijn eerste jeugd om haar heb doorgestaan;
Hoe zoude uw zachte ziel mijn ongeluk beklagen!¹⁹⁰

De brief had duidelijk moeten maken hoe moeilijke levensomstandigheden een vrouw in verleiding kunnen brengen, maar het experiment lijkt te zijn mislukt. De dichteres heeft zich althans moeten verantwoorden in een toelichting. Daarin probeert ze de lezers uit te leggen dat zijzelf niet geïdentificeerd mag worden met haar fictieve personage en dat de tekst geen pleidooi is voor ontrouw in het huwelijk: 'Verre van mij, dat ik eene voorstanderesse der ondeugd

zou zijn, ik heb mij alleen, zo veel mogelijk, in de gesteldheid gebragt, van eene, door dwang gehuwde, die zich in de armen van haar echtgenoot onttrekt, – met den waren vriend hares harten [en die] de veder opvat, om zich te verdedigen'.¹⁹¹ Succesvol was deze poging tot uitbeelding van de vrouwelijke natuur in een heldinnenbrief dus niet, en bovendien is er geen vervolg op gekomen. Dat geldt ook voor de heldinnenbrieven over de Nederlandse Opstand van Maria van Zuylekom in de *Almanak voor vrouwen door vrouwen* en de *Almanak voor liefde, deugd en vriendschap*, maar de oorzaak daarvan is niet duidelijk.

Andere pogingen om de heldinnenbrief te vernieuwen kwamen van de kant van de twee Neolatinse auteurs, Jacobus Henricus Hoeufft (1783 en 1786, ed. 1805) en Hendrik Collot d'Escury (1797, 1800, 1805). Zij hebben opnieuw heldinnenbrieven gedicht in elegische disticha, maar zónder de retorische opsmuk van de *Heroides* met hun als gekunsteld ervaren stijlfiguren. Ovidius zelf moest met dit offensief worden geëvenaard door meer aandacht voor het oprechte gevoel, waarmee de heldinnenbrief aansluiting kon vinden bij de literatuur in verschillende volkstalen. De dichter Hoeufft heeft volgens zijn vertaler Guépin (2002) van zestiende-eeuwse taalpuristen geleerd om de eenvoudige gevoelens van eenvoudige personages uit te drukken in eenvoudig Latijn, zoals die van een onschuldig in het ongeluk gestort meisje als de Indiaanse Jarico in haar brief aan de Engelsman Inkle (1783), naar aanleiding van een veelgebruikt Engels spectatorbericht.¹⁹² Hoeufft kreeg echter maar één navolger in Hendrik Collot d'Escury (1797, 1800), wat misschien te verklaren valt door het kleine aantal dichters dat het Neolatin op hoog niveau beheerste. Met in totaal een tiental teksten valt nauwelijks van een revival te spreken.¹⁹³

Binnen het Haagse Kunstliefde is ten slotte nog door de Haagse 'Naso onzer dagen' Thomas van Limburg een poging gedaan om de heldinnenbrief op te laten gaan in de *romance*. Dat is af te leiden uit zijn 'Jakoba van Beiëren aan Filips van Bourgondiën' (1810),¹⁹⁴ de achtste en laatste in de traditie van brieven rond de populaire gravin (die ooit was begonnen bij Janus Dousa¹⁹⁵) en de eerste heldinnenbrief in rijmloze verzen (vond Van Limburg misschien dat rijm niet meer bij een persoonlijke brief paste?). Men zou verwachten dat de dichter de kroon op zijn werk had gezet met nóg meer historie, of nóg meer heldenmoed waar hij voorheen altijd naar streefde. Maar de Jacobabrief vormt een opvallende breuk met de traditie. In plaats van een opsomming van heldendaden lijkt de brief meer op de 'Romance' die Van Limburg de gravin tegelijkertijd elders liet

beleven.¹⁹⁶ Haar brief heeft tot doel neef Filips van Bourgondië te bewegen haar echtgenoot Frank uit gevangenschap te ontslaan, ‘k Staa alles u af: geef mijn Borsselen mij!’ en daar waren maar weinig versregels voor nodig. Opvallend is dat de gebruikelijke indrukwekkende levensgeschiedenis van Jacoba slechts zijdelings ter sprake komt. Dat wordt door de fictieve schrijfster zelf gerechtvaardigd. Ze heeft er zelfs een excuus voor, dat in de geschiedenis van de heldinnenbrief ongekend is: een levensoverzicht is voor familieleden onderling niet nodig, omdat ze elkaar van jongsaf kennen:

’k Behoef u het Lot van mijn jeugd niet te maalen;
Gij – weet, ô Filips! het verdriet, dat ik leed!¹⁹⁷

Hoe beknopt ook, hier lijkt een bezwaar te zijn geformuleerd tegen de al te uitgebreide en te zeer op historische gegevens gebaseerde heldinnenbrieven uit de voorbijaande jaren. Die waren, inclusief de exemplaren van Van Limburg zelf, dan ook uitgedijd tot complete geschiedenislessen met een epistolaire aanhef en groet. De langste brief in de traditie was de Jacobabrief van Elisabeth Bekker (1773) met ruim 40 bladzijden. In 1810 in de jongste Jacobabrief van Van Limburg wordt plotseling gesteld dat een levensloop overbodig is:

[...] – ô, zo ge u ’t minste denkbeeld kost vormen
Van, ’t geen thans dat minnende harte wel lijdt!
(Want, waarom zou ’k voor u hier langer nog veinzen,
Daar ’k zonder mijn’ Frank niet gelukkig kan zijn?)

Kon het ooit zo historisch bewuste bestuur van *Kunstliefde* hier wel achter staan en een romance in briefvorm toelaten met veel leed van minnende harten? Jazeker, men heeft het zelfs gestimuleerd, zo blijkt uit de bewaard gebleven kopij. Er is alleen ingegrepen in de informatie die het gedicht begeleidde zoals de zogeheten ‘Stijl’, waarmee de categorie of het thema zal zijn bedoeld: ‘Opkomst en Bloei van de Republiek der verëenigde Nederlanden.’ De ‘Toewijding’ is er als inleiding bij de brief waarschijnlijk door het bestuur zelf aan toegevoegd. Hier blijkt duidelijk dat er niets is overgebleven van de vroegere uitbeeldingen van figuren als vaderlandse held(inn)en die de lezers in hun vrijheidslievende idealen moesten steunen. Jacoba is niet in de eerste plaats een voorbeeldige vaderlander, maar een voorbeeldige vrouw:

Een vrouw, die waarlijk teder mint,
Hoe ook door heldenmoed gedreeven,
Zal, willig, alles – alles geeven,
Wanneer het haar zo dierbaar leven
Bedreigd wordt van haar' trouwsten vrind.
Dit – kan ons 's Lands Geschiedboek leeren
Waar Hollands moedige Amazoon
Zich, smeevende, tot Flips durft keeren:
Om al haar rechten af te zweeren [...].¹⁹⁸

Bilderdijk, Potter en Hooft: de cirkel rond

Het genre eindigt met de dichter Willem Bilderdijk, die ruim veertig jaar lang productief was op het gebied van heldinnenbrieven. Noch zijn bijbelse of Romeinse figuren, noch zijn bewerkingen van Ovidius of de brieven van Floris v en Gerard en Machteld van Velzen konden het proces stoppen waarin de verschillende functies van de heldinnenbrief werden overgenomen door de romance, de historische en de briefroman. Een deel van de verklaring kan liggen in het feit dat romantische dichters over het algemeen wars waren van gekunstelde vormen en stijl, waaraan een heldinnenbrief zich al snel schuldig maakt. Zoals we eerder zagen werd in de brieven ook te weinig voldaan aan de eis van uitbeelding van de 'natuur' van de personages. Bilderdijk voelde zich weliswaar aangetrokken tot het genre, maar liet zich negatief uit over de *Heroides* van Ovidius. Zijn kritiek is bijvoorbeeld te vinden in de voorrede van de *Krekelzangen* van 1822:

Ovidius [...] die my steeds heeft toegeschenen het karakter der Vrouw te verongelijken [onrecht aan te doen], en veel te zeer een doorgaande [voortdurende] geestigheid van den Dichter te verraden, welke ook bovendien gaarne met Oudheid- en Geschiedkennis pronkt.¹⁹⁹

Tegelijkertijd was Bilderdijk degene die het als laatste opnam voor de achttiende-eeuwse heldinnenbrief met een twintigtal eigen exemplaren, plus een editie van de bijna verkommerde *Heldinnenbrieven* van Pieter van Schelle (1825). Hij probeerde op verschillende manieren de traditie te herstellen door bijvoorbeeld bijbelse stof te benutten, maar ook door enkele van Ovidius' *Heroides* tot

nieuwe Nederlandse versies te bewerken. Dat laatste was misschien een poging om als eerste in de tweede eeuwheft (na de editie van Vondels *Heldinnebrieven* door Van Hoogstraten, 1716) een integrale Ovidiusbewerking op de markt te brengen. Dat was hem ook gedeeltelijk gelukt met de *Metamorfosen*.

Het plan voor de Nederlandse reeks *Heroides* mislukte echter grotendeels, omdat Bilderdijk, zoals hij uitlegde in de *Krekelzangen* (1822), verstrikt raakte in zijn ongenoegen over Ovidius. Daarom koos hij in plaats van *Heroides* 19 als uitgangspunt liever de Herobrief van Dirc Potter (die hij nog Claes Willems noemde). Hij bewerkte die tekst tot 'Hero aan Leander na Claes Willems'.²⁰⁰ Daarom ook dichtte hij de Nederlandse Hypermnestrabrief liever op grond van Chaucers *Legends of good women* dan op basis van *Heroides* 14, een tekst die hem wel het meest van al tegenstond:

Nergens stiet my by hem [Ovidius] de naaktheid en armoede van hetgeen men Kunst of Manier [*gemaaktheid*] noemt, ooit zo tegen de borst, als in dezen brief; en die stoot bracht by my den wederstoot (of reactie) te weeg, die zich in den mijnen moest uitstorten.²⁰¹

Bilderdijk ontkende dat zijn drijfveer bestond uit verzet tegen het gekunstelde en gemaniëerde van Ovidius; hij ervoer alleen een spontane aandrang tot het inleven in de karakters van zijn personages:

men zoek er slechts geene zucht in om tegen den ouden Dichter te worstelen, maar alleen eene bloote opwelling van een hart, dat zich in de plaats van de schrijfster stelde.

Met humor en spot trad Bilderdijk zijn voorgangers in het genre tegemoet, onder wie P.C. Hooft. Met diens Menelausbrief van maar liefst 500 versregels zal hij geconfronteerd zijn tijdens het editeren van Hoofts verzamelde gedichten (1823). Een gevoelsuitstorting van deze lengte ging Bilderdijk te ver. Bovendien zou de tekst vaak 'kwiijnen' en er zouden belachelijk alledaagse zaken in voorkomen zoals een schoorsteen die is gepoetst: 'Velen hebben my verklaard, den brief niet ten einde te kunnen lezen.'²⁰² Vervolgens gaf Bilderdijk onder het mom van een anonieme dichter een reactie van de kant van Helena, die zo'n beetje alle redenen bevat waarom de heldinnenbrief met Bilderdijk in 1823 vrijwel geheel van het literaire toneel is verdwenen:

Uw brief, mijn goede man, was zoo verschriklijk lang,
En teemde en kermde zoo in éénen koekoeksang,
Dat reeds op 't eerste blad de vaak my had bekropen;
En 'k hield voor al de rest geen vierdeel oogs meer open.
Ik vatte naderhand het lezen wel weêr aan,
Maar 't hielp niet: 'k geeuwde op nieuw, en moest het laten staan;
'k Geloof dat gy 't papier met maankop hadt bestreken.
Ik zend hem u terug, mijn meening tot een teeken.
Ik-zelv behoef hem niet; u is hy mooglijk nut,
Indien ge in 't bed niet zoo veel als voormaals dut:
Want 'k hou zoo niet als gy, ja zelfs niet op de veêren,
Van 't sluimeren. 'k Heb 't ook thands by Paris niet te leeren.
Dus pruil, of kijf, of vlei; ik ben nu eenmaal hier;
En daarom zet u slechts als weduwnaar by 't vier.
Het marmren schouwtjen is waarschijnlijk wel gewreven,
En 't haardtjen, glad geschuurd, zal mooie flikkring geven.
Ik wensch u turfen hout in goeden overvloed!
My warmt een Oostersche arm, zoek gy den schoorsteen-gloed.

SAMENVATTING EN CONCLUSIES

Ovidius heeft de heldinnenbrief uitgevonden. Niet door een theoretische definitie te geven, maar door een serie van eenentwintig heldinnenbrieven te dichten die eeuwenlang als voorbeeld hebben gediend. Bekende literaire figuren zoals Penelope, Medea en Dido zijn door hem opgevoerd als briefauteurs die allerlei pogingen doen hun verdwenen geliefden weer aan zich te binden, al was dat meestal tevergeefs. Suggereert de titel *Heroides* of *Epistulae heroidum* (Brieven van heldinnen) dat slechts vrouwen de pen voeren in Ovidius' rollenspelen, ook hij bracht al mannelijke schrijvers ten tonele zoals Paris en Leander. Kenmerkend is dat we de personages niet leren kennen in beschrijvingen door een alwetende verteller, maar door hun 'eigen' ogen, in hun eigen woorden, gevat in brieven die niet alleen uitbeeldingen van hun karakter zijn, maar tegelijkertijd ook liefdeselegieën en overtuigende betogen. Vrijmoedig richtte Ovidius de schijnwerper op personages uit het werk van Homerus, Aeschylus, Sophocles en Euripides tot en met Vergilius. Hij haalde ze uit hun geschiedenis, beeldde hun karakter opnieuw in brieven uit en heeft zo de bekende mythologische verhalen op een verrassende manier opnieuw gepresenteerd, waarbij de veelal epische en dramatische bronnen zijn 'vertaald' in een totaal ander genre.

Lezen in verzet

Als we de heldinnenbrieven van Ovidius als een vernuftig literair spel zouden typeren waarin de dichter beroemde personages naar zijn hand zette, dan toch als een spel waarvan van meet af aan de deelnemers, de spelregels en ook de inzet varieerden. Dit variatieprincipe is door latere generaties dichters veelvuldig toegepast, wat geleid heeft tot een grote rijkdom aan nieuwe heldinnenbrieven. De variaties werden echter niet alleen ingegeven door literair plezier. Er lagen ook ethische bedenkingen en zelfs morele verontwaardiging aan ten grond-

slag. Dat er in Ovidius' spel grenzen worden overschreden, blijkt niet alleen uit recente genderinterpretaties van de *Heroides* (Ovidius zou vrouwen van hun identiteit hebben beroofd en zijn heldinnen eenzijdig de rol van slachtoffer laten vervullen). Er werden al vroeg in de Middeleeuwen gekuiste versies van de *Heroides* samengesteld en er klonk boosheid door in de latere inleidingen en commentaren. Zo interpreteerde de begin veertiende-eeuwse *Ovide moralisé* de licht ontvlambare prins Paris als prototype van het soort mensen dat zich al te gemakzuchtig overgeeft aan wereldse verleidingen. De vrouw die voor hem haar echtgenoot wil verlaten, koningin Helena, verbeeldde de ijdelheid die de ziel – door God zo mooi geschapen – steelt en verpest en tot schande en verdoemenis brengt. Een eeuw later zou de Haagse hofdichter Dirc Potter goede maar vooral ook dwaze en afkeurenswaardige vormen van liefdesrelaties in de *Heroides* onderscheiden. Honderd jaar na hem waarschuwde Erasmus de leraren van de Latijnse scholen voor het oefenen van briefschrijven aan de hand van de *Heroides*, omdat slechts een handvol brieven daar kuis genoeg voor was. In het zestiende-eeuwse Antwerpen werd geleerd dat Ovidius via zijn personages buitensporig gedrag toonde van verliefde mensen, zodat de lezers zich aan die voorbeelden konden spiegelen en zichzelf die ellende konden besparen. In dichterskringen rond de jonge Leidse Academie was men het er over eens dat de heldinnen van Ovidius het belangrijkste hebben prijsgegeven dat vrouwen zouden bezitten, namelijk hun eer. Terwijl zeventiende-eeuwse leerlingen in het jezuïetenonderwijs schoolversies van de *Heroides* te lezen kregen waaruit de onzedelijkheden waren uitgebannen, voelde Vondel zich geroepen om rooms-katholieke 'tegenhangers' van de klassieke heldinnenbrieven te componeren. In de achttiende en negentiende eeuw werd Ovidius om weer andere overwegingen afgekeurd. De *Heroides* voldeden niet aan de eisen die men stelde aan goede literatuur. Men vond de brieven onnatuurlijk. Ze bevatten te weinig pathos, te weinig heroïsche en krachtdadige personages en ze misten historische 'realiteit'. De brieven waren vooral te 'kunstig': de schoonheid en het sentiment lagen bedekt onder een dikke laag spitsvondigheden ('de weeldrigheid van Naso's geest').

Kortom, niet alleen bewondering voor Ovidius, maar juist ook de vermeende tekortkomingen van zijn werk hebben menige latere navolger tot 'verbeteringen' aangezet. Thema's en personages moesten worden vervangen en de teksten moesten een ethisch-didactische, retorisch-didactische of stichtelijk-religieuze strekking krijgen om ze van een nuttige functie te voorzien. Nieuwe heldinnenbrieven konden beter radeloze hartstochten afkeuren, kuisere lief-

desgevoelens tonen, twijfel uitbeelden tussen liefde en plicht, een volhardend geloofsleven aanbevelen, vaderlandse helden ten tonele voeren om zo de jeugd op te voeden, meer pathos bezitten, een Oranje bewieroken of juist diens dwingelandij aanklagen. Meer en meer moest Ovidius' stofkeuze op basis van fictie vervangen worden door de historische werkelijkheid. Spitsvondige argumenten moesten wijken voor gevoel. Al met al bleken op basis van de *Heroides* telkens veranderende normen en waarden en poëtische opvattingen in de brieven te kunnen worden uitgedrukt.

Vraagstelling en antwoorden

In deze studie is allereerst nagegaan welke heldinnenbrieven in het Nederlandse taalgebied zijn gedicht, zowel in de moedertaal als in het Latijn. Vervolgens is binnen het corpus gezocht naar de variaties in het spel en naar de imitatio-procédés van de navolgers, op basis waarvan hun opvattingen over het genre konden worden gereconstrueerd. De vragen waren onder meer: welke nieuwe deelnemers en thema's brachten de Nederlandse dichters na Penelope en Dido in het spel? Welke variaties in de retorische spelregels, hun gebruik van de literaire motieven, opbouw en stijlmiddelen, brachten zij aan? En wat was hun inzet: met welke didactische, morele of politieke oogmerken wedijverden zij met Ovidius?

Dirc Potter (hoofdstuk 2) heeft Ovidius' voorbeeld in Nederlandse verzen nagevolgd (1412). Het vertrouwde personage Hero schrijft aan haar Leander met een traditionele opening, gevolgd door bekende motieven van bezorgdheid en de uitnodiging tot het liefdesspel, culminerend in een smeekbede om een snel antwoord dat Leander zelf moet komen brengen. Maar op het punt van de karakteruitbeelding is het contrast met Ovidius groot. De nieuwe Hero is geen radeloze vrouw zoals in *Heroides* 19, maar een toonbeeld van trouw en standvastigheid. De liefde die zij met Leander deelt typeert ze als 'ghedurich' en 'ongheveynsd'. Hiermee zag Potter zijn kans schoon zich niet alleen te onderscheiden van Ovidius, maar ook van vroegere middeleeuwse dichters die tot veel ingrijpender kuisingen van de *Heroides* waren overgegaan of van anderen die er een allegorisch-moraliserende uitleg aan hadden gegeven. Potter interpreteerde de *Heroides* in de lijn van de inleidende *Accessus* bij de handschriften van Ovidius' werken: de brieven bevatten zowel aanbevolen soorten liefde als afkeurenswaardige, en ter verduidelijking daarvan moesten er morele catego-

rieën in worden aangebracht. Zijn Herobrief blijkt met alle nadruk op de liefdestrouw uitstekend te passen binnen de categorie *goede minne*. Met dezelfde deelnemster en spelregels heeft Potter dus met zijn inzet een contrast met Ovidius aangebracht.

De Antwerpse rederijker Cornelis van Ghistele (hoofdstuk 3) varieerde op Ovidius' *Heroides* door ze 'Rhetorijckelijck' te vertalen in 'Duytsche', dus Nederlandstalige brieven, die hij aanpaste aan een breed publiek, 'tot onderwijs vanden gemeynen man'. Hij zag af van ingewikkelde mythologische details, gebruikte algemene uitspraken en spreuken, legde veel nadruk op het klagen- de en veranderde zo de *spelregels* ten opzichte van Ovidius. In de opdrachtgedichten worden deze nieuwe brieven (1553) aangeprezen als exemplarisch: ze hielden de lezers namelijk spiegels voor met leerzame voorbeelden van enerzijds 'onsalighe' levenseinden en anderzijds 'eerbare ghestadige' liefde. Eenduidiger waren de antwoordbrieven op de *Heroides* (1559) die Van Ghistele erbij verzoon in navolging van Aulus Sabinus, een Italiaanse humanist. In hun antwoorden houden Aeneas, Phaon en de andere minnaars aan de schrijfters voor dat ze hun lusten dienen te bedwingen en hun 'rasende' liefde zo snel mogelijk moeten matigen, 'edel princersse gebruyckt u verstant'. Een dergelijke beleerende strekking bezit ook het brievenpaar zonder klassiek voorbeeld uit 1570: Helena biedt vanuit Troje verontschuldigen aan haar achtergebleven echtgenoot Menelaus aan, die in zijn antwoord verontwaardigd de heersende moraal samenvat over vrouwen die zich door hun hartstochten laten meeslepen. Al met al blijkt dat de inzet van de groeiende verzameling *Clachtige Sendtbrieven* van Van Ghistele steeds didactischer en moralistischer werd. Dit proces zette zich voort vanaf de jaren '80, toen op basis van de brieven van Van Ghistele meer variaties werden uitgetoetst. Er kwamen zelfs heldinnenbrieven bij die als liedjes, met meer of minder strenge moraal, beurtelings door vrouwen en mannen gezongen konden worden.

De dichters rond de jonge Leidse Academie (hoofdstuk 4) speelden het spel tussen ca. 1586-1603 in het Latijn. Het briefdichten hadden de jongens waarschijnlijk al in hun jeugd op school aan de hand van Ovidius geleerd; Erasmus raadde dit althans voor een beperkt aantal kuise exemplaren van de *Heroides* aan. Eenmaal student varieerden de Leidenaars op de *spelregels* van Ovidius in meer of minder schoolse antwoordbrieven, door bijvoorbeeld versregels uit de *Heroides* te citeren en opnieuw te combineren. Ervaren dichters begaven zich op hoger niveau. Daniel Heinsius varieerde op Ovidius met behulp van geleerde stijlfiguren en meer erotiek (passages over het liefdesspel, met name in de An-

dromachebrief). Johannes Meursius liet zijn zestal heldinnen ernstig en geleerd met kunstige woordfiguren schrijven over de innerlijke strijd tussen plicht en liefde, en het behoud van goede naam en eer. Tegelijkertijd brachten Janus Dousa en Hugo de Groot (1602) een nieuw soort briefschrijvers tot leven, wellicht geïnspireerd door het voorbeeld van Janus Secundus (1533). Deze nieuwe *deelnemers* aan het spel waren historische figuren, Jacoba en Jan van Beieren, die een politiek debat voeren vol verwijzingen naar de *Heroides* over de rechtmatige opvolging in de graafschappen Holland en Zeeland. De inzet van dit grensverleggende brievenpaar was niet langer de liefdesdidactiek. Rond 1602 ging het in Leiden om de republikeinse traditie van Holland en de soeveriniteit van de Staten-Generaal.

De jonge Amsterdammer P.C. Hooft (hoofdstuk 5) varieerde op de argumentatiestructuren in Ovidius' brievenpaar *Heroides* 16-17 en veranderde zodoende de retorische *spelregels*. Hij brak met de traditie door een man, Menelaus, een liefdesklacht in te geven en hem alles in het werk te laten stellen om zijn vrouw Helena opnieuw voor zich te winnen (circa 1602). Indrukwekkend is het grote schema van contrasten tussen enerzijds Menelaus zelf als liefhebberende echtgenoot en eerbiedwaardige koning van Sparta en anderzijds zijn rivaal, de lichtzinnige prins Paris van het verkwistende Troje. Helena's hart moest gewonnen worden met de juiste argumenten. Op deze manier wist Hooft een nieuwe liefdesmoraal aannemelijk te maken, waarmee hij aansloot bij de retorisch-didactische poëtica van zijn collega-rederijders in de Amsterdamse kamer de Eglentier.

Caspar Barlaeus (hoofdstuk 6) introduceerde vanuit Leiden de historische actualiteit in het genre, althans voor zover hij die realiteit kon gebruiken bij de karakteruitbeelding van zijn personage (1629). Zijn fictieve Amalia schrijft over haar angst voor het leven van haar roekeloze echtgenoot Frederik Hendrik bij het beleg van 's-Hertogenbosch, terwijl op dat moment de 'echte' prinses Amalia van Solms eveneens een dergelijke vrees ervoer. Ook de details die Barlaeus aanbracht over de belegering komen met de contemporaine geschiedbronnen (de 'werkelijkheid') overeen. Verder vormt de brief een spel met behalve nieuwe *deelnemers* ook met nieuwe *spelregels* en een nieuwe inzet. De duidelijke verwijzingen naar *Heroides* 13 maakten van de Amaliafiguur een quasi-Griekse heldin, maar de uitgebreide aandacht voor de daden van de stadhouder onthult dat haar brief aansloot bij de bestaande, veelgebruikte loftopiek ten gunste van Frederik Hendrik, die van hem een held maakte op het niveau van de grootste Griekse en Romeinse veldheren. In de opmerkelijke drukte die volgde rond het

vertalen, beantwoorden en imiteren van Barlaeus' brief, is het aspect van het vleende eerbetoon aan de Oranjeprins in de nieuwe heldinnenbrieven steeds behouden. Vertaler Petrus Scriverius gaf de Amaliabrief ten slotte nog algemeen geldende uitspraken over de liefde mee.

Joost van den Vondel (hoofdstuk 7) paste Ovidius' voorbeeld toe op zijn stad Amsterdam. Juist in die tijd, 1642, was een groot deel van de bevolking in de ban van de rooms-katholieke kerk geraakt, tegen de repressieve maatregelen van de gereformeerde stadsbestuurders in. De lezers zullen Vondels nieuwe *deelneemsters* aan het spel direct hebben herkend van devote prenten en schilderijen: twaalf heilige martelaressen uit de eeuwen van de christenvervolgingen, van Agatha tot en met Pelagia, geschaard rondom Maria als Hemelkoningin. In hun brieven zijn motieven ontleend aan de *Heroides* om de 'geestige zwier' van Ovidius te behouden, maar zijn de *spelregels* veranderd. De heiligen schrijven geen klachten, maar bieden hun lezers troost en sporen ze aan om in het ware geloof te volharden. Goede voorbeelden vinden de lezers in de debatten die de schrijfsters hebben gevoerd met heidense machthebbers en familieleden. Daarin hebben ze tromfantelijk aangetoond dat het Grieks-Romeinse wereldbeeld (waar ook de *Heroides* op berusten) met zijn 'afgodery' en 'tempelpracht' in z'n geheel kan worden vervangen door een christelijke levenswijze. Deze inzet is Vondels inbreng in het genre. De martelaressen leven het christelijke geloof debatterend en schrijvend vóór en ze vormen zelf het bewijs dat het juiste geloof het effect heeft dat vrouwen geestelijk weerbaar worden en los komen van het al wereldlijke en het lichamelijke zoals pijn of seks. In de halve eeuw na Vondel keerden de stichtelijke exempla terug in de variaties op Vondel door Govert Bidloo en diens brieven van de twaalf apostelen (1675, 1712). Tegelijkertijd werd er in de jaren '50-'80 gevarieerd op de *spelregels* van Ovidius in een aantal Nederlandstalige bewerkingen van Ovidius' *Heroides*. Dichters van Jacob Westerbaen tot Abraham Valentyn namen ieder op volstrekt eigen wijze aan deze 'vertaalwedstrijd' deel; zo wilde Jonas Cabeljau 'de brandende hertstochten' en de vele levensgeschiedenissen en vreemde namen in de *Heroides* aan een breed publiek onderwijzen, terwijl Lodowyck Broomans de *Heroides* juist wilde kuisen ofwel 'maetighen', omdat Ovidius nu eenmaal een heiden was geweest 'die noch van Godt, noch van sijn ghebodt en wiste'.

De tweede helft van de achttiende eeuw kent behalve de grootste productie ook de grootste gevarieerdheid in de imitatie van Ovidius (hoofdstuk 8). In de jaren '50-'70 ontstonden twee stromingen. De eerste wees het voorbeeld van de *Heroides* af als te gekunsteld. Heldinnenbrieven moesten in navolging van de

brief 'Eloisa to Abelard' (1718) van de Engelse dichter Alexander Pope meer de menselijke natuur volgen en de 'zoete bewegingen en gevoelens' van hun hart, en vooral weergeven hoe verliefde personen door innerlijke conflicten kunnen worden verscheurd. De tweede stroming wees de *Heroides* af omdat er geen 'gewichtige' zaken in werden uitgedrukt. In navolging van de Amsterdamse dichteres Lucretia van Merken (1762) werd een nieuwe inzet in het spel gebracht en de opvoedende en stichtelijke kracht van heldinnenbrieven benadrukt. Met behulp van heroïsche personages uit de nationale en de West-Europese geschiedenis moesten belangrijke deugden als ouderliefde, vaderlandsliefde en vroomheid worden uitgebeeld, zij het wel vol gevoel en overtuiging. De tweespalt is ook in de jaren daarna te herkennen. Vanaf 1778 speelden heldinnenbrieven een belangrijke rol rond twee literaire genootschappen. In het Haagse *Kunstliefde spaart geen vlijt* werd door de leden en de bestuurders overwegend de nadruk gelegd op heroïek en historie. Voor de jaarlijkse bundels eisten de redacteuren brieven van helden en heldinnen waarin de historische feiten degelijk, desnoods met behulp van voetnoten, waren onderbouwd. In het Leidse *Kunst wordt door arbeid verkregen* lag de nadruk overwegend meer op het gevoelsleven van de fictieve personages, die onder meer waren ontleend aan sentimentele verhalen in de spectators. Ook speelden Franse voorbeelden in deze periode een rol. Niet alleen werden er Franse brieven vertaald; tijdens de politieke strijd tussen de prinsgezinden en patriotten in de jaren '80 lijkt ook de uitspraak 'Je moet Ovidius wel lezen, maar niet nàvolgen' (*Il faut le lire, & non l'imiter*) een aanbeveling te zijn geweest. Niet zelden bestonden de fictieve schrijvers uit voor- of tegenstanders van het Oranjobewind die schriftelijke pleidooien hielden voor de ware vrijheid.

Restauratiepogingen in de jaren '90 hebben het genre uiteindelijk niet kunnen redden. Neolatijnse dichters sloegen weliswaar een brug naar de eigen tijd met hun variaties op Ovidius onder meer op basis van spectatornieuws, maar ze bleven met hun Latijn binnen de kaders van geleerde poëzie. In de *Almanak van vrouwen door vrouwen* is enkele malen door dichters als Maria van Zuylekom geprobeerd de ware liefde of de ware aard van vrouwen in heldinnenbrieven weer te geven. Willem Bilderdijk heeft ten slotte als een van de laatsten het variëren op Ovidius intensief uitgeprobeerd, van vertalingen van de *Heroides* tot en met brieven van bijbelse figuren. Hij eindigde met een spotantwoord op Hoofds brief van Menelaus (1823) en de romantische liefde van graaf Floris v voor Agnes van der Sluis (1824), uiteindelijk nog beantwoord door J.J.L. ten Kate (ca. 1836). Vervolgens hebben andere genres de heldinnenbrief verdron-

gen, met name de historische roman. De heldinnenbrief heeft kortom een ontwikkeling van ruim 400 jaar gekend waarin op enkele uitzonderingen na het voorbeeld van Ovidius steeds meer is losgelaten. Het spel kon met nieuwe deelnemers, spelregels en inzet op eigen kracht worden gespeeld.

Initiatiefnemers

Niet altijd is de heldinnenbrief in het Nederlandse taalgebied even populair geweest. In het corpus zijn initiatiefnemers te herkennen aan wie dichters in hun omgeving een voorbeeld hebben genomen. Zo was de Antwerpenaar Cornelis van Ghistele de wegbereider voor de heldinnenbrief in het Nederlands. Zijn teksten (1553-1570) hebben wel een halve eeuw als basis gediend voor rederijkerscompilaties en voor tal van brieven die als liedjes gezongen kunnen worden; zijn vertaling bleef zelfs een eeuw lang de enige. In Leiden was het waarschijnlijk Janus Dousa (1602) die zowel studenten als hooggeleerden stimuleerde, terwijl hij zelf mogelijk door Janus Secundus was geïnspireerd. De Amsterdammer P.C. Hooft heeft met zijn Menelausbrief (ca. 1602) lange tijd antwoorddichters in het Noorden uitgedaagd, in elk geval tot en met de Leidse rector Hendrik Snakenburg in het midden van de achttiende eeuw. De Leidse dichter Caspar Barlaeus had met zijn Amaliabrief (1629) veel direct effect op de lofdichters rond Frederik Hendrik. Vanuit het Zuiden hebben enkele jezuïetendichters met hun Neolatijnse heiligenbrieven Joost van den Vondel tot reacties in het Nederlands (1642) aangespoord. De invloed van Vondel zelf is moeilijker aantoonbaar en dat geldt ook voor zijn *Heroides*-vertalingen die in 1716 verschenen; zijn martelaressen zullen behalve voor Govert Bidloo voor achttiende-eeuwse auteurs van stichtelijke brieven een inspiratiebron zijn geweest, terwijl anderen zich juist tegen zijn voorbeeld hebben verzet.

Zowel Alexander Pope (1718) als Lucretia van Merken (1762) hebben model gestaan voor tientallen dichters in de tweede helft van de achttiende eeuw. Daarnaast werden Franse heroïdendichters als Claude Joseph Dorat (collectie 1769) graag vertaald en waarschijnlijk hebben hun voorbeelden van pathetische, heroïsche en historische brieven stimulerend gewerkt. De Haagse Thomas van Limburg was de ‘Naso onzer dagen’, terwijl Johann Wolfgang von Goethe (1774) ten slotte Rhynvis Feith tot het schrijven van een Wertherbrief heeft aangezet. Het verloop van het genre is kortom te schetsen als een hoeveelheid variaties op Ovidius door initiatiefnemers met de reacties daarop door

anderen, die achteraf als ‘reeks’ kunnen worden opgevat. De vraag of de dichters zich toentertijd daadwerkelijk een traditie in de Lage Landen vanaf de vijftiende of zelfs maar de zestiende eeuw voorstelden, kan slechts in enkele gevallen positief worden beantwoord. Zo heeft Willem Bilderdijk (1822) de Heroënbrief van Dirc Potter ontdekt, volgde Samuel Wiselius (1818) de Deïdamiabrief van Daniel Heinsius, noemde Elisabeth Bekker voor haar Jacobabrief (1773) het voorbeeld van Janus Dousa (dat ze niet in vertaling had) en heeft de Leidse rector Snakenburg (1753) met zijn leerlingen ongetwijfeld de Menelausbrief van Hooft behandeld voordat hij er zelf variaties op dichtte. Maar pas de letterkundigen in de genootschappen en enkele literatoren rond 1830 hebben van de variaties op Ovidius een genre gesmeed, dat vanaf die tijd ook definitief een naam heeft gekregen.

Definitie en corpus

Het is duidelijk dat de gekozen definitie van de heldinnenbrief zoals die in de inleiding van deze studie staat vermeld, gevolgen heeft gehad voor het verzamelde corpus. De definitie was namelijk nogal ruim en omvatte niet alleen mythische en historische, en vrouwelijke en mannelijke fictieve schrijvers, maar ook andere thema's dan alleen liefdesproblematiek. Tegelijkertijd heeft de definitie beperkingen afgedwongen op het gebied van de vorm: ‘Een heldinnenbrief is een fictieve brief in het Latijn of in de moedertaal met kenmerken van een elegie, gedicht vanuit het perspectief van een bekend literair of historisch personage (v/m) dat zich op een kritiek moment in het leven richt tot een geliefde of vertrouweling om hem of haar van iets te overtuigen. Het genre gaat terug op de bundel *Heroides* van Ovidius.’ Aan het eind van deze studie is het goed nog eens na te gaan wat de waarde van de gekozen definitie is geweest.

De eigenschappen van briefvorm, elegie, karakteruitbeelding en overtuigend betoog zijn de belangrijkste onderlinge overeenkomsten. Ze verwijzen naar Ovidius en zijn onlosmakelijk met het genre verbonden. Het is duidelijk dat klachten of redevoeringen (‘Kenau tot de vrouwen van Haarlem’) niet vallen onder de heldinnenbrief en dus niet thuishoren in het corpus. Hetzelfde geldt voor karakteruitbeeldingen zoals ‘Wilhelmus van Nassouwe ben ick van Duytschen bloet’, personificaties (‘Holland aan België’) of politieke betogen (‘Open brief aan Ayaan Hirsi Ali’). De vier eigenschappen moeten tegelijk voorkomen. De fictieve auteurs kunnen oneindig variëren, maar niet het feit dat het om een

spel met bekende personen gaat, met andere woorden, Speenhoffs klagende ‘Brief van een ouwe moeder’ (‘Mijn lieve zoon, je moeder laat je weten, als dat ze jou geheel niet kan vergeten’) is een uitbeelding van een type mens en niet van een mythologische, historische of eigentijdse figuur en dus *geen* heldinnenbrief. Het feit dat Ovidius zijn schrijfsters in ellendige omstandigheden liet verkeren ten gevolge van een ongelukkige liefde – veelal tot op de rand van de dood –, heeft als gevolg gehad dat ook in de variaties van noodsituaties wordt uitgegaan. Dit is in de definitie vrij algemeen omschreven als ‘op een kritiek moment in het leven’, omdat de nieuwe heldinnenbriefauteurs zich niet beperkten tot liefdesproblematiek. Ze beeldden even goed de ellende uit van gevangenen, ouders, vrijheidsstrijders of heiligen zonder af te wijken van de belangrijke eigenschappen van het genre. Zo kon Oldenbarnevelt van achter de tralies van de Gevangenpoort gerust een politiek pleidooi richten aan zijn kinderen in een heldinnenbrief. Andersom kon ook liefdesproblematiek uitgebeeld worden door bijvoorbeeld oudtestamentische figuren; Sara heeft vanuit haar gevangenschap aan het hof van de Farao nog een fraaie achttiende-eeuwse zielsverwantschap met Abraham beleefd. Met andere woorden, niet de aard van de noodlottige omstandigheden, maar de intense beleving ervan vormde het uitgangspunt voor heldinnenbrieven.

Ten slotte neemt de definitie Ovidius’ *Heroides* neutraal als voorbeeld en niet als standaard of iets dergelijks. De mate van afhankelijkheid van Ovidius vormde geen argument om een tekst wel of niet tot het genre te rekenen. Teksten met de klassieke deelnemers en spelregels passen even goed in het corpus als teksten waarin op al deze aspecten is gevarieerd. De consequentie daarvan is dat ook vertalingen van de *Heroides* – als bewerkingen in de moedertaal en aanpassingen aan een andere doelgroep en cultuur – als nieuwe heldinnenbrieven zijn opgevat. Hetzelfde geldt voor antwoordbrieven op de Ovidiaanse heldinnen en voor alle variaties, tot en met de waarschuwing van Aztekenkoning Montezuma aan Cortez, de Spaanse conquistador. In deze studie is geen principieel onderscheid gemaakt tussen vertalingen, bewerkingen, variaties en imitaties. Ze vormen gradaties van hetzelfde proces. De uitkomst van het onderzoek is juist dat Ovidius telkens opnieuw op talloze manieren is ‘verbeterd’ in moreel, didactisch, poeticaal of stichtelijk opzicht, omdat hij telkens opnieuw en op talloze manieren is gelezen in verzet.

Onderzoeksmethoden: reflectie

Een terugblik op het onderzoek levert de volgende reflecties op de gebruikte onderzoeksmethodes op.

Het doel de ontwikkelingen in de traditie van heldinnenbrieven vast te stellen is bereikt door onderzoek te doen naar groepen dichters en teksten waarin nieuwe variaties zijn uitgetoetst. De literaire ideeën over het genre zijn gereconstrueerd door de imitatio-procédés te achterhalen. Daartoe is gezocht naar de overeenkomsten en afwijkingen met literaire voorbeelden. Dit leverde waardevolle contrastanalyses op waarmee zowel het oude als het nieuwe kon worden opgespoord: zowel de verwijzingen naar de traditie (bijvoorbeeld met vertrouwde openingsmotieven) als naar de reacties daarop (nieuwe deelnemers en spelregels, didactiek of moraal). Zo bleek Barlaeus' Amaliabrief (1629) passages te bevatten die verwijzen naar Vondel, Heinsius en Ovidius, wat de uitbeelding van de fictieve schrijfster sterk heeft gekleurd als wanhopig bezorgde echtgenote en quasi-Griekse heldin. De verschillen met de traditie bleken echter dominant: grote delen van de brief zijn gewijd aan de strijd om het beleg van 's-Hertogenbosch, wat de schrijfster tot een spreekbuis heeft gemaakt voor de lofuitingen van de dichter aan het adres van de prins die de stad heeft weten te overwinnen.

Retorische analyses, soms tot in detail, waren noodzakelijk om zicht te krijgen op de nieuwe doelstellingen van de heldinnenbrieven. Het nut van dergelijke analyses is herhaaldelijk gebleken. Zo kwam uit het onderzoek naar Hoofts Menelausbrief (ca. 1602) naar voren dat de koning stuk voor stuk de argumenten van Paris (*Heroides* 16) weerlegt met tegenargumenten die bij elkaar een nieuwe liefdesmoraal vormen. Zo bleek bij Vondel (1642) dat de argumentatie niet draait om het lijden van de martelaressen, maar om de verbale triomfen in hun debatten met tegenstanders van het christendom.

Contrast- en retorische analyses leverden kortom inzicht in de imitatio-procédés en vormden vervolgens de basis voor de reconstructie van de opvattingen over het genre.

De heldinnenbrief in Europese context

De heldinnenbrief blijkt een omvangrijker genre te zijn dan tot nu toe was aangenomen. Hoewel de vraag naar de omvang en de West-Europese context geen

deel uitmaakte van de opzet van het onderzoek, zijn er op dit gebied toch vorderingen gemaakt. Op basis van het vele nieuwe materiaal is het beeld over de heldinnenbrief in Nederland, voor zover dat bestond, grondig gewijzigd. Het corpus teksten is vele malen groter dan Dörrie in zijn baanbrekende bibliografie *Der heroische Brief* had ingeschat. Dit werpt nieuw licht op diens ideeën als zou het genre in ons taalgebied laat op gang zijn gekomen (Nederland was er in 1412 juist vroeg bij), voornamelijk het werk zijn van Neolatijnse auteurs (juist de dichters in de volkstaal dragen het genre) en ná Vondel nauwelijks meer Nederlandstalige exemplaren kennen (er zouden nog ruim anderhalve eeuw brieven in de volkstaal volgen). Dörrie had veel te vroeg, namelijk in 1658, de actieve periode van de heldinnenbrief in ons taalgebied afgesloten. De winst van de zoektocht voor dit onderzoek zit hem dus zowel in de prille begintijd van het genre als in de bijdragen uit rederijkersmilieus en andere zeventiende- en begin achttiende-eeuwse brieven in de volkstaal, en vooral in het genootschapsleven in de tweede helft van de achttiende eeuw, waarbinnen de heldinnenbrief een imposante groei doormaakte en daarmee Frankrijk in productiviteit naar de kroon stak. Met de honderden nieuw gevonden brieven vanaf de vijftiende tot en met de twintigste eeuw lijkt de verhouding ten opzichte van de omringende landen – voor zover de informatie daarover voorhanden is – ingrijpend veranderd: Nederlanders waren buitengewoon actieve beoefenaars van de heldinnenbrief, waarin ze eeuwenlang hun literaire aspiraties, hun opvattingen over liefde, trouw, vrouwelijkheid en mannelijkheid, hun geloof en hun vaderlandsliefde hebben uitgedragen. Met deze studie is hopelijk een klein, maar bijzonder genre weer thuisgebracht en geschikt gemaakt voor verder onderzoek: heldinnenbrieven in Nederland.

BIJLAGE

Henri Jean Roullaud, *Verhandeling over de heldenbrieven*. Transcriptie van het handschrift, Hs. 6 pag. 40. UBA Map I B 38 (b). Het handschrift is in het algemeen zeer duidelijk; de enkele woorden die boven of onder de regel staan en de tweede alinea die op een los vel is toegevoegd, zijn zonder aparte vermelding daarvan in de transcriptie overgenomen. De onderstrepingen in de tekst zijn cursief weergegeven. De voorpagina vermeldt: 'Verhandeling over de heldenbrieven door H.J. Roullaud' en daaronder: 'voorgelezen den 13.den May, 1773.'

[p. 1]

VERHANDELING OVER DE HELDENBRIEVEN

Onder de verscheidene soorten van Dichtwerken van welken ik in myne voorige Verhandelingen heb gesproken en wier wetten en eigenschappen ik, volgens de lessen van Boileau in zyn *Art Poétique*, heb opgegeven en onderzocht, heb ik niet gesproken over de *Heldenbrieven*, vermits die Meester der Fransche Dichtkunde daarvan geen gewag maakt, en ik dus dit ook met welvoeglykheid kon uitstellen totdat ik zyne geheele Dichtkunde had afgehandeld, om naderhand 't geen hy met stilzwygen voorby is gegaan, en echter in de tegenwoordige Eeuw onze opmerking verdient, by onze uitbreiding van zyn Werk te voegen, en dus de geheele Dichtkunde zo volledig als ons mooglyk zou weezen te schryven.

Doch vermits ik met de vertaaling van 't Derde Boek van l'Art Poétique niet genoeg ben gevorderd om met myne uitbreiding over dat Werk voort te vaaren, zal ik de gelegenheid die myne Leesbeurt my aanbied, waarnemen om u kortelyk te onderhouden over die soort van Dichtwerken die men *Heldenbrieven* noemt; en u vervolgens zulk een' Brief voorlezen.

Ovidius is de eerste Uitvinder der *Heldenbrieven*. Men [p. 2] vind 'er verscheiden in zyne Werken; doch hy schynt die meerendeels aan de Min toegewyd te hebben; Philis

schryft aan Demophoon, Dido aan Eneas, Hisiphile aan Jason, Sapho aan Phaon; en deeze eenpaarigheid van onderwerp neemt veel weg van deszelfs bevalligheid. Men zou hieruit hebben mogen besluiten dat die Dichtwyze voor geene andere stoffen vatbaar ware; 't geen de ondervinding in laater tyden echter heeft tegengesproken, nadien groote Dichters sedert de gewigtigste gebeurtenissen, de treffendste omstandigheden, de ernstigste onderhandelingen, de leerzaamste raadgevingen en de fraaiste zedelessen op dezelfde wyze, met den gelukkigsten uitslag hebben beschreven en zowel Helden als Heldinnen, als Minnaars en Minnaressen, Wysgeeren en Redenaars, Vorsten en Onderdaanen als briefwisseling houdende, hebben ingevoerd, en daarby al 't fraeye van de Poëzy met het mey der Histori-Zede- en Redeneerkunde en 't verhevene der Wysbegeerte hebben ten toon gespreid; zodat thans die brieven geen der minste stukken in de Dichtkunde zyn geworden.

De Nederduitsche Dichters hebben al vroeg zich hierin geoefend: weinig Dichtkundige Werken zyn 'er, onder welken niet een of andere Heldenbrief word gevonden. De Sapho onzer eeuw, in deeze stad woonachtig, munt daarin uit. Maar in Vrankryk zyn zy lang onbekend gebleven, 't geen te verwonderen is, vermits de Latynsche Dichters daar [p. 3] meerendeels worden nagebootst. Weinig jaaren geleden is die Dichttrant aldaar uit de vergetelheid gerukt; en sedert hebben de bevallige Dichters Dorat en Arnaud den franschen Parnas met eene menigte *Heroïden* of *Heldenbrieven* verrykt, die met zulk eene gretigheid zyn ontvangen en ook verdienen ontvangen te worden, dat alle oefenaars der Poezy hunne voortbrengselen op den zelfden leest hebben willen schoeyen, en 'er thans daaglyks nieuwe *Heroïden* te voorschyn komen. Doch derzelver waarde is zeer verschillend, en by veelen, die slechts den naam van Minnedichters kunnen draagen, bestaat die grootdeels in de fraaye kunstplaat die hen versieren.

Om een' goeden Helden of Heldinnenbrief te Dichten, moet men zich een onderwerp verkiezen waarin de de Leezer eenig belang kan stellen: van die verkiezing hangt veel af. Doorgaans zal men beter slaagen wanneer men iets wezentlyks, 't zy uit de Fabelgeschiedenis, 't zy uit de Historie of uit de gewyde Schriften, tot een onderwerp neemt, dan wanneer men zyne verbeelding den teugel vierende, zowel de Persoonen als het onderwerp der brieven verzint en eene geheele fictie voortbrengt, schoon dit ook, wel behandeld zynde, met een goed gevolg kan geschieden; en den Dichter meer vryheid geeft om zyne characters naar zyn willekeur te vertoonen; en hem ontslaat van het naauwkeurig in acht neemen van de characters zyner Helden, 't geen één der voornaamste verëischten is deezer brieven. Hiertoe behoort dan eene uitgebreide kennis der Historie uit welke een Dichter zyne stoffe en Hoofdpersonae omtrent. Men moet den [p. 4] Schryver aan zynen brief kunnen erkennen: dus moet een Krijgsheld geheel anders redeneeren als een Wysgeer, eene teedren Minnares anders als eene staatzuchtige Vorstin; zelfs moet Achilles geheel anders schryven als Scipio, Sapho anders als Dido, omdat zy, in den zelfden stand, geheel

verschillende zyn van characters. Vermits men in vertrouwde Brieven, gelyk hier de onderstelling is, zich vertoont zo als men is, heeft de Dichter een ruim veld om het waar character zyns Helds te vertoonen, en dit verzuimende, kunnen de fraaiste, de gladste, de verhevenste varzen dat hoofdgebrek niet vergoeden. De zelfde zorg moet ook besteed worden om de waarheid der Historie te bewaaren: en schoon men die met verdichtselen mag versieren, moet de hoofddaad daar altoos in doorstralen en de hoofddaad blyven. Waarschynlyke omstandigheden en gesprekken, geheime beweegredenen, vooronderstelde oorzaaken, onbekende gemoedsneigingen en andere byvoegsels kunnen als geoorloofde en dikwils noodzaakelyke verdichtselen gebezigd worden, en zetten het werk geenens geringen luister by.

By dit alles word nog eene oplettende kundigheid vereischt die in deeze en andere Dichtstukken niet dan al te veel verwaarloosd word, te weeten het *costume*, zoals de Schilders het noemen, wel in acht te neemen. Door 't *costume* verstaat men *de zeden, gebruiken en gewoontens der onderscheidene Volken in de onderscheidene tyden*. Achilles van 't canon en Cesar van de uitvinding der Drukkunst te doen spreken; aan 't eene Volk de gewoontens van 't andere [p. 5] toe te schryven en diergelyke blyken van onkunde worden in deeze Dichtstukken zo min als in anderen geduld. Dit behoeft niet verder uitgebreid te worden.

De styl der Heldenbrieven moet geschikt worden naar 't character der Persoonen die men schryvende invoert, naar de omstandigheden in welken men hen vertoont, en naar 't onderwerp dat zy verhandelen. Het gezond oordeel wyst hier den weg; al wat hiervan in 't algemeen gezegd kan worden, is dat het brommende, het gemaakte, het opgesmukte, het al te verhevene moet vermyd worden. Men houde steeds in 't oog dat men brieven schryft; en dus is eene natuurlyke deftigheid, en eene eenvoudige, doch geenszins laage redeneering, de welvoeglykste styl die men kan volgen. Een kundig Dichter, die zich zyn onderwerp eigen heeft gemaakt, zal schielyk begrypen op wat wyze hy zyne Personaadjes moet laten spreken, en tevens opletten dat een Brief en deszelfs antwoord niet moeten schynen uit dezelfde pen gevloeid te zyn.

Wat nu de maat betreft, zyn de zes- en vijfvoetige vaerzen wel het beste geschikt tot de Heldenbrieven; schoon 'er ook wel korte regels toe kunnen gebruikt worden: doch deeze laatste vleijen beter in gemeenzaame of vrolyke dan in ernstige of gewigtige brieven. Maar 't is tegen alle gebruik brieven in coupletten van een gelyke maat en afdeeling te schryven: en met reden, want het stryd met alle waarschynlykheid dat iemand, die door een' brief zyne gedachten aan een' ander wil mededeelen, dezelve zo [p. 6] juist zou afmeetten, dat hy ieder couplet met een' volzin zou kunnen sluiten. De menigte tusschenpoosingen, door die coupletten veröorzaakt, breeken ook telkens den draad der redeneering of van 't verhaal af, welke in een' brief meer aanééngeschakeld behoort te weezen. Minnebrieven zondere ik hiervan af; doch wy spreken van Helden- en Heldinne-brieven.

Ziet daar, mynheeren, kortelyk het voornaamste van 't geen deeze soort van Dichtstukjes betreft. Tot besluit zal ik u nu myne vertaaling voorlezen van *ééne der Heroïden* onlangs in Vrankryk uitgekomen; zynde een Brief van *Socrates aan zyne Vrienden*.

[Het voorbeeld van de Socratesbrief ontbreekt in UBA hs. Map I B 38]

GEBRUIKTE AFKORTINGEN

ASD	Erasmus, <i>Opera omnia</i>
ASL	<i>Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae 1575-1875</i>
CENETON	<i>Census Nederlands Toneel</i>
DZ	Witkam, <i>Dagelijkse zaken</i>
GLN	<i>Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden</i>
HGA	Haags Gemeentearchief
JbDF	<i>Jaarboek De Fontaine</i>
KBB	Koninklijke bibliotheek, Brussel
KBH	Koninklijke bibliotheek, Den Haag
MEW	<i>Moderne encyclopedie van de wereldliteratuur</i>
Ntg	<i>De Nieuwe Taalgids</i>
NLG	<i>Nederlandse literatuur, een geschiedenis</i>
RG	Bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap, Antwerpen
SBA	Stadsbibliotheek, Antwerpen
spdL	<i>Spiegel der Letteren</i>
TAPA	<i>Transactions and Proceedings of the American Philological Association, New York</i>
TNTL	<i>Tijdschrift voor Nederlands(ch)e taal en letterkunde</i>
UBA	Universiteitsbibliotheek, Amsterdam
UBG	Universiteitsbibliotheek, Groningen
UBL	Universiteitsbibliotheek, Leiden
UFSIA	Centrale bibliotheek van de Universitaire Faculteiten Sint Ignatius, Antwerpen
WB	Joost van den Vondel, <i>De werken</i> . (Wereldbibliotheek)

NOTEN

INLEIDING

- 1 Aldus de titel van afl. 17 van het VPRO-programma *Noorderlicht* gewijd aan dit onderzoek naar heldinnenbrieven (22-12-1996).
- 2 Uit de vertaling van Barlaeus 1629 door Petrus Scriverius, *Send-Brief*, 1630, p. 11 (v. 211).
- 3 Of zoals Alastair Fowler, *Kinds of literature*, 1982, p. 45 het formuleert: 'In their historical development, the genres change continually [...] we find ourselves coming to grips with local and temporary groupings, perpetually contending with historical alterations in them. [...] For they [the genres] everywhere change, combine, regroup, or form what seem to be new alignments altogether. This upsets the system-builder in us.'
- 4 Resp.: Vondels *Heroides*-vertaling (ca. 1642, ed. 1716), Willem Hessen (1734), Johan Macquet (1772) en Bilderdijks editie van de brieven van Pieter van Schelle (1825).
- 5 Bijv.: *Der Griexser princerssen ende Jonckvrouwen clachtige sendtbrieven* (Van Ghistele 1553), *Treurbrieven der blakende Vorstinnen* (Cabeljau 1657), 'Brieven van Doorluchtige Vrouwen' (Westerbaen 1657) en 'Princesse-brieven' (Valentyn 1678). *Heroides* 16-21 zijn ook apart benoemd, bijv.: *Minnebrieven der vorsten en vorstinnen* (Cabeljau 1657).
- 6 Collet d' Escury, 'Heroides of Heldinnen-brieven', 1830, p. 707.
- 7 Schull, 'Verhandeling', 1835, p. 6. Zie voor de 20^e eeuw bijv. Te Winkel, *Ontwikkelingsgang*, dl. 1, inleiding, p. 61: 'Eenige verwantschap met het dramatische kan ook de dicht- of rijmbrief hebben, wanneer de dichter zich een bepaalden persoon voorstelt, die hem tot een ander persoon richt en dan ook soms door dezen wordt beantwoord. Daarvan zijn langen tijd de heldinnenbrieven (*heroides*) zeer geliefde voorbeelden geweest.' en Ter Laan, *Letterkundig Woordenboek voor Noord en Zuid*, s.v. 'Heldinnebrieven'.
- 8 Hubertinus Clericus overweegt de naam 'Brieven van heldinnen' omdat vrouwen in Ovidius' bundel in de meerderheid zijn: 'Titulus operis est P. Ovid. Nasonis poetae Sulmonensis Heroidum, sive Heroidarum liber. [...] Epistolae sunt numero 22. quas Heroidum, vel Heroidarum appellat: quoniam licet aliquot ex eis, viris scribantur, maxima tamen ex parte sunt clararum & illustrium mulierum, quas heroidas appellant.' Gecit. uit: Ovidius, *Opera*, dl. 1 (Frankfurt 1601), p. 1-2.
- 9 Vincart, *Sacrarum heroidum epistolae*, 1640, fol. *5r; zie hst. 7.
- 10 Collet d' Escury, 'Heroides of Heldinnen-brieven', 1830, p. 708.
- 11 Dörrie bracht binnen het corpus eerst een chronologische indeling aan: brieven 'tot lering en vermaak' vanaf de vijftiende tot en met de zeventiende eeuw ('der heroische Brief mit bildender und unterhaltender Zielsetzung'), brieven over liefdesverdriet en innige vriendschap in het achttiende-eeuwse sentimentalisme ('der heroische Brief im Zeitalter der Empfindsamkeit: Liebesverzicht und Seelenfreundschaft') en brieven tijdens restauratie en verval van het genre in de negentiende eeuw. Hierop volgt een viertal 'typen': zestiende- en zeventiende-eeuwse religieuze brieven (*heroides christianae* en *heroides sacrae*), brieven met vermaningen of kerk-politieke inhoud (14de-16de eeuw), brieven van stervenden of gestorvenen (16de-19de eeuw) en ten slotte brieven van de duivel, Beëlzebub of Lucifer (16de-19de eeuw) en een lijst van thema's.
- 12 Noord-Nederlandse heldinnenbrieven in Dörrie, *Der heroische Brief*, 1968, p. 163-169, 276-280 en 296; Zuid-Nederlandse: p. 382-409 (*heroides sacrae*).
- 13 Het corpus is aangevuld door o.a. IJsewijn, 'Neo-Latin News', 1969, en 'Heinrich Dörrie', 1970. Engelse heroical epistles zijn besproken door Schmitz als 'Octavia and Matilda. Heroische Briefe in England' in *Die Frauenklage*, 1984, door Greenhut als 'Tudor adaptations' in *Feminine Rhetorical Culture*, 1988 en door Trickett als 'The *Heroides* and the English Augustans' in *Ovid renewed*, 1990. Duitsland kende de eerste monografie over de heldinnenbrief met Ernsts dissertatie *Die Heroide in der deutschen Literatur* (1901), na Dörrie gevolgd door o.a. Rotermund over 'Die Heldenbriefe' van Hofmann von Hofmannswaldau (*Affekt und Artistik*, 1972). Voor Frankrijk zie o.a. Moss, *Ovid in France*, 1982; *Ovide en France*, 1981; specifiek voor de tweede helft van de 18e eeuw: Carocci, *Les héroïdes*, 1988. Voor Spanje zie o.a. Alatorre, *Las Heroidas*, 1950. Voor Italië zie Ovidius *redivivus*, red. Picone, 1994.
- 14 De transcriptie van Roullauds verhandeling, voorgelezen op 13 mei 1773, is opgenomen als bijlage.

15 Wellicht zijn er nog verwijzingen naar het genre te vinden in: Petrus Hofman Peerlkamp, *De poetis Latinis Nederlandiarum of Liber de vita doctrina et facultate nederlandorum qui carmina latina composuerunt* (1808/1838).

16 In een archiefkast van de Universiteit Gent trof ik de licentiaatsverhandeling 'De heroïde in de Nederlandse letterkunde in de 2e helft der 16e en in de 17e eeuw' (1951) van E. Vermader aan: een overzicht van toentertijd bekende teksten met zakelijke toelichtingen. In Groningen was J. Berends zo vriendelijk haar doctoraalscriptie (1992) over de Menelausbrieff van Hooft ter inzage te geven.

17 Dörrie, *Der heroische Brief*, 1968, p. 168-69: 'Damit [i.e. 1658] ist das Jahrhundert des heroischen Briefes in den Niederlanden zu Ende. Im ganzen herrscht in der niederländischen Dichtung dieser Art die imitatio Ovids; zum überwiegenden Teile sind es tüchtige Humanisten, die hier wie in anderen Ländern diese Gattung gestalten. [...] Die heroische Briefdichtung hat in den Niederlanden gewiss nur eine bescheidene Blüte erlebt – aber es war eine Blüte von nennenswerter Selbständigkeit.'

18 Jansen, *Decorum*, 2001, p. 11.

19 Termen uit de vertaalkunde die hier ook kunnen worden gebruikt.

20 www.dbnl.org en www.let.leidenuniv.nl/Dutch/heroides.html (red. A.J.E. Harmsen).

21 Buiten de doelstelling valt de vraag naar de invloed van de *Heroides* op de Nederlandse literatuur in het algemeen. Gevalen als Huydecoper, *Achilles* (invloed van *Heroides* 3) en Daniel Heinsius, *Bachus en Christus* (*Heroides* 10) zijn bekend; zie bijv. ook de redevoeringen van *Heroides*-personages in Johannes Vollenhove, *Poezy* (1685), en Jan Vos, *Oene en Medea*. Dergelijke uitstapjes zijn alleen gedaan indien noodzakelijk, bijv. in het geval van Hooft, *Theseus en Ariadne* in hst. 4.

HOOFDSTUK 1

1 Prop. 4, 3, 1-2: 'Haec Arethusa suo mittit mandata Lycotae,/cum totiens absis, si potes esse meus' en 11-12: 'haecne marita fides, et pacta haec praemia nuptae,/cum rudis urgenti brachia victa dedi?' Tenzij anders aangegeven zijn de Latijnse citaten door mij vertaald. Alle klassieke teksten zijn geciteerd naar de Loeb-edities; daar kleven weliswaar nadelen aan, maar die zijn overkomelijk. Het voordeel van deze bekende reeks rode en groene boekjes is de algemene toegankelijkheid, ook voor een niet-klassiek geschoold publiek. De kwalificatie van Propertius is van Ilja Pfeijffer, *De antieken*, 2000, p. 179.

2 Over de verhouding tussen Propertius en Ovidius zie bijvoorbeeld Merklin, 'Arethusa und Laodamia', 1968.

3 Prop. 4, 3, 72: 'salvo grata puella viro'.

4 Ov. *Her.* 2, 147-48: 'Phyllida Demophoon leto dedit hospes amantem;/ille necis causam praebuit, ipsa manum.'

5 Ov. *Ars Am.* 3, 346: 'ignotum hoc aliis ille novavit opus.' De duiding hiervan is overigens onderwerp van discussie geweest, vooral n.a.v. Fisscher, *Ignotum* 1969; zie voor een overzicht *Ovid Heroides* ed. Knox 1995, p. 18 n. 44.

6 Voor het leven en werk van Publius Ovidius Naso (43 v.C.-17/18 n.C.) zijn de monografieën gevolgd van Holzberg, *Ovid*, 1997; Holzberg, *Die römische Liebeslegie*, 2001; Von Albrecht, *Geschichte*, 1994.

7 De datering van de *Heroides* is onzeker en sterk afhankelijk van de (onzekere) datering van de eerste (niet overgeleverde) versie van Ovidius' debuutbundel *Amores*. Een feit is dat de *Heroides* worden vermeld in de tweede uitgave van de *Amores* van omstreeks het begin van onze jaartelling.

8 Ovidius verwees naar één van zijn brieven met 'epistula', *Ars Am.* 3, 345; ook *Heroidum liber* komt voor; zie Hexter, *Ovid and medieval schooling*, 1986, p. 137; *Ovid Heroides* ed. Knox 1995, p. 5 n.8; *Ovid Heroides* ed. Kenney, 1996, p. 1 n.1; Holzberg, *Ovid*, 1997, p. 93-4. Zie voor inleidingen: Wilkinson, *Ovid recalled*, 1955 (hst. 5); Oppel, *Ovids Heroides*, 1968; Döpp, *Werke*, 1992; Holzberg, *Ovid*, 1997; Kennedy, 'Epistolarity', 2002. Deelstudies: Fischer, *Ignotum*, 1969 (*Her.* 16-17, 20-21); Jacobson, *Ovid's Heroides*, 1974 (1-15); Verducci, *Ovid's toyshop*, 1985 (3, 6, 10-12, 15); Maurer, *Untersuchungen*, 1990 (10); Barchiesi, *Ep. Her.* 1-3, 1992 (1-3); Hintermeier, *Die Briefpaare*, 1993 (16-21); *Ovid Heroides* ed. Knox, 1995 (1-2, 5-7, 10-11, 15); *Ovid Heroides* ed. Kenney, 1996 (16-21); Reeson, *Ovid*, 2001 (11, 13, 14).

9 Als bronnen worden genoemd: Homerus, *Ilias* en *Odyssee*; Aeschylus, *Danaï*; Sophocles, *Trachiniae*; Euripides, *Hippolytus*, *Aeolus* (verloren), *Medea*, evt. *Protesilaus* (verloren); Callimachus, *Aetia*; Apollonius Rhodius, *Argonautica*; Hyginus, *Fabulae*; Catullus; Vergilius, *Aeneis*. Zie voor overzichten: Jacobson, *Ovid's Heroides*, 1974, p. 319-348; Wilkinson, *Ovid recalled*, 1955, p. 89; over de homerische stof in Ov. *Her.* Viarre, 'Des poèmes d'Homère', 1987. In de middeleeuwse *Accessus* worden Hesiodus' *Eoëe* als bron aangevoerd; zie ook Wilkinson, *Ovid recalled*, 1955, p. 86; *Ovid Heroides* ed. Knox, 1995; anderen achten dit onwaarschijnlijk; Hexter, *Ovid and medieval schooling*, 1986, p. 155 n.47. Kennedy, 'Epistolarity', 2002, p. 217 wijst op de lange traditie van de vrouwelijke liefdesklacht vóór Ovidius en op Hor. *Ep.* 1.

10 Veronderstelling in Reeson, *Ovid*, 2001, p. 1-2; vgl. Kennedy, 'The epistolary mode', 1984 over de context van Od. 19.

11 Ov. *Her.* 1, 59-62: 'Quisquis ad haec vertit peregrinam litora puppim,/ille mihi de te multa rogatus abit,/quamque tibi reddat, si te modo viderit usquam,/traditur huic digitis charta notata meis.'

12 Overigens weet ze daarbij zoveel dingen te vertellen die Achilles in haar afwezigheid meemaakt, dat ze bij wijze van spreken zelf de *Ilias* moet hebben gelezen. Hierop wijst *Ovid Heroides* ed. Knox, 1995, p. 19.

13 Ov. *Her.* 3, 1-4: 'Quam legis, a rapta Briseide littera venit,/vix bene barbarica Graece notata manu./quascumque adspicies, lacrimae fecere lituras;/sed tamen et lacrimae pondera vocis habent.'

- 14 Ov. Her. 13, 73-78 (v. 74-75 ontbreken): 'pugnet et adversos tendat Menelaus in hostis;/hostibus e mediis nupta petenda viro est./ causa tua est dispar; tu tantum vivere pugna,/inque pios dominae posse redire sinus.'
- 15 Ov. Her. 12, 209-10: 'quo feret ira, sequar! facti fortasse pigebit -/et piget infido consiluisse viro.'
- 16 Holzberg, Ovid, 1997, p. 88: 'Ovid [...] ist erstmals auf dem Wege zum Briefroman'.
- 17 Ov. Her. 17, 195-96: 'tu quoque dilectam multos, infide, per annos/diceris Oenonen destituisse tuam.'
- 18 Ov. Her. 10, 1: 'Mitius inveni quam te genus omne ferarum.' Voor Phyllis' verwijzing naar erfelijke, slechte eigenschappen, zie: Ov. Her. 2, 75-80.
- 19 Ov. Her. 11, 121-4: 'tu tamen, o frustra miserae sperate sorori,/sparsa, precor, nati collige membra tui,/et refer ad matrem socioque inpone sepulcro,/urnaue nos habeat quamlibet arta duos!'
- 20 Het auteurschap van de *Epistula Sapphus* is al eeuwenlang omstreken; het h.s. werd pas ca. 1420 ontdekt en kwam vanaf de edities principes aan het einde van de bundel terecht; pas Daniel Heinsius plaatste de Sapphobrief in zijn Ovidiuse-ditie van 1629 op basis van Ov. Am. 2, 18, 26 aan het einde van de eerste reeks als *Heroides* 15. Tegenwoordig neemt men aan dat de Sapphobrief niet van Ovidius is: Ovid *Heroides* ed. Knox 1995, p. 12-14. Voor de *Heroides* in de middeleeuwse tekstoverlevering zie Hexter, *Ovid and medieval schooling*, 1986.
- 21 Ov. Her. 15, 47-52: 'tunc te plus solito lascivia nostra iuvabat,/crebraque mobilitas aptaque verba ioco,/et quod, ubi amorum fuerat confusa voluptas,/plurimus in lasso corpore languor erat./Nunc tibi Sicelides veniunt nova praeda puellae./quid mihi cum Lesbo? Sicelis esse volo.'
- 22 De strijd om de authenticiteit van deze drie briefparen is ten gunste van Ovidius beslecht. Men gaat er nu vanuit dat Her. 16-21 door Ovidius zelf in een latere periode is toevoegd, aan het begin van de jaartelling, o.m. op basis van het onderzoek van Latta, *Die Stellung*, 1969, die binnen de eerste en tweede reeks overeenkomsten in *narratio*-techniek constateert. Ten slotte is ook het auteurschap van vele beginverzen omstreken; over dit probleem o.a. Kirfel, *Untersuchungen*, 1969. Voor de studie van *Heroides*-imitaties is de auteurskwestie slechts van secundair belang.
- 23 Zie voor de bronnen: Ovid *Heroides* ed. Kenney, 1996, p. 5-8.
- 24 Zie: Ovid *Heroides* ed. Kenney, 1996, p. 9-15.
- 25 Zie: Ovid *Heroides* ed. Kenney, 1996, p. 15-18.
- 26 Ov. Her. 21, 245-48: 'iam satis invalidos calamo lassavimus artus,/et manus officium longius aegra negat./quid, nisi, quod cupio me iam coniungere tecum,/restat, ut adscribat littera nostra: VALE?'. De tekstoverlevering van deze verzen is problematisch.
- 27 Overzichten in: Dörrie, 'Die dichterische Absicht', 1967, p. 41-42; Holzberg, Ovid, 1997, p. 96-99.
- 28 Wilkinson, *Ovid recalled*, 1955, p. 106.
- 29 Wilkinson, *Ovid recalled*, 1955, p. 83-117.
- 30 Dörrie, 'Die dichterische Absicht Ovids', 1967, p. 54-55; gevolgd door o.m. Hintermeier, *Die Briefpaare*, 1993, die voor haar analyse van de brievenparen uitgaat van de tegenstelling tussen 'Tradition' en 'Innovation' bij Ovidius.
- 31 Salvatore D'Elia, *Ovidio*. Napels 1959; geciteerd uit: Opper, *Ovids Heroides*, 1968, p. 8.
- 32 Jacobson, *Ovid's Heroides*, 1974, p. 354 (cursief OvM).
- 33 Barchiesi in 'Narratività e convenzione nelle *Heroides*', 1987, p. 66: 'la poetica delle *Eroidi* suggerisce, più semplicemente, che è possibile aprire nuove finestre su storie già compiute'. Gecit. uit Ovid *Heroides* ed. Knox, 1995, p. 18.
- 34 Ovid *Heroides* ed. Knox, 1995, p. 23.
- 35 Holzberg, Ovid, 1997; Reeson, *Ovid Heroides*, 2001.
- 36 Ov. Her. 1, 2: 'nil mihi rescribas attinet: ipse veni!'
- 37 Barchiesi, 'Vers une histoire', 1999, p. 55-59.
- 38 McKinley, *Reading the Ovidian heroine*, 2001.
- 39 Lindheim, *Mail and Female*, 2003, p. 177-184. Minder duidelijk in hun stellingname zijn Kennedy, 'Epistolarity', 2002; Spentzou, *Readers and Writers*, 2003. Citaten uit Lindheim: 'The *Heroides* present the reader with a string of women, who, one after another, in a repetitive fashion, dissolve all sense of their own stable identities and take on instead a series of roles.' (p. 179); 'All women, the *Heroides* suggest, are the same [...] (p. 180); '[...] the *Heroides* offers up a fantasy Woman.' (p. 181); '[...] the Ovidian heroines are [...] manifestations of the male imagination.' (p. 182).
- 40 Bijvoorbeeld Sen. Min. Ep. Mor. 1, 1: 'Seneca Lucilio suo salutem' of afgekort boven de brieven van Cicero aan Atticus: 'Cicero Attico sal.'
- 41 Ov. Her. 1, 1-2: 'Haec tua Penelope lento tibi mittit, Ulix;/nil mihi rescribas attinet: ipse veni!'
- 42 Ov. Her. 4, 1-2: 'Quam nisi tu dederis, caritura est ipsa, salutem/mittit Amazonio Cressa puella viro.'
- 43 Ov. Her. 9, 1-2: 'Gratulor Oechaliam titulis accedere nostris;/victorem victae succubuisse queror.'
- 44 Ov. Her. 10, 1-2 (zie noot 18), 3-4: 'quae legis, ex illo, Theseu, tibi litore mitto/unde tuam sine me vela tulere ratem.'
- 45 Ov. Her. 12 (Medea), 114: 'deficit hoc uno littera nostra loco.'
- 46 Ov. Her. 18, 217: 'interea pro me pernocket epistula tecum.'
- 47 Voor de Romeinse liefdeslegie is gebruik gemaakt van: Holzberg, *Die römische Liebeslegie*, 2001; Booth, *Catullus to Ovid*, 2000; Kraus, 'Die Briefpaare', 1950/51. Spoth wijde een monografie aan Ovids *Heroides als Elegien*, 1992.
- 48 Ov. Her. 1, 1-2: zie noot 41.

- 49 Ov. Her. 1, 3-4: 'Troia iacet certe, Danaïs invisa puellis;/vix Priamus tanti totaque Troia fuit'.
- 50 Ov. Her. 1, 7-8: 'non ego deserto iacuissem frigida lecto,/nec quererer tardos ire relicta dies.'
- 51 Heinsius, 'Aeneae epistola responsoria ad Ovidianam Dido', 1646, v. 7-8: 'Vela parant comites, ventoque fugacia pandunt./Scilicet hoc, Superi, restat? Elissa vale.'
- 52 Heinsius, 'Aeneae', 1646, v. 35-36: 'Irrita sed voveo. fatis prohibemur iniquis./Quid miser averso molior ista Deo?'
- 53 Hooft, 'Brief van Menelaus aen Helena', ca. 1602 (ed. 1615), v. 37-40, 41-2.
- 54 Schull, 'Verhandeling', 1835, p. 17. De auteur heeft hier blijkbaar een oude Ovidiuseditie voor zich gehad waarin de Sapphobrief nog op de laatste plaats, ná de briefparen, staat, zodat Paris' brief (16) als vijftiende telde.
- 55 Over de genrekenmerken van Ov. Her. o.m. Kennedy, *The art of rhetoric*, 1972, p. 412-3; Baldwin, *Ancient rhetoric*, 1959, p. 68-73; Dörrie, 'Die dichterische Absicht', 1967, p. 41-55; Kirlfel, *Untersuchungen*, 1967, hst. 2; Cunningham, 'The novelty of Ovid's *Heroides*', 1949, p. 100-106; Fischer, *Ignotum*, 1969, p. 56-66; Higham, 'Ovid and Rhetoric', 1958, p. 32-48. Voor Ovidius' opleiding zie noot 63.
- 56 Erasmus, *De conscr. ep.*, ASD I-2 (1971), p. 224: 'Fortassis erunt qui quasdam epistolae semovebunt ab hoc ordine, quod genus sunt epistolae ad exercitationem, vel ostentationem ingenii confictae: [...] ad haec heroinarum, autore Nasone, aliaque consimiles, quas si quis malit appellare declamatiunculas, equidem non admodum refragabor.'
- 57 Dryden in de inleiding van zijn vertaling *Ovid's Epistles with his Amours* (gecit. uit Verducci, *Ovid's toyshop*, 1985, p. 5): 'Perhaps Ovid has Romanized his Grecian dames too much, and made them speak sometimes as if they had been born in the city of Rome, and under the empire of Augustus.'
- 58 Wilkinson, *Ovid recalled*, 1955, p. 95 e.v.: 'Whatever their origin as an idea, and whatever their varied sources, in treatment the *Heroides* are influenced by the rhetorical *ethopoeia*. It is they, no doubt, which have given Ovid the reputation of being more rhetorician than poet. The situation is given, and the pupil of Arellius Fuscus, assuming the character of the heroine, proceeds to make every point that can be made.' [...] 'The familiar commonplaces (topoi) are pressed into service. Thus time and again the heroine traces her plight back to its origins by a chain of causality.' [...] 'These stock themes are supplemented by motives peculiar to the particular story. The literary sources are scrutinized for any hint, and the circumstances of the heroine and hero, their life and their family connections, are fully exploited.' [...] 'The heroines are mainly concerned, like the rhetoricians, with scoring points, whether argumentative or emotional.'
- 59 Naar het Gr. *ethopoeia*, ook bekend als *prosopopoeia* zoals in Quint. *Inst. or.* 9, 2, 29-37 (vgl. 2, 58), een gedachtefiguur die geschikt is om emoties te versterken; zo al getypeerd in Cic. *De oratore*: 'het nabootsen van een karakter en manier van doen, hetzij van bestaande, hetzij van fictieve personen, wat de rede enorm verfraait en bij uitstek de mogelijkheid biedt mensen voor zich te winnen, vaak ook hen van hun stuk te brengen.' (gecit. uit Quint. *Inst. or.* 9, 1, 30; vert. Gerbrandy, 2001). Het Latijn kent de termen *sermocinatio* (*ethopoeia*) en *fictio personae* (*prosopopoeia*): Lausberg, *Handbuch*, 1960, §808-851. Quintilianus raadde de oefening als buitengewoon nuttig aan (*Inst. or.* 3, 8, 49-54) 'omdat het ook toekomstige dichters of historiografen enorm veel oplevert'; studenten krijgen volgens hem 'om te oefenen vaak thema's uit de poëzie en de geschiedschrijving voorgeschoteld, bijvoorbeeld de woorden van Priamus bij Achilles, of die van Sulla als hij in een redevoering tot het volk zijn dictatuur aflegt.' (vert. Gerbrandy, 2001). Ook Lausberg, *Handbuch*, 1960, §1149. Een analyse van de begrippen *ethos* en *ethopoeia* biedt Hagen, *Ethopoeia*, 1966.
- 60 De omschrijving van de karakteruitbeelding door Theon is ontleend aan Hagen, *Ethopoeia*, 1966, p. 56.
- 61 Een deel van de karakteruitbeeldingen zijn *ethicae* wanneer alleen een bepaald gedrag wordt uitgedrukt, bijvoorbeeld: hoe reageert iemand die voor het eerst de zee ziet? Andere zijn *patheticae* wanneer de emoties van belangrijke personen worden uitgedrukt, bijvoorbeeld: met welke woorden verliet Hecabe het verwoeste Troje? Van het gemengde soort is bijvoorbeeld: welke woorden sprak Achilles tegen Patroclus, toen hij met hem overlegde over de kans te sneuvelen in de Trojaanse oorlog?' (naar Hagen, *Ethopoeia*, 1966, p. 56); in de populaire Latijnse vertaling (ed. Daniel Heinsius, 1626): '*ethopoeia morum propositae personae imitatio est*'. De voorbeelden staan verspreid in Aphth. *Prog.* (1626), p. 66-69. De scholia van Loricus (Reinhard Loricus) op Aphthionius (1542, uitgebr.ed. 1546) bieden de lezer een overvloed aan oefenmateriaal; de *Heroides* worden wel enkele malen geciteerd, maar deze citaten zijn informatief, geen voorbeelden voor de compositie van een *ethopoeia*; bijvoorbeeld Aphth. *Prog.* (1592), p. 199-202.
- 62 Theon *Prog.* 1626, p. 112 (ed. Heinsius): 'Ad quod exercitiorum genus, & panegyricarum orationum, & cohortationum, & epistolarum formae referri possunt.'
- 63 Het verhaal is bekend. In de herinnering van Seneca Rhetor was Ovidius een fanatieke student en een goed declamator met een duidelijke voorkeur voor *suasoriae*, die echter niet van het vele argumenteren in de gerechtelijke *controversiae* hield (Sen. *Rhet. Contr.* 2, 2, 8-12). Het praktische trainen voor een juridisch beroep ging Ovidius niet goed af, herinnert Seneca zich, omdat hij alleen hield van declameren in zoverre het hem de mogelijkheid bood situaties te creëren, karakters te ontwikkelen, mooie zinnen te scheppen en emotionele smeekbeden toe te passen. Bij een van zijn leraren had Ovidius zich binnen de *suasoriae* dan ook kunnen specialiseren in het schilderen van omstandigheden, onderlinge betrekkingen en emoties (*explanationes of descriptions*). Voor een overzicht van deze materie o.a. Kennedy, *The art of rhetoric*, 1972, m.n. p. 412-413.
- 64 Ov. Her. 3 (Briseïs), 127: 'mittite me, Danaï! dominum legata rogabo' [...].
- 65 Ov. Her. 7 (Dido), 77: 'Quid puer Ascanius, quid di meruere Penates?'

- 66 Ov. *Her.* 4 (Phaedra), 14: 'Scribe! dabit victas ferreus ille manus.' (Enkele woorden in de vertaling zijn aan voorgaande vss. ontleend.)
- 67 Ov. *Her.* 2, 147-48: 'Phyllida Demophoon leto dedit hospes amantem; ille necis causam praebuilt, ipsa manum.'
- 68 Op dit aspect van de brievenparen 16-21 wijst Kenney, 'Liebe als juristisches Problem', 1967.
- 69 Voor Erasmus' omgang met de *Heroides* zie hst. 4.
- 70 Ov. *Opera*, geciteerd naar ed. 1601, dl. 1, p. 5: 'Suasorii generis est haec ad Ulysses Penelopes epistola. Hortatur enim coniugem, ut vastata Troia caeterisque Graecorum ducibus in patriam reversis, & ipse tandem domum redire festinet.'
- 71 Wilkinson achtte Ovidius psychologisch niet sterk, het *movere* was zijn zwakke punt; en hoewel Ovidius werkte met *pathos* en *ethos* en zijn kleuring varieerde, variëren zijn heldinnen alleen in omstandigheden. Wilkinson, *Ovid recalled*, 1955, p. 97: 'We may be fairly sure that his audience read these poems as connoisseurs of rhetoric; they did not weep for Ovid's Dido as Augustine was to weep for Virgil's. They would derive particular pleasure from recognizing the details in the traditional story and observing how dexterously Ovid had made use of them; they would burst into applause at a telling couplet; and of course they would delight, as modern practitioners do, in the easy mastery of the verse, the ingenious tricks and paraphrases, the grace, the inevitability. The *Heroides* were probably not intended to move; they are a display of virtuosity designed to entertain.'
- 72 Resp. Sabot, *Ovide*, 1976, bijvoorbeeld p. 302-305 over *Her.* 3; Döpp, *Werke*, 1992, p. 104. Vgl. Kraus, 'Die Briefpaare', 1950/1, p. 275: 'Das Wesentliche aber, das Ovid der rhetorischen Schulung verdankt, ist die Technik, aus einem gegebenen Stoff alle Momente herauszuholen, die sich für die gestellte Aufgabe verwerten liessen, und sie [...] miteinander zu verknüpfen.'
- 73 Von Albrecht, *A history of Roman literature*, 1997, p. 801.
- 74 Spoth, *Ovids Heroides als Elegien*, 1992, p. 168.

HOOFDSTUK 2

- 1 Potter, *ML (Der minnen loop)* 2, v. 208-10.
- 2 Dörrie, *Der heroische Brief*, 1968, p. 536 noemt slechts een handvol oudere exemplaren. Ze worden in de volgende paragrafen ter vergelijking met Potters brief behandeld.
- 3 Potter, *ML* 2, v. 203-07.
- 4 Dirk Potter was onder meer secretaris van de graven Albrecht, Willem VI, Jacoba van Beieren en Jan van Beieren. Als baljuw van Haagambacht verbleef hij 1411-12 voor een vertrouwelijke missie als diplomaat in Rome, waar hij Ovidius grondig heeft bestudeerd aan de hand van handschriften en commentaren; daarbij moet hij een versie van de *Heroides* onder ogen hebben gehad. Voor Potters omgang met Ovidius is gebruik gemaakt van Van Buuren, *Der minnen loop* 1979, 'Een middeleeuwse Ovidius' 1984, '25 maart 1415' 1993; Van Oostrom, *Het woord van eer*, 3^e dr. 1992; Corbellini, *Italiaanse deugden*, 2000. Letterlijke Ovidiuscitaten komen bij Potter niet voor. De dichter werkte algemeen bekende Ovidiaanse stof om tot korte verslagen waaraan hij zijn morele beschouwingen vastknoopte.
- 5 Van Oostrom, *Het woord van eer*, 1992, p. 229.
- 6 Een bron naast Ovidius is Musaeus' kleine laat-Griekse epos 'Het droeve verhaal van de beminden Hero en Leander' (ca. 470/510 n.C.), dat pas breder bekend is geworden door bewerkingen in de landstalen, bijv. in 1555 door Bernardo Tasso. Oorspronkelijk gaat het verhaal waarschijnlijk terug op Callimachus. Voor een analyse van *Her.* 18-19: Hintermeier, *Die Briefpaare*, 1993, p. 58-102.
- 7 Ook binnen Ov. *Her.* 18-19 komt de naam Hero niet voor, zij heet 'Sesti puella'. Potter ontleende 'Adonis' wellicht aan een andere traditie; buiten dit vers verwijst hij naar Hero met 'een dochter', 'die schone wijflike creature', 'sijnre minnetliker vrouwe', 'die maecht', 'joncfrouwe', 'juffrou' en met een *pars pro toto* 'die roede suete mont'.
- 8 Potter, *ML* 2, v. 208-215.
- 9 Potter, *ML* 2, v. 229-237.
- 10 Ov. *Her.* 19, 115-8: 'o utinam venias, aut ut ventusve paterve/causaque sit certe femina nulla morae! quodsi quam sciero, moriar, mihi crede, dolendo; iam dudum pecca, si mea fata petis!'
- 11 Potter, *ML* 2, v. 251-255 en 274-277.
- 12 Tilliette, 'Savants et poètes', 1994. Een overzicht van al het middeleeuwse materiaal zou hier te ver voeren. Een selectie: Moss, *Ovid in France*, 1982, Ovidius *redivivus*, Picone 1994, Sabot, 'Ovid's presence', 1995.
- 13 Honorius van Autun in *Speculum ecclesiae* (eerste helft 12e eeuw), gecit. naar Sabot, 'Ovid's presence', 1995, p. 65: 'Bella amantes habent Maronem; Libidini vacantes, Nasonem.' De kwestie is altijd een punt van discussie gebleven. Vgl. bijv. de vraag van Alton: 'Hoe heeft het werk van Ovidius ooit een plaats kunnen krijgen in het middeleeuwse schoolcurriculum?' waarmee hij in 1937 een lezing voor de Classical Association opende. Waarom was Ovidius' werk ondanks de morele bezwaren ertegen zo populair, dat het eeuwenlang is nagevolgd en onderwezen?
- 14 Quint. *Instit. oratoriae*, bk. 10, o.a. 10.1.88, 10.1.93, 10.1.98.
- 15 Aldus Konrad van Hirschau, volgens Alton/Wormell, 'Ovid in the mediaeval schoolroom', 1995, p. 30.

- 16 Aldus Guillaume de Saint-Thierry, *De natura et dignitate amoris* I.2, volgens Sabot, 'Ovid's presence', 1995, p. 64. Ook zou in Ovid. *Ars Am.* niet Ovidius de lezer onderwijzen, maar de Natuur zelf en God, de schepper van de Natuur.
- 17 Hierbij moet worden opgemerkt dat de indeling van de middeleeuwen in een *aetas Vergiliana* (8^e-9^e e.), een *aetas Horatiana* (10^e-11^e e.) en een *aetas Ovidiana* (12^e-13^e e.) – naar het onderscheid dat Ludwig Traube in 1911 maakte in de drie opeenvolgende invloedsferen – een generalisatie is die voorbijgaat aan de populariteit van Ovidius en de vertrouwdeheid met zijn werk in de Karolingische renaissance; juist van die periode dateren de oudste manuscripten en verwijzingen naar het gebruik van Ovidius' geschriften in het onderwijs.
- 18 Bijv. Pamphilus, een eind twaalfde-eeuwse, anonieme (lange tijd aan Ovidius zelf toegeschreven) Ovidiusimitatie, waarin de arme jongen Pamphilus lessen in de liefde krijgt om het rijke meisje Galatea te kunnen veroveren.
- 19 'Carmina, Naso, canis pueris bona non bona canis'; geciteerd naar Alton/Wormell, 'Ovid in the mediaeval schoolroom' 1995. Met dank aan Frans Blom voor de vertaling.
- 20 De anonieme *Epistola Didonis Aeneae* in 150 hexameters is in de derde of vierde eeuw waarschijnlijk in kringen van retoren in Alexandrië ontstaan. De tekst gaat terug op Ov. *Her.* 7 en Verg. *Aen.* 4, en combineert deze bronnen tot een lofprijzing van Dido op de standvastige, ware liefde, waarin de schrijfster met klem de geldigheid benadrukt van haar huwelijk met Aeneas. Zie Dörrie, *Der heroische Brief* 1968, 97 en Heesakkers, 'Tragoedia Dido' 1984, 145.
- 21 Bisschop Venantius Fortunatus van Poitiers dichtte in de zesde eeuw een brief van een non aan Christus (*Carm.* 8, 3, 227-248), een wel heel vroege *interpretatio sacra* van de *Heroides* en een voorloper van de latere *heroides sacrae*, hoewel de schrijfster een onbekend personage is en de tekst daarmee niet past in de definitie van het genre. Zie: Schmid, 'Ein christlicher Heroidenbrief', 1959.
- 22 De brief 'Deidamia Achilli' (eind 12^e/begin 13^e e.) is anoniem overgeleverd; Deidamia is een nieuw schrijvend personage, maar de thematiek sluit nauw aan bij Ov. *Her.* 3 ('Briseis Achilli'). Deidamia spreekt haar voormalige geliefde erop aan dat hij zich laat bedienen door de eenvoudige slavin Briseïs. Stohlmann, 'Deidamia Achilli', 1973 en Dörrie, *Der heroische Brief*, 1968, p. 99-100 dateren de brief verscheidend. Tijdgenoot Guibert de Nogent beweerde dat hij Ovidius' verzen heeft gefimiteerd, maar dat dat in jeugdige lichtzinnigheid gebeurde en hij het achteraf ernstig betreunde. Deze berouwvolle woorden uit zijn *De vita sua* worden graag geciteerd, bijv. Abrahams, (Baudri de Bourgueil 1926), 1974, p. 37; Dörrie, *Der heroische Brief*, 1968, p. 98; Tilliette, 'Savants et poètes', 1994, 87 en Sabot, 'Ovid's presence', 1995, p. 67.
- 23 Dörrie, *Der heroische Brief*, 1968, p. 99 n. 17.
- 24 Baudri de Bourgueil, 'Paris Helenae' en 'Helena Paridi' (in hexameters), overgeleverd in een Vaticaanse hs., in de 17e e. in het bezit van Christina van Zweden; door Abrahams en Lehmann bijna gelijktijdig naar het Vaticaanse hs. uitgegeven in 1926 en 1927. Gebruikt is de teksteditie *Oeuvres poétiques*, 1974 (=ed. Abrahams 1926), nrs. 42 en 43, p. 29-51; hierin gedateerd als jeugdwerk, na 1060, voor 1079. Dörrie, *Der heroische Brief*, 1968 dateert de beide brieven in 1110, d.w.z. na een reis van de dichter naar Rome in 1108-09. Tilliette, 'Savants et poètes', 1994 bespreekt de brieven en wijst ook op een brievenpaar van Baudri in de trant van de *Heroides* op naam van Ovidius en zijn vriend Florus.
- 25 Baudri ging met zijn heldinnenbrieven in op de vraag die na Homerus talloze auteurs had beziggehouden of Helena uit vrije wil was meegegaan naar Troje of tegen haar zin was ontvoerd – dus of zij wel of niet schuldig was aan de Trojaanse Oorlog. De kwestie had tot creatieve oplossingen geleid: er zou in Helena's plaats een schijngestalte zijn meegegaan naar Troje, Helena had geen weerwoord tegen de kracht van Paris' argumenten, Helena bezat geen geweten. Het standpunt van Baudri in dit literaire discours was duidelijk: Helena is onschuldig, want zij had geen andere keus. Bovendien is zij nog steeds kuis, want zij heeft Paris nog nooit in levenden lijve gezien en rept met geen woord over verliefdheid. In Baudri's versie dus geen pikante scènes aan het hof in Sparta zoals in de *Heroides* – de oorspronkelijke erotische toespelingen en indecente passages blijken hier te zijn omzeild. Baudri's brieven zijn met andere woorden gekuiste versies van de klassieke originelen, op een manier die binnen bewerkingen van de *Metamorfosen* al langer gebruikelijk was.
- 26 Baudri de Bourgueil, 'Helena Paridi', ed. 1974, p. 48: 'Jam mea terra vale, dulcesque valetate Micenae, / Tuque meus thalamus mihi conscius et Menelao / Ipse maritali quem foedere saepe sacravit! / Vadam gente mea caritura, simulque propinquus, / Vadam sceptrigeri Priami visura Penates. / Nec jam me retinet pudor aut labor ullus ituram.'
- 27 Veel gebruikt citaat, o.a. in Engels, *Etudes*, 1943, p. 67; Orbán, 'Ovidius in de Middeleeuwen', 1989, p. 112 en weer in Orbán, 'Ovidius in de Latijnse Middeleeuwen', 2004. Hier gecit. uit Alton/Wormell, 'Ovid in the mediaeval schoolroom', 1995, p. 26 naar Theodulfus van Orléans, *Carmina* 4, 1 (Orbán noemt *Carmen* 45, 17-20): 'in quorum dictis quamquam sint frivola multa, plurima sub falso tegmine vera latent.'
- 28 Aldus Fulgentius, *Mythologiae* 2, 1, volgens Orbán, 'Ovidius in de Middeleeuwen', 1989, p. 111-112.
- 29 Over Arnulfus o.a. Sabot, 'Ovid's presence' 1995; citaat ontleend aan Orbán, 'Ovidius in de Middeleeuwen' 1989, 112, waar Ghisalberti, Arnolfo, 1932, p. 181 wordt geciteerd.
- 30 Ov. *Her.* 16 en 17 in Ov. *mor.* 12, v. 112-361 en 375-737. De invloed van de *Ovide moralisé* nam nog meer toe na de editie van de Brugse vertaler-uitgever Collard Mansion in 1484, de oudste in de Nederlanden uitgegeven Ovidius.
- 31 Ov. *Her.* 17, 263-64: 'sed nimum properas, et adhuc tua messis in herba est. / et mora sit voto forsan amica tuo.' Letterlijk: 'uw koren is nog groen', volgens Kenney, *Ovid Heroides*, 1996, p. 145 een spreekwoord.
- 32 Resp. 'Pensez vous que je soye si folle de me assentir à voz parolles blandices' en 'Et d'autre part ne croy pas je mye que mon mary Menelaüs, qui est homme saige et de hault courage [...] Mais je vouldroye bien qu'il vous pleüst vous deppor-

ter atant sans plus m'en requerir.' Gecit. naar de vijftiende-eeuwse, verkorte prozaversie *Ovide moralisé en prose*, ed. 1954, resp. p. 300 en 302.

33 Parafrase naar *Ov. mor. en prose*, 1954, p. 303: 'Mais pour donner à entendre que ceste hystoire signifie, semble que par Paris, qui donna la pomme à Venus, peut on entendre chacun homme qui met tout son entendement à vivre à son aise et delicieusement en ce monde, sans s'esmaier de rien se non d'accomplir ses plaisances charnelles.' Idem, p. 303: 'Et par Helaine peut estre entendue vanité delicieuse, qui les folz alèche et amuse à perperter mains excès et maintes folyes, par lesquelles font consentement à péché faire, et emble et fortrait à Dieu l'ame qu'il a faite si belle, et la maine à honte et à perdition.' Voor de parafrase van dit laatste fragment kreeg ik hulp van Julia Szirmai.

34 Namelijk *Ov. Her.* 16, 39-144 (Paris) en 21, vanaf 15 (Cydippe); de brief van Sappho (*Her.* 15) werd pas omstr. 1420 ontdekt. Dertien van de twintig handschriften die Dörrie, 'Untersuchungen', 1960-72 heeft geïnventariseerd, dateren van de twaalfde eeuw.

35 Zie Huygens, *Accessus*, 1970, p. 24-28 waar drie verschillende *Accessus Ovidii epistolarum* zijn weergegeven; citaat uit de tweede *accessus* (p. 25): 'Intencio sua est legitimum commendare conubium vel amorem, et secundum hoc triplici modo tractat de ipso amore, scilicet de legitimo, de illicito et stulto; de legitimo per Penelopen, de illicito per Canacen, de stulto per Phillidem. [...] Ethice subiacet quia bonorum morum est instructor, malorum vero exstirpator. Finalis causa talis est, ut visa utilitate que ex legitimo procedit et infortuniis que ex stulto et illicito solent prosequi hunc utrumque fugiamus et soli casto adhereamus.'

36 Volgens Van Buuren, 'Der minnen loep', 1979, p. 199-201 en '25 maart 1415', 1993, zou Potter aan drie bestaande categorieën een vierde hebben toegevoegd; ook gebruikte hij het traditionele idee van de *gradus amoris*.

37 Drie heldinnen worden niet in *Der minnen loep* genoemd: Briseïs (*Her.* 3), Deianira (*Her.* 9) en Sappho (*Her.* 15). Sappho's brief is pas omstreeks 1420 ontdekt.

38 Boek 1 *gecke minne*: Phyllis (325-551), Medea (552-722, vgl. 4, 495-590), Paris en Helena (895-946 en elders), Dido (1023-1148), Ariadne (1351-1662), Oenone (1889-2098), Hypsipyle (2133-2196).

39 Resp. *ML* 1, 930 en 2, 2595-96. Potters beoordelingen bevatten wel eens innerlijke tegenstrijdigheden; vgl. over Paris en Helena bijv. *ML* 1, 899-927; 1, 930; 1, 2041-2063 (binnen de levensgeschiedenis van Oenone) en 2, 2585-2596 (in de aanloop tot Cydippe en Acontius).

40 Resp. *ML* 1, 2093-2098 en 1, 2092.

41 Boek 2 *goede minne*: Hero en Leander (119-394, waarbinnen 208-332 Hero's brief), Cydippe en Acontius (2615-2704) en – als variatie op Briseïs in *Her.* 3 – Deïdamia (2853-3030): de prinses beklaagt haar lot omdat zij door Achilles is verlaten voor de slavin Briseïs – de Ovidiuskenner weet dat Briseïs op haar beurt haar lot beklaagt in *Her.* 3.

42 Boek 3 *ongheerloefde minne*: Phaedra (443-552; vgl. bk 4, 211-222) en Canace (983-1036).

43 Boek 4 *gheerloefde minne*: Hypermnestra (999-1094); Laodamia (1363-1386); Penelope (1419-1560); Hermione (1571-1624).

44 Hiermee wordt het retorische doel van de *ethopoia* bereikt: iemand als sprekend personage opvoeren zet het betoog kracht bij en versterkt de argumentatie.

45 Potter, *ML* 1, v. 454-458.

46 Dat Potters morele indeling van de *Heroides*-personages niet statisch was, blijkt uit onderzoek van Corbellini, *Italiaanse deugden*, 2000: in Potters *Blome der doeghden* van omstreeks 1415 golden andere indelingscriteria.

47 *Ov. Her.* 19, 11: 'aut fora vos retinet aut unctae dona palaestrae'.

48 Potter, *ML* 2, v. 395-402.

49 Potter, *ML* 2, v. 404-412.

HOOFDSTUK 3

1 Het ging hier echter wel om een vertaling uit het Duits: Titus Livius, *Dat is de Roemsche historie oft Gesten* [...] nu eerstmael in onser Nederlantscher spraken ghedruckt, 1541. De vertaler is onbekend.

2 Marcus Antonius Gillis, uit de 'Voorreden' bij Epictetus hantboekken. Antwerpen, Jan van Waesberghe, 1564, gecit. naar Hermans in de reeks *Vertaalhistorie: Door eenen engen hals*, 1996, p. 5.

3 Voor bibliografische gegevens: Vinck-Van Caekenberghe, *Een onderzoek*, 1996, p. 413-449. Van de *Sendtbriefen* verschenen elf edities en herdrukken: in Antwerpen bij Hans de Laet 1553 incl. één antwoordbrief, uitgebreid met 2 antwoorden in 1554 en herdr. 1555; herdr. 1559 in Gent bij Gheeraert van Salenson. Verm. met 12 nieuwe antwoordbrieven in 1559 bij Hans de Laet, herdr. 1564. Verm. in Antwerpen bij Ameeet Tavernier in 1570 met het brievenpaar van Helena en Menelaus, in 1589 in Antwerpen herdr. door de weduwe Guillaem van Parijs. In Rotterdam volgden zoals gezegd bij Jan van Waesberghe (II) herdr. in 1600, 1607 en 1615. In dit hoofdstuk is overigens geen poging gedaan te achterhalen welke Ovidiuseditie door de dichter is gebruikt, zo goed als het voor Van Ghisteles vertaling van Terentius onbegonnen werk was (Van Alphen, *Terentius-vertalingen*, 1954, p. 59-60 en Smit, *Kalliope*, dl. 1, 1975, p. 256-257).

- 4 Respectievelijk Porteman in *Conformisten en rebellen*, cop. 2003, p. 287; Rombauts in *GLN* 3, 1944, p. 113; Smit, *Kalliope*, dl. 1 (1975), p. 252. Cornelis van Ghistele (1510/11-1573), alias Talpa of de Mol, kreeg onderwijs op humanistische grondslag, vanaf 1525 aan de artesfaculteit van de Universiteit van Leuven en waarschijnlijk ook aan het Collegium Trilingue. Naast kuiper-handelaar en bediende op het wijnaccijnkantoor was hij van ± 1550 tot 1570 factor van De Goudbloem, waar hij gelegenheidspoëzie en toneelspele dichtte en zich toelegde op het populariseren van de klassieke Latijnse letterkunde en Latijnse bewerkingen van Grieks werk. Na Ovidius' *Heroides* (1553) vertaalde hij Vergilius (*Die twaelf boecken van Aeneas*, in dln. vanaf 1554), Terentius (*Comedien*, Horatius, 1555), Sophocles (*Antigone*, 1556) en Horatius (*Satirae oft Sermones*, bk. 1, 1569). Minder waardering is te vinden voor zijn oorspronkelijke Latijnse en Nederlandse poëzie en voor zijn vertaling van Erasmus' *Lingua*. Zie: Vinck-van Caekenberghe, *Een onderzoek*, 1996. Aan de Rijksuniversiteit Groningen bereidt Femke Hemelaar een proefschrift over het vertaalwerk van Van Ghistele voor.
- 5 Karel van Mander, 'Ander sonnet' uit zijn Vergiliusvertaling *Ossen-stal en Landt-werck* (1597), gecit. uit *Door eenen engen hals*, 1996, p. 70.
- 6 Van Ghistele, *Sendtbrieven*, 1553, fol. A4r. Meteen hierop volgt: 'Ende want Horatius oock seyt, Nec verbum verbo curabis reddere fidus Interpres.' D.i. Hor. *Epistula ad Pisones*, v. 133-34, in vertaling: 'Geef geen vertaling woord voor woord als trouwe tolk'; vert. Schrijvers; Horatius, *Ars poetica*, 1990. Van Ghistele vervolgt op fol. A4r: 'Ende ten anderen hebbick my oock moeten bedwinghen, om den aert der Rhetorijcken te volghene naer mijn beste vermoghen, zoo alle constighe gheesten dat wel bevroeden selen.'
- 7 Van Ghistele, *Sendtbrieven*, 1553, fol. B1r.
- 8 Ov. *Her.* 1, 1-2: 'Haec tua Penelope lento tibi mittit, Ulixe;/nil mihi rescribas attinet: ipse veni!'
- 9 Ov. *Her.* 1, 7: 'non ego deserto iacuissem frigida lecto,'
- 10 Van Ghistele, *Sendtbrieven*, 1553, fol. B1v.
- 11 Ov. *Her.* 1, 23: 'Sed bene consulit casto deus aequus amori.'
- 12 Ov. *Her.* 1, 24: 'versa est in cineres sospite Troia viro.'
- 13 Van Ghistele, *Sendtbrieven*, 1553, fol. B1v.
- 14 Mak, *De rederijckers*, 1944, p. 29-30.
- 15 Van Ghistele, *Sendtbrieven* 1553, fol. B4r.
- 16 Erasmus, *De conscr. ep.*, ASD I-2, 232; voor de citaten zie hst. 4.
- 17 Van Ghistele, *Sendtbrieven* 1553, fol. D1r.
- 18 Van Ghistele, *Sendtbrieven* 1553, fol. G6r (de tweede sententie in de brief van Ariadne).
- 19 Van Ghistele, *Sendtbrieven* 1553, fol. G6v (aan het einde van de vijfde strofe in de brief van Ariadne).
- 20 Van Ghistele, *Sendtbrieven* 1553, fol. D6r (uit de eerste sententie in de brief van Oenone aan Paris).
- 21 Toevoeging van Van Ghistele (fol. H4r): Ov. *Her.* 11, 103-4, 'Ferte faces in me quas fertis, Erinyes atrae,/et meus ex isto luceat igne rogas!', is bewerkt tot 'Comt ghi helsecke Erinis om mijn bederven vroet./Die oneerlijck leeft, oneerlijck steruen moet.'
- 22 Van Ghistele, *Sendtbrieven*, 1553, fol. A3r: 'ghelijck Horatius seyt in Arte poetica: 'Aut prodesse volunt, aut delectare poëtae./Aut simul et iucunda et idonea dicere vitae.' Het klassieke cit. uit Hor. *Ep. ad Pisones*, v. 333-334, in vert.: 'De dichters dienen of het nut of het vermaak, of willen stichten en vermaken tegelijk.' (Vert. Schrijvers, 1990).
- 23 In de marge van de tekst van het Spel van sinne voor het Antwerps Landjuweel (1561), in: *Spelen van sinne*, 1562, fol. Q2r; gecit. uit: Moser, *De strijd*, 2001, p. 114.
- 24 Van Ghistele, *Deerste zesse boecken van Aeneas*, 1556, fol. *4v.
- 25 Van Ghistele, *Sendtbrieven* 1553, fol. A3v.
- 26 Van Ghistele, *Sendtbrieven* 1553, *Ad lectorem*, fol. A6v (citaat plus de context): 'Scilicet Heroum recito quos lusingit amores,/Ne fidat blandis pulchra puella viris./Saepè viri fallunt, sed raro foemina fraudat,/Scripsit ut in libris Naso poeta suis./Praebuit exemplum nobis Cythereius Heros,/Fallax blanditias & dedit Aesonides./His igitur monitis saevas extinguere flammās/Discat, & ut cautè, vel sapienter amet./Neve pharetrati fiat nova praeda puelli,/Flebilis ut Dido, tristis ut Hypsiphyle./Sed pia Penelope caste dilexit Ulysses,/Atque suum cupide Laodamea virum./Haec virgo, haec coniux, haec & matrona pudica/Perlegat: haec casti sunt monumenta tori./Denique tunc pariter nuptae, innuptaeque puellae,/Nobile Nasonis nomen ad astra ferent./Et tenerae teneris clamabunt vocibus, huius/Divini Vatis molliter ossa cubent.' (slot: citaat Ov. *Her.* 7, 162 en *Am.* 1, 8, 108).
- 27 Van Ghistele, *Sendtbrieven*, 1553, fol. A2r.
- 28 Gecit. uit Ov. *Opera* 1601. *DL.* 1, p. 2: 'Materia vero est ethica id est moralis: quia describit varios virorum mulierumque mores. Intentio poetae est, exercendo ingenium, et quaerendo famam, amoris affectus demonstrare: et ostendere, quantum hi differant in mulieribus pudicis, et impudicis: qui in aliis casti amoris pietatem, in aliis libidinis et furoris incontinentiam probant.'
- 29 Van Ghistele, *Sendtbrieven*, 1559, fol. *5r-v. De dichter is deze beeldspraak blijven gebruiken; zijn vertaling van Terentius' *Comedien* gaat vergezeld van het advies 'En spieghelt u hier, gelyck in eenen spieghelle,/Liefde, die onwys, vierich is, en blent./En ghebruyckt redene, mate oft reghele.' (titelblad).

- 30 Ov. Am. 2, 18, 27-34 vert. Nagelkerken (1995), een fragment uit de elegie waarin Ovidius in erotische termen zijn keuzes voor literaire genres verantwoordt door te bekennen dat hij weliswaar een epos en een tragedie heeft geschreven, maar dat juist de liefdeselegie haar armen innig om zijn hals heeft geslagen; inmiddels heeft hij de kunst van Amor (*Ars amatoria*) onderwezen en de brieven (*Heroides*) gedicht die Penelope aan Odysseus zond en Phyllis aan Demophoön, die Paris en Macareus te lezen kregen en die aan de ondankbare Jason en aan Hippolytus en Theseus waren gericht, en ten slotte de woorden van Dido en Sappho (resp. *Her. 1,2,17,11,6,12,4,10,7,15*). Daarna had zijn vriend Sabinus ('mijn Sabinus') een serie antwoordbrieven voor de heldinnen meegebracht (zie verder het citaat in de tekst. Vlg. Holzberg, *Ovid*, 1997 duidt Ovidius' verwijzing naar antwoordbrieven op het spelelement van de literaire fictie in de *Heroides*).
- 31 Veelal als 'A. Sabinii epistolae tres. Ulixes Penelopae, Demophoon Phyllidi en Paris Oenonae'.
- 32 In zijn *argumentum* op Sabinus' eerste brief veronderstelt Guido Morillonius dat alle antwoordbrieven van Sabinus genoemd in Ov. *Amores* 2, 18 op het drielat Odysseus-Demophoön-Paris na zijn 'omgekommen door de nonchalante zorgeloosheid der eeuwen'. Zie Ov. *Opera*. Dl. 1 (1601), 171: 'Aulus Sabinus, imperante Octavio, atque Ovidii temporibus claruit. [...] Scripsit etiam epistolas, quibus Ulysses Penelope, Hippolytus Phaedrae, Aeneas Didoni, Demophoon Phyllidi, Iason Hypsipylae, Phaon Sapphoni respondent. Quae omnes, praeter has tres, quas nunc prae manibus habemus, seculorum ignavia perierunt.'
- 33 J.J. Scaliger in Ov. *Opera* ed. Heinsius 1629, dl. 1, p. 340: 'Epistolae omnium illius librorum politissimae. Nam & sententiae sunt illustres, & facilitas composita & numeri Poëtici. Quaesitus quoque splendor ex imitatione simulatae veteris simplicitatis [...].'
- 34 Ov. *Opera*, dl.1, 1629, aantek. p. 324: 'In codice suo haec verba annotarat magnus Scaliger, quae epistolae non sint Ovidii. Eas autem hoc ordine collocarat, Paris Helenae, Helena Paridi, Leander Heroni, Hero Leandro, Acontius Cydippe, Cydippe Acontio. [...] Idem Scaliger, Sabino, Paridis ad Helenam, Helenae ad Paridem, [...] ascribit.'
- 35 Zo dichtte Boyd in 1590 voorbijgaand aan Sabinus in totaal vijftien antwoorden op Ov. *Her. 1-15* (*Epistulae quindecim, quibus totidem Ovidii respondet*); ook Nic. Heinsius twijfelde in zijn editie van Ovidius aan de authenticiteit.
- 36 Volgens Dörrie, *Der heroische Brief*, 1968, p. 113: A. de la Vigne en Juan Rodriguez de la Cámara.
- 37 Van Ghistele, *Sendtbrieven*, 1553, fol. B4v.
- 38 Het antwoord van Odysseus stond al de eerste druk van de *Sendtbrieven* (1553), waarop snel de vertalingen van de twee resterende teksten van Sabinus volgden in een verm. tweede dr. bij Hans de Laet in 1554, en de derde dr. van 1555. In Gent was Gheeraert van Salenson al met een vierde dr. 1559 uitgekomen en er was dus een nieuwe troef nodig in Antwerpen. Ook in 1559 verscheen de vijfde, verm. ed. van de *Sendtbrieven* bij Hans de Laet, aangevuld met twaalf nieuwe antwoordbrieven, op de titelpag. aangeprezen met 'ende noch .xij. nieuwe responsive Epistelen, daer op ghemaect, ende onder de voorgehoemde Ovidius Epistelen ghemengt.'
- 39 Van Ghistele, *Sendtbrieven*, 1559, fol. *5r-v.
- 40 Van Ghistele, *Sendtbrieven*, 1559, fol. H2r.
- 41 Van Ghistele, *Sendtbrieven*, 1559, fol. H2v.
- 42 Van Ghistele, *Sendtbrieven*, 1559, fol. K1r.
- 43 Van Ghistele, *Sendtbrieven*, 1559, fol. K6v.
- 44 Van Ghistele, *Sendtbrieven*, 1559, fol. K7v.
- 45 *Gecit. uit Kamers, kunst en competitie*, 2001, p. 53.
- 46 Van Gemert, *Tussen de bedrijven door?*, 1990, p. 172.
- 47 Van Ghistele, *Sendtbrieven*, 1559, fol. H3r.
- 48 Over opvattingen over aantallen lettergrepen in verzen: Koppenol, 'In mate volgt mi', 1991, en 'Maatwerk', 1995.
- 49 Van Ghistele, *Sendtbrieven*, 1559, fol. H3r.
- 50 Van Ghistele, *Sendtbrieven*, 1559, fol. U1r.
- 51 Van Ghistele, *Sendtbrieven*, 1559, fol. E2r.
- 52 Van Ghistele, *Sendtbrieven*, 1559, fol. D2v.
- 53 Van Ghistele, *Sendtbrieven*, 1559, fol. D3v.
- 54 Is het aandeel van de brieven van en aan Helena binnen het Nederlandse corpus heldinnenbrieven relatief groot, in de omringende landen is zij volgens Dörrie, *Der heroische Brief* 1968, p. 98, 114, 117, 111, 119 en 282 nauwelijks als briefschrijfster gekozen. Uit de elfde-twaalfde eeuw dateert Baudri de Bourgueil, 'Paris Helenae' en 'Helena Paridi'. Pas in de 17e eeuw verscheen een brief van Helena aan haar echtgenoot: Jean Baptiste de Croisilles, 'Héleine à Ménélas' (1619). In de 18e eeuw volgden: Nicolaus von Bostel, 'Schreiben des trojanischen Prinßen Paris' en 'Antwortschreiben der Königin Helena' (1708), Francesco Dyni, 'Helena Menelao viro, dum Troia obsideretur' (1712), anoniem (Russisch, in of rond St Petersburg) een brief van Helena aan Paris (1764) en anoniem (Russisch, St Petersburg): Helena na haar terugkeer tot Menelaos (1779).
- 55 Voor *heroides sacrae* zie hst. 7.
- 56 door Ferrand de Bez. Parijs, 1579.
- 57 Ov. *Her.* 17, 263-64; zie hst. 2, noot 31.
- 58 Gebruikte editie: Van Ghistele, *Seyndtbrieven*, 1589, fol. R2r.

- 59 Zo bijv. ook in Ov. *Ars amatoria*: in boek 2 adviseert Ovidius de minnaar om een geliefde af en toe met rust te laten om zo haar liefde weer aan te wakkeren. Daartoe dienen drie voorbeelden uit de *Heroides*: Phyllis' liefde laaide op toen Demophoon wegvoer over zee, Odysseus hield Penelope in zijn ban door zijn lange afwezigheid, en Laodamia bemint haar in den verre strijdende Protesilaus. De minnaar mag echter niet te lang wegblijven, omdat de bezorgdheid van de geliefde in dat geval zal verdwijnen en haar liefde zal verdampen tot er een nieuwe man verschijnt (AA 2, 349-358). Deze fout werd gemaakt door Menelaus: door zijn afwezigheid maakte hij plaats voor de passie tussen zijn gast en zijn vrouw. Helena is daarom vrij van schuld.
- 60 Van Ghistele, *Seyndtbrieven*, 1589, fol. R3r.
- 61 Van Ghistele, *Seyndtbrieven*, 1589, fol. R5r.
- 62 Van Ghistele, *Seyndtbrieven*, 1589, p. 132v.
- 63 Van Ghistele, *Seyndtbrieven*, 1589, p. 133r-v.
- 64 Van Ghistele, *Seyndtbrieven*, 1589, p. 135r.
- 65 Acht 'Minnebrieven' uit de *Clachtige sendtbrieven* staan in deze compilatie van populaire rederijkersteksten *Dboeck der amoureuſheyt* 1580/81 door Marius Laurier, vertaler van Ovidius, *Die Conste der Minnen* (1564), 'zeer ghenoechelijk voor den swaeremoedighen Minnaer'. Zwaarmoedig zullen de minnaars inderdaad niet zijn geworden van deze *ars amandi* met de acht 'Minnebrieven' van Leander en Hero, Acontius en Cydippe, Ariadne en Sappho aangevuld met Van Ghisteles antwoorden van Theseus en Phaon. De brievenparen zijn te vinden te midden van een bonte verzameling van onder meer balladen, refreinen en tafelspelen. Ze zijn min of meer letterlijk uit de *Clachtige Sendtbrieven* overgenomen, inclusief de inleidende declaraties, zij het dat de teksten onder het transport hebben geleden.
- 66 Een ingrijpende bewerking tot levenslessen ondergingen de *Clachtige Sendtbrieven* in de handen van Johan Baptist Houwaert, de vertaler van Ovidius' *Remedia amoris*. Elf heldinnenbrieven werkte hij grondig om tot nieuwe gedichten die hij inpaste tussen allerlei historische en legendarische feiten en zedenlessen in zijn grote leerdricht *Pegasides pleyn* (Antwerpen 1582-83), 'uyter maten playsant, ende nootsakelijck gelesen voor Maeghden, ionge Dochters, ghehoude Vrouwen, Weduwen, ende Mans personen'. Hier vinden lezers de vertrouwde exemplarisch-moralistische interpretatie van de *Heroides* terug die zij gewend waren bij Van Ghistele, en zij krijgen er bovendien expliciete morele beschouwingen bijgeleverd die soms sterk doen denken aan de oude *Ovide moralisé*. Ook de onderverdeling van *Pegasides pleyn* in boeken over verschillende soorten liefdesgeschiedenissen – in dit geval zestien stuks – klinkt bekend, al is er hier geen sprake van oplopende gradaties of stadia in verliefdheid zoals in Dirc Potter, *Der minnen loep*. Lit: Van Vinckenroye, 'J.B. Houwaert', 1963/64.
- 67 De brieven van Leander en Hero in de *Clachtige Sendtbrieven* hebben model gestaan voor het spel *Leander en Hero* in de lang na Johan Baptist Houwaerts overlijden verschenen toneelbundel *Handel der amoureuſheyt* (1621) – door Jan van Waesberghe de Jonge in Rotterdam om lucratieve redenen op naam van Houwaert gesteld, maar slechts gedeeltelijk door deze dichter geschreven en geredigeerd. *Leander en Hero* vormt het laatste onderdeel van de bundel, Van Ghisteles spel *Van Aeneas ende Dido* het eerste.
- 68 Grijp, 'Muziek en literatuur in de Gouden Eeuw', 2001, p. 247.
- 69 Het twaalf strofen tellende 'Een nieu Liedt, van Paris tot Helena' in *Nieu groot Amstelredams Liedt-boeck*, 1605, 50-52. Hier geciteerd uit *Prinsesse Liet-boec*, 1605, p. 68 en 69.
- 70 In het gedeelte 'Nieuwe Lied en andere gedicht' (vanaf p. 65) in *Prinsesse Liet-boec*, 1605, p. 69 en 70.
- 71 *Prinsesse Liet-boec*, 1605, p. 64; Arens, 'De prinsesse liedekens', 1960.
- 72 Uit 'Oenone schrijft tot Paris. Stemme: Sie soete coele Mey' in: *Prinsesse Liet-boec*, 1605, p. 12.
- 73 Voorreden. *Prinsesse Liet-boec*, 1605, p. 2. Zie ook Arens, 'De Prinsesse Liedekens', 1960; Vinck-Van Caekenberghe, Een onderzoek, 1996, p. 466-67; Smits-Veldt, 'Ovidius' *Heroides* en de taal der emoties', 1989.
- 74 *Prinsesse Liet-boec*, 1605, p. 40-41. In het gedeelte 'Nieuwe Lied en andere gedicht' vanaf p. 65 komt nog een extra briefwisseling Paris-Helena voor die gelijk is aan het strenge lied 'Lief uytvercoren, lief triumphant' uit het *Nieu Amstelredams lied-boeck* van 1591.
- 75 *Prinsesse Liet-boec*, 1605, p. 52.
- 76 *Prinsesse Liet-boec*, 1605, p. 53. 'Een Amoreus Liedeken' met als eerste regel 'Al waer ic half doot' komt voor in *Aemstelredams amoreus lietboek*, 1589, p. 2 (editie dbnl).
- 77 Van Ghistele, *Sendtbrieven*, 1553, fol. B2v.
- 78 Cobbault, *Den Pyl der Liefden*, 1609, fol. D8r. Met dank aan Paul Dijstelberge voor de verwijzing naar deze bundel.
- 79 *Den Pyl der Liefden*, 1609, fol. D7v. Ter vergelijking uit de brief van Oenone in Van Ghistele, *Clachtige Sendtbrieven*: 'Al en wilt mynen Paris niet meer op my sien nu,/Nochtans sende ick Oenone hem wt Ida desen brief,/Suldy hem oock overlesen? [...] Hy en is van Menelaus hant niet gescreven,/Die u doot gesworen heeft,' (begin) en: 'Ick ben u Oenone, en hebbe geweest in u ionge tijen,/En noch begeere eewich te syne sonder vermijden.' (slot).
- 80 Smits-Veldt, 'Ovidius' *Heroides* en de taal der emoties', 1989, p. 184.

- 1 Koppenol, *Leids heeal*, 1998, p. 124; over het Leidse literaire milieu o.m.: Ellinger, *Geschiede* dl. 3, 1969; Leiden University, *An Exchange of Learning*, 1975; Heesakkers en Reinders, *Genoeglijk bovenal*, 1993; Dousa, *Album amicorum*, ed. Heesakkers, 2000.
- 2 Zie voor dit literaire spel: Lernutius, *Ocelli*, bloemlezing Jan Bloemendal, 2004.
- 3 De publicatiedata liggen tussen 1602 en 1617, terwijl de teksten ver daarvoor in de studietijd van de student-dichters zijn geschreven en in handschrift hebben gecirculeerd, vanaf de jaren tachtig van de zestiende eeuw tot augustus 1602 (Grotius' antwoordbrief). Aanwijzingen voor een 'leertijd' in de jaren '80 en '90 zijn de verwijzingen door de eenmaal gearriveerde dichters naar hun jeugdijaren van vallen en opstaan met heldinnenbrieven (zie telkens ter plaatse). Met een beetje geluk zijn de voortbrengselen van de Leidenaren te vinden in de afdeling jeugdpoezie van hun latere verzameld werk. De rest van de ongetwijfeld grotere productie is voor het nageslacht verloren gegaan.
- 4 Verlatiniseerd tot Theodorus Leeuwius of soms Leovaeus; ASL 1, 5 aug. 1575. Voor Leeuwius' bijdrage voor Van Hout: Koppenol, *Leids heeal* 1998, 134; voor zijn bijdrage voor Dousa: Dousa, *Album amicorum* UBL BPL 1406, fol. 44 r-v; ed. Heesakkers 2000, dl. 1, 223-29. Deze paragraaf is een bewerking van Van Marion, 'Epistolas', 1997.
- 5 Fragment uit 'Iani Dousae ad Theodorum Leovaeum Oda'. In: Dousa, *Odae Britannicae*, 47: 'Subnixo: amator ceu temerarius/Quondam trans ATAMANTIDIS/Aequor se penetravit./Quem tu puellae SESTIADIS vicem/Moerentem ABYDI, qua (DII) Epistola/Interpres OVIDI unicuique/Quos solutus amoreos?/Iurare nobis hoc equidem liquet,/Taliores blandita procoforet,/Depulsuram ei et sibi/Lethum HERONA fuisse.'
- 6 Ellinger, *Geschiede*, dl. 3 (1969), p. 131 en 134.
- 7 Dousa Fil., 'Lincae ad Hypermnestram epistola Ovidianae respondens', v. 1-2: 'Qua, mihi cum dederis, frueris vix ipsa, salutem/Mittit Hypermnestras frater amansque suae.'
- 8 Ov. Her. 4, 1-2: 'Quam nisi tu dederis, caritura est ipsa, salutem/mittit Amazonio Cressa puella viro.'
- 9 Ov. Her. 1, 5-8: 'O utinam tum, cum Lacedaemona classe petebat,/obrutus insanis esset adulter aquis!/non ego deserto iacuissem frigida lecto,/nec quereretur tardos ire relicta dies.'
- 10 Dousa Fil., *Lincae ep.*, v. 5-8: 'O utinam, tunc cum sponsus vos cingeret hostis,/Haesisset lateri missilis hasta meo!/Non ego nunc vincitae miseras audire querelas/Cogeret, & votis heu gravis esse meis.'
- 11 Ov. Her. 6, 79-80: 'Non equidem secunda fui semperque verebar,/ne pater Argolica sumeret urbe nurum.'
- 12 Dousa Fil., *Lincae ep.*, v. 9-10: 'Haud equidem securus eram, captaque verebar/Ne tibi quid pareret miles in urbe mali.'
- 13 Gedeelten uit Ov. Her. 1, 45: 'usque metu micuere sinus, dum victor amicum' en Ov. Her. 14, 76: 'adspicis in timida fortia tela manu' die samen Dousa Fil. *Lincae ep.*, v. 21-22 vormen: 'Usque metu micuere mihi praecordia, postquam/Aspexi in trepida fortia tela manu.'
- 14 Ov. Her. 14, 51: 'purpureos laniata sinus, laniata capillos'.
- 15 Dousa Fil., *Lincae ep.*, v. 15-16: 'Haeret adhuc animo praesens tua flentis imago,/Purpureos misere quum laniata sinus,' Een vergelijkbaar geval: Ov. Her. 14, 77-78: 'quaerenti causam 'dum nox sinit, effuge!' dixi./dum nox atra sinit, tu fugis, ipsa moror:' (Op uw vraag naar de reden zei ik alleen: 'Vlucht, nu het nog nacht is.' Terwijl het nog nacht is, vlucht u en ik blijf achter.) en Dousa Fil. *Lincae ep.*, v. 17-18: 'Armataque manu, quin, dum licet, effuge, dixisti,/Ne quis ab hoc prorsus sit metus ense tibi.' (En met de wapenen in de hand, sprak u: 'Vlucht, nu het nog kan, zodat u verder niet hoeft te vrezen voor dit zwaard.').
- 16 Dousa Fil., *Lincae ep.*, v. 19-20: 'Scilicet haud adeo, ne vincirere, timebas,/Quam satis effugia hei ne mihi tuta forent.'
- 17 Dousa Fil., *Lincae ep.*, 47: 'Te pater ut vinclis premat, haud vincibit amorem'.
- 18 Eyndius is in ASL 1590, nr. 28 ingeschreven als student L (Letteren) onder de naam: Iacobus Endius Voerdensis (d.w.z. uit Woerden); maar in 1595 in ASL nr. 43: Iacobus Endius Woerdensis. 18. L. Dit moet een fout zijn; het hs. UBL, ASF 7, 82 heeft: 'stud. Juris'; ook de leeftijd klopt niet; zie: Heesakkers, 'From Italian Prose', 1994, p. 190 n. 5; Meertens, *Letterkundig leven*, p. 44-45, 444-445.
- 19 Argumenten voor deze vroege datering van de elegieën zijn ten eerste het feit dat ze zijn gericht aan de Leidse 'inner circle' zoals J.J. Scaliger, Cornelius van der Myle, Paullus Merula; ten tweede Eyndius' opmerking in de inleiding van de *Poemata* dat dit werk (afgezien van de oorlogsgedichten) een bloemlezing vormt van wat hij in zijn jeugd als tijdverdrijf gedicht heeft.
- 20 Eyndius, *Phaon Sappho*, v. 1-6: 'Quam tibi non possum praesens, ignosce, salutem/Ferre, feret Sappho littera nostra tibi./Hinc precor illa ferat: nam praesens vultus amore/Teque meo solitus perdere, meque tuo./Sic bene disiunctis, maris intervalla, caloris/Optima suntque tui septa, meique mali.'
- 21 Zie Ov. Rem. am., 155-56: 'Ecce fugax Parthus, magni nova causa triumphi/iam videt in campis Caesaris arma suis.' (waar het geneesmiddel voor liefdesverdriet is een veldtocht maken met Caesar); het begin keert terug in Eyndius, *Phaon Sappho*, v. 27-28: 'Ecce fugax Parthus, Veneris vir praesidet illi,/Ausonio sola tutus ab ense fuga est.' (Zie de vluchtende Parth – de man van Venus beschermt hem –, alleen door te vluchten is hij veilig voor het Ausonische zwaard.)
- 22 Ov. Her. 15, 51-52: 'Nunc tibi Sicelides veniunt nova praeda puellae./quid mihi cum Lesbo? Sicelis esse volo.'

- 23 Eyndius, *Phaon Sappho*, v. 55-58: 'Hinc me, polliceor, post Sappho, nulla tenebit/Sicelis, aut, testis sis Erycina, tenet.'
- 24 Ov. *Her.* 15, 31-32: 'si mihi difficilis formam natura negavit,/ingenio formae damna repende meo.'
- 25 Eyndius, *Phaon Sappho*, v. 101-106: 'Arguis, & carmina vestra probasse,/Ingenium quoque me semper amasse tuum./Dignus amor meus est venia, non corpus amavi,/Communis, liceat dicere, forma tua est./Hoc, quod me cepit, facie est praestantius omni/Ingenium, id formae dat decus omne tuae.'
- 26 Eyndius, *Phaon Sappho*, v. 111-114: 'Auguror at contra, quod castum e pectore amorem,/Quo te dilexi, non feret ulla dies./Namque tibi ingenium, quod adhuc amo, non feret aetas,/Hoc, quoque post obitus, quippe perennis eris.'
- 27 Er zijn uit deze periode slechts vier van dergelijke leerprogramma's bekend: de zomerse mesters van 1592, 1599 en 1602, en het wintersemester van 1587-88; Molhuysen, *Bronnen*, dl. 1, 1913, bijlagen 178, 330, 343 en 135. Ook zijn er nauwelijks gegevens over de inhoud van de privatissima van de docenten, evenmin over de privaate colleges waarvoor Daniel Heinsius in mei 1602 vergunning had gekregen; Molhuysen, *Bronnen*, dl. 1, 1913, bijlage 351.
- 28 Feugueraeus' leerplan uit 1575 bevat voor het grammatica-onderwijs alleen wat algemene richtlijnen. Molhuysen, *Bronnen*, dl. 1, 1913, nr. 26 *Hypotyposis*.
- 29 Vooral Erasmus, *De copia verborum ac rerum*, *De conscribendis epistolis* en de *Colloquia familiaria*.
- 30 Erasmus, *De ratione studii ASD* 1-2, 135: 'Putat, ut Menelaus apud Troianam concionem repetat Helenam.' Erasmus adviseert voor het schrijfvaardigheidsonderwijs een stap-voor-stap methode. Hij stelt voor met eenvoudige opstelletjes te beginnen, eerst vrij, daarna volgens een onderwerp ontleend aan de oude geschiedenis of de mythologie. Vervolgens krijgen de leerlingen moeilijker opgaven en moeten ze onder meer de woordkeus en de beeldspraak in de brieven van Cicero en Plinius leren imiteren. Ook moeten ze gedichten in proza weergeven en omgekeerd, en een zelfde thema in verschillende stijlen behandelen. Uiteindelijk dient een student zijn stijlvaardigheid zelfstandig toe te kunnen passen op elk willekeurig onderwerp, rekening houdend met alle mogelijke situaties van personen, plaats en tijd. Erasmus noemt dit, met Horatius, 'sine cortice nare', 'zonder zwemband te water gaan.' Zie voor het humanistisch schoolonderwijs: Nauwelaerts, *Latijnse School*, 1974 en Bot, *Humanisme en onderwijs*, 1955.
- 31 Erasmus, *De conscr. ep.* ASD 1-2, p. 224: 'Fortassis erunt qui quasdam epistolas semovebunt ab hoc ordine, quod genus sunt epistolae ad exercitationem, vel ostentationem ingenii confictae: [...] ad haec heroinarum, autore Nasone, aliaeque consimiles, quas si quis malit appellare declamatiunculas, equidem non admodum refragabor.'
- 32 Erasmus, *De conscr. ep.*, ASD 1-2, p. 232: 'Et primi quidem generis sunt amatoriae Nasonis, in quibus fortasse tutum non sit, rudem aetatem exerceri. Quamquam heroinarum sunt castiores, neque quicquam vetat et hoc genus caste verecundeque tractari.'
- 33 Hierbij valt het op dat Erasmus *Her.* 17 interpreteerde als afwijzing van Paris' verleidingspoging (*Her.* 16) en dus positief waardeerde. Dirc Potter deelde *Her.* 17 in bij de *gecke minne* vanwege het dubieuze slot van de brief.
- 34 Erasmus, *De conscr. ep.* ASD 1-2, p. 232: 'Veluti si procus blandis literis ambiat nuptias puellae; si Helena Paridem ab amore non permissio deterreat. Nam Penelopes ad Ulyssem epistola tota pudica est, quemadmodum et Acontii ad Cydipen. Si uxor marito peregre cessanti scribat, uti domum properet.'
- 35 Erasmus, *De conscr. ep.*, ASD 1-2, p. 512: '[...] quod nisi impetremus, decretum est apud nos quovis modo crudelem abrumperem vitam. Exemplum huius praeceptionis, ab Ovidio caeterisque poetis petent, quibus ea res curae est.'
- 36 Erasmus, *Formulae*, ASD 1-3, p. 66: 'Nunquam adducar, ut credam Hero Leandri sui literas aut maiore voluptate aut pluribus osculis accepisse, quam tuas accipi.'
- 37 Verwijzingen naar de programma's zijn gevonden in: Fortgens, *Schola Latina*, 1958, pass.; Bot *Humanisme en onderwijs* 1955, p. 157; toegevoegd aan dit materiaal zijn Groningen, Zutphen en Den Bosch.
- 38 In de Hollandse schoolorde van 1625 (na de Dordtse Synode door de curatoren van de Leidse universiteit ontworpen als algemeen schoolreglement voor de Latijnse scholen, maar met in de praktijk slechts beperkte geldigheid) zouden wederom voor de quarta de *Tristia* en voor de tertia de *Metamorfosen* op het menu staan, met speciale vermelding welke boeken van de *Metamorfosen* de leerlingen moesten lezen: twee, acht of dertien. Zie Fortgens, *Schola Latina*, 1958, p. 57-58; Bastiaanse e.a. (red.), *Tot meesten nut*, 1985, 32-34. In de achttiende eeuw waren de voorschriften niet veel veranderd. Men las bijvoorbeeld in 1761 en 1762 op de Latijnse school in Breda volgens de traditie in de quarta 'de *Metamorfosen*, maar liever nog de *Tristia* van Ovidius' en een jaar later wederom de *Tristia*. Uit de *Index librorum* van 1762: 'Metamorphoses vel potius *Tristia* Ovidii.' (Nauwelaerts, *De oude Latijnse School van Breda*, 1945, p. 193). Pas na de Franse tijd komen de *Heroides* weer officieel voor. Het Reglement van het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen van 1816 stelde de leerstof voor de Latijnse scholen vast: in de quarta de *Tristia* en in de tertia de *Metamorphosen*. En dan blijken de *Heroides* plotseling in status te zijn gestegen: van basisstof tot materiaal voor de een-na-hoogste klas. In de secunda las men, na 1816, de *Metamorphosen* of de *Heroides*. Fortgens, *Schola Latina*, 1958, p. 197.
- 39 Deze paragraaf is een uitwerking van Van Marion, 'Leidse helden en heldinnen', 2001.
- 40 Daniel Heinsius liet zich in Leiden op 30 sept. 1598 inschrijven voor Rechten en opnieuw op 11 oktober 1600, maar nu voor Letteren. Ondertussen publiceerde hij tekstedities en trok hij veel aandacht door zijn uitstekende beheersing van het Latijn en Grieks. Hem wachtte dan ook een glanzende carrière als hoogleraar met verschillende leeropdrachten, bibliothecaris, secretaris van de senaat, Zweeds historiograaf, historieschrijver van Holland, beroemd dichter.

- 41 Dousa, 'Jonckheer Iohan van der Does, aen Daniel Heyns', met de beginwoorden 'O Heyns, die van den Heynst dijn naem voert, deur wiens hof/Ontspronghen is gheweest uyt 'tgrasigh Helicone/De Caballijnsche vloet.' In: *Den Nederduytsche Helicon*, 1610, p. 203-4. Zie ook: Vermeer, 'Een "brief"wisseling', 1980.
- 42 Heinsius, *Elegiae*, 1603, p. 271: 'Epistolae quasdam sub Heroidum antiquarum nomine pueri scripsimus: harum exemplar vnum & alterum hic habes. Caetera depromere non vacabat partim, partim non libebat: nam & quotidie iudicium confirmatur, & multa damnamus, quae tum approbavimus. Has tamen tanti existimauimus quod Illustri Scaligero mirifice eas placuisse meminimus. Vale.'
- 43 Bloemendal (Heinsius Auricius, 1997, p. 23) citeert Meursius (*Athenae Batavae*, 1625, p. 213): 'Cum vix dies esset, quin diuinum senem salutaret [...].' (Al was er nauwelijks een dag waarop hij [Heinsius] de goddelijke grijsaard [Scaliger] geen groot bracht.)
- 44 Meter, *The literary theories*, 1984, p. 13: 'Besides his primary work of text criticism, the Leiden student years were fruitful in terms of the poetry he wrote, a process greatly influenced by Janus Dousa, with whom he continuously discussed his poetic efforts.'
- 45 Heinsius, 'Deidamia Achilli' en 'Andromache Hectori'. Een derde mogelijk exemplaar van Daniel Heinsius is te vinden in de *Nova poemata* van 1606. Midden in *Hipponax ad Thaumantidem* staat de brief *Ad suauissimam puellam*. De status hiervan als heldinnenbrief is onzeker en de tekst is dan ook voor het onderzoek buiten beschouwing gelaten.
- 46 Heinsius, 'Deidamia', v. 1-9: 'Scyria Pelidae comiti comes, aegra salutem/Dirigit hanc: comitis si memor ille suae est./Di facerent nunquam meus, aut meus usque fuisses;/Debueras nunquam, vel meus esse diu./Non mea virginitas à virgine rapta fuisset,/Foemineoque thoro foemina nupta forem./Tum pudor è nostris fuerat sors maxima rebus,/Praesidium thalami sors fuit illa mei./Libera tum potui Stygios accedere manes.'
- 47 Ov. *Her.* 3, 125-126: '[...] validoque, precor, vibrata lacerto/transeat Hectoreum Pelias hasta latus'
- 48 Heinsius, 'Andromache', v. 1-2: 'Accipe Priamide, seu te fera castra morantem,/Pelias in curas seu trahit hasta suas.'
- 49 Heinsius, 'Deidamia', v. 29-30: 'Hostibus ah tot iam spacium largire dierum,/Unaque nox votis non venit aequa meis.'
- 50 Heinsius, 'Deidamia', v. 87-88: 'Saepe, ubi iam somnus rigo per fuderat artus,/In mea Pelides pectora lapsus erat.'
- 51 Heinsius 'Deidamia', v. 217: 'Heu tumulus tibi mater erit: non natus abibis,' en 221-22: 'Mors vocat: haec nostro finem praescribet amori,/Quam mihi si metuis posse venire, veni.'
- 52 Heinsius 'Andromache', v. 125-132: 'Iliades date tela, ferar ferar, armaque gestans/Digna meo coniux milite, miles ero./Siste iugum meus Hector, ego fremitusque tubasque,/Quadrupesque ardens, & tua castra sequar./Ensis amor meus, hasta fides erit, arma querelae,/Scuta dolor, pietas tegmina, tela furor./Ipsa per ardentem gemitu ferar agminis oras,/Inque viri collum brachia lapsa dabo.'
- 53 Heinsius, 'Andromache', v. 211-12: 'Rumpe moras omnes, thalamisque illabere nostris,/Bellaque dum cessant omnia, bella refer.'
- 54 Dat Heinsius nog lange tijd in de *Heroides* was geïnteresseerd, blijkt uit de *Lofsanck op Bachus*, 1616, v. 273 e.v., waarin hij de brief van Ariadne heeft gevolgd. Als editor van Ovidius' verzameld werk in 1629 heeft hij, hoeveel kritiek er ook op is geweest, een belangrijke bijdrage geleverd aan de Ovidiusreceptie.
- 55 Meursius werd in 1591 op twaalf- of dertienjarige leeftijd aan de academie ingeschreven onder de naam 'Johannes Jacobus Lausdunensis' (uit Loosduinen) als student Letteren, na een schooltijd aan de Latijnse school in Leiden. Op deze leeftijd schreef hij al Latijnse redevoeringen en dichtte hij al in het Grieks. Meursius ontplooidde zich snel en werd hoogleraar in Leiden (1608) en later in Denemarken. Van zijn Leidse contacten waren die met Hugo Grotius en – na de Dordtse synode – met Daniel Heinsius het best.
- 56 In: Heesakkers, 'Te weinig koren', 1994.
- 57 Grotius, 'Elegidion' in Meursius, *Poemata*, 1602, fol. *8. De (verkilde) relatie Meursius-Grotius in 1602 wordt besproken door Eyffinger in zijn introductie op de brieven van Dousa en Grotius (Grotius, *De dichtwerken* I, 2, 3 A-B, 1988, 180): Grotius blijkt te hebben toegegeven dat het lofdicht niet erg oprecht was (in een brief aan Heinsius d.d. 17 juni) en een toespeling te hebben gemaakt op Meursius' arrogantie (in het epigram 'Ingenti solitus').
- 58 Meursius, 'Scylla', 1-2: 'Hanc Scylla obsessa Minoi ex urbe salutem/Mittit, & optet amans addere posse, suo.'
- 59 Meursius, 'Scylla', v. 3-6: 'Hei, cur non licet hoc, tua cum sit? nempe decebat/Esse suum, cum se dixerit esse tuam./Non bene, si tentes, disiungi haec nomina possunt;/Alterutrum si quis tollat, utrumque perit.'
- 60 Ov. *Met.* 8, 44-48: 'Laeter', ait, 'doleamne geri lacrimabile bellum,/In dubio est; doleo, quod Minos hostis amanti est;/Sed nisi bella forent, numquam mihi cognitus esset!/Me tamen accepta poterat deponere bellum Obside: me comitem, me pacis pignus haberet!'
- 61 Meursius, 'Scylla', v. 47-50: 'Pristina pax nostris placide ut dominetur in arvis,/Non possim laeta te sine pace frui./Intima crudeli flagrant viscera bello,/Tu pacem mihi per tristia bella dabis.' Vgl. het polyptoton met verschillende vervoeingen van het werkwoord 'zijn': Meursius, 'Scylla', 39-40: 'Scilicet illa [i.e. pax aurea] foret, constarent gaudia nostra:/Illa fuit quia, nunc ista fuere mihi.' (Als de gouden vrede er zou zijn, dan zouden onze vreugden verzekerd zijn, maar omdat zij verdwenen is, zijn nu die vreugden voor mij verdwenen.)
- 62 Een echo van Ov. *Met.* 8, 6 waar Minos de Lelegische kusten (d.w.z. bij Megara) plundert.

- 63 Meursius, 'Scylla', v. 93-94: 'Et tamen hoc ipsum, sceleris quod culmen habetur,/Immensae faciam sit pietatis opus.'
- 64 Meursius, 'Scylla', v. 157-158: 'Omnia quae tangis multum felicia dico,/Iamque, tibi quicquid tangitur, esse velim.', 175: 'Accipias igitur tua me in connubia, Minos,' en 135-36: 'Alterutrum dederis, dabis utraque: victa triumpho,/Nec, nisi me pateris vincere, victor eris.'
- 65 Ariadne wordt dus niet van het eenzame eiland verlost door Dionysus. De verschillende lezingen van het verhaal van Theseus en Ariadne staan ook handig bijeen in Plutarchus' levensbeschrijving van Theseus (Plut. *Thesius* 20).
- 66 Ov. *Her.* 10, 3-6: 'quae legis, ex illo, Theseu, tibi litore mitto/unde tuam sine me vela tulere ratem,/in quo me somnuse meus male prodidit et tu,/per facinus somnis insidiate meis.'
- 67 Meursius, 'Ariadna', v. 1-4: 'En haec littoribus tibi epistola mittitur istis,/Conscia perfidiae quae mihi facta tuae./Agnosce, credo, quae dicam littora, Theseu?/Orba ubi periuro nunc Ariadna viro est.'
- 68 Meursius, 'Ariadna', v. 18-19: 'Victorem supero quod male victa meum./Sic igitur vincis ut vinci rectius optes.'
- 69 Meursius, 'Ariadna', v. 61-64: 'Et tacite (cur non sensi?) dicebat, amantem/Si sapis ô dominum nunc, Ariadna, cave./Non amat, at certe quo fallat fingit amare;/Et dolus haud vero tectus amore latet.'
- 70 Meursius, 'Ariadna', v. 67-71: 'Non igitur, dices, decepi; iniusta querela est./Curnam culpa tibi hic fingitur esse mea?/Cur fecisse tamen, quod non feci, improba, dicis;/Siccine simplicitas nil tua frontis habet?/Haec referes, meritamque eludes callide culpam.'
- 71 Meursius, 'Ariadna', v. 23-24: 'Vela refer, sic tu saluo poteris honore;/Famaque, quae laesa est, vulnera nulla sciet.'
- 72 Meursius, 'Ariadna', v. 117-120: 'Et quid dii prius omen in hostes,)/Esse tu tanti caussa putanda mali./Continuo fias toti mala fabula vulgo,/Neglectae opprobrium coniugis usque ferens.'
- 73 Meursius, 'Ariadna', v. 145-152: 'Nunc occisa omnem perdet tibi faemina laudem,/Dedecus & quovis maius honore feret./Quaeque tibi quondam servaverit improbe vitam,/Mortua deijciet cuncta trophaea tibi./Sic superis visum est ut scilicet ulta perirem,/Utque foret sceleri poena parata tuo./Aut igitur, Theseu, redeas, & vela reflectas [sic]:/Aut famae expectes ultima fata tuae.'
- 74 Den Nederduytschen Helicon, 1610, p. 204.
- 75 Meursius, 'Scylla', v. 85-86: 'Et quovis facile eludam sub iudice culpam,/Nullaque quae feriant fulmina legis erunt.' en 93-94: 'Et tamen hoc ipsum, sceleris quod culmen habetur,/Immensae faciam sit pietatis opus.'
- 76 Hier is gewerkt met Grotius, *De dichtwerken* 1, 2, 3 A-B, 1988, 160-178; Eyffinger dateert hier Grotius' antwoordbrief aug. 1602 naar het hs. UBL Pap. 10. Dit verschafft een terminus ante quem voor Dousa's bijdrage.
- 77 Dousa, 'Ep. Iacobae', v. 1-2: 'Inspicis? An tituli novitas vetat? Inspice: non haec/Mittitur a Tungris litera scripta tibi.' Tungris is door Plinius gebruikt voor een stam in Gallia Belgica met als hoofdstad het huidige Tongeren; Dousa heeft met Tungris de inwoners van het zuiderlijker gelegen Luik aangeduid.
- 78 Ov. *Her.* 5, 1-2: 'Perlegis? an coniunx prohibet nova? perlege – non est/ista Mycenaea littera facta manu!'
- 79 Dousa, 'Ep. Iacobae', v. 3-4: 'Durdrechi dominum princeps Iacoba saluto;/Sed tamen urbs, memini, cum fuit ista mea.'
- 80 Het Kabeljauwse Dordrecht stond altijd al wegens handelsbelangen (stapelrecht) in oppositie tot steden als Delft, Gouda, Schoonhoven en Rotterdam. Deze economische motieven werkten in de politieke opvattingen door. Willem VI stond bekend als partijganger van de Hoekse factie en Jacoba was verplicht deze traditie voort te zetten.
- 81 Dousa, 'Ep. Iacobae', v. 5-8: 'Omnia vertuntur: sic te Elisabetha maritum,/Ludsenberga suum nunc vocat ora duces./Exclamare lubet: Quantum mutatus ab illo,/Centronum ac Legiae qui modo praesul eras.'
- 82 Verg. *Aen.* 2, 274-75: 'ei mihi, qualis erat, quantum mutatus ab illo/Hectore qui redit exuvias indutus Achilli!'
- 83 Ov. *Her.* 2, 31-2: 'iura fidesque ubi nunc, commissaque dextera dextrae,/quique erat in falso plurimus ore deus?'
- 84 Dousa, 'Ep. Iacobae', v. 9-10, 13-20: 'Ipsa ego, quam dominam agnoras, nunc spreta clienti/De patrua cogor asperitate queri.' [...] 'At non tantus eras, tibi cum patrona vocabar,/Quum primum comitis nomen adepta fui./Tunc mihi spondebas operam studiumque fidele/Et fore te addictum tempus in omne mihi/Voce, manu. Simul ipse Deos in vota vocabas/Et facere indubiam frons quoque visa fidem./Quis non ex animo patrum haec vovisse putaret?/At tu (pro facinus) insidiator eras.'
- 85 Dousa, 'Ep. Iacobae', v. 23-24: 'Perfidia, impietate simul grassatus et armis/Ausus et ipse tuam conscelerare domum.' Zie voor 'trouweloze' en 'trouweloosheid': *Her.* 2, 78; 4, 59; 6, 146; 7, 68, 79 e.v.; 12, 19; 20, 113.
- 86 Dousa, 'Ep. Iacobae', v. 167-8: 'Tu quoque vindicibus nostris dabis improbe poenas./Statura, hei, quanto perfidia ista tibi!'
- 87 Dousa, 'Ep. Iacobae', v. 31: 'Esset ut officii mea tanti iniuria merces?' Vgl. Ov. *Her.* 17, 9: 'esset ut officii merces iniuria tanti!'
- 88 Dousa, 'Ep. Iacobae', v. 46: 'Natricem in proprio visa fovere sinu.' De uitdrukking komt voor in Phaedrus, *Fabulae Aesopiae* (4, 18): fabels die vooral bekend zijn via de zogenaamde Romulus, een Latijnse prozabewerking uit de vroege middeleeuwen.
- 89 Dousa, 'Ep. Iacobae', v. 49-54: 'Blanditiae id fecere tuae: me frontis honestas/Impulit et tutuli pontificalis apex./Credidimus scriptis consignatisque tabellis,/Pollicitis testes addiderasque Deos./Teutonicam certe illa fidem promissa mereri/Visa neque in patrum suspiciosa fui.'

- 90 Dousa, 'Ep. Iacobae', v. 81-84: Non quia tu dignus, sed enim quia candidus ipse:/Quam dispar fratris moribus ille suit!/Te vacuum siquidem prava ambitione putavit,/Nec cadere in fratrem tam grave posse nefas.'
- 91 Over Dousa als historicus en de Bockenbergh-vete over de methodologie van de historiografie (*facta* vs. *facta*) zie Heesakkers, 'De Neolatijnse historiografie', 1985, p. 393-401; Langereis, *Geschiedenis als ambacht*, 2001, p. 51-52, 125, 142, 160.
- 92 Naar Ov. *Tristia* 4, 2, 42 waar in een triomftocht de overwonnen Rijn wordt meegevoerd, vuil van het bloed.
- 93 Dousa, 'Ep. Iacobae', v. 124: 'Quattor haec populus una futura satis.' nl. de Hollanders, Zeeuwen, Henegouwers en de Friezen, hoewel van het verworven gebied in Friesland nog slechts een klein gedeelte restte.
- 94 Na afloop van de Arkelse Oorlog (1401-1412) tussen Jan en Willem van Arkel en Willem VI.
- 95 Voor het huwelijk met haar neef was dispensatie van de paus nodig. Martinus V verleende die in december 1417, maar trok hem op aandrang van Sigismund snel weer in. Jan van Beieren had de kwestie aanhangig gemaakt.
- 96 Dousa, 'Ep. Iacobae', v. 291-92: 'Nil moror: in superos periurus, perfidus in nos,/Impius, ingratus non potes esse diu.'
- 97 Dousa, 'Ep. Iacobae', v. 295-98: 'Nec minus ultores manes habiture paternos,/Hisque simul poenas et luiture mihi./His, inquam, quos vel periurae crimine linguae,/Perfidia placuit vel violare tibi.'
- 98 Dousa, 'Ep. Iacobae', v. 299-300: 'Interea, (sponso dignas expraesule) neptis/Delicias facias Caesariana tibi.'
- 99 Een aantal is besproken in Van Marion, 'Vechtlust', 1998; zie ook hoofdstuk 8.
- 100 Dousa, 'Ep. Iacobae', v. 132-38: 'Regis an haec quoniam res bene cessit avo,/Te quoque sperasti, viduam dum invadis et orbam/Successu usurum post duo secla pari?/Causa mea est dispar: invitis civibus Ada/Lossensi fuerat virgo iugata thoro./Admissum quid tale mihi? Patria auspice nupsi/Delphino, cui me tradidit ipse pater.'
- 101 Dousa, *Annales*, 1599, bk 10, p. 233-245; citaat op p. 238.
- 102 Dousa, *Annales*, 1599, bk 10, p. 243: 'Flebat Ada, & miserae quid mihi fiet? ait:/Aut quid agam (heu) deserta viro, deserta parenti?/Quis desolatae mite levamen erit?'
- 103 Geciteerd naar Van Gent, *Pertijlike saken*, 1994, p. 25.
- 104 Duym, *Historie*, 1606, p. 144. Het werk van Jan van Hout was mogelijk bedoeld als Nederlandstalige tegenhanger van Dousa, *Annalen* en bevatte een mengeling van poëzie en proza, zie Koppenol, *Leids heet* 1998, pass.; over Ada en Jacoba in: Duym, *Historie*, 1606, resp. p. 88-9 en 144-151.
- 105 Over het genre vrouwenlof zie: Veld, *Tot lof van vrouwen?*, 2005.
- 106 Langereis, *Geschiedenis als ambacht*, 2001, p. 51.
- 107 Datering augustus 1602 naar het handschrift, UBL Pap. 10; Eyffinger, 'Heroic epistle', 1988, en 'Als ik maar met u sterf', 1990, p. 180. Dit verschaft een terminus ante quem voor Dousa's brief.
- 108 Van Dam, 'Filoloog en dichter in Leiden', 1996 wijst er ook al op dat Grotius' lange gedicht op het wonderjaar 1600, *Mirabilia*, als een emulatie opgevat moet worden van Dousa's *Annales*, die kort daarvoor in 1599 aan de Staten van Holland waren opgedragen.
- 109 Voor de brieven van Dousa en Grotius is gebruik gemaakt van Grotius, *De dichtwerken* I, 2, 3 A-B, 1988; op p. 157 het gedichtje: 'Litera Durdrechthum dominae perarata Iacobae/Venerat; hanc Patruo scripserat illa suo./Quam cito perlatus Durdrechthi a moenibus Hagam/Responsum Patruu triste Iacoba legit./Illas Nordovicum moderatrix dextra tabellas/Scripserat, hae Grotii sunt iuvenantis opus./Has excusari satis est ex tempore lusus./Illas ingenii tollit et artis honos/Nasonique suo non par satis iste Sabinus:/At quis se Dousae postulet esse parem?'
- 110 Ov. *Her.* 16, 1-2: 'Hanc tibi Priamides mitto, Leda, salutem,/quae tribui sola te mihi dante potest.' Zie voor woordverklaringen bij de brief het commentaar van Eyffinger in Grotius, *De dichtwerken* I, 2, 3 A-B, 187-192.
- 111 Grotius, 'Responsum', v. 1-2: 'Mitto, Iacoba, potes mihi quam debere salutem/Patruus – et quanquam non sinis ipsa – tuus.'
- 112 Grotius, 'Responsum', v. 3-6: 'Faemineos questus et verba minantia legi:/Ista tui sexus scilicet arma moves./Stulta, quid insanis? Quis curatoris egentem/Te neget, haec ausam scribere verba viris?'
- 113 Dousa, 'Ep. Iacobae', v. 33-36: 'Ah, patrii meminerunt omnia manes/Teque reum iam nunc prodicionis agunt/Ingratunque vocant, dignum nec honoribus illis,/Expensos toties quos tulit ipse tibi.'
- 114 Grotius, 'Responsum', v. 27: 'Saepe mihi frater lacrimis ita dixit obortis:' en de volgende negen versregels.
- 115 Grotius, 'Responsum', v. 55-60: 'Quae scelus hoc olim non detestabitur aetas?/Femina, tutorem ne ferat, arma tulit!/Sume colum lanamque manu. Muliebria nescis/Gesta, nec ad fusos et tua fila redis?/Haec te cura decet, non fines Marte tuendi,/Publica nec moles imperique labos.'
- 116 Grotius, 'Responsum', v. 61-64: 'Ille nec Augustam passus regnare nec Adam/Nunc Batavus leges audiet ergo tuas,/Zelandosque regent et duos Hannonas inter/Pensa puellaris iura petenda chori?'
- 117 Een referentie aan de eerste maanden van Jacoba's bestuur; meteen na de dood van haar vader kregen de verbannen heren Jan en Willem van Egmond de citadel van IJsselstein weer in handen; Jacoba kreeg hulp van o.a. Jan van Beieren en ze heeft uiteindelijk het kasteel van IJsselstein en de citadel van de stad laten slopen om te verhinderen dat de gebouwen ooit weer door Kabeljousen als uitvalsbasis gebruikt zouden worden.
- 118 Grotius, 'Responsum', v. 73-82: 'Quid mihi perfidiae non cessas fingere crimen/Ingrataeque reum prodicionis agis?/At non talis eram, mea cum victoria priscus/Isselsteiniacae concidit urbis honor./Area nunc, vestris prius arx fuit aemula

- rebus,/Egmundos nolim quod meminisse meos./Tunc tibi praesidium, columnen, tutela, receptus,/Exemplum fidei nobile solus eram./Nunc ubi tot grates blandumque sonantia verba?/In Lethes tacitas an tulit auster aquas?’
- 119 Grotius, ‘Responsum’, v. 129-30: ‘An quia forma placet, quia te tenet improbus ardor,/Cedent sacra tuis iura cupidinibus?’ en 147-48: ‘At tu quae nostram sprevisti perfida curam,/ (Nam pudor est vilis iam tibi) quaere virum.’
- 120 Gecit. naar Grotius, *Liber de antiquitate Reipublicae Batavae*, ed. 1995. De citaten komen uit cap. V, 14 en 15.
- 121 Kampinga, *Opvattingen*, 1980, p. 121.
- 122 Daaruit volgt ook dat de opvolgers van deze graven (vanaf 1433 Jacoba’s neef Filips van Bourgondië, dus de machthebbers uit het Bourgondische en Habsburgse huis) geen aanspraak konden maken op de extra bevoegdheden die ze zich ten koste van de Staten en Staten-Generaal toeëigenden. Dus was hun afzetting (in 1581 van Filips II) terecht en daarmee het herstel van de positie van de Staten als het bestuur in Nederland (parafrase van Grotius, *De antiquitate*, ed. 1995, p. xv-xvi.)
- 123 Zie voor de receptie van Secundus’ werk: Heesakkers, ‘Secundusverering’, 1986.
- 124 Dörrie, *Der heroische Brief*, 1968, p. 538.
- 125 Bedouelle en Le Gal, *Le <divorce> du roi Henry VIII*, 1987 geven een overzicht van dichters rond deze kwestie, waarin echter Secundus ontbreekt. Zie verder voor Molza en Calcagnini: Roncaglia, ‘La questione’ 1937.
- 126 Ov. *Her.* 9, 1-2: ‘Gratulor Oechaliam titulis accedere nostris;/victorem victae succubuisse queror.’
- 127 Molza, ‘Catharina’, v. 1-2: ‘Scilicet hoc titulis deerat, Rex maxime, nostris,/Coniugio pactam non tenuisse fidem;/Et quae nos sancti vinxerunt foedera lecti,/Pellicis indigno posthabuisse toro?’
- 128 Roncaglia, ‘La questione’, 1937, p. 108: ‘Dobbiamo giudicare la composizione non come creazione artistica, ma come opera d’oratoria, diretta ad ottenere un effetto non estetico, ma pratico e sia pure coi mezzi propri della poesia.’
- 129 Hoogleraar Griekse en Latijnse letterkunde Celio Calcagnini speelde een rol in het huwelijksconflict van Hendrik VIII. Zie Bedouelle/Le Gal, *Le <divorce>*, 1987, p. 324-25 en 378-79; Roncaglia, ‘La questione’, 1937, 106-119. Hij dichtte ook de heldinnenbrief ‘Massinissa Sophonisbae’ (1553).
- 130 Calcagnini, ‘Pro Henrico Rege Britanniae’, v. 1-6: ‘Si tibi persuasit quisquam committere chartis,/Quae potius fuerant digna pudore tegi:/Culpa sit authoris, voluit praetexere nomen/Qui fictis numeris, carminibusque tum;/Et quasi non aliter posset sibi quaerere famam,/Maluit in nostris esse poeta malis.’
- 131 Calcagnini, ‘Pro Henrico’, v. 23-28: ‘Venisti in thalamos, fraterni ignoscite manes,/Venisti heu nimium sanguine iuncta meo./Nescius an fratris potui violare cubile?/Nescius: hoc uno sit mea culpa minor./Primo igitur tantus fuit excusabilis error:/Culpa est, quum scieris, continuare nephas.’
- 132 Met dank voor de datering aan J.P. Guépin. Zie ook Guépin, *De drie dichtende broers*, 2000, p. 762.
- 133 Guépin, *De kunst*, 1991, p. 285, 499, 357 e.a.
- 134 Voor de Latijnse titel zie de Brievenlijst. Vertaling: ‘Speelse brief, zogenaamd uit naam van de Engelse koning Hendrik VIII geschreven, in antwoord op de brief die op naam van koningin Catharina is uitgegeven en circuleert’.
- 135 Ov. *Her.* 10, 1-2: ‘Mitius inveni quam te genus omne ferarum;/credita non ulli quam tibi peius eram.’
- 136 Secundus, ‘Epistola ludica’, v. 1-4: ‘Sensimus, heu, gemitus, & flebile carmen, & iram/Qualem caeruleus non, puto, pontus habet./Hei mihi foemineo quae sunt satis arma dolori?/Nunc ego cum magno Caesare bella precor.’
- 137 Verg. *Aen.* 6, 700-702: ‘ter conatus ibi collo dare brachia circum,/ter frustra comprehensa manus effugit imago,/par levisbus ventis volucrique simillima somno.’
- 138 Secundus, ‘Epistola ludica’, v. 41-62: ‘Non, tua contemnens, aliena cubilia sector,/Est aliud quod nos arcet ab ore tuo./Excludunt olim complexibus exoptatis,/Germani cineres, tristis & umbra, mei./Nox erat, & nigra velaverat omnia veste,/Haerebam nexis tecum ego brachiolis,/Membraque languidulo reparabam fessa sopore,/Quom [lees Cum] stetit ante oculos pallidus ille meos./Inijciensque manus, sunt haec mea gaudia, dixit,/Gaudia fraterna non bene rapta manu./Venit in ora color, qualem vix ille gerebat,/Crisis in attonita fronte supinus erat./Da veniam frater, dixi, iuvenilibus ausis,/Et tua iam posthac gaudia solus habe./Sic te nulla premant onerosae pondera terrae,/Quaque frui vivum non voluere dei,/Hanc olim sociam tibi dent in valle beata,/Tecum perpetuas ducat ibi choreas,/Qua nemo Eridani per odorum volvitur unda,/Umbraque sit taedis aemula nulla tuis./Audijt, & tenuis in ventos cessit imago,/Ex illo vetitus est torus iste mihi.’
- 139 Secundus, ‘Epistola ludica’, v. 67-70: ‘Non mihi Germani rapieris ad alta sepulchra:/O, liceat terris te superesse diu,/Et tua felici decurrant stamina fuso,/Dum mihi securus te sine somnus eat.’
- 140 Rabbie, ‘Don Carlos at Tongeren’, 1988 bewijst dat het gaat om een brief voor Grotius’ vriend Nicolaas van Kinschot, wiens vriendin had gekozen voor zijn vader Caspar, adviseur van prins Maurits.
- 141 Volgens Dörrie, *Der heroische Brief*, 1968 zou een brief van Lundius op naam van van Merilla aan Fabricius, ‘Epistola Merillae ad V. Fabricium, postquam ex Hollandia in patriam rediisset’, door Fabricius zijn beantwoord met ‘Responso ad Merillae epistulam’. Beide teksten volgens Dörrie in Fabricius, *Poemata*, 1632; ik heb zelf alleen de elegie ‘Ad Merillam’ gevonden in Fabricius, *Poemata juvenilia*, 1633.
- 142 Zie voor deze brief: Van Marion, ‘Epistolae’, 1997.

- 1 Voor de datering sluit ik me aan bij Tuynman, 'De const van rhetorike en Hoofts vroege poëzie', 1981.
- 2 Uit: Hoofts rijmbrief vanuit Florence aan de rederijkerskamer D'Eglentier (8 juli 1600), *Aen de camer in Liefd bloeiende*, v. 153-154. Overigens zouden de versregels later worden veranderd in: 'Alhier was Naso, die door minne-konst verblind,/Al zingende de wech na 't kille Pontus [Ovidius' verbanningsoord] vind (Brief, geschreven van de Heer P.C. Hooft uyt Florence (1607-8), v. 131-32).
- 3 Het lied is een contrafact op de melodie van *Bedrijft geneucht/ghij jonge jeucht*, een strofisch gedicht in heffingsverzen dat is bedoeld als anonieme liedtekst, 'Clachte' genoemd in een gedrukte versie uit 1615. Smits-Veldt, 'Ovidius' *Heroides* en de taal der emoties', 1989, p. 178-79 heeft op gelijkenis met Ov. Her. 2 gewezen.
- 4 Uit: Dousa, 'Jonckheer Iohan van der Does, aen Daniel Heyns' (1601) in *Den Nederduytsche Helicon* (1610), p. 204.
- 5 Oorspronkelijk stond hier in het handschrift: 'Nochtans mijn hart/aen sulcke smert/gedwongen t' onderdanen', dus zonder de naam Phyllis.
- 6 Hooft, *Demophoön*, v. 1-4, weergegeven naar de editie *Lyrische poëzie* door Tuynman-Van der Stroom, dl.1, nr. 17 en dl. 2, 58 en 157-8 (de spelling van u-v-w en i-j is aangepast).
- 7 Vgl. *Theseus en Ariadne*, v. 1130-1132, 1215-1220, 1202-1206, 1172-1175 met Ov. Her. 10, 35-36, 56-58, 63-70 en 83-86, en met Ov. Ars am. 1 en Ov. Met. 8, 171-182. Op een deel van de overeenkomsten is al gewezen in Hooft, *Gedichten* dl. 2, ed. Leendertz-Stoett, p. 134-138; een opsomming in: *Theseus en Ariadne* ed. A.J.J. de Witte (KLP).
- 8 Smit (Hooft, *Ariadne en Arioste*, 1949) voert aan dat Hooft in een aantal parallellen tussen *Theseus en Ariadne* en *Heroides* 10 primair de corresponderende verzen heeft weergegeven van de tiende zang van Ariosto's *Orlando furioso* waar Olimpia door Bireno wordt verlaten; zo zou *Theseus en Ariadne* v. 1132-34 meer dan met Ov. Her. 10 overeenkomen met Ariosto *Orlando* X, st. 25, 4-6: 'Non ha il tuo legno la debita salma:/Fa' che lievi me ancor: poco gli nuoce/Che porti il corpo, poi che porta l'alma.'
- 9 De relatie tussen *Theseus en Ariadne* en Meursius' *Ariadne*brief is nog niet onderzocht; een voorbeeld van overeenkomst is de uitbeelding van *Ariadne* als oorzaak van *Theseus'* schande; gemeenschappelijk is ook de 'brandende liefde' van *Theseus* voor de godin *Aegle*, die niet in die bewoordingen voorkomt in hun gemeenschappelijke bron *Plutarchus*.
- 10 Ov. Her. 4, 1-2: 'Quam nisi tu dederis, caritura est ipsa, salutem/mittit Amazonio Cressa puella viro.' (Een meisje uit Kreta zendt u, Amazonezoon, een wens van welven, dat zij zelf zal missen, tenzij u het haar geeft.)
- 11 Zie ook Tuynman, 'De Const', 1981, p. 13: De vroege spelen, zangen en dichtten van Hooft, geregeld ondertekend met de kamerspreuk *Verandren ant*, 'ademden dezelfde geest als wat de hele kameristenkring toen produceerde, en omdat zij dezelfde thema's bespeelden die opgeld deden, [sloten ze] in elk geval [aan] bij wat de gemiddelde burger van zijn generatie in de opkomende stad bezighield.'
- 12 De tekst is weergegeven naar Hooft, *Lyrische poëzie*, ed. Tuynman-Van der Stroom.
- 13 Vgl. Ov. Her. 16, 1: 'Hanc tibi Priamides mitto, Ledaëa, salutem,' (Deze wens van welzijn zendt de zoon van Priamus aan u, dochter van Leda) en Ov. Her. 7, 1-2: 'Sic ubi fata vocant, udis abiectus in herbis/ad vada Maeandri concinit albus olor.' (Zo klinkt, wanneer zijn tijd is gekomen en hij aan de oevers van de Meander is ineengezakt, het lied van de witte zwaan; dit openingsdistichon wordt tegenwoordig gezien als een toevoeging uit latere tijd; editeurs en lezers in de vroegmoderne tijd beschouwen het over het algemeen als authentiek.)
- 14 Hooft, *Brief*, v. 9-10 zou een toespeling kunnen zijn op bijv. Van Ghisteles brief van Helena, v. 117b-119: 'menighe woorden ruyt/Heb ick moeten hooren met vreemt besluit/Van de Troyinnen, als rasende menschen' en v. 126-127: 'Andromache en de susters quamen tot my gestreken/En wouden my met haren tanden verscheuren.' Dat Hoofts *Brief* geen antwoord op Van Ghistele is, is duidelijk, want de verschillen zijn te groot: in Hoofts brief leeft Paris nog, terwijl hij bij Van Ghistele al is gesneuveld; Menelaus staat bij Van Ghistele voor de muren van Troje, terwijl hij bij Hooft nog onderweg is.
- 15 Hier zou een elegie van Propertius (3,4) in door kunnen klinken (een suggestie van De Haan, *Studiën over de Romeinse elementen* 1923, 69) waarin de in vrijheid opgegroeide Spartaanse vrouw gesteld wordt tegenover de in haar bewegingen belemmerde Romeinse.
- 16 Het branden van kaneelhout is in Menelaus' ogen overdadige luxe; hier wordt gezinspeeld op 'adolebunt cinnama flammae' in *Heroides* 16, 335 waar Paris bedoelt dat offerrituelen Helena's binnenkomst in Troje zullen begeleiden. Zie ook De Haan, *Studiën over de Romeinse elementen* 1923, p. 70.
- 17 Ov. Her. 16 (Paris aan Helena), 173-78, 205-6 en Her. 17 (Helena aan Paris), 93-94.
- 18 Niet: ik besprenkel ze met mijn tranen, zoals voorgesteld bij dit citaat in WNT s.l. zulten (letterlijk: inmaken m.b.v. zout)
- 19 Uit Hoofts rijmbrief vanuit Florence aan D'Eglentier (1600), *Aen de camer in Liefd bloeiende*, v. 13.
- 20 Een begin van een vergelijking heeft De Haan, *Studiën over de Romeinse elementen*, 1923 gemaakt. Hier wordt de vergelijking doorgetrokken. Het argumentatieschema van *Heroides* 16 dat nu volgt, wijkt af van de 'Struktur' in Hintermeier, *Die Briefpaare*, 1993, p. 8-11.
- 21 Ov. Her. 16, 49-50: "Arsurum Paridis vates canit Ilion igni"/Pectoris, ut nunc est, fax fuit illa mei!"
- 22 Ov. Her. 16, 51-2: 'Forma vigorque animi [...] indicium tectae nobilitatis erat.'

- 23 Ov. Her. 16, 95-6: 'Nec tantum regum natae petiere ducumque,/sed nymphis etiam curaque amorque fui.'
- 24 Ov. Her. 16, 297: 'Nunc ea peccemus quae corriget hora iugalis.'
- 25 Ov. Her. 16, 335: 'quaque feres gressus, adolebunt cinnama flammae' (Waarheen u ook uw stappen zet, zullen de vlammen het kaneel verteren.)
- 26 Ov. Her. 16, 356: 'illa [d.i. Azië] viris dives, dives abundat equis.'
- 27 Ov. Her. 16, 357-8: 'nec plus Atrides animi Menelaus habebit/quam Paris aut armis antefendus erit.' en o.a. v. 366: 'instruere Atriden num potes arte mea?'
- 28 Zie hierover Zaalberg, Hooft als pleitbezorger, 1964, die stelt dat Menelaus' argumentatie om Helena terug te winnen tegen de 'feitelijke aannemelijkheid' van de brief ingaat. Als Menelaus aspecten gebruikt van Ovidius' Parisbrief, hoe kan hij die dan kennen? En terwijl Menelaus in Helena's onschuld gelooft, argumenteert en dreigt hij, dus het lijkt of hij zich tot Paris richt. Kortom, Menelaus' argumentatie toont Hoofts geleerdheid, maar maakt de brief voor tijdgenoten onaanvaardbaar.
- 29 Hooft, *Reden vande waerdicheit der Poesie* (ca. 1610-1615), ed. Tuynman, 1971, p. 58.
- 30 Hooft, *Reden*, ed. Tuynman, 1971, p. 61.
- 31 Voor de invloed van Sidney in de Nederlanden zie: Van Dorsten, *Poets, patrons and professors*, 1962; voor Rodenburgh, *Eglentiers poëtens borstweringh* en het belang van het *movere* zie: Konst, *Woedende wraakhierigheid* 1993, 178-182 en Abrahamse, *Het toneel van Theodore Rodenburgh* 1997, 37-41.
- 32 Rodenburgh, *Eglentiers poëtens borstweringh*, 1619, p. 22, geciteerd naar Konst, *Woedende wraakhierigheid*, 1993, p. 179.
- 33 Rodenburgh, *Eglentiers poëtens borstweringh*, 1619, p. 17, geciteerd naar Konst, *Woedende wraakhierigheid*, 1993, p. 180.
- 34 Ovidius, *Metamorphosis*, 1643.
- 35 Voor dit onderzoek is uitgegaan van de oudste druk van 1615. De veranderingen t.b.v. de uitgave 1617 betreffen herstel van de drukfouten uit 1615 en in bepaalde uitdrukkingen keuze van een hogere stijl. Talloze veranderingen bracht Hooft aan t.b.v. de uitgave van zijn gedichten door Van der Burgh en Brosterhuysen in 1636: correcties om grammaticale en metrische redenen, wellicht n.a.v. de discussie met Huygens over de 'verandering' in de alexandrijn; zie Zwaan, 'De varianten van Hoofts brief', 1981.
- 36 Hooft, *Emblemata amatoria*, ed. Porteman, 1983, p. 59-65.
- 37 Plemp, 'Menelaus', v. 25-26: 'Nam doleo, & fateor; tuque es mihi caussa doloris:/Tuque mihi magni caussa laboris eris.'
- Zie voor de tekst de Heinsius-site: www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Latijn/PlempQuisquilae.html (red. A.J.E. Harmsen).
- 38 Plemp, 'Menelaus', v. 40: 'Fallax, & ficti plena dolis animi!'
- 39 Plemp, 'Menelaus', v. 163-64: 'Tu Paridis pellex, Menelai perfida coniux.'
- 40 'Tandem fit surculus arbor', *Antwoorden*, v. 270.
- 41 Hooft, *Alle de gedrukte werken*, dl. 1 (1972).
- 42 Zie voor deze brief, die volgt op Van Arps treurspel *Tolimond* (1640): Van Marion 'Een heldinnenbrief van Helena', 1996.
- 43 Van Arp, 'Brief van Helena', v. 23-24 en 27-28.

HOOFDSTUK 6

- 1 Barlaeus, 'Epistola Ammonis ad Thamaram sororem' (Brief van Amnon aan zijn zuster Thamar) en 'Responsio Thamarae' (Antwoord van Thamar) in de *Poemata* (1628); over de inhoud zie de volgende paragraaf.
- 2 Worp, 'Caspar van Baerle', 1885-1889; Te Winkel, *Ontwikkelingsgang*, dl. 3 (Republiek dl. 1), p. 398-400.
- 3 Zie Harmsen, 'Barlaeus's description', 1994, p. 161.
- 4 Barlaeus, 'Epistola Ameliae ad Henricum Fredericum, maritum, audacius sub ipsius Silvae-Ducis moenibus militantem'. De teksten van het epos en de heldinnenbrief uit de editie van Barlaeus' werk van 1645 zijn te raadplegen via: www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Latijn/BarlaeusBibliografie.html (red. A.J.E. Harmsen).
- 5 Volgens de berekeningen van bewonderaar Pieter Bor, *Gelegentheit* 1630, p. 197 en 208 werden er op de stad en op de drie forten met behulp van honderdzestien kanonnen, 'metalen stukken', in totaal 28.517 kanonschoten gelost.
- 6 Aitzema, *Saken*, dl. 1, 1669, p. 859. Zie voor deze brief en het antwoord van de prins aan de gecommiteerden de paragraaf 'De uitbeelding van Frederik Hendrik'.
- 7 Huygens, *De briefwisseling*, dl. 1, nr. 451. De tekst van de brief volgt verderop in dit hoofdstuk.
- 8 Zie voor de hele correspondentie het nawoord van dit hoofdstuk.
- 9 Eveneens in de brief aan Huygens d.d. 3 juli 1629; zie het nawoord van dit hoofdstuk.
- 10 Barlaeus, 'Epistola', v. 1-16: 'Si vacat, & nullus circum tentoria miles/Barbaricus inflat classica rauca sonis:/Nec medios inter cuneos, fossasque/Efferus, & multa caede cruentus ovas:/Has lege sollicitae, mihi fas ita scribere, voces/Conjugis, Ameliae tristia verba tuae./Arma, jube, sileant. nec, dum tibi nostra leguntur,/Verberet obsessas machina saeva domos./Ipsa, puerque tuus, blandissima nomina, pugnae/Forte brevem poterunt promeruisse moram./Haec ego dum scribo, tabulis dum littera currit,/Vagiit ad motam parva Loyssa manum./Auriacusque, tua recubans in parte cubilis,/Invoocat, absentem quem videt esse, patrem./Et nunc illa meis, nunc haerens ille lacertis,/Multa ferunt matri basia, nulla tibi.'
- Met dank aan Jan Bloemendal voor zijn hulp bij het vertalen.

- 11 In: Vondel, *Begroetenis aan den doorluchtighsten en hooghebornen Vorst Frederick Hendrick*, 1625, v. 166-181a.
- 12 In een bijschrift bij een van haar portretten: Vondel, *Op de beelden der doorluchtighste en hooghebornen Vorstinne Amelia, Princesse van Orangie*, &c. 1625; parafraze: Als de Trojaanse prins Paris bij het Parisoordeel had kunnen kiezen tussen godinnen of deze prinses, dan was zijn oordeel anders uitgevallen. Dan had hij namelijk in plaats van Venus háár als mooiste vrouw aangewezen. Gelukkig schonk niet Paris, maar Frederik Hendrik deze vrouw de vrucht van de overwinning. Alleen zij kan hem verwarmen met haar albasten armen, haar purperen lippen en haar zoete stem. Voor haar zou hij de Trojaanse Oorlog willen voeren, zij is kortom de Venus van Den Haag.
- 13 Vondel, *Verovering van Grol*, 1627, v. 681-88 en 691; de prinses was toentertijd zwanger van Louise.
- 14 Al gaat het daar vooral om de Amaliafiguur van P.C. Hooft: Ter Meer, 'Hoofts Klaghte', 1987.
- 15 Heinsius, 'Andromache', v. 1-6, 199-200a, 205-6: 'Accipe Priamide, seu te fera castra morantem,/Pelias in curas seu trahit hasta suas,/Accipe, nec summas pigeat modo cassidis oras,/Dum properas, facili dissolvisse manu./Paucaque dum spectas tabulae praecepta monentis/Immunem liceat sanguinis esse diem.' [...] 'Garrulus Hectorides, Priami demissus ab aula,/Matris in amplexum [...] venit.' [...] 'Instat, & infelix de te cognoscere quaerit/Omnia, & adventum postulat ille tuum.'
- 16 Vondel, *Verovering*, v. 655-662.
- 17 Barlaeus, 'Epistola', v. 17-26: 'Adspice, quam prima numeras distare secundam,/Linea stat faeda commaculata nota./Hic mihi scribenti subito puer impete trusit/Audacis tremulam patris amore manum./Quas tamen adpersas tabulae circumspicis undas,/Flumina sunt oculis praecipitata meis./His tibi, magne Ducum, lacrymis, hoc rore litamus,/Haec sunt militiae praemia missa tuae./Segnior his forsitan medius aspersus in hostes/Ibis, & impavidum negliget arma caput.'
- 18 Prop. 4, 3, 3-6: 'si qua tamen tibi lecturo pars oblita derit,/haec erit e lacrimis facta litura meis;/aut si qua incerto fallet te littera tractu,/signa meae dextrae iam morientis erunt.' (Als er tijdens het lezen een deel is weggewist, dan zal die vlek veroorzaakt zijn door mijn tranen; of als een onzeker geschreven letter u verbaast, dan zijn dat tekenen dat mijn handen al beginnen af te sterven.)
- 19 Barlaeus, *Obsidio*, v. 1017-18: '[...] patrios exsurgat in ausus/filius [...]'. De vertaling van het epos is van de hand van Ton Harmsen en Willem Pieters.
- 20 Barlaeus, 'Epistola', v. 27-32: 'Quo Frederice ruis? jam te per tela, per enses/Audio vicino moenibus ire gradu./Totque inter casus, dubique pericula Martis/Hostica nocturno tangere castra pede./Si tibi conjugii nomen venerabile, cur me/Conjuge vis, Eheu, posse carere meo?' Aan woordelijke overeenkomsten in het Latijn zullen tussen het laatste distichon (Si tibi conjugii...) met Ov. *Her.* 21, 139-40: 'si tibi coniugium volui promittere nostrum,/exige polliciti debita iura tori' (Als ik een echtverbintenis met u heb willen sluiten, eis dan het beloofde, het rechtens verschuldigde huwelijksbed.) wordt geen aandacht besteed zolang het gaat om overname van een zeker elegisch jargon.
- 21 Vondel, *Verovering van Grol*, 1627, v. 695b-703.
- 22 Heinsius, 'Andromache', v. 193: 'Hector, ut incipias, modo desinis ire per hostem [...]'.
23 Prop. 4, 3, 63 [64] en 65-66: 'ne, precor, ascensis tanti sit gloria Bactris,/raptave odorato carbasa lina duci,/plumbea cum tortae sparguntur pondera fundae,/subdulus et versis increpat arcus equis!'
- 24 Barlaeus, 'Epistola', v. 65 en 69-70: 'Hectora, quisquis is est, si sum tibi cura, caveto; [...] et facito dicas, quotiens pugnare parabis;/parcere me iussit Laodamia sibi.'
- 25 Barlaeus, 'Epistola', v. 33-38: 'Si placet Ameliae quicquam, si vultus & ora,/Pallidulam tanto cur facis esse metu?/Si tibi laeta placent facilis responsa maritae,/Cur cupis his ipsis me titubare malis?/Si mihi vernantis lumenque decorque juventae est,/Desine sic rugas accelerare meas.'
- 26 Barlaeus, 'Epistola Ammonis ad Thamaram sororem' (Brief van Amnon aan zijn zuster Thamar) en 'Responsio Thamarae' ('Antwoord van Thamar') in de *Poemata* (1628), te midden van een serie redevoeringen (*orationes*) uit naam van andere bijbelse personages. In 2 Sam. 13:1-29 wordt Thamar, de zuster van Absalom, door haar halfbroer Amnon verkracht, waarna Absalom de verkrachter laat vermoorden. Barlaeus werkte dit thema uit tot een verhaal over een prille liefde van de kant van Amnon, die door de nog maagdelijke Thamar (*Virginitas intacta mihi est*) beschaamd wordt afgewezen. Een eventuele vergelijking met Meursius' brief 'Biblis Cauno' over de zus-broerrelatie tussen Byblis en Caunus (Ov. *Mt.* 9, 454-665) gaat niet op. Amnon en Thamar volgen het Ovidiaanse type Paris-Helena en Acontius-Cydippe: brievenparen waarin de man het initiatief toont en de vrouw afwijzend reageert. De stijl sluit nauw aan bij de *Heroides*, waaraan gedeelten van versregels worden ontleend. De datering is niet bekend; het is goed mogelijk dat de brieven deel uitmaakten van de karakteruitbeeldingen die Barlaeus dichtte in zijn periode in Leiden vóór ca. 1625, toen hij voor zijn poëzie vaak godsdienstige onderwerpen koos.
- 27 Barlaeus, 'Responsio Thamarae', v. 9-10: 'Si tibi forma placet Thamarae, si vultus & ora,/Cur haec flagitio vis temerare tuo?'
- 28 Bijv. woorden van Josef uit Barlaeus' 'Oratio Iosephi ad uxorem Potipharis', waarin hij de vrouw van Potifar afwijst: 'Non mihi caesaries, non compti lege capilli/Collique, non facies, non placet ille decor.' (*Poemata* ed. 1631, p. 312); vgl. dit met Barlaeus, 'Epistola', v. 41-42 (zie volgende noot).
- 29 Barlaeus, 'Epistola', v. 39-54: 'Squallida jam luces, jam squallida transigo noctes,/Duraque sum, dum tu dura vir arma geris./Non mihi caesaries compta est, velut ante solebat,/Ordinibusque nitet vitta decora suis./Non saturata placet Tyrio

mihi murice palla, / Quaeque meos decorat fimbria pulchra sinus. / Omnia negligimus, vestes, famulasque, domumque. / Dumque tui cura est maxima, nulla mei est. / Conveniunt matres, & dum tibi militat aether, / Illustri cupiunt corpora veste tegi. / Scilicet, ingredi medias secura per urbes, / Pro patria pernox tu fera bella geras? / Et mea fulgentes decorabunt tempora gemmae? / Dum tua bellatrix tempora cassis habet? / Vel manus ista comam pectet? tua diriget ensem? / Et fracto curis Principe, mollis ero? Met dank aan Els de Baan voor haar advies voor de vertaling.

30 Ov. Her. 13, 31-32: 'nec mihi pectendos cura est praebere capillos, / nec libet aurata corpora veste tegi.' Aanvankelijk had Propertius al een aanzet gegeven in de Arethusabrief met de weigering purper en sieraden te dragen: 'Want waarom zou aan mijn lichaam nu het Phoenicische purper schitteren, of ringen en heldere kristallen mijn vingers sieren?' (Prop. 4, 3, 51-52: 'nam mihi quo Poenis nunc purpura fulgeat ostris, / crystallusque meas ornet aquosa manus?')

31 Ov. Her. 13, 33-34: 'ut quas pampinea tetigisse Bicorniger hasta, / creditur, huc illuc, qua furor egit, eo.' (Zoals de vrouwen van wie wordt gezegd dat ze zijn geraakt door de wijnstok van de god met de twee horens [Bacchus], ren ik heen en weer waarheen de waanzin me drijft.)

32 Ov. Her. 13, 36: "Indue regales, Laudamia, sinus!"

33 Ov. Her. 13, 37-38: 'scilicet ipsa geram saturatas murice lanas, / bella sub Iliacis moenibus ille geret?'

34 Hom. Il. 2, 698-702; vert.: 'Daarover voerde bevel de dappere Protesilaos, / toen hij nog leefde, want reeds lag hij neer in de donkere aarde. / In haar pas half klaar huis in Fylake achtergebleven, / krabde zijn vrouw haar wangen kapot, want een der Trojanen / had hem gedood, - hem, de eerste Griek die van boord was gesprongen.' Vert. H.J. de Roy van Zuydewijn.

35 Ov. Her. 13, 41-42: 'qua possum, squalore tuos imitata labores / dicar, et haec belli tempora tristis agam.'

36 Barlaeus, 'Epistola', v. 55-58: 'Quin potius belli tristes imitata labores, / Nolo nimis dispar cultibus esse tibi. / Incedo distincta, dolens, sine viribus uxor, / Forte etiam, tibi dum scribimus, orba viro.'

37 Barlaeus, 'Epistola', v. 61-62: 'Iam tibi Penelope, jam sum, sine conjuge, Phyllis. / Et, velut Hippolyto Phaedra, misella queror.'

38 Barlaeus, 'Epistola', v. 73-74: 'Tyndaris ista suos Paridem celabat amores. / Non ego. quid timeam, clamat apertus amor.'

39 Barlaeus, 'Epistola', v. 75-76: 'Ut caveat fluctus, Sestos transcribit Abydo. / Longius abscedas moenibus, Haga rogat.'

40 Ov. Her. 13, 73-78 (v. 74-75 ontbreken): 'pugnet et adversos tendat Menelaus in hostis; / hostibus e mediis nupta petenda viro est, / causa tua est dispar; tu tantum vivere pugna, / inque pios dominae posse redire sinus.'

41 Barlaeus, 'Epistola', v. 78: 'Dumque licet, cupio consuluisse viro.'

42 Barlaeus, 'Epistola', v. 87-88: 'Non pugnare Duces, sed sunt dare jussa parati. / Militis haud partes, imperitantis habes.'

43 Barlaeus, 'Epistola', v. 97-98: 'Sunt juvenes bello insignes, & fortibus armis, / Parent imperio castra, Ducesque tuo.'

44 Vondel, *Zegesang*, 1629, 255-57; Bor, *Geleghentheyt*, 1630, pass.

45 Barlaeus, 'Epistola', v. 99-106: 'Audaces aptant gladios ad jussa Britannii, / Quosque suos, Galli, raptat in arma furor. / Stant coram intrepidi, Mavortia nomina, Scoti, / Stat coram impavido pectore Belga tuus. / Sunt etiam toto braccati corpore Rhaeti, / Et transalpinis agmina missa jugis. / Hi tacitos subeant vallos, hi moenibus instent, / Et formidatis stentque, cadantque locis.'

46 Barlaeus, 'Epistola', v. 161: 'En, tua tuta jacent aliis munimina vallis.' Gegevens over het beleg zijn behalve aan contemporaine bronnen ontleend aan Poelhekke, *Frederik Hendrik*, 1978, hst. 18-21.

47 Barlaeus, 'Epistola', v. 164: '[...] infestas exigit alter aquas'.

48 Barlaeus, 'Epistola', v. 163b-164a: 'illic in viscera terrae / Itur'.

49 Poelhekke, *Frederik Hendrik* 1978, 264; Aitzema, *Saken* dl 2, 823; Bor, *Geleghentheyt* 1630, 192: 'Den twaelfden Mey heeft zijn Excellentie den Dommel besteeft te stoppen ende toe te dammen [...] 't welck den 28. Mey ghestopt wesende begon men het water buyten om het leger te leyden. Desgelycx wert oock de Rivier A gestopt.'

50 Zie voor de tekst van deze brief de paragraaf over de navolging van de Amaliabrief.

51 Barlaeus, *Obsidio*, v. 863-66, 869-70: 'Iam quater aestivum Phoebe reparaverat orbem, / Radebantque cavas Titania lumina Lances: / Cum leges mansueta capit, Batavoque coactum / Subdit Sylva caput. [...] Panduntur portae, Dominisque Potentibus arces, / Nassovioque patent.' Vert. Ton Harmsen en Willem Pieters.

52 Poelhekke, *Frederik Hendrik*, 1978, p. 252.

53 Bor, *Geleghentheyt*, 1630, p. 195 vervolgt: 'so dat de Pioniers met schup ende spae op den hals so vrolijk totten arbeyt gingen als of sy te bruyloft gaen soudén, also dattet een lust was om te sien.' (2 juni)

54 Bor, *Geleghentheyt*, 1630, p. 206.

55 Aitzema, *Saken*, dl. I, 1669, p. 859: 'Doorluchtige Hoogh-gebooren Vorst ende Heere, Wy hebben niet sonder groote bekommernisse verstaen, dat uwe Excellentie naer sijnen gewoonelijcken yver, couragie ende sorghvuldigheyt, sich aen ende aen verthoont in d'Aproches, ter plaetsen daer het meeste perijckel ende gevaer is, tot visitatie ende bevorderinghe van de Wercken. Derhalven hebben wy voor den meesten dienst van het Landt hoognoedig geacht u Excellentie by desen te versoecken, ende recommandeeren: dat de selve syn Persoon wil mesnageeren [...], ende op de conservatie van dien letten: wel wetende hoe veel voor desen Staet daer aen is gelegen. Stellen uwe Excellentie in bedencken, oft de selve niet goet en soude gelieven te vinden, de visitatie der voorsz. periculoeze Wercken te laten doen, deur een vertrouwt ende ervaeren militair Officier, die van syn bevinden levendigh ende naer de waerheydt rapport soude dooen, &c.' [2 juli 1629]

- 56 Aitzema, Saken, dl. 1, 1669, p. 859.
- 57 Poelhekke, *Frederik Hendrik*, 1978, p. 262.
- 58 Huygens, *De briefwisseling*, dl. 1, nr. 451: 'Je vous remercie bien fort que vous me mandes les noules [nouvelles] de nostre armée; j'espère que vous contines de faire la mesme, et croyes que vous me seres oblige avec rien tant que de me dire la bonne sante de Monsieur le Prince, de coy je suis tousjour en peine. J'espère que dieu le conservera et le donnera la forse pour ce peine qui prent. Je vous prie, mande moy beintost que le conte Henry sera party; cela m'obligera d'estre toute ma vie.'
- 59 Bor, *Geleghentheyt*, 1630, p. 199.
- 60 Vondel, *Zegesang*, v. 213-237, 248, 307-09.
- 61 Voor het genus demonstrativum, zoals samengevat door Quintilianus (*Institutio* 3, 7).
- 62 Barlaeus, 'Epistola', v. 110-14: 'Rarior Auriaco nomine ductor adest./Sufficient miseraanda tuae tot funera gentis,/Et tot Nassoviis Belgica clara rogis./Solvimus inferias Regi sat sanguine in illo/Hesperii luimus subruta sceptri soli.'
- 63 Barlaeus, 'Epistola', v. 115-16: 'Te patriae superesse tuae, sobolique, mihique/Convenit, & solos progenuisse Duces.'
- 64 Scipio Africanus de Oude wist door onderhandelen de Carthagers te winnen; hij bewerkstelligde vrede in Afrika en was scheidsrechter tussen de Carthagers en Masinissa.
- 65 Vader, zoon en kleinzoon Publius Decius Mus stierven vrijwillig in de strijd, resp. 340, 295 en 279 v.C. Marcus Atilius Regulus liet zich standvastig doodmartelen door de Carthagers, ca. 250 v.C.
- 66 Barlaeus, 'Epistola', v. 151-52: 'Pugnavit Telamone satus, sed suasit Ulysses,/Praemia suadentis sola fuere viri.'
- 67 Gustaaf II (1594-1632) kwam bij veroveringstochten in strijd met Polen (1621-29). Bij Barlaeus bestrijdt Gustaaf de Daciërs, Dacii, de Romeinse benaming voor de bewoners van het land tussen de Theiss in het westen, het Karpatengebergte in het noorden, de Donau in het zuiden en de Dnjestr in het oosten.
- 68 Barlaeus, 'Epistola', v. 159-60: 'Et tuus imperiis genitor laudatur, & armis,/Bella sed imperio rexit & arma suo.'
- 69 Barlaeus, 'Epistola', v. 169-70, 173a: 'Quae vincunt alii, tua sunt. tu moenia victor/Subruis, & tantum conficis autor opus. [...] Omnia debemus capiti.'
- 70 Ov. *Her.* 1, 33-36: 'hac ibat Simois; haec est Sigeia tellus;/hic [...] illic [...] illic [...] hic [...]'
- 71 Barlaeus, *Obsidio*, v. 328-30; vert. Ton Harmsen en Willem Pieters.
- 72 Barlaeus, 'Epistola', v. 162-66: 'Hic eques, hic sequitur Martia signa pedes./Hic tormenta crepant, illic in viscera ter-rae/Itur, & infestas exigit alter aquas./Hic haeret statione alius, procul excubat alter,/Hic cadit, hic hostem vulnerat, ille fugat.'
- 73 Barlaeus, 'Epistola', v. 89: 'Tota salus patriae Ducis est, non militis illa est.'
- 74 Barlaeus, 'Epistola', v. 125-126: 'Quam vereor, Princeps, ne, te moriente marito,/Objiciat casus Laodameia suos.'
- 75 Barlaeus, 'Epistola', v. 93-94 en 173b-74: 'Vulnera quae tua sunt, etiam sunt illa Loysae,/Sunt etiam Ameliae, Nassovii-que tui.' en 'Tu desine coecas,/Haec lachrymans scribo, ductor inire vias.'
- 76 Dit vroeg Amalia zich al af in Barlaeus, 'Epistola', v. 139-40: 'Et forsitan meus errat amor, patriaeque nocebo/Femina, mandatis imperiosa meis.'
- 77 Prop. 4, 3, 45 en 69-70: 'Romanis utinam patuissent castra puellil' 'incorrupta mei conserva foedera lecti;/hac ego te sola lege redisse velim'.
- 78 Heinsius, 'Andromache', v. 211-12: 'Rumpe moras omnes, thalamisque illabere nostris,/Bellaque dum cessant omnia, bella refer.'
- 79 Ov. *Her.* 13, 166: 'si tibi cura mei, sit tibi cura tui' (Maakt u zich zorgen om mij, wees dan bezorgd om uzelf). Hier is de interpretatie gevolgd van Reeson, *Commentary*, 2001, p. 208-9. Vgl. Barlaeus, 'Epistola', v. 72: 'Tu, Frederice, tibi parce, miserta [sic] mei.' (U, Frederik, spaar uzelf uit medelijden met mij).
- 80 Barlaeus, 'Epistola', v. 175-184: 'Aut ego, quod solum superest, per tela, per ignes,/Castra per, & cuneos irrequieta fer-ar./Insequar Auriacum. nec tunc procul ire vetabo./Si volet, ipsa inter tela, licebit, eat./Tunc moriar, qua sede meus morietur, & hostis/Munus erit, post te, me ferissae simul./Forsan & ex uno geminos succumbere telo/Gratia fortunae, vel rationis erit./Una thori facies, una est concordia, tandem/Fata velint uno nos perisae modo.'
- 81 Aan de correspondentie samengevat door Worp in 'Caspar van Baerle III', *Oud-Holland* 4 (1886), 245-48, is in dit hoofdstuk het nodige toegevoegd, deels naar de hss. Voor Barlaeus: via Van der Horst, *Inventaire*, p. 45 e.a.; de teksten goeddeels in Barlaeus, *Epistolae* 1667. Voor Huygens: *Briefwisseling*, dl. 1 (1911), waarin ook uittreksels voorkomen van de brieven van Van der Burgh en Brosterhuysen. Voor Hooft: *Briefwisseling*, dl. 1 (1976), nr. 348.
- 82 Barlaeus, brief aan Huygens dd. 3 juli 1629 (autograaf, UBL Hug. 37, 34): 'Est quod in aurem tibi dictum velim. Si Principis coepta fortunaverit Deus Opt. Max. in animum induxi, historiam tam famosae obsidionis scripto consignare. At non possum sine tua aliorumque ope, quos non dubito in Fastos referre, ea quae indies illic geruntur. Si isti provinciae, me idoneum iudicas, fac ut aliquando eorum fiam compos, quibus institutum opus adornem. Multa indies ex levi auditione habemus, sed is fides historiae non ausim superstruere. Quos mitto versiculos, mitto tibi, quem aequum nugarum mearum aestimatorem esse novi. Quid si pro Principe respondeas. Superciliosum lectorem deprecor. Legat vanderBurchius noster, etiam, si istic adhuc sit, non detrectem iudicium Consulis vander Dussen, viri, mei amantissimi et studiosissimi. Volui cas-

trenses tuas curas et bellorum taedia jucunda lectione diffundere. Vale amicorum corculum, [...]. Iterum vale. Institutum illud meum de conscribenda historia nolim dispalescere. 3 Jul. (11)CXXIX.'

Vertaling: 'Ik wil u iets influisteren. Als de algoede en almachtige God de onderneming van de prins begunstigt, dan neem ik me voor om de geschiedenis van het zo beroemde beleg in geschrifte vast te leggen. Maar ik kan dat niet doen zonder de hulp van u en anderen, die zonder twijfel in hun journaal optekenen wat er voorvalt. Als u mij voor dit werk geschikt acht, bezorg mij dan die aantekeningen om mijn reeds begonnen werk ermee te verrijken. Wij weten veel door wat wij van dag tot dag zo opvangen, maar ik zou daarop geen historische betrouwbaarheid durven bouwen. De versjes die ik stuur [de 'Brief van Amalia'], stuur ik aan u, want ik ken u als een rechtvaardige beoordelaar van mijn verzen. Hoe zou het zijn als u uit naam van de prins antwoordde? Ik verafschuw een arrogante lezer. Laat het aan onze vriend Van der Burgh lezen, en ook wijs ik niet af het oordeel af van burgemeester Van der Dussen, als hij daar bij u is, mijn zeer geleerde vriend die mij zeer genegen is. Ik wilde uw zorgen in het kamp en de walging van de oorlog met aangename lectuur verstrooien. Gegroet, hartje van mijn vrienden, [...]. Nogmaals gegroet. Mijn plan om die geschiedenis te schrijven moet geheim blijven. 3 juli 1629.' Overigens zou niet Barlaeus maar Heinsius de officiële opdracht krijgen om de historie van het beleg te schrijven.

83 Barlaeus, brief aan Huygens dd. 30 juli 1629 (autograaf, UBL Hug. 37, 35).

84 Nadat Barlaeus 3 juli gevraagd had om een beoordelaar van zijn verzen (zie boven, noot 82), berichtte Van der Burgh op 15 juli aan Huygens dat hij in de Amaliabrief een enkele uitdrukking aantrof die hij minder gelukkig vond (Huygens, Briefwisseling dl. 1 (1911), nr. 453) waaraan Huygens toevoegde dat enkele regels inderdaad beter konden worden geschrapt (nr. 455, 17 juli; de brief is ondertekend met tuus *Index expurgatorius*) waarna Huygens op 26 juli het gezamenlijke besluit aan Barlaeus meedeelde dat Van der Burgh en hij enkele uitdrukkingen hadden gevonden die aan het hof zeker niet goed zouden worden opgenomen en dat ze er verder maar mondeling over moesten spreken (volgens de samenvatting in: Huygens Briefwisseling dl. 1 (1911), nr. 458).

85 Volgens de samenvatting in: Huygens, Briefwisseling dl. 1 (1911), nr. 464.

86 Ov. Her. 13, 33-34: 'ut quas pampinea tetigisse Bicorniger hasta,/creditor, huc illuc, qua furor egit, eo.' (Zoals de vrouwen van wie wordt gezegd dat ze zijn geraakt door de wijnstok van de god met de twee horens [Bacchus], ren ik heen en weer waarheen de waanzin me drijft.) Heinsius had voor zijn Andromachebrief de vergelijking met bacchanten wel overgenomen.

87 Ov. Her. 13, 77-78: 'causa tua est dispar; tu tantum vivere pugna,/linque pios dominae posse redire sinus.'

88 Heinsius, 'Andromache', v. 212: 'Bellaque dum cessant omnia, bella refer.'

89 Scriverius, *Send-Brief*, p. 2. Delvenaer verwijst naar de afkomst van Frederik Hendrik uit Delft en naar het delven van de moerassen rond Den Bosch.

90 Scriverius, *Send-Brief*, p. 3.

91 Resp. Barlaeus, 'Epistola', v. 148 en 154; Scriverius, *Send-Brief*, v. 179-80 en 186.

92 Barlaeus, 'Epistola', v. 61-76; Scriverius, *Send-Brief*, v. 73-80.

93 Scriverius, *Send-Brief*, v. 116, 193-6; 157-60.

94 Dit is een amplificatie van v. 36 in Barlaeus' *Epistola*: 'Waarom verlangt u dat ik juist door deze ellende ga stamelen?', 'Cur cupis his ipsis me titubare malis?'

95 Barlaeus, *Epistola*, v. 133-34: 'Quam male bellantum studiis, sociantur amantum,/Et pugnax sorti laurea juncta meae est.'

96 Huygens, *Gedichten* dl. 2 (1893), 210. Er bestaan twee titels van het fragment: 'Auriacus e castris ad Sylvam-Ducis ad Epist. Barlaei Auriacae nomine scriptam' en 'Responsio Auriaci ad epistolam Barlaei Auriacae nomine scriptam'.

97 Westerbaen heeft twaalf van de *Heroides* vertaald in de *Gedichten* van 1657 als 'Eenige brieven van doorluchtige vrouwen uyt Ovidius Naso, by hem genaemt Heroidum epistolae' en vervolgens *Ars amatoria* als *Avond-school voor vryers en vrysters* (1665) en *Remedia amoris* als *Nieuwe Avond-school* (1666).

98 Volgens een opmerking in Westerbaens latere bundel *Gedichten* uit 1672 is de Latijnse versie gedicht in 1629; in de afdeeling *Farrago latina* staat: 'scripta Anno 1629 quo Sylva-Ducis a Principe Auriaco obsessa et capta est.'

99 Westerbaen, *Fredericus*, v. 1-6: 'Ad loca plena metu per castra minantia Sylvae,/Udus ubi multo sanguine fumat ager,/Fer-ratasque acies, ipsis sub moenibus urbis,/Bellica ubi mediis vinea serpit aquis,/Perrumpunt tenerae, quas mittis, Amelia, chartae/Et venit ad nostras litera vestra manus.'

100 Westerbaen, *Fredericus*, v. 53: 'Tuque puerque meus blandissima nomina, [...].'

101 Westerbaen, *Fredericus*, v. 47: 'Non potes Auriaci conjux, nisi militis, esse.'

102 Westerbaen, *Fredericus*, v. 17-18: 'Desine tam mulier nimium indulgere dolori,/Et dura, quando dura vir arma gerit.'

103 Westerbaen, *Fredericus*, v. 31-32: 'Hoc videant matres, sociataque Belgica discat/Exemplo, conjux, fortior esse, tuo.'

104 Westerbaen, *Fredericus*, v. 37-42: 'Hic Belgas, illic Gallos acresque Britannos,/Hic equitum turmas cornipedesque locet:/Hic discat terram transversis scindere sulcis/Et ducat caecis agmina tuta viis;/Hic penetret [...].'

105 Westerbaen, *Fredericus*, v. 71-76: 'Non ita degenerem magni genuere parentes./Nec dedit victas inclyta Sylva manus./Cuncta Ducem spectant, omnes animantur ab uno./Principis exemplo fortius arma movent./Voce ciere viros, Martemque accendere vultu/Praesentemque animos addere crede Ducem.'

- 106 Westerbaen *Fredericus*, v. 97-100: 'Lugeat Hesperii sublimis Regia Ditis,/Squalleat et tristi Clara Isabella situ./Jam sua sentit Iber trepidis delubra moveri/Sedibus, et priscis atria culta Diis.'
- 107 Westerbaen, *Fredericus*, v. 95-96: 'Sume serenatos, Amelia mascula, vultus./Et pigeat molles commaculasse genas.' Horatius noemt Sappho 'mascula': 'temperat Archilochi musam pede mascula Sappho' (Hor. Epist. 1, 19).
- 108 Westerbaen, *Fredericus*, v. 105-110: 'Tunc mihi loricam reduci galeamque resolves/Excipiesque tuo corpora lassa sinu;/Iniiciensque meo dulcissima brachia collo/Mille leges labris basia carpta meis;/Basiaque ipsa dabis, qualis nec Cypria Marti/Nec dedit Aemonio Laodameia viro.' met verwijzing naar *Heroides* 13 (Laodamia aan Protesilaus), 1-2: 'Mittit et optat amans, quo mittitur, ire salutem/Haemonis Haemonio Laodamia viro'.
- 109 In Westerbaens *Gedichten* van 1672 staat bij dit Nederlandstalige Antwoord verklarend dat het de Amaliabrief beantwoordt 'so die in 't Latijn geschreven was door den Professor Barlaeus ende in 't Duyts naegevolgt van de Heer Petrus Scriverius.'
- 110 Westerbaen, *Antwoord*, v. 175-196.
- 111 Huygens, *Gedichten* dl. 2 (1893), 213 en noot 4. Datering 22 januari naar een brief van Huygens aan Barlaeus van 23 januari; Huygens, *Briefwisseling*, dl. 1 (1911), nr. 486.
- 112 Brosterhuisen in een brief d.d. 27 feb. 1630 (Huygens, *Briefwisseling*, dl. 1 (1911), nr. 494): 'J'ay veu avec grand contentement vostre belle traduction de sa lettre heroïque et en voudroy bien voir la fin.'
- 113 Hooft heeft het fragment gezien (brief aan Huygens d.d. ca. 24 maart 1630 (Hooft, *Briefwisseling*, dl. 1 (1976), nr. 351): '[...] UEd. gestr. aengeheve vertalinge, mij getoont door den Heere Wijtz'. Op grond van de kwaliteit ervan meent hij dat Huygens het best de Amaliabrief kan vertalen. Overigens zag men het stukje niet altijd voor werk van Huygens aan. In de verzamelbundel van 17de-eeuwse poëzie *Gedichten* van C. van Baerle [...] uit 1827 staat Barlaeus als auteur vermeld. In een noot bij de tekst wordt de herhaling van het rijmwoord krijgen afgekeurd (nulrijm), al is het woord dan in de verschillende betekenissen van oorlog voeren en ontvangen gebruikt.
- 114 Op 15 maart 1630 meldde Barlaeus aan Huygens dat hij een Franse versie van de Amaliabrief ter beoordeling in hs. had ontvangen vergezeld van een ongetekende brief, maar dat hij hulp zocht voor het lezen van het Frans. Zie Worp, 'Caspar van Baerle', 1886, p. 146.
- 115 Hooft, *Briefwisseling*, dl. 1 (1976), nr. 348 (28 februari 1630).
- 116 Hooft, 'Klaghte', v. 1-8. Gecit. uit Hooft, *Lyrische poëzie*, ed. Tuynman-Van der Stroom, 1994.
- 117 Volgens Te Winkel, *Ontwikkelingsgang* dl. 3 (Republiek dl. 1, 1886), 399 werd Hooft door Barlaeus tot wedijver geprikkeld, al was de soort poëzie nieuw voor hem. Volgens Gielen, 'Hoofts Klacht', 1936 heeft Hooft afgezien van de briefvorm om een 'allermenselijkste' klacht te maken die niets weg heeft van het beredenerende personage Amalia van Barlaeus; aan het einde van haar brief waar ze samen met de Prins wil sterven, gedraagt ze zich als een persoon in een ridderroman. Ook Roose, 'Hoofts Klaghte', 1983 prefereert de 'Klaghte', die 'naar de vorm een volkomen origineel uitzicht bood' in vergelijking met de 'breed uitgesponnen brief' van Barlaeus. Hij beschouwt de klacht als een heldinnenbrief omdat het gedicht door zijn aanspreekvorm tot het briefgenre gerekend kan worden. Er zijn vele inhoudelijke overeenkomsten maar Barlaeus' brief vermoet door de massa feiten en namen, en door de omslachtige formuleringen en herhalingen, terwijl Hooft zich een meester toont in de 'Beschränkung' en Barlaeus' voorbeeld tot de essentie heeft teruggebracht. Ter Meer, 'Hoofts Klaghte', 1987 toont aan dat de 'Klaghte' niet alleen rechtstreeks afhankelijk is van Barlaeus' brief, maar ook is gebaseerd op dezelfde bronnen die Barlaeus heeft gebruikt: Ovidius' brieven van Penelope en Laodamia, Propertius' Arethusabrief en Heinsius' Andromachebrief. Zij concludeert: 'de Epistola Ameliae van Barlaeus heeft Hooft op het idee gebracht, op zijn eigen manier de thematiek van een bepaalde soort heldinnenbrieven te combineren met de situatie waarin Amalia verkeerde tijdens het beleg van Den Bosch.'
- 118 Hooft, *Briefwisseling*, dl. 2, 1977, nr. 383.
- 119 Hooft, 'Klaghte', v. 17-20.
- 120 Hooft, 'Klaghte', v. 69-72.
- 121 Misschien kan hij worden geïdentificeerd met een zekere C.A. Keyser, dichter van of althans genoemd in een *Bruylofts-Eer-gave* uit 1626. Het Antwoord vertoont overeenkomsten met dit bundeltje vrolijke bruiloftsliedjes. Het titelgedicht lijkt te bestaan uit aaneengeplakte gedeelten van verschillende aard. De eerste twaalf verzen beschrijven een militair treffen waarin een ys'ren Helt de overwinning heeft behaald, zodat een ieder de manhaftigheyt van deze Velt-Heer bezingt. Wie deze veldheer ook is, Maurits, of Ernst Casimir die in 1626 Oldenzaal veroverde, het martiale taalgebruik van de inleidende verzen past bij de bijna martiale antwoordbrief uit naam van Frederik Hendrik.
- 122 Keyser, *Antwoord*, fol. A 2r.
- 123 Scriverius, *Send-Brief*, p. 5-6.
- 124 Keyser, *Antwoord*, v. 17b-22.
- 125 Keyser, *Antwoord*, v. 77-82.
- 126 Keyser, *Antwoord*, v. 203-4.
- 127 Stratenus, 'Guiljelmus Iunior Arausionensium Princeps, Frederico Henrico, Arausionensium principi, etc. Patri suo, cum Bredam obsideret'.

- 128 Stratenus, *Guiljelmus*, v. 1-4: 'Celse pater, nostris paulum concede lituris./Haec venit a nato litera missa tuo./Hoc litui, curaque sinant, nec bellica raucas./Hanc dum pervolves, concitet aura tubas.'
- 129 Stratenus, *Guiljelmus*, v. 7-8: 'Saepe meas video pavidas flentesque sorores./Et lachrymae rivi more fluentis eunt.'
- 130 Stratenus, *Guiljelmus*, v. 35-36: 'Exemplumque patris, belli mihi suggeret artes./Sic Martis, specto dum tua, crescet amor.'
- 131 Stratenus, *Guiljelmus*, v. 83-84: 'Nam facilem te fama refert promptumque periclis./Militis haud tutum munus obire ducem.'
- 132 Stratenus, *Guiljelmus*, v. 91-92: 'Parce igitur generi nostro, nostraeque juventae./Et tibi si nolis parcere, parce mihi.'

HOOFDSTUK 7

- 1 'Hemelse voorbeelden' verwijst naar: Van Leeuwen, *Hemelse voorbeelden*, 2001.
- 2 Vondel, 'Agnes aen Emerens, hare Zuighgenoot', v. 32-33 (WB 4, p. 453).
- 3 Zo onderzocht Geerts (Vondel als classicus, 1932) het taalgebruik in de martelaressenbrieven waarbij hij geen reminiscenties aantrof van Vondels prozaweergave van de *Heroides*. WB-commentator Molkenboer (Vondel, *De werken*, dl. 4, 1937) besteedde aandacht aan het rijke materiaal uit bronnen van kerkhistorische aard. Frijs (Vondel en de Moeder Gods, 2^e verm. dr. 1948) bestudeerde de Opdracht en de Lofzangk in het voorwerk van de bundel en de Mariaverzen in de brieven zelf. Maximilianus spoorde in 'Vondel en Ovidius', 1949 aan: 'Het zou de moeite lonen nauwkeurig in de *Maaghebrieven* na te gaan, wat Vondel van de compositie en de stijl van Ovidius leerde, en welke herinneringen aan de *Heroides* daarin schuilen.' Doek ('Bloed, zweet en tranen', 1992) onderzocht Vondels manier van schrijven over de maagdelijke heiligen en hun marteldood: 'Vondel als sadomasochist?'
- 4 Aldus Lambert Bidloo in zijn drempeldicht in Govert Bidloo, *Brieven*, 1675, fol. **4r.
- 5 De nadruk die wel eens is gelegd op de vele fouten die de dichter bij het overbrengen heeft gemaakt, is dan ook overbodig; van publicatie was op dat moment geen sprake (dat gebeurde pas postuum in 1716). Bij Geerts, *Vondel als classicus*, 1932, 33-37 staat de uitdrukking 'de mislukking van deze vertaling', die een eigen leven is gaan leiden: 'Vondels mißglückter Heroiden-Übersetzung' in: Van Albrecht, 'Vondels niederländischer Ovid', 1979, 154). Vondelediteur Unger zegt terecht: 'Het handschrift draagt geheel en al het karakter van een klad en is slechts ten deele afgewerkt.' De prozaversie zou dan ook nooit de basis vormen van een metrische bewerking, zoals wel gebeurd is met bijv. Ovidius' *Metamorfosen* (Herschepplinge, 1671) en *Amores* (1671). Voor de vertaling heeft als basis waarschijnlijk de Ovidiuseditie van Daniel Heinsius (1629) gediend.
- 6 Brandt, *Het leven* (1682) 1932, p. 38.
- 7 Ovidius, *Heldinnebrieven*, vert. Vondel/Van Hoogstraten 1716, fol. **2v.
- 8 Vondel, 'Theodore aen Basilia', v. 14.
- 9 Vondel, 'Aeght aen Makaria', v. 1-10a.
- 10 Ov. *Her.* 14, 3: 'clausa domo teneor gravibusque coercita vinclis' en 131-32: 'Scribere plura libet, sed pondere lapsa catenae/est manus, et vires subtrahit ipse timor.'
- 11 Ov. *Her.* 11, 3-4: 'dextra tenet calamum, strictum tenet altera ferrum,/et iacet in gremio charta soluta meo.'
- 12 Vondel, 'Aeght aen Makaria', v. 10b-16.
- 13 Molkenboer besteedt in de WB-editie aandacht aan de herkomst van de namen van de geadresseerden.
- 14 Vondel, 'Aeght aen Makaria', v. 52b-54.
- 15 Vondel, 'Aeght aen Makaria', v. 71-73a en 77-84.
- 16 Zie Tussen heks en heilige. Het vrouwbeeld op de drempel van de moderne tijd, 15de/16de eeuw, 1985.
- 17 Ter vergelijking: in Migne, *Patrologia Graeca* 114, kol. 1331-1346 bestaat de legende uit 19 'paragrafen' verdeeld in vier hoofdstukken; hst. 1 introduceert de personages en de vroomheid van Agatha; hst. 2 begint met 1¹/₂ par. gewijd aan Aphrodisia en de repliek van Agatha, waarna een langer deel volgt van 3¹/₂ par. met de twistgesprekken tussen Quintinianus en Agatha, overgaand in hst. 3, waar in kort bestek de martelingen volgen, aangevuld met de ontmoeting met de apostel Petrus in het gevang en een dankgebed; hst. 4 bevat een slotdebat met Quintinianus, Agatha's marteldood, Quintinianus' verdrinkingsdood en de jaarlijks rommelende Etna. De zinnen gewijd aan Aphrodisia en de dochters luiden (Metaphrastes, *Vita* 2, 6): 'Ingressam jam in urbem Catanam jussit praeses matrifamilias cuidam tradi, nomine Aphrodisiae, quae adolescentulas habebat filias, ut verborum morumque lenociniis in transversum eam impellerent, ac mentem ejus immutarent, atque ad sacrificandum idolis inducerent.' (Migne *Patrologia Graeca* 114, kol. 1334). Vondel heeft Metaphrastes uit een andere bron gekend.
- 18 Stalpart, 'Sinte Columba', v. 17-24 (uit *Gulde-Iaers Feest-dagen*) in: Stalpart, *Bloemlezing* (KLP 83), p. 133-134; de interpunctie van het vijfde vers is hier aangepast, er staat eigenlijk: 'Maer sy, helaes: een Christen mensch'. Voor interactie van personages in heiligenliederen zie: Van Leeuwen, *Hemelse voorbeelden*, 2001, p. 183-185.
- 19 Ook in *Joseph in Egypte* (1640) had Vondel de dualiteit van geloof en ongeloof (Jozef tegenover Jempsar) centraal gesteld. Vervolgens stonden in *Peter en Pauwels* (1641) wederom martelaren, in dit geval de apostelen Petrus en Paulus, in oppositie

tot een Romeinse, dus 'heidense' keizer: de waanzinnig geworden Nero, al liep het in dit treurspel niet uit op een confrontatiescène waarin de twee tegenovergestelde levenshoudingen in woord en weerwoord met elkaar botsten. Dat Vondel uiteindelijk een epos voor ogen heeft gehad, is waarschijnlijk richtingbepalend geweest. Dit epos, de zogeheten Constantinade, Vondels 'Unvollendete', had als thema de oppositie tussen de christengezinde keizer Constantijn de Grote en christenvervolger keizer Maxentius. (Tijdens het dichten van de *Lyckklacht* op zijn echtgenote Maaïke de Wolf (1635; WB 3, 421-2 en 7, 893) was Vondel juist genaderd tot de slag bij Aquileia, waar de legers van Constantijn en Maxentius slaags raakten. De Wolf, in een droom aan de dichter verschenen, spoort hem aan door te blijven werken naar een hoogtepunt van de Constantinade, wanneer de wrede tiran Maxentius 'bestorven in den Tiber stort'.) Smit, *Van Pascha tot Noah*, dl. 1 (1956), p. 408-411 is van mening dat Vondel in deze periode de hoofdpersonages in zijn treurspelen modelleert naar de eisen van het epos en dat hij dus geneigd is volmaakte helden te creëren en een gelukkig einde; een dergelijke *exitus felix* ligt voor de modelchristenen uit de vroege kerk in de triomf van het martelaarschap.

20 Vondel, *Maeghden*, v. 630-636 (WB 3, p. 739).

21 Ook Molkenboer wees al op passages uit Vondels Ovidiusvertaling *Herschepinghe* (WB 4, p. 441).

22 Volgens Molkenboer (WB 4, 442) doelde Vondel met de 'waerde bruit' naar wie Christus 'in 't nare graf' zoekt (v. 118-119) op 'Zijn Bruid, de Kerk'. Die gedachte is hier niet gevolgd. De laatste vergelijking tussen de verkrachting en de versmelting van harten is in dit onderzoek voor het eerst gesignaleerd.

23 Vondel, 'Aeght aen Makaria, hare Speelgenoot', v. 109-119a en 126-127a.

24 Vondel, 'Aeght aen Makaria', v. 136-140a; Agatha refereert hier aan Romeinen 1:25.

25 Vondel, 'Aeght aen Makaria', v. 149-153; min of meer gelijkend bij Metaphrastes, *Vita cap. 11*, althans in de teksteditie Migne *Patrologia Graeca* 114, kol. 1339: 'Impie, crudelis, et sacrilege tyranne, non erubuisti ista exercere in feminam, et quam in matre suxisti mamillam praecidere? Verumtamen licet exteriorem mihi mamillam rescueris, aliam habeo in anima mea mamillam, quam excindere nunquam valebis: est enim Christo Deo meo ab infantia mea consecrata.'

26 Vondel, 'Aeght aen Makaria', v. 166-169.

27 Vondel, 'Nasoos heldinnebrieven', hs. 1642 (WB 4, p. 334).

28 Vondel, 'Eulalia aen Iulia', v. 129a (WB 4, p. 469).

29 Zie bijv. Warner, *De enige onder de vrouwen*, 1997, p. 160.

30 Vondel, *Howlijck-sang*, v. 49 en 52 (WB 2, p. 71).

31 Vondel, 'Aeght aen Makaria', v. 170-174.

32 De vergelijking uit het bovenstaande citaat van de landvoogd met een jachthond zou een parallel kunnen zijn met Ovidius' personage Actaeon die door zijn eigen jachthonden werd verslonden (Ov. Met. 3), maar die gedachte gaat misschien wat al te ver.

33 Resp. Ov. Her. 9, 136: 'et iacet in gremio languida facta manus'; Her. 14, 131-132: 'Scribere plura libet, sed pondere lapsa catenae/est manus, et vires subtrahit ipse timor'; Her. 21, 246: 'et manus officium longius aegra negat'.

34 De slotverzen: Vondel, 'Aeght aen Makaria', v. 175-176.

35 Vondel 'Agnes aen Emerens' v. 25b-26.

36 Vondel 'Agnes aen Emerens' v. 123b-124. Bronnen volgens het WB-commentaar: Ambrosius' tractaat *De virginibus* (Over de maagden) en Prudentius' 14^e hymne 'Passio S. Agnetis Virginis' in *Peristephanon* (Martelarenkrans).

37 Vondel, 'Agnes aen Emerens', v. 65-67a, 69-72.

38 Vondel, 'Eulalia aen Iulia', v. 11-12.

39 Vondels bron voor Eulalia van Merida: Prudentius' derde hymne 'In honorem B. Eulaliae martyris' in *Peristephanon*.

40 Boissier, *Stervend heidendom*, 1912, p. 491.

41 Vondel, 'Eulalia aen Iulia' resp. v. 122, 70, 109-110.

42 Vondel, 'Eulalia aen Iulia' v. 175-184.

43 Vondel, 'Eulalia aen Iulia' v. 186b-203. Phoenix heeft meerdere christelijke parallellen gekend, bijv. Christus zelf, die immers uit de dood is opgestaan.

44 Vondel, resp. 'Lucia aen Eudoxia', v. 12-13 en 'Theodora aen Basilia', v. 6.

45 Volgens het WB-commentaar: Surius, *De probatis sanctorum historiis*, 1625, dl. 6, p. 892.

46 Vondel, 'Lucia aen Eudoxia', v. 66-70.

47 Vondel, 'Lucia aen Eudoxia', v. 81-82.

48 Vondel, 'Theodore aen Basilia, hare Zuster' v. 189-91.

49 Ov. Her. 11, 122-24 in Vondels vertaling (WB 4, 374).

50 Volledige titel: *Heroidum epistolae contractae*. In usum studiosorum Societatis Iesu ('ten behoeve van de studenten van de Societas Iesu'). Het exemplaar van de KB in Brussel vormt met deze uittreksels en gedeelten van andere klassieke werken een convoluut, KBB III 79.534 A 1-4.

51 Volledige titel: *Heroidum epistolae*. Obscenitate valere iussa, eiusque loco evocatis, suppositisque passim ex Ovidio ipso aliis aliunde versibus. In gratiam castae Juventutis ('geschikt voor jongeren die in onthouding leven'). Het exemplaar KBB II 15.913 A is aangevuld met fragmenten uit Ovidius, *De remedio amoris*, elegieën, *De nuce* en een verzameling *sententiae*. Herdruk in 1683.

- 52 Ovidius, *Heroidum epistolae contractae*, 1606, dl. 2, p. 12: 'Calamitatis deploratio', p. 12.
- 53 Een bestudeerd terrein: Van den Boogerd, *Jezuietendrama*, 1961, p. 14-66. Vanaf 1577 werd de *Ratio studiorum* van kracht en de editie 1599 bleef lange tijd geldig; hierin is het gehele onderwijssysteem didactisch en pedagogisch aangegeven.
- 54 Een vergelijking tussen het christendom en de Grieks-Romeinse godenwereld: Vondel, 'Tekla aen Tryphene, hare Halsvriendin', v. 21-26.
- 55 Vondel, 'Tekla aen Tryphene', v. 114.
- 56 Rosweyde, *Het leven der H. maegden*, 1626, p. 407-425.
- 57 In het exemplaar Bibl. UFSIA P 11.198.3 is de titelpag. vervangen door een handgeschreven pag. Herdr. o.m. 1647 en 1652. De bundel is opgedragen aan de generaal van de orde.
- 58 Vincart, *Sacrarum heroidum epistolae*, 1640, fol. *5r: 'Quod si interim mirum hic alicui videbitur, Heroas pauculos Heroïdibus a me permixtos: is meminert hoc ipsum Nasonem quoque, & in paucioribus quidem, quas Heroïdum inscripsit Epistolae, usurpasse, & praeuendo viam, simul audaciam, si qua est, fecisse.'
- 59 Eobanus Hessus, *Heroidum christianarum epistolae* (24 'brieven van christelijke heldinnen'), Leipzig, 1514, en de herziene uitgave *Heroidum libri tres* ('drie boeken van heldinnen'), Hagenau, 1532. In de brieven van Eobanus Hessus is een canon van religieuze helden te zien, gepresenteerd als een christelijke 'Olympus', van een briefwisseling tussen God en Maria tot brieven van Maria Magdalena (aan Christus) en martelaressen als Thecla (aan de apostel Paulus), Barbara (aan kerkvader Origenes), Pelagia (aan Nonius) en Catharina van Alexandrië (aan Christus), tot beroemde echtgenoot- en moederfiguren zoals Helena (aan keizer Constantijn) en Monica (aan haar zoon Augustinus). Met de nieuwe indeling van de editie 1532 in drie boeken had Eobanus Hessus een onderscheid in 'waarheidsgehalte' aangebracht: de nieuwtestamentische figuren in boek een ('heroides historicae', 'historische heldinnen'), de martelaressen uit latere eeuwen in boek drie ('fabulosae', 'legendarisch') en daartussen in boek twee vrouwen als Monica, de moeder van Augustinus ('mixtae', 'gemengd').
- 60 Nannius' zevental *Dialogismi heroinarum*, Leuven, 1541 en *Duarum sanctissimarum martyrum Agathae et Lucia dialogismi*, Leuven, 1550 bevatten weliswaar geen brieven, maar gesprekken van de personages over de motivatie van hun standvastigheid; volgens Dirk Sacré zijn de dialogen van enig belang geweest voor de ontwikkeling van de *heroides sacrae*.
- 61 Volgens de Publikationsliste van Dörrie: Claudius Espencaeus, *Sacrarum Heroidum liber*, Parijs, 1565.
- 62 Alenus, *Sacrarum heroidum libri tres*, 1574. Zie Arens, 'Christelijke heroiden', 1965, 213 en Dörrie *Der heroische Brief* 1968, 386-88. Alenus deelde zijn in totaal 77 brieven in drie grote tijdperken in, met in het eerste boek de oudtestamentische Eva aan Kaïn tot en met Anna aan Tobias, met in het tweede de nieuwtestamentische Anna aan Joachim tot en met de eerste martelares Thecla aan Paulus, en in het derde een 30-tal personificaties en heiligen onder wie martelaressen. Met hen deelt Vondel weliswaar de namen van Caecilia, Barbara en Lucia, maar hun adressaten koos hij veel dichter bij huis: in plaats van paus Urbanus, kerkvader Origenes en de heilige Eutropius respectievelijk een bruidegom, een vader en een voedster. Ook Thecla schrijft bij hem aan een vriendin in plaats van aan de apostel Paulus, wat op grond van Handelingen meer voor de hand ligt.
- 63 Baudouin Cabliau dichtte volgens Sacré (mededeling) omstreeks 1625 het eerste gedeelte van zijn brieven van helden en heldinnen; in hetzelfde jaar gaf hij elegieën uit waaronder twee in briefvorm; de eerste, 'Magdalena Christo mittit epistolam', bevat Ovidiaanse motieven.
- 64 Jacobus Bidermann (vooral bekend als theaterpedagoog), 'Brieven van helden' in *Heroum epistolae, epigrammata et heroidias* (Antwerpen 1634). Volgens Arens, 'Christelijke heroiden' 1965, 213 publiceerde Guido Vanninius in 1640 nog zeven brieven van heiligen uit de vroege kerk.
- 65 Vincartius, *Sacrarum heroidum ep.* 1640, fol. *3v: 'Complures anni sunt, quando characteris Ovidiani tentamenta quaedam agitavi, tanquam animi relaxationes, & diverticula curarum: cum amicorum postulationibus fatigatus, ea tandem verso (ut sic loquar) stylo reviviscere, & in lucem trahere aggressus sum. De quo hic paucis Lectorem monere operae pretium existimo.'
- 66 Vincartius, *Sacrarum heroidum ep.* 1640, fol. *4r: 'Igitur Heroïdum Epistolas maxime sectatus sum: in quibus semper mihi placuit, uti & olim Guidoni Morillon, pressus ad elegantiam stylus ac nitor, crebris sententijs intermicans: ut ipsam Eri-chen, morumque disciplinam veluti exhibeat.' Morillon was commentator in een omvangrijke zestiende-eeuwse Ovidiuseditie (*Opera*).
- 67 Vincartius, *Sacrarum heroidum ep.* 1640, fol. *4r: 'Neque porro de Ovidii imitatione hoc subicebo. Ac primo nullum videlicet scrupulum mihi ipsi movisse, si eiusdem subinde argutias & acumina etiam liberiuscule usurparem: [...] Tum deinde, quod & professionem meam prorsus decebat, Christianae disciplinae animum, stylumque ita me intendisse: ut cuius pro comperto esset, pietatem nequitiam Poëticae delictis infici, aut elidi eius in versu nervos; quin e diverso potius, si casto puroque calamo effluerint, vim illis maiorem atque illicium inde virtuti capessendae.'
- 68 Eobanus Hessus, 'Ursula Aethereo', v. 39-44 (gecit. uit *Heroidum libri tres*, ed. Parijs, 1546): 'Seu mihi quis veterum facta improba narrat amantum/omnia sunt genii crimine plena mali:/Phyllidas Hermiones Brysidas Hypsiphylasque/heu solum miseras corpus amasse liquet;/dumque uni placuisse student, fraudantur utroque/error is est – nulla parte probandus amor.'

- 69 Alenus, *Sacrarum heroidum libri tres*, 1574, 2r en 3r: 'Cum igitur multarum Heroidum me cepisset admiratio, incessit mihi cupiditas exercendi stylum scribendis illarum Epistolis. Quae si Ovidianis minus excultae sunt, certe castiores sunt, magisque ad pietatem faciunt.'
- 70 Alenus, *Sacrarum heroidum libri tres*, 1574: 'Pudicitia, pietas, religio, fides coniugalis', genoemd in het voorwerk; de pudicitia is bijv. ook de centrale deugd in Vincarts brief 'Barbara Dioscoro', getuige het *argumentum* (*Sacrarum heroidum* ep. 1640, p. 115).
- 71 Vincart, *Sacrarum her. ep.* 1640, fol. *4v-*5r: 'Visum est praeterea, & hoc praecipue in gratiam Studiosae Iuventutis, singulis Epistolis argumentum praefigere, adiuncta Imagine, & Symbolo: Ad haec adnotatiunculas quasdam perbreves addidi, quibus Historiae & vocabulorum quorundam explicatio saltem tyronibus patesceret.'
- 72 Vincart, 'Barbara Dioscoro', v. 1-4: 'Alloquor iratum patrem: si scribere durum est/Barbara: duri rem nominis illa tenet./Quae legis ex illo, genitor, tibi carcere mitto,/Hic ubi me clausam saevior hoste premis.' (*Sacr. her. ep.*, 1640, p. 117). De dichter speelt een spel met 'barbarus' en 'durus'.
- 73 Vincart, 'Barbara Dioscoro', v. 31-32: 'Confestim (quid enim sileam?) iuravimus illi:/Non alius, dixi, quo cremer, ignis erit.' (*Sacr. her. ep.*, 1640, p. 118)
- 74 Vincart, 'Barbara Dioscoro', v. 33-34 (p. 118): 'I, genitor, thalamique faces, paphiasque sagittas/Ingere: meque atra (si potes) abde specu.' Paphos was een cultusplaats van Venus op Cyprus.
- 75 Vincart, 'Barbara Dioscoro', v. 69-72: 'Mors habeat limen; certum est; transibimus illud:/Sic peream, possim dommodo casta mori./Neu metuam patris cultros, ensesque, minasque:/Me sacer adversus spicula cingit Amor.'
- 76 Vincart, 'Barbara Dioscoro', v. 101a: 'Christe, quid hic agimus?', v. 104: 'Haec instar magnae mors mihi dotis erit' (p. 120).
- 77 Vincart, 'Barbara Dioscoro', v. 119-120: 'BARBARA virgo iacet, durum sine crimine nomen:/Quo plexa est, genitor Barbarus ille fuit.' (p. 121).
- 78 Barbara vraagt zich af of zij haar wrede vader nog wel 'vader' noemen zal; een vergelijkbare Ovidiaanse heldin, Hermione (*Heroides* 8), die ook is opgesloten en weigert mee te werken aan het huwelijk dat haar vader haar opdringt, moet constateren dat ze de man tot wie ze zich richt niet langer 'man' (echtgenoot) noemen kan. Vgl. de brief met Vondels vert. van Ov. Her. 8: 'Ick Hermione spreek hem aen, die onlangs noch myn broeder en man was, maer die nu myn broeder is, omdat een ander met den naem van man doorgegaen is.' (Deze twee verzen ontbreken in moderne *Heroides*-uitgaven.)
- 79 Vondel, 'Barber aen Dioscorus, haren Vader', v. 1-4a.
- 80 Vondel, 'Barber aen Dioscorus, haren Vader', v. 36-38.
- 81 Zie over deze passage en de Barbaralegende door Petrus Galesinus in Surius, *De probatis sanctorum historiis* het commentaar bij Vondels tekst in de wb-editie.
- 82 Vondel, 'Barber aen Dioscorus', v. 115-122; Molkenboer wijst ter plekke in wb 4, p. 449 op Vondels mogelijke bron voor Agamemnon: Euripides, *Iphigenia in Aulis*, in de vert. door Erasmus.
- 83 Vondel, 'Barber aen Dioscorus, haren vader', v. 67-72a. De woorden van Polyxena lijken dus niet alleen het personage Ifis in Vondels treurspel *Jephtha of offerbelofte* (1659) te hebben geïnspireerd, wat was opgemerkt door Te Winkel, *Bladzijden*, 1882, p. 302 en Maximilianus, 'Vondel en Ovidius' (1968), p. 89.
- 84 Vondel, *Herschepinghe*, bk. 13, v. 651-656. (wb 8, p. 45). Het afgemaade-bloemmotief komt in de Barbarabrief voor in v. 124-126.
- 85 Cabliau, 'Caecilia Valeriano', in *Epistolae*, 1636, bk. 3, p. 225: 'Non hic amantis sponsae molles litteras leges. Habet & suas Divinus Amor illecebras, suas habet suavitates; sed quae rerum humanarum contemptum persuadeant. Facit hoc literis suis Virgo & sponsa Caecilia, quae divinos suos ardores sponso explicat, eumque aspernari docet, quaecumque in teris habentur amplissima.'
- 86 Cabliau, *Epistolae*, 1636, bk. 3, p. 225: 'Seria quae memori commendo vota tabellae,/Perlege; dat certam casta tabella fidem./Opto quidem, claros par nobile Roma Quirites/lungat, & e neutra parte pigendus Hymen./Sed thalami curas, & taedia longa Hymenaei/Abnuo: quam pietas iunxerit, opto manum./Non his Luno sacris, non his Lucina vocatur,/Et procul a castis Ilithyia toris./Unicus hic Christus, Numen genialibus aris./Non bene Christiades numina ficta colunt.'
- 87 Cabliau, *Epistolae*, 1636, bk. 3, p. 225: 'Nil mihi cum Vesta' en 'Auspice quo castus foedera sancit Hymen'.
- 88 Cabliau, 'Caecilia', v. 29-30: 'Hic tibi sidereis manet aurea meta quadrigis,/Omnis eo Christo si duce, cura ferat.'
- 89 Cabliau, 'Caecilia', v. 35-36: 'Me duce, Valerios pretium de Consule fasses,/Et quae sella tua sedit eburna domo.'
- 90 Cabliau, 'Caecilia', v. 51-54: 'Sanguinis in pretium pulvis quem Martius hausit,/Quid nisi ventoso murmur inane foro?/Mendica sterili de fronde fugacia Romae/Praemia: praeclarus fructus honoris erit.'
- 91 Cabliau, 'Caecilia', v. 59-60 en 65-66: 'Quem superes, ne quaere; domi latet abditus hostis,/Omniaque insidiis occupat illi suis. [...] Nunc igitur te vince, tuos iam vince Quirites,/Vince graves fastus, vince tot unus avos.'
- 92 Cabliau, 'Caecilia', v. 69-86: 'Quisquis enim Christosubpauperepauperamori/Militat, huncpalma caelitedonathonos./Non illum iaculo mortisve minace securi/Frangit in experti vis inopia mali;/Non illum dulci flectit sors ebria philtro,/Splendida fortunae munera calce terit;/Non illum placido pallax trahit ore voluptas./Effugit infidis, ceu brevis unda, viis./At fractis medius sceptris, lacerisque coronis,/Insultat palmas Roma superba tuas;/Et Capitolinas super evolat altior arces,/Despectatque humiles, Romula tecta, casas./Si bene spernis opes vanique peculia fastus,/Incluta spretarum gloria crescit

opum./Clarior egregiis florebit adorea damnis./Praemia si pauper temnat avita nepos./Nunc celer eia viam, pulchrumque invade labore./Nec teneat lentus crastina coepta dies.'

93 Vondel, 'Caecilia aen Valeriaen', v. 1-4.

94 Ov. Her. 7, 195-96 in Vondels vertaling, WB 4, p. 358.

95 Vondel, 'Caecilia aen Valeriaen', v. 127-8.

96 Vondel, 'Katharine aen Porphier, den Veltheer' resp. v. 51 en 204-5.

97 Vondel, 'Katharine aen Porphier, den Veltheer' v. 73-75.

98 Voor de Catharinabrief is opnieuw werk van Metaphrastes gebruikt in Surius' verzameling *De probatis sanctorum historiis*; zie het commentaar in de WB-editie.

99 Vondel, 'Katharine aen Porphier', v. 37-47.

100 Vondel, 'Katharine aen Porphier', v. 119-20.

101 Zie het commentaar bij de WB-editie: de brief van bisschop Dionysius aan Fabius van Antiochië heeft Eusebius van Caesarea opgenomen in zijn *Historia ecclesiastica*, waarna hij door Baronius is overgenomen in zijn *Annales Ecclesiasticae*, waaraan Vondel heeft ontleend.

102 Hoewel de martelares in de iconografie steeds jonger en aantrekkelijker is voorgesteld, was zij ook volgens de bronnen al op vergevorderde leeftijd. Eusebius: 'Sed et admirandam illam provectae jam aetatis virginem Apolloniam tunc comprehenderunt': 'ook namen zij toen de bewonderenswaardige en reeds bejaarde maagd Apollonia gevangen.' WB 4, 479.

103 Verg. Aen. 6, 688 vert. d. d'Hane-Scheltema (2000).

104 Verg. Aen. 6, 688 vert. d. d'Hane-Scheltema (2000).

105 Eventueel kunnen de woorden op de dichter zelf slaan: 'Uit vroomheid heeft hij [Vondel] de zware tocht volbracht.' Zie voor het motto ook: Frijns, *Vondel en de Moeder Gods*, 1948, p. 197-208.

106 De schrijfwijze van de namen komt niet overeenkomst met de spelling van Vondel; in het WB-commentaar wordt terecht opgemerkt dat de medaillons wellicht aan een oudere verzameling heiligenlegenden zijn ontleend.

107 Vondel, 'Opdraght', v. 20-22 (WB 4, 430).

108 Volgens de telling van Helmer, *Den gheestelijken nachtegael*, 1966, p. 45.

109 Over (inspiratie)bronnen van de martelaressenbrieven zijn opmerkingen te vinden bij Frijns, *Vondel en de Moeder Gods*, 1948, pass.; Brom, *Vondels geloof*, 1935, p. 219; Molkenboer in WB 4, 428.

110 In de *Generale Legende der Heylighen* van Ribadeneyra en Rosweyde (Antwerpen 1619, 1629) is ca. 20% van de heiligen van het vrouwelijk geslacht, aldus Van Leeuwen, *Hemelse voorbeelden*, 2001, p. 187.

111 Monteiro, *Geestelijke maagden*, 1996, p. 85, 138-139; Van Leeuwen, *Hemelse voorbeelden*, 2001, p. 187-189.

112 Uit de korte levensbeschrijving van Theodora voorafgaand aan haar brief (WB 4, 496).

113 Zie Warner, *De enige*, 1997, p. 94-105 en 153-166; de maagdheiligen zouden met al hun innerlijke deugden de spiegelbeelden zijn geworden van het verheven model van het maagdelijk leven zelf, Maria. De rooms-katholieke kerk heeft de devotie tot deze heiligen dan ook altijd aangemoedigd, bijvoorbeeld door hen op te nemen in de heiligenkalender en in de Litanie van Alle Heiligen, en hun zo een vaste plaats te geven in de liturgie.

114 Vondel, 'Theodore aen Basilia, hare Zuster' v. 2-3.

115 Voorbeeld ontleend aan Jan Vos, *Gedichten 2* (1671).

116 Vondel, 'Opdraght', v. 116-124 (WB 4, p. 434).

117 Vondel, 'Opdraght', v. 109-110 (WB 4, p. 434).

118 Andere 17e-eeuwse christelijke dierenriemen bijv. in Julius Schiller, *Coelum stellatum christianum* (1627) en in Geremia Drexelio, *Zodiacus Christianus* (emblembundel, 1618); hierin zijn de twaalf tekens van de traditionele astrologie vervangen door symbolen van de enige ware godsdienst: een altaarkaars, een schedel, een hostiekel, een onbedekt altaar, een rozenplant, een vijgenboom, een tabakspiant, een cipres, twee stokken met een krans olijven, een zweep met roeden, een anker en een citer; o.a. bewerkt als *Christengordel*, of XII kenteekenen van Gods eeuwige verkiezing, in *even zoo veel zinnebeelden ontvouwen* (1687). Voorbeelden in: Hübner, *Zodiacus Christianus* (1983); over Drexelio zie *Mundus emblematicus* (2003).

119 Eén heilige, Theodora, is bij gebrek aan gegevens moeilijk in een tijdvak te plaatsen.

120 Zie *Lexikon der christlichen Ikonographie*, dln. 7 en 8, passim.

121 Over het motief 'virgo inter virgines': Muller, 'Heilige maagden' in Tussen heks en heilige, p. 87-91; *Lexikon der christlichen Ikonographie*, dl. 7, kol. 270-272 en dl. 8, kol. 573-575.

122 Vondel, 'Maria Magdalene, aen Joannes, den Apostel', v. 185b-86.

123 Van Marion, 'Heroides-imitaties van Govert Bidloo', 1994.

124 Van Marion, 'The reception of Plutarch in the Netherlands', 2001.

125 Macquet, 'Verhandeling', 1764, p. 102.

126 Ovidius, *Heldinnebrieven*. Vert. Vondel/Van Hoogstraten, 1716, fol. ***3v-***4r.

127 Ovidius, *Heldinnebrieven*. Vert. Vondel/Van Hoogstraten, 1716, fol. ****3r.

128 Ovidius, *De Brieven*, vert. Broomans, 1659, fol. *4r-*5v.

129 Gecit. uit *Door eenen engen hals*, 1996, p. 112.

130 Gecit. uit *Door eenen engen hals*, 1996, p. 20.

- 1 Vanaf 'bekwaame kunstvrienden' geciteerd uit een verhandeling van Herman Asschenbergh voor het Amsterdamse *Diligentiae Omnia*, naar: 1800: *Blauwdrukken voor een samenleving*, 2001, p. III.
- 2 Roullaud, 'Verhandeling over de Heldenbrieven', 1773, p. 2. Zie voor de transcriptie van de tekst de bijlage.
- 3 De Vries, *Beschaven!*, 2001, p. 8.
- 4 Voor de deelname van achttiende-eeuwse dichters in dichtgenootschappen, zie: Van Gemert, "'Maek vaerzen, lees en schrijf'", 1994; Van Gemert "'Onwederstaneliken drang'", 1995, e.a. Zie voor de mindere grootheden in de genootschappen: De Vries, 'Over eierzucht', 1995.
- 5 Zie Wille, *De literator* R.M. van Goens, dl. 1, 1937, p. 105-7. Het vertoog is overgeleverd in het tijdschrift van *Minima en Dulces* e.a., *Nieuwe bijdragen* I, 1763, p. 75-136. Er werd in de genootschappen veel over het navolgingsprincipe gediscussieerd: De Vries, *Beschaven*, 2001, 122-25.
- 6 Gecit. uit Wille, *De literator*, dl. 1, p. 105-107.
- 7 Van Merken, 7 exemplaren als Brieven in: Van Merken, *Het nut der tegenspoeden*, 1762; zie voor Van Merken: Meijer Drees, 'Grootste dichteres van ons land', 1997, p. 572-79.
- 8 Zie de paragraaf 'Vondel boven alles' in: De Vries, *Beschaven*, 2001, p. 133-37. De martelaressenbrieven kenden herdrukken in 1687, 1702 en 1721.
- 9 Zie voor de titels en bibliografische gegevens van alle brieven die in dit hoofdstuk worden genoemd: de Brievenlijst. *Binnen Natura et arte* ontstonden bovendien in 1741 enkele vertalingen van Ovidius.
- 10 Uit Popes voorrede bij 'Eloisa to Abelard' in: Pope, *The works*, dl. 2 (1718), p. 116.
- 11 Pope, 'Eloisa to Abelard', 1718, p. 117.
- 12 Smits, 'Eloiza aan Abelard', gedateerd 1747, ed. 1758, p. 321.
- 13 Van der Werken, 'Abelard aan Eloiza' (1762), p. 3. Voor de dichteres zie: Schenkeveld, 'Van epica tot bestseller-auteur', 1997, p. 602-7.
- 14 Behalve Van der Werken, 'Abelard aan Eloiza' (1762): Pieter Leuter, *Brief van Abelard aan Eloisa* (1776); Hendrik Tollens, 'Heloïze aan Abelard' (voor 1815), nagevolgd door Henri Zeeman, 'Lettre d'Héloïse à Abailard, imitation du hollandais de H.F. Tollens Cz., suivant l'original de Alex. Pope' (1854). De tekst 'Abelard aan Heloise' van J.B. Charles (*Het zilveren boek van de W.B.-vereniging*. [z.pl.], 1950) is geen brief.
- 15 De Fransen waren in hun herontdekking van de heldinnenbrief al toegekomen aan de samenstelling van een 'canon' in de *Collection d'héroïdes et piéces fugitives*, die hier in de Republiek in de editie 1769 of 1771 bekend was; wie een voorbeeld of een theoretische verhandeling in de Franse letterkunde zocht, kon terecht in deze *Collection* bij Dorat, Pezay, Blin de Saintmore, Parmentier, La Harpe of Colardeau, met als topstuk diens vrije vertaling van de Engelse Héloïse-brief. Zie voor Franse invloeden verderop in dit hst.
- 16 Hoewel Macquet ze bescheiden 'de eerste Proeven myner Dichtoefeningen, eene uitspanning myner jeugd' noemt, was hij toch ambitieus genoeg om de exemplaren die hij ter beoordeling bij de kunstrechtters had ingeleverd, voortijdig terug te vragen om ze zelf uit te brengen in zijn *Dichtlievende uitspanningen* van 1772. Zie Wille, *De literator* R.M. van Goens, dl. 1, 1937, p. 110.
- 17 Macquet, 'Sara aen Abraham' in: Macquet, *Dichtlievende uitspanningen*, 1772, p. 4.
- 18 Macquet, *Dichtlievende uitspanningen*, 1772, p. V, fol. *3r.
- 19 Johannes, *Lof der aalbessen*, 1997, p. 7-10.
- 20 Macquet, *Dichtlievende uitspanningen*, 1772, p. V, fol. *3r.
- 21 Pope gold bijvoorbeeld nog als maatstaf in het handboek van Eschenburg en Van Kampen (1828-29, dl.2, 327-28) waar zijn Héloïse-brief 'de schoonste Heroïde der nieuwere, en veelligt van alle tijden' heet.
- 22 Bekker noemt Pope 'mijn groote maat' in: Bekker, *Lier-, Veld- en Mengelzangen*, 1772, fol. 3r. Ook hier is het motto ontleend aan Pope.
- 23 *Het Essay on Criticism* (1711), volgens de samenvatting van Schoneveld in MEW, dl. 7, p. 303.
- 24 Wellicht de kunstrechtters van een genootschap of de classicisten in de kring rond boekhandelaar-uitgever Pieter Meijer in Amsterdam. De *Hedendaagsche Vaderlandsche Letter-oefeningen* van 1773 dl. 2, 1, 527-530 kent alleen een lovende recensie van de 2^e dr. van de Jacoba-brief.
- 25 Bekker, *Jacoba van Beieren aan Frank van Borsselen*, 2^e dr., 1773, p. V.
- 26 Bekker, *Jacoba*, 1773, 2^e dr., p. VI.
- 27 Vgl. De Vries, *Beschaven*, 2001, p. 118.
- 28 Bekker, *Jacoba*, 2^e dr., 1773, p. IV.
- 29 Bekker, *Jacoba*, 2^e dr., p. VI.
- 30 Bekker, *Jacoba*, 2^e dr., p. VI. Ook: 'is het niet hoogst waarschynelyk, dat, by die onverwachte tyding, het hart der ongelukkige Graavinne, door sterke en onderscheidene driften, zo hevig zal bestreden geweest zyn, dat zy het vermogen om te kunnen klaagen miste? er zyn oogenblikken waarin de ziel als vernietigd schynt.'

- 31 Bekker, *Jacoba*, 2^e dr., p. VII. Maar een begeleidend historisch overzicht was nou ook weer niet nodig: 'Een historisch bericht van haare gevallen hier by te voegen, zo als anderen my geraaden hebben, schynt my onnoodig.'
- 32 Bekker, *Jacoba*, 2^e dr., p. VII-VIII: 'Men meende ook, dat ik een beter voorwendzel had moeten bybrengen ter haarer verschooning, waarom zy zig ontslagen hield van het verdrag, waarby zy beloofd had, niet te zullen trouwen, dan met bewilliging van Hertog Filips [...].'
- 33 Bekker, *Jacoba*, 2^e dr., p. VIII.
- 34 Bekker, *Jacoba*, 2^e dr., 1773, p. 38-39.
- 35 Van Merken, *Het nut*, 1762, fol. *4r.
- 36 Uit de voorrede van Bekker, *Lier-, Veld- en Mengelzangen*, 1772. Over het epos *David*: Van Gemert, 'Verreziende helden', 2003, en 'Een rotsvast vertrouwen', 2004.
- 37 'Uw kunstzang, die de harten trekt, Doet ongevoelig elk op zyn geluid verlieven: Het zy ge, in Zededicht, of vindingryke Brieven, De opmerkende aandacht lieflyk wekt.' Van Merkens lofdicht is gedat. 1752, in *Snakenburg*, *Poëzy* met 19 heldinnenbrieven, postuum uitgeg. d. Frans de Haes (1753).
- 38 Jaren later nog uitgebreid met Mathew Stuart en de bijbelse Salome in Van Merken, *De waare geluksbedeeling*, 1792. Zie over deze brieven ook: Van Marion, 'Aan pathos geen gebrek', 2004.
- 39 Van Merken, *Het nut*, 1762, p. 266.
- 40 Van Merken, 'Maria de Medicis aan haren zoon, Lodewijk den Dertienden, koning van Vrankryk', in: *Het nut*, 1762, p. 61.
- 41 Van Merken, 'Louize de Coligny aan haaren zoon Frederik Henrik, Prins van Oranje', in: *Het nut*, 1762, p. 68.
- 42 Van Merken, 'Johanna Gray aan Maria van Richmond, Koninginne van Engeland', in: *Het nut*, 1762, p. 76.
- 43 Van Merken, 'Claudius Civilis, aan Julius Briganticus', in: *Het nut*, 1762, p. 104.
- 44 Zie hiervoor: Haitsma Mulier, 'De Bataafse mythe', 1992; 'De Bataafse mythe opnieuw bekeken', 1996.
- 45 Van Merken, 'Leife aan zynen vader Erik, eersten bevolker van Groenland', in: *Het nut*, 1762, p. 82-83.
- 46 Van Merken, 'Charlotte van Bourbon aan Willem den Eersten, Prins van Oranje', in: *Het nut*, 1762, p. 53.
- 47 Van Merken, 'Elisabeth, Koningin van England, aan Henrik den Grooten, Koning van Vrankryk', in: *Het nut*, 1762, p. 125 en 127. De koningin spoort de jonge Franse koning aan niet als lafaard te regeren en zorg te dragen voor zijn persoon, terwijl ze ook de hoop uitspreekt dat haar goede raad niet zal worden verworpen, omdat die komt uit het bange hart van een vrouw.
- 48 Collot d'Escury, *Holland's Roem in Kunsten en Wetenschappen*, 1830, p. 715-717.
- 49 Roullaud las zijn verhandeling op 13 mei 1773 aan het Amsterdamse *Diligentiae omnia* voor; hs. UBA I B 38 (b), voor de transcriptie zie de bijlage.
- 50 Roullaud, 'Verhandeling', 1773, p. 1-2.
- 51 Roullaud, 'Verhandeling', 1773, p. 2.
- 52 Roullaud, 'Verhandeling', 1773, p. 2.
- 53 De brief 'Jacoba van Beyeran aan Filips, Hertog van Bourgondië' is gedateerd 1761 in Van der Wilp, *Gedichten*, 1772.
- 54 Van der Wilp, opdracht aan Bernardus de Bosch, *Gedichten*, 1772, fol. *3r.
- 55 Van der Wilp, *Gedichten*, 1772; citaten op p. 131-134.
- 56 Van de in totaal minstens acht Jacobabrieven in de Nederlandse letterkunde zou nog eens uitgebreid studie gemaakt moeten worden. Een aanzet is gedaan in: Van Marion, 'Vechtlust', 1998.
- 57 Sels, 'Anna Boulein aan Hendrik den VIIIsten Koning van Engeland', 1763, v. 33-36.
- 58 Sels, 'Anna Boulein', 1763, v. 107-16.
- 59 Sels, 'Anna Boulein', 1763, v. 128-31. Deze indruk wordt door Sels' voorrede bevestigd (*Brieven en bespiegelingen*, 1763) evenals in Sels' brief van een heilige: de verbannen keizerin-dichteres Eudoxia († 460) aan haar echtgenoot Theodosius II.
- 60 Huisinga Bakker, 'Zuzanna van Oostdyk aen Arnoldus Geesteranus', in: id., *Poëzy*, dl. 1 (1773), p. 47-60, gedateerd 1770. In deel 3 (1790), p. 96-99 zou nog 'Magdalena Moons, aen Francisco Valdez, Spaensch bevelhebber; in de belegering van Leyden' volgen, gedateerd 1784.
- 61 Meijer in: Huisinga Bakker, *Poëzy*, dl. 1 (1773), fol. *3v.
- 62 Höweler, 'Uit de geschiedenis', 1937, p. 116 en 118.
- 63 Terecht kritisch tegenover de lofuitingen aan het adres van 'de Nederlandse Sapho' is De Vries, *Beschaven*, 2001, p. 140; de genootschappen hebben vrouwen nooit toegelaten een stap binnen te zetten. Over het gedenkteken: De Vries, *Beschaven*, 2001, p. 36.
- 64 De Cock, 'Voorreden' in zijn *Proeve van Bijbeldichten, Brieven en Mengelzangen*, 1765, fol. *3v e.v. Wagenaar, *Vaderlandsche Historie*, 21 dln, 1749-1759, is voor het uitbeelden van vaderlandse helden waarschijnlijk een belangrijke bron geweest.
- 65 Zie over dit tot in de 19^e eeuw opgevoerde treurspel van Schouwburgdirecteur Jan Harmensz. de Marre (1736): Hartlieb, 'Der Frieden', 1996.
- 66 De Cock, *Proeve*, 1765, p. 47.
- 67 De Cock, *Proeve*, 1765, fol. *3v.

- 68 *Werken van de Maetschappy*, dl. 4, 1779, fol. *iv. De eerste twee vragen luiden: 'Welke zijn de algemeene oogmerken, die een Dichter moet bedoelen?' en 'Welke zijn derhalven de eigenaartige onderwerpen voor de Dichtkunst?'
- 69 In: *Werken van de Maetschappy*, dl. 4, 1779. Voor het eerste dl. van de verhandeling ook: Van Engelen, *Bloemlezing* [z.j.], p. 112-22.
- 70 *Werken van de Maetschappy*, dl. 4, 1779, p. 117-8: 'Alles wat zig aan onze verbeelding met belang laat schilderen. [...] Dit belang leidt ons derhalven tot het hartstogtelijke als tot het eerst en eigenaartig onderwerp van de Digtkunst.'
- 71 *Werken van de Maetschappy*, dl. 4, 1779, p. 129; in: Van Merken: *Het nut der tegenspoeden*, 1762 (en herd. 1768), p. 82 begint het fragment: 'Hy gaf my klaar bericht [...]'.
 72 Van Merken, opdracht aan de Amsterdamse burgemeester G.A. Hasselaar, *Het nut*, 1762, fol. *4r. Beroemd is ook de passage in de *Camera obscura* waar in 'Familie Stastok' de heer Dorbeen voorwendt mejuffrouw Van Naslaan niet te verstaan en haar opmerking over Van Merken, *Het nut der tegenspoeden* beantwoordt met: 'Wat? het nut der regenhoeden?'
- 73 Over Vondelbewonderaars: De Vries, 'Vondel boven alles' in *Beschaven!*, 2001, p. 133-37.
- 74 Macquet, *Dichtlievende uitspanningen*, 1772, p. V (fol. *3r).
- 75 Macquet, *Dichtlievende uitspanningen*, 1772, p. V (fol. *3r).
- 76 Misschien hoort Pieter Johannes Uyenbroek hierbij; hij dichtte tussen 1774 en 1776 de gevoelige 'Aarnoud aan Eduard', 'Reinhart aan Karel' en 'Eelhart aan Julia', en in 1787 'Ferdinand aan Leonard'.
- 77 Nl. 32 werken verspreid over 99 delen. Thobokholt, *Kunst wordt door arbeid verkreegen*, 1983, p. 112. In de bundels van het Haagse Kunstliefde spaart geen vlijt een twintigtal tot 1789 met een uitschieter in 1810, en in die van het Leidse Kunst wordt door arbeid verkreegen een twaalfstal tot 1790.
- 78 Over Kunstliefde: Höweler, 'Uit de geschiedenis', 1937; Kloek, 'Literaire genootschappen', 1983; Singeling, *Gezellige schrijvers*, 1991; Van Oostrum, *Juliana Cornelia de Lannoy*, 1999; De Vries, *Beschaven*, 2001. Over culturele genootschappen 1750-1815: Mijnhardt, Tot heil, 1987. De algemene vergaderingen van de heren van Kunstliefde werden doorgaans in augustus in het Mauritshuis gehouden; dames werden pas vanaf 1807 als introducees toegestaan, zij namen plaats op een balkon. Men publiceerde vier reeksen, waarvan *Proeven van poëtische mengselstoffen* 13 dln. (1774-1796) hier het meest worden geciteerd.
- 79 De Taal- en Dichtkundige Aantekeningen der Bestuurders bevinden zich tegenwoordig in het Gemeentearchief van Den Haag: HGA, bnr. 46, nr. 130-132. Aantekeningen op heldinnenbrieven in nr. 131 (1773-83), op aparte bladen geordend naar gedicht, bladzijde en versregel. De bestuurders of commissarissen waren telkens voor twee jaar aangesteld.
- 80 In de beste gevallen zijn niet alleen de Aantekeningen, de kopij en de gedrukte tekst, maar ook de oorspronkelijke versies bewaard gebleven; ontbraken de laatste, dan moesten de versregels waarop het commentaar betrekking heeft, worden gereconstrueerd. Door onderlinge vergelijking zijn de wijzigingen die de dichters op advies hebben aangebracht én complete afgekeurde brieven opgespoord.
- 81 De namen staan naar genootschappelijk gebruik verkort tot initialen onder de bijdragen. De initialen zijn hier in het vervolg telkens opgelost.
- 82 Backer werd als buitenlid ingeschreven op 19 april 1777, *Naamlijst der heren leden*, HGA 46, 93, p. 28. Zie voor zijn toneelstukken: CENETON, K 1838-1855 (1775-1796).
- 83 Zo moet Backer in zijn 'Pyrrhus aan Polyxena' niet 'beteuterd', maar 'bekommerd' of 'verlegen' schrijven, de ch weglaten in 'trotsch', de versvoeten in zijn alexandrijnen meer volgens de regels verdelen en taalpurismen toepassen: over 'braveeren' 'is men het genoegzaam eens om aan de Franschen hunne bravade over te laten.' Daar waar hij speelt met de begrippen 'hoop' en 'wensch' ontlokt dat de bitse opmerking 'Zulke antithesen zijn goed in epigrammes!' HGA, bnr. 46, nr. 131, Aantekeningen nr. 34, dd. 28 februari 1778.
- 84 De citaten zijn uit: Backer, 'Pyrrhus aan Polyxena', 1778, in: *Proeven*, dl. 6, p. 125-132.
- 85 Reconstructie o.g.v. HGA 131, Aantekeningen nr. 34, dd. 28 februari 1778.
- 86 Het resultaat in: *Proeven*, dl. 6, p. 127.
- 87 Reconstructie o.g.v. HGA 131, Aantekeningen nr. 34, dd. 28 februari 1778.
- 88 *Proeven*, dl. 6, 1778, p. 131.
- 89 *Proeven*, dl. 6, 1778, p. 131.
- 90 HGA, bnr. 46, 131, Aantekeningen nr. 33, dd. 6 sept. 1777.
- 91 'Ons dunkt dat de Dichter zijne denkbeelden ontleend hebbe uit zeker Treurspel, door M. Boode uit het Fransch vertaald van La Fosse d' Aubigny.' Matthijs Bode vertaalde Polyxene (1696) van Antoine La Fosse d'Aubigny, zie: CENETON, K 2158-2160. Eerder was Achilles zelf uitgebeeld als aanbieder van Polyxena, bijvoorbeeld door P.C. Hooft; Achilles' zoon Pyrrhus-Neoptolemus was uitgebeeld als de moordenaar van Polyxena.
- 92 Als oplossing voor de Pyrrhusbrief stelden de bestuurders voor er in de officiële uitgave een voetnoot bij te zetten en dat is dan ook gebeurd: 'Pyrrhus wordt hier verbeeld in het karakter, hem gegeven in het Treurspel, Polyxena genaamd.'
- 93 *Proeven*, dl. 6, 1778, p. 139-150. Besproken 14 maart 1778, Aantekeningen 46, 131, nr. 37.
- 94 Dobbrauski, 'Brief van Hieronymus Angerianus aan Celia', in: *Proeven*, dl. 6, 1778, p. 151.
- 95 *Proeven*, dl. 6, p. 151-155. Besproken 28 maart 1778, Aantekeningen 46, 131, nr. 38.
- 96 'Deeze brief, welken wij met die veranderingen, die eene dichterlijke uitvoering scheen te vereischen, gevolgd hebben, is te vinden bij J.F. Martinet, Kerkh. Geschied. der Waldenzen Ed. 1766, bl. 40-42.'

- 97 De 'Klagt van Lidia op 't vertrek van Adelhart': men had maar weinig Aantekeningen 'op dit vaars, dat ons zeer geschikt voorkomt om in onzen Bundel geplaatst te worden.' HGA, bnr. 46, 131, Aantekeningen nr. 46, dd. 6 maart 1779.
- 98 Adelhart had zijn gedwongen vertrek vriendelijker moeten aankleden: 'Dit vaars schijnt van den zelfden aart, als dat van Lidia aan Adelhart, schoon het laatste ons alzo te eerder voorkomt. Adelhart had zijnen moed, om voor het vaderland te strijden, wel met wat meer bekoorlijke uitdrukkingen voor de schoone Maagd kunnen vergezellen.' De *Klagt van Lidia* is beter van toon: 'Haar antwoord is er vrij gepast op. Zulk een heldenhart van een geliefden Minnaar kon Lidia niet zeer behaagen.' HGA, bnr. 46, 131, Aantekeningen nr. 48, dd. 29 mei 1779. De resultaten: 'Adelhart aan Lidia' en 'Klagt van Lidia op 't vertrek van Adelhart'. Proeven, dl. 7, 1780, p. 200-203 en 204-209.
- 99 Brief d.d. 16 juli 1780, HGA 46, 40: 'Tot hier, vond men uwe beoordelingen [...] nog al vrij wel, maar weinigen kunnen zich diets maaken dat het nu met de regels van gezond verstand kan strooken.' Ook De Vries, *Beschaven*, 2001, p. 308. Ook Naamlijst der heren leden, HGA 46, 93, p. 28. In 1781-89 stond Backer ingeschreven bij het Leidse Kunst wordt door arbeid verkregen, maar hij publiceerde daar geen heldinnenbrieven meer.
- 100 Hierover uitgebreid De Vries, *Beschaven!*, 2001, pass.
- 101 Beijer, 'Jacob Simonszoon de Ryk, aen Willem den Eersten, Prins van Oranje', in: Proeven, dl. 7, 1780, p. 158-163.
- 102 Van Merken, Jacob Simonsz. de Ryk, 1774; herdr. 1776.
- 103 Proeven, dl. 7, 1780, p. 158.
- 104 Proeven, dl. 7, 1780, p. 162-163.
- 105 Van Limburg, 'Michiel de Ruiter aan zijnen zoon Engel de Ruiter' (1780): zie de Brievenlijst. Verwezen wordt naar de biografie van De Ruyter door Geeraerd Brandt (1687): 'bl. 975' en naar: 'Larrey, *Geschiedenis van Engeland*, in het tweede Deel: tweede Stuk: blz. 192'.
- 106 Van Limburg, 'Johanna Gray aan haaren vader, den Hertog van Suffolk' (1780).
- 107 Dobbrauski, 'Henrik, Graaf van Richmond, aan Koning Richard den Derden' (1780).
- 108 De lange voetnoot bij De Cock, 'Sjoerd van Beima aan Julia van Botnia, zijne echtgenoot' (1780) verwijst naar de bronnen (een brief van de oudheidkundige E. M. van Burmania en een inwijdingsrede uit de Westerkerk in Harlingen, 1650).
- 109 Volgens De Vries, *Beschaven!*, 2001, p. 233-241.
- 110 De Vries, *Beschaven*, 2001, p. 241 en 408 citeert hier uit een redevoering (1778) voor *Concordia et libertate*.
- 111 Proeven, dl. 7, 1780, p. 165 en 167.
- 112 Uit de archieven (HGA, bnr. 46, 131, Aantekeningen nr. 70, dd. 9 juni 1781) blijkt dat er een inzending van Van Limburg was afgekeurd: een brief van de in 1641 gevangen genomen en van verraad beschuldigde graaf Wentworth vanuit de Londense Tower aan zijn echtgenote, die blijkens de Aantekeningen van de kunstrechtters onder wie ds. De Cock was geweigerd, omdat hij dichttechnisch niet aan het vereiste niveau voldeed. De versvoeten deugden niet, enkele verzen waren 'wanklunkend' of te stijf, de regels hadden niets dichterlijks of liepen niet vloeiend en het laatste deel moest krachtiger. Overigens was dit soort kritiek binnen *Kunstliedje* niet ongewoon, ook bij gedichten die wel zijn gepubliceerd. Zo kreeg een van de leden, Rhijnvis Feith, enkele maanden eerder commentaar op de titel van zijn *Ode aan den mensch*: het woord *ode* was onnederlands en geheel en al uit de tijd. Vergelijking van commentaar, kopij en de gepubliceerde versie wijst uit dat Feith zich niets van de wijze woorden van de heren van *Kunstliedje* heeft aangetrokken. Evenmin veranderde hij *bogen* op gezag van Ten Kate in *boogen*, en weigerde hij lelijk geachte verzen te wijzigen, zoals 'Doorluchtig Niet! geringe Kracht!', 'Hoe kan ik u, o Mensch! ontleden?' en 'Daar boeit uw vuist de onsterfelijkheid.' De *Ode* heeft dat kennelijk niet geschaad: het stuk werd zelfs als openingsgedicht in de Proeven 8 geplaatst. HGA, bnr. 46, 131, Aantekeningen nr. 65, dd. 7 oktober 1780 en HGA, bnr. 46, 133.
- 113 Zie: Van Oostrum, Juliana Cornelia de Lannoy, 1999.
- 114 De Lannoy, 'Cato aan Cesar; vrije naarvolging' (1781), zie Brievenlijst; vertaling van La Harpe, 'Caton à César' (1760) in: *Collection*, dl. 6, p. 67-71 (vgl. ook Abbé Parmentier, 'Lettre de Caton d'Utique à César' (1766) in: *Collection*, dl. 5, p. 237-250). Zie ook: De Haas, 'De lotgevallen van een vaderlandslievende zelfmoordenaar', 1996.
- 115 *Collection*, dl. 6, p. 70-71.
- 116 Proeven, dl. 8, 1ste stuk, 1781, p. 18.
- 117 Beijer, 'Louis Boisot aen Margareta Hooft' in Proeven, dl. 9, 1783, p. 170-175; citaat op p. 175.
- 118 De Vries noemt hoge boetes, geseling, opsluiting, ontslag uit overheidsambten en verbanning; *Beschaven*, 2001, p. 229.
- 119 Van Limburg, 'Johan van Oldenbarneveld aan zijne echtgenoot, kinderen en kindskinderen' (1785); 'Deeze brief vervat hoofdzakelijk den Inhoud van twee bekende brieven van den Vader des Vaderlands, den afgesloofden Staatsman, in zijne laatste oogenblikken geschreeven. Zie nader 't Leeven van Oldenbarneveld, bladz. 475 tot 504.' Van Limburg zette ook de redevoering van Jacob Cats bij de Grote Vergadering in 1651 om in een dichterlijke rede met maar liefst negen bronvermeldingen; 'Zie woordelijk deeze Aanspraak bij Aitzema, 31ste Boek, 3de Deel, bladz. 602 en 603, en *Herstelde Leeuw*, bladz. 189 tot 191.' Proeven, dl. 10, 1ste stuk, 1784, p. 75.
- 120 Proeven, dl. 10, 1785, p. 190.
- 121 Met dank aan Paula Koning voor deze opmerking over de karakterschildering van het personage.
- 122 Proeven, dl. 10, 1785, resp. p. 191 en 193.

- 123 Proeven, dl. 11, 1787, p. 151.
- 124 La Harpe, 'Montézuma à Cortès' in: *Collection*, dl. 6, p. 61-66; citaat op p. 66.
- 125 Proeven, dl. 11, 1787, p. 154.
- 126 Van Limburg, 'Epaminondas, na de overwinning bij Leuktra, aan zijn vader en moeder' in: *Proeven*, dl. 12, 1789, p. 98-104.
- 127 HGA bnr. 46, 141.
- 128 Höweler, 'Uit de geschiedenis', 1937, p. 158. Voorzitter Daniël Albertus Reguleth was hervormd predikant in Den Haag (en oragist).
- 129 In dl. 4 (1806, p. 98-104) publiceerde Baron Johan Meerman een vertaling van *Heroides* 2, 'Phyllis aan Demophoön, na Ovidius' (1806). De auteur was mecenas van het genootschap en vulde vaak als werkend lid het programma aan. Höweler, 'Uit de geschiedenis', 1937, p. 105.
- 130 Zie: Thobokholt, *Kunst wordt door arbeid verkregen*, 1983; Singeling, *Gezellige dichters*, 1991, hst. 4.
- 131 Feith was vanaf 1774 (honorair) lid van *Kunst wordt door arbeid verkregen* in Leiden, en vanaf 3 november 1779 medelid. In datzelfde jaar had hij op 20 mei met een beleefd briefje het lidmaatschap van het Haagse *Kunstliefde* aanvaard en op 12 juni met een precies even beleefde brief dat van een Rotterdams genootschap. Daarnaast maakte hij al langer deel uit van een Zwolse kring en van het Utrechtse *Dulces ante omnia Musae*; in feite ambieerde hij het lidmaatschap van alle bekende dichtgenootschappen. Buijnters, *Tussen twee werelden*, 1963, p. 22 noemt nog de Maatschappij der Nederlandse letterkunde, een Amsterdams en een Zeeuws genootschap.
- 132 Voltaire schreef over de zaak Calas het roemruchte *Sur la tolérance à cause de la mort de Jean Calas*; Calas werd pas na zijn terechtstelling vrijgesproken (1765). Destijds verschenen ook Mercier, *Calas sur l'échafaud à ses juges* (1764) en Nougaret, *L'ombre de Calas le suicide à sa famille* (1765). Zie ook Dörrie *Der heroische Brief*, 1968, p. 247; Dörrie kende geen Nederlandse brieven over deze zaak.
- 133 *Oefeningen*, dl. 2, 1778, p. 192, v. 1-4, 8.
- 134 Adrien Michel Hyacinthe Blin de Sainmore, 'Jean Calas à sa femme et à ses enfans', 1765. In: *Collection*, dl. 4, 1769, p. 269-280.
- 135 *Collection*, dl. 4, 1769, p. 269.
- 136 *Collection*, dl. 4, 1769, p. 280.
- 137 *Oefeningen*, dl. 2, 1778, p. 207.
- 138 In *Tooneelpoëzy* dl. 1, 1766; uit het Nederlands in het Frans vertaald als *La mort de Calas. Tragédie bourgeoise* (1780); daarop volgde bijv. G. Brender à Brandis, *Jean Calas. Treurspel* (1781, naar het Duits van Weise). Over Van Hoogeveens contact met de ambassade zie: *Mengeldichten*, dl. 2 [Leiden, z.j., z. pag.], historisch overzicht van secretaris Karel de Pecker.
- 139 Vereul dichtte volgens de voorrede van zijn *Proeve* (1786) al op 16-jarige leeftijd heldinnenbrieven; zijn 'Jean Callas uit zijne gevangenis aan zijnen zoon' is schatplichtig aan Feith en zijn 'Karel aan Frederik' is gemodelleerd naar *Ferdinand en Constantia*; verder staan in de *Proeve* Vereuls brieven van Margaretha van Henegouwen, van een zekere Melanie en van Lamooraal van Egmond.
- 140 Waarschijnlijk is de heldinnenbrief een voorstudie geweest voor de briefroman Julia waaraan hij is toegevoegd en niet zozeer een 'definitieve afscheidsbrief' van Werther (zie: Kloek, *Over Werther*, 1985, dl. 2, p. 31). Het idee van een voorstudie kan worden afgeleid uit Feiths inleidende woorden: 'Gij, o mijne Landgenooten! [...] merkt de volgende stukjes, voor een gedeelte in vroeger jaaren opgesteld, [...] als proeven van mij aan in een vak, daar ik tot hier toe weinig in gedaan heb, en beslist of ik er verder iets in te doen hebbe.' Cit. uit: Feith, Julia. Ed. Kloek en Paasman, 1982, p. 170. Misschien is Ismeene zelfs niet langer op aarde: 'zoo nog uw oog kan weenen'; ook in het gedicht *De Nacht* is Ismeene overleden (Feith, *Oden en gedichten*, dl. 3, 1798, p. 146-148).
- 141 Zie Kloek, *Over Werther geschreven*, 1985; m.n. dl. 1, p. 98-104 en dl. 2, p. 11 en 24-6.
- 142 Vgl. Goethe, *Werther*, brief 18 aug, eerste zin: 'Musste denn das so seyn? dass das, was des Menschen Glückseligkeit macht, wieder die Quelle seines Elends würde.' Cit. uit: Kloek, *Over Werther*, 1985, dl. 2, p. 150.
- 143 Dit fragment en de twee volgende zijn geciteerd uit: Feith, 'Werther aan Ismene' in: *Dicht- en prozaïsche werken*, dl. 6, 1824, p. 107-110.
- 144 Zoals de editoren van de Julia-editie 1982 over de roman zeggen: 'Voor de subtiële relatie in Goethes roman, lijkt hij [Feith] bewust een situatie van morele onduidelijkheid in de plaats te hebben gesteld.' Feith, Julia. Ed. J.J. Kloek en A.N. Paasman. Leiden, 1982, p. 50.
- 145 'Zonder voor het geringste partij te kiezen voor of tegen de Inënting, wier voordeel aantetoonen, of wier nadeel te bestrijden, nimmer tot mijne taak behoorde, heb ik dezen Brief nagevolgd, eenvoudig omdat hij mij behaagde. Het onderwerp 'er van berust op eene ware gebeurtenisse. Zie hier wat 'er de Fransche Dichter van mededeelt: 'Eene gebeurtenis heeft mij ten onderwerp verstrekt. Deeze wordt verhaald in eene verhandeling tegen de Inënting, door den Heer de l'Epine, Geneesheer te Parijs. 't Is een vader, die uit Parijs vertrekt, om zijnen zoon in Holland te laten Inënten; men ziet hem verplicht om zonder dien zoon wedertekeeren, [...] om zijn verlies aan zijne wederhelft bekend te maken, [...]. Dit geval zal elk, die het leest, aandoen.' [...] Dit hebbe ik mij verplicht geoordeeld mijnen Nederlandschen Lezer vooraf mede te moeten delen.'

- 146 *Oefeningen*, dl. 3, 1780, p. 155. De brief is een 'Vrije navolging uit het Fransch', maar op welk Frans origineel de brief teruggaat is nog onduidelijk.
- 147 Uit de voetnoot: 'Ik heb het tooneel uit Holland in Engeland overgebracht, daar men 'er dagelijksch diergelijke zien kan; en ik heb ondersteld, dat deeze Brief, voor het grootste gedeelte ter plaatse des ongevals geschreven, geëindigd zij geweest op den doortogt van Douvres naar Calais, van waar hij gezonden wordt.'
- 148 Het ligt voor de hand een verband te leggen met het betoog van Kloek, 'Rhijnvis Feith: het belang en de gevoelige lezer', 1981.
- 149 Hierover meer in: Van Eijnatten, *Hogere sferen*, 1998 en Johannes, *Lof der aalbessen*, 1997.
- 150 De dochter heeft in Richteren 11 en in de brief van Snakenburg (1753) geen naam; Macquet (1772) volgt Buchanan-Vondel met de naam Ifis.
- 151 De citaten zijn ontleend aan: *Bilderdijk, De Dichtwerken*, dl. 5, 1857, p. 3-4. Zie voor de brief ook: *Oefeningen*, dl. 3, 1780, p. 149-151.
- 152 Zie De Jong, 'Bilderdijks treurspel Jephtah', 1957.
- 153 *Oefeningen*, dl. 3, 1780, p. 152.
- 154 Uit: Van Limburg, inleiding, *Oefeningen*, dl. 4, 1783.
- 155 De brief volgt de correspondentie van Willem van Oranje en Diederik Sonoy, luitenant-gouverneur van het Noorderkwartier: 'Deeze brief, met die veranderingen, die eene Dichterlijke uitvoering scheenen te verëischen, gevolgd zijnde, is het antwoord op eenen brief, geschreeven door Jonkheer Didrik Sonoy en de Raaden van Westfriesland, kort na het overgaan van Haarlem aan de Spaanschen; welke beide brieven te vinden zijn bij P. Bor, C.Z. Oorsprong, begin en vervolg der Nederlandsche Oorlogen, 't Zesde Boek, bladz. 328.'
- 156 *Oefeningen*, dl. 4, 1783, p. 49.
- 157 Men schreef in 1785 een prijsvraag uit voor een 'Heldinnebrief van Maria van Reigersbergen aen Huig de Groot, na zijne ontkoming' voor 1787. Zie *Mengeldichten*, dl. 2, [Leiden, z.j., z. pag.]. Secretaris Karel de Pecker geeft in het historische overzicht (1766-1791) toe dat in het jaar 1787 door politieke omstandigheden de meeste leden wegbleven en dat er zelfs geen regel voor de prijsvragen was binnengekomen; 'de teegenwoordige omstandigheeden van 't Vaderland noopten sommige beste Digteren meer, om ter opwekking en aenvuering van braeve Vaderlanders en waere Volksvrienden de lier te behandelen, dan uitgebreide Prijsvaerzen te bewerken.'
- 158 Nomsz., 'Maria van Reigersbergen', v. 1-5.
- 159 Nomsz., *Vaderlandsche brieven*, 1785, dl. 1, p. VI.
- 160 Nomsz., *Vaderlandsche brieven*, 1785, dl. 1, p. VI.
- 161 De citaten zijn ontleend aan: *Oefeningen*, dl. 5, 1787, p. 198-203.
- 162 Hoewel in dezelfde bundel *Oefeningen* van 1787 wellicht verhuld patriottisme valt te herkennen in 'Fabricius aan Pyrrhus' van H. van Royen, leraar aan de Latijnse School in Leiden.
- 163 In: *Werken van het Amsteldamsch Dicht- en letteroefenend Genootschap*, dl. 1, 333-336. In 1792 liet Moens een epos op naam van Oldenbarnevelt volgen. Zie voor Moens: Veltman-van den Bos *Petronella Moens*, 2000.
- 164 *Werken*, dl. 1, 1790, p. 333.
- 165 *Werken*, dl. 1, 1790, p. 333, 334.
- 166 *Werken*, dl. 1, 1790, p. 335.
- 167 Was Bussinghs bijdrage misschien door het Haagse genootschap *Kunstleijde*, waarvan hij eveneens lid was, geweigerd?
- 168 Dorat, 'Lettre de Zéila, jeune sauvage, esclave à Constantinople, à Valcour, officier françois', 1764, in: *Collection*, dl. 1, 83-96.
- 169 Hoeufft, 'Iäricus, puellae Americanae, ad Yncum, Anglum, Epistola', 1783, vert. in door Guépin; zie de Brievenlijst.
- 170 *Oefeningen*, dl. 6, 1790, p. 225 (de dichter is 'A.Sk.').
- 171 Zie: Meijer Drees, 'Vaderlandse heldinnen', 1992, 'Patriottisme', 1995; Sas, *Talen van het vaderland*, 1996.
- 172 Over de Nederlandse bijdrage aan de 'querelle des anciens et des modernes' zie: Van den Berg, '7 september 1765', 1993.
- 173 Macquet schreef in 1764 een 'Verhandeling over de voortreffelijkheid der oude en hedendaegsche poëten; of 'er eenige dingen dezelve verhinderen, en onze Dichters ver voor de Ouden wyken'.
- 174 Macquet, *Dichtlievende uitspanningen*, 1772, p. V, fol. *3r. Niet meer dan drie *Heroides* kunnen door de beugel: Dido aan Aeneas (7), Leander aan Hero (18) en het antwoord van Hero (19); 'Het Teer, eenvoudig Schoon ligt in deze minder onder de weeldrigheid van Naso's geest bedekt dan in de anderen.'
- 175 Roullaud las zijn verhandeling op 13 mei 1773 aan het Amsterdamse *Diligentiae omnia* voor; hs. UBA I B 38 (b). Voor de transcriptie zie de bijlage. Citaat op p. 1-2.
- 176 Roullaud, 'Verhandeling' 1773, p. 2. Van den Berg, '7 september 1765', 1993, p. 342 noemt een dergelijke simplistische redenering het 'beginspoor' van de Querelle.
- 177 Nl. 'de groote Douza', 'de weërgalooze Grotius', 'de heeren Wellekens en de Cock, nevens mejuffrouw van der Wilp', in: Bekker, *Jacoba [...]*, 1773, Berigt bij 2e druk, p. V. Bekker noemt niet de Jacobabrieven van Hendrik Snakenburg uit 1753.
- 178 Bekker, *Jacoba [...]*, 1773, Berigt bij 2e druk, p. V.

- 179 Roullaud, 'Verhandeling', 1773, p. 3.
- 180 Wellicht gelijk aan Macquets 'Teer en Eenvoudig Schoon'.
- 181 Dorat, *Lettre à Madame De C**; de citaten zijn ontleend aan: *Collection*, dl. 1, p. 78 e.v.
- 182 La Harpe, *Essai sur l'Héroïde*, in: *Collection*, dl. 6, p. 58. Zie voor deze Cato: De Haas, 'De lotgevallen van een vaderlands-lievende zelfmoordenaar', 1997.
- 183 Blin de Sainmore, voorrede uit *Héroïdes, ou Lettres en vers* (3e dr. 1767) in: *Collection*, dl. 4.
- 184 Johannes, *Lof der aalbessen*, 1997, p. 22-25.
- 185 Johannes, *Lof der aalbessen*, 1997, p. 23.
- 186 In de Almanak voor liefde, deugd en vriendschap, voor het jaar 1815 publiceerde Van Zuylekom nog: 'Almanzor, Hoofd van den Abencerrages, en Opperbevelhebber der Mooren aan Zoraïde, Koninginne van Grenada'.
- 187 Schweickhardts brieven verschenen in 1860 in haar verzamelde *Dichtwerken van Vrouwe Katharina Wilhelmina Bilderdijk*. De datering eind jaren '90 is afgeleid van haar als 1799 gedateerde gedicht 'Filusa aan Eulogeet'.
- 188 Uit de voorrede van Bekker, *Lier-, Veld- en Mengelzangen*, 1772: 'want dat het thans de eeuw der vrouwen is, denk ik niet, dat my één éénig verstandig man zal betwisten; ten minsten, dienen zy eerst de goedheid te hebben, om ons een' David [epos van Van Merken] te doen zien, of iets dat nevens de Brieven van de Neufville [1741] kan gelezen worden. Durft men nu ontkennen, dat men den vierden Brief van de Neufville, kan leezen, en geene kleinagting voelen voor al het dwaaze; al het gene onzer natuure onwaardig is? Leest men ooit het Nut der tegenspoeden, zonder gesticht en verbeterd te worden?' Voor Christina Leonora de Neufville zie: Jensen, 'Filosofie in dichtvorm', 1997, p. 557-560.
- 189 In: Almanak voor vrouwen door vrouwen, 1792, p. 75-94; citaten op p. 76-86.
- 190 Almanak voor vrouwen door vrouwen, 1792, p. 30.
- 191 E.G.W., 'Aan de lezeressen' in: Almanak voor vrouwen door vrouwen, 1792, p. 39.
- 192 Zie de inl. en vert. van Guépin, 'Brief van Jarico, een indiaans meisje, aan de Engelsman Inkle' in: Guépin, *Vermakelijkheden*, 2002, 32-42.
- 193 Zij het dat er als inzendingen voor de KNAW-wedstrijd om de beste Neolatijnse poëzie, het 'Certamen poeticum Hoefftianum', nog een handvol heldinnenbrieven verscheen in de negentiende en twintigste eeuw. Zie hiervoor de brievenlijst.
- 194 Het hs. is gedat. juni 1807, maar de tekst verscheen in 1810. Van Limburg heeft de tekst waarschijnlijk gedicht n.a.v. een door Kunstliefde in 1806 uitgeschreven prijsvraag over Jacoba van Beieren.
- 195 Na Dousa (1602): Wellekens (1716), Snakenburg (2 x 1753), Van der Wilp (1772), De Cock (1765), Bekker (1773) en Van Limburg (1810). Zie hierover ook Van Marion, 'Vechtlust', 1998 en noot 177.
- 196 Van Limburg, 'Romance' in: *Kunstliefde, Nieuwe dichtgewyde mengelingen*, dl. 6, 1808, p. 106: 'Van lichaamsleest was Bors-slen schoon;/Maar – schooner nog van ziel!/Ja: – nooit, nooit zag ze een' sterveling,/Die haar zo zeer beviel.'
- 197 *Nieuwe dichtgewyde mengelingen*, dl. 8, 1810; citaten op p. 38 en 39.
- 198 HGA, bnr. 46, nr. 141, Aantekeningen.
- 199 Gecit. uit Bilderdijk, *De dichtwerken*, dl. 15, 1859, p. 208.
- 200 Potters tekst zou daarna ook nog eens voorzien van annotaties uitkomen in Bilderdijk, *Taal- en dichtkundige verscheidenheden*, dl. 4, 1823, p. 99-104.
- 201 Bilderdijk, *De dichtwerken*, dl. 15, 1859, p. 208.
- 202 Inleiding van Bilderdijk, oorspr. in zijn *Aantekeningen op P.C. Hoofts Gedichten*, dl. 3, 1823; gecit. naar: *De dichtwerken*, dl. 14, 1859, p. 434: 'Niemand kan ware dichterlijke verdiensten betwisten aan de Brief van Menelaus aan Helena. Daar zijn schoone plaatsen bij menigte in. Doch hij kwijnt dikwijls en de hollandsche schouw of schoorsteen spreidt er, zoodra men daarop stuit, iets belachelijks over. Velen hebben my verklaard, den brief niet ten einde te kunnen lezen. Ik heb my daar altijd over verwonderd, daar hy my immer genoeg gaf. Echter kan ik het den genen juist niet kwalijk afnemen, die er voor Helena 't volgende antwoord op schreef:' (zie verder de hoofdttekst).

BRIEVENLIJST

In deze Brievenlijst zijn de titels en vindplaatsen opgenomen van de verzamelde heldinnenbrieven uit het Nederlandse taalgebied. Ze staan in chronologische volgorde, gerangschikt naar verschijning in druk of, indien een vroegere datering bekend is en dat van belang is voor het onderzoek, naar jaar van ontstaan. Het jaar van publicatie is dan tussen haakjes toegevoegd. Een v markeert een vertaling van Ovidius' *Heroides* of van Sabinus' drie antwoordbrieven, en een A een antwoordbrief op *Heroides* 1-15. In de omschrijving rechts staat op welke brief de vertaling of het antwoord betrekking heeft ('v *Heroides* 1' of 'A *Heroides* 1'). Als hoofdword is bij de vertalingen de naam van de vertaler opgenomen, niet die van Ovidius.

Van de zeer omvangrijke Neolatijnse bundels *heroides sacrae* uit de Zuidelijke Nederlanden zijn alleen de brieven opgenomen die in dit onderzoek een rol hebben gespeeld als vergelijkingsmateriaal. In enkele gevallen is alleen de bundel genoemd. Ook wanneer er nog onvoldoende informatie over bepaalde brieven voorhanden is, staat alleen de titel van de betreffende bundel vermeld. Toelichtende ondertitels zijn vereenvoudigd tot 'Ed.' en 'Vert.'. De bronvermeldingen zijn zoveel mogelijk aangevuld met de bibliotheeksignaturen van de geraadpleegde exemplaren. Latijnse namen van personages zijn vertaald en tussen haakjes toegevoegd.

De namen van dichters en personages zijn terug te vinden via het register. Ook op het Internet is het corpus op jaar, dichters en personages te doorzoeken: via de dbnl (www.dbnl.org) of via www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Heroides.html (red. A.J.E. Harmsen). Op deze websites zijn ook de teksten van vele heldinnenbrieven te vinden. Nieuwe vondsten zullen daar worden toegevoegd.

1412 (1845) POTTER, DIRC *Der minnen loop*. Ed. P. Leendertz. Wz. Dl. 1, Leiden, 1845.

[Hero aan Leander], p. 130-135; *Der minnen loop*, bk. 2, v. 208-332.

Het fragment heeft geen titel.

v *Heroides* 19

1533 (1541) SECUNDUS, JANUS *Opera*. Utrecht, Herman van Borculo, 1541. Afd. 'Sylvae'. UBL 765 F 19 (kluis)
Epistola ludicra, velut Henrici Octavi Angliae Regis nomine conscripta, qua respondetur illi, quae Reginae
Catharinae nomine edita circum ferebatur, fol. S3r-S4v. (Hendrik VIII aan Catharina van Aragon)

1553 GHISTELE, CORNELIS VAN *Der Griecxser Princerssen, ende Jonckvrouwen clachtige Sendtbrieven, Heroidum Epistolae ghenaeamt, bescreven duer den geleerden ende vermaerden Poet Ovidius Naso inden Latijne, ende nu eerst in Duytsche duer Cornelis van Ghistele Rhetorijckelijck overgesedt, seer playsant om lesen*. Antwerpen, Hans de Laet, 1553. UB Gent BL 5380 (in dit exemplaar ontbreken de laatste brieven)

Epistele, de welke Penelope scrijft tot Vlysssem, fol. B1r-B4r.

v *Heroides* 1

Epistele, die Vlysses scrijft tot Penelope, fol. B4v-B7r.

v Sabinus, Ulixes Penelopae

Epistele, die Phillis scrijft tot Demophoon, fol. B8r-C3v.

v *Heroides* 2

Epistele, die Briseis scrijft tot Achilles, fol. C4v-C8v.

v *Heroides* 3

Epistele, die Phedra scrijft tot Hypolitus, fol. D1v-D5r.

v *Heroides* 4

Epistele, de welke Oenone scrijft tot Paris, fol. D6r-D2r.

v *Heroides* 5

Epistele, die Hypsiphyle scrijft tot Iason, fol. E3r-E6v.

v *Heroides* 6

Epistele, die Dido scrijft tot Aeneas, fol. E7v-F4r.

v *Heroides* 7

Epistele, die Hermione scrijft tot Orestes, fol. F5r-F7v.

v *Heroides* 8

Epistele, die Dianira scrijft tot Hercules, fol. F8v-G4v.

v *Heroides* 9

Epistele, de welke Ariadne scrijft tot Theseus, fol. G5v-G8v.

v *Heroides* 10

Epistele, die Canace scrijft tot Machareo, fol. H1v-H4v.

v *Heroides* 11

Epistele, die Medea scrijft tot Iason, fol. H5v-I2r.

v *Heroides* 12

Epistele, die Laodameia scrijft tot Protesilaus, fol. I3r-I6r.

v *Heroides* 13

Epistele, die Hypermnestra scrijft tot Lino, fol. I7r-K1v.

v *Heroides* 14

Epistele, die Paris scrijft tot Helena, fol. K2v-L2v.

v *Heroides* 16

Epistele, die Helena scrijft tot Paris, fol. L3r-M1v.

v *Heroides* 17

Epistele, die Leander scrijft tot Hero, fol. M2v-M7r.

v *Heroides* 18

Epistele, die Hero scrijft tot Leander, fol. M8r-N5r.

v *Heroides* 19

Epistele, die Acontius scrijft tot Cydippe, fol. N6r-

v *Heroides* 20

Epistele, die Cydippe scrijft tot Acontio

v *Heroides* 21

Epistele, die Sappho scrijft tot Phaon

v *Heroides* 15

1554 GHISTELE, CORNELIS VAN *Der Griecxser Princerssen ende Jonckvrouwen clachtige Sendtbrieuen Heroidum Epistolae ghenaeamt [...]. Nu eerst in Duytsche [...] Rhetorijckelijck ouergesedt[...]*. Antwerpen, Hans de Laet, 1554.

Exemplaar onbekend. Hier komen alle 22 brieven uit de editie 1553 in voor, plus:

Antwoorde van Demophoon tot Phyllis

v Sabinus, Demophoon Phyllidi

Antwoorde die Paris scrijft tot Oenone

v Sabinus, Paris Oenonae

1559 GHISTELE, CORNELIS VAN *Der Griecxser Princerssen, ende Jonckvrouwen clachtige Sendt brieuen, Heroidum Epistolae ghenaeamt, [...] Anderwerf noch duer den selven Translateur ghecorrigeert ende noch .xij. nieuwe responsive Epistelen, daer op ghemaect, ende onder de voorgenoemde Ovidius Epistelen ghemengt*. Antwerpen, Hans de Laet, 1559. UBL I198 G 35.
Hier komen alle 24 brieven uit de editie 1554 in voor, plus:

Antwoorde die Achilles scrijft tot Briseis, ghemaect door den Translatuer, fol. D1v-D4r.

A *Heroides* 3

Antwoorde die Hypolitus scrijft tot Phedra, ghemaect door den Translatuer, fol. E1r-E4r.

A *Heroides* 4

Antwoorde die Iason scrijft tot Hypsiphyle, ghemaect door den Translatuer, fol. G1v-G4r.

A *Heroides* 6

Antwoorde die Aeneas scrijft tot Dido, ghemaect door den Translatuer, fol. H2r-H4v.

A *Heroides* 7

Antwoorde die Orestes scrijft tot Hermione, ghemaect door den Translateur, fol. H8v-I2v.

A *Heroides* 8

Antwoorde die Hercules scrijft tot Dianira. Ghemaect door den Translateur, fol. I8r-K1v.

A *Heroides* 9

Epistele, die Theseus scrijft tot Ariadne. Ghemaect door den Translateur, fol. K6r-K7v.

A *Heroides* 10

- Antwoorde, die Machareus schrijft tot Canace. Ghemaect door den Translateur, fol. L4r-L5v. A *Heroides* 11
- Antwoorde, die Iason schrijft tot Medea. Ghemaect door den Translateur, fol. M3v-M5v. A *Heroides* 12
- Antwoorde, die Prothesilaus schrijft tot Laodamia. Ghemaect door den Translateur, fol. N2r-N4r. A *Heroides* 13
- Epistele, die Lino schrijft tot Hypermnestra. Ghemaect door den Translateur, fol. N8r-Orv. A *Heroides* 14
- Epistele, die Phaon schrijft tot Sappho, fol. T8v-V2v. A *Heroides* 15
- 1570** GHISTELE, CORNELIS VAN *Der Griexscher Princerssen, ende Ionckvrouwen clachtighe Seyndtbriuen, Heroïdum Epistolae gheenaemt* [...]. (1570). Voor het onderzoek is de herdruk gebruikt: Antwerpen, Wed. v. G. van Parijs, 1589. UBL 192 E 13. Hier komen alle 36 brieven uit de editie 1559 in voor, plus:
Epistele die Helena schrijft tot Menelaus. Ghemaect deur den Translateur, p. 129v-132r.
De antwoorde die Menelaus schrijft tot Helena. Ghemaect deur den Translateur, p. 132v-135r.
- 1574** ALENUS, ANDREAS *Sacrarum heroidum libri tres*. Leuven, Rutger Velpius/Jacobus Heybergius, 1574.
- ±1586** LEEUWEN, DIRK VAN
[Hero aan Leander]. De tekst is niet overgeleverd. v *Heroides* 19
- ±595 (1611)** EYNDIUS, JACOBUS *Poemata*. Leiden, Henrick van Haestens, 1611. UBL 1147 C 8
Phaon Sappho, p. 100-104. A *Heroides* 15
- ±1596 (1607)** DOUSA, JANUS, FILIUS *Poemata*. Olim à patre collecta; nunc ab amicis edita. Leiden, Andries Clouck, 1607. UBL 275 F 23
Lincaei ad Hypermnestram Epistola Ovidianae respondens, p. 84-86. (Lynceus aan Hypermnestra)
A *Heroides* 14
- 1602** MEURSIUS, JOHANNES *Poemata*. Leiden, Andries Clouck, 1602. Afd. 'Epistulae Heroïdum vi'. UBL 693 D 10:6
Alcyone Ceyci, p. 137-147. (Alcyone aan Ceyx)
Ariadna Theseo, p. 148-154. (Ariadne aan Theseus)
Biblis Cauno, p. 155-166. (Byblis aan Caunus)
Procris Cephalo, p. 167-173. (Procris aan Cephalus)
Myrrha Cinyra, 174-182. (Myrrha aan Cinyras)
Scylla Minoi, p. 183-190. (Scylla aan Minos)
- ±1602 (1615)** HOOFT, PIETER CORNELISZON *Lyrische poëzie*. 2 dln. Ed. P. Tuynman en G.P. van der Stroom. Amsterdam 1994.
Brief van Menelaus aen Helena, dl. 1, nr. 135, p. 243-258. (voor de datering zie hst. 5)
- 1602 (1617)** DOUSA, JANUS, PATER in: Hugo Grotius *Poemata*. Leiden, Andries Clouck, 1617. UBL 693 E 18
Epistola Jacobae Bavaræ ad Iohannem patruum, p. 180-190. (Jacoba van Beieren aan Jan van Beieren)
- 1602 (1617)** GROTIUS, HUGO *Poemata*. Leiden, Andries Clouck, 1617. UBL 693 E 18
Responsum Iohannis Bavari ad Iacobam, p. 191-197. (Antwoord van Jan van Beieren aan Jacoba)
Epistola Palladii ad Thaumantiam patri suo nubentem, p. 203-210. (Palladius aan Thaumantia)
- 1603** HEINSIUS, DANIEL *Elegiae*. Leiden, Joannes Maire, 1603. UBL 192 F 11
Deïdamia Achilli, p. 271-279. (Deïdamia aan Achilles)
Andromache Hectori, p. 279-287. (Andromache aan Hector)
- 1605** PRINCESSE LIET-BOEG. *Dat is, Der Jonckvrouwen Clachtighe Sentbriuen (Heroïdum Epistolae genaemt), int Latijn beschreven door Ovidius Naso. Ende by een Liefhebber der Accoleye Sangs-wijse (elck met zijn stemme) in dichte ghemaect*. Amsterdam, Hendrick Barentsz., 1605. kbh 5 E 1:1 (microfilm)
Penelope schrijft tot Vlisses op de Stemme: Laestmael ontrent den avont, by avonture, p. 3.

Vlisses antwoordt tot Penelope, Op de wijze Hoe ben ick in liefde aldus verblindt, p. 4-5.
 Phyllis schrijft tot Demophon; Stemme: Schoon over schoone Lief ick hadt u niet toebetrout, p. 5-6.
 Demophon antwoordt tot Phyllis op de stem Moet ick altoos treuren, sonder ophouwen, p. 6-7.
 Briseis schrijft tot Achilles. Op de stemme: Die Winter is ons verganhen., p. 7-8
 Achilles antwoordt op Briseis: Stemme. Des menschen Jeucht, p. 8-9.
 Phedra schrijft tot Hipolitus, Stemme: Mijn hert leynt in soo swaer verlangen, p. 9-10.
 Hypolitus antwoordt tot Phedra, Op de wijze, Era de Majo, p. 10-11.
 Oenone schrijft tot Paris. Stemme: Die soete coele Mey, is nu ontdaen, p. 12-14.
 Paris antwoordt tot Oenone Op de Stem, Wy Jonghe sinnen, p. 14-15.
 Isyphile schrijft tot Iason. Stemme elck Wijngaert ranck, p. 15-16.
 Iason antwoordt tot Hypsiphele: Op de stemme Weest nu verblijdt, wie dat ghy zijt, p. 17-18.
 Dido schrijft tot Aeneas, Op de Stemme Tot u roep ick o Heer met macht, p. 18-19.
 Aeneas antwoordt tot Dido Op de Stemme Aenmerckt den tijdt, en weest, p. 19-20.
 Hermione schrijft tot Orestes, Op de stemme: Passemedio Hollande, p. 20-22.
 Orestes antwoordt tot Hermione op de Stem Edel Goddin lief triumphant, p. 22-23.
 Dianira schrijft tot Hercules Op de Stemme T'is my een strenghe partye, p. 23-24.
 Hercules antwoordt tot Dianire, Op de Stem Ick weet een Vrouwen Amoureuus, p. 24-25.
 Ariadne schrijft tot Theseus op de stemme U liefde quelt my tot ter doot, p. 25-26.
 Theseus antwoordt tot Ariadne Op de Stemme Een had ick uytvercoren schoon lief, p. 26-28.
 Canace schrijft tot Macharus, Op de stem O Venus Jent, p. 28-29.
 Macharus antwoordt tot Canace op de stemme Schoon lief playsant, p. 29-30.
 Medea schrijft tot Iason. op de Stemme O Laes o wy, p. 30-31.
 Iason antwoordt tot Medea, Op de Stemme, Ou passe, p. 31-32.
 Laodemia schrijft tot Protesilaus, op de stemme Amy eylacy, wat desolacy, p. 32-33.
 Protesilaus antwoordt tot Laodemia, Op de Stemme, O Leli plaisant, p. 33-34.
 Ipermenestra schrijft tot Lyno, Op de stemme: Fortuyn elaes bedroeft, p. 34-36.
 Lyno antwoordt tot Ipermenestra: Op de stem: Op u betrou ick Heere, p. 36-37.
 Paris schrijft tot Helena, Op de stemme: Den tijdt is hier, datmen sal vrolijk wesen, p. 37-38.
 Helena antwoordt tot Paris Op die Stemme Tant que vivray, p. 38-41.
 Leander schrijft tot Hero, Op de stemme Lief uytvercoren, lief triumphant, 41-42.
 Hero antwoordt tot Leander op de Stemme, Dou vient cela, p. 42-44.
 Acontius schrijft tot Cydippe, Op de stemme, Rethorica fier, p. 44-45.
 Cydippe antwoordt tot Acontius: Op de stemme: Almaigne Cicilie, p. 45-47.
 Sappho schrijft tot Phaon, Op de Stemme Almande de fleur, p. 47-49.
 Phao antwoordt tot Sappho, Op de voyse Aimaigne Amoureuus, p. 49-51.
 Helena schrijft tot Menelaus, op de stemme: Laet ons den Heere (cf. Wilhelmus), p. 51-52.
 Menelaus antwoordt tot Helena, op de stemme: Al waer ick halff doot, p. 52-53.
 Leander schrijft tot Hero, Op de Stemme, Die winter is ons verganhen, p. 65-66.
 Hero antwoordt tot Leander Op de Stemme alst beghint (U troost my toegeschreven), p. 66-68.
 Paris schrijft tot Helena. Op de Stemme, alst beghint (Lief uytvercoren, lief triumphant), p. 68-69.
 Helena antwoordt tot Paris Op de Stemme alst beghint (O Stout beghinne, en lastich feyt), p. 69-70.

1609 COBBAULT, ARNOLDUS *Den pyl der liefden*. Amsterdam, Willem Jansen, 1609. UBL 1192 H 26

Oenone Liedeken op de wyse van Almandj de son Altese, fol. D5v-D7v.

Penelope Liedeken, op de wyse van Den tijt is hier,,Datmen sal vrolijk wesen, fol. D8r-E2v.

1612 PLEMP, CORNELIS GIIJSBERTSZ *Quisquilae seu Elegiarum liber unus*. Amsterdam, Hans Walschaert, 1616. UBL 574 G 22:2

Menelaus Helenae, p. 49-55. (Menelaus aan Helena)

Penelope Ulyssi, p. 55-65. (Penelope aan Odysseus)

- 1616** 'TANDEM FIT SURCULUS ARBOR' [ANONIEM] in: P.C. Hooft, *Alle de gedrukte werken, 1611-1738*. Red. W. Hellinga, P. Tuynman. Dl. 1, Amsterdam 1972.
Antwoorde op den Brief van C.P.H. gheschreven aen Helenam, waer in Helena haer ontschuldight, p. 233-246.
(voor de datering zie hst. 5)
- 1625** CABLIAU, BAUDOUIN S.J. *Magdalena*. Antwerpen, ex off. Plantiniana; Balthasar Moretus & wed. Johannes Moretus & Joh. Meursius, 1625. Bibl. UFSIA P II.167
Magdalena Christo mittit epistolam, p. 66-68. (*Magdalena aan Christus*)
Altera Epistola Magdalенаe ad Christum pro suscitacione Lazari, p. 68-70. (*Magdalena aan Christus*)
- 1628** BARLAEUS, CASPAR *Poemata*. Leiden, Govert Basson, 1628. UBL 693 E 2
Epistola Ammonis ad Thamaram sororem, p. 30-33. (*Amnon aan Tamar*)
Responsio Thamarae ad Ammonis epistolam, p. 33-35. (*Tamar aan Amnon*)
- 1629** BARLAEUS, CASPAR *Sylvae-Ducis Obsidio* [...]. Leiden, Govert Basson, 1629. UBL 1224 A 25
Epistola Ameliae ad Fredericum Henricum, maritum, audacius sub ipsis Sylvae-Ducis moenibus militantem, p. 49-55. (*Amalia van Solms aan Frederik Hendrik*)
- 1630** WESTERBAEN, JACOB *Fredericus Henricus Ameliae*. Antwoordt van mijn Heere den Prince van Orangien; op den Brief van Me-Vrouwe de Princesse. 's-Gravenhage, Anthony Jansz. Tongerlo, 1630. KBH 2110 A 7
Fredericus Henricus Ameliae, p. 3-6. (*Frederik Hendrik aan Amalia*)
Antwoordt van mijn Heere den Prince van Orangien; op den Brief van Me-Vrouwe de Princesse, p. 7-11.
- 1630** SCRIVERIUS, PETRUS
Send-Brief Ingesteld op de naem van Me-vrouwe de Princesse Amalia, als schrijvende aen haeren Man Frederick Henrick, prince van Orangien, te dier tijdt als hy hem voor 'sHertogen-Bosch al te seer waeghde. Eerst int Latijn Beschreven door den vermaerden Poet Caspar Barlaeus, ende nu int Nederlantsch uytgegeven. Leiden, Govert Basson, 1630. KBH Knuttel 3989
- 1630** KEYSER, CORNELIS
Antwoort inghestelt op den Naem van mijn Heer Frederick Henrick Prince van Orange, over den be-anghsten Send-brief van Me-vrouw de Princesse Amalia, soo hy in 't Leger voor den Bosch sijn Victory verwacht. Rotterdam, Isaack van Waesberghe, 1630. UBL Th 1630 pamflet 3513; Petit 1620
- 1634** BIDERMAN, IACOB *Heroum epistolae, Epigrammata, et Herodias*. Antwerpen, off. Plantiniana, Balthasar Moretus, 1634. Centr.Bibl. UFSIA P 10.33
- 1635** STALPART VAN DER WIELE, JOANNES *Gulde-jaers feest-daghen of Den schat der geestlycke lofsangen*. Antwerpen, Jan Cnobbaert, 1635. KBH 767 K 18 (microfilm)
Hilarius – brief aen Abra sijne Dochter, p. 71-75.
- 1636** CABLIAU, BAUDOUIN *Epistolae heroum et heroidum*. 4 bkn. Antwerpen, Hendrik Aertssens, 1636. UBL 274 H 15. De bundel bevat tientallen brieven (*heroides sacrae*), waaronder:
Caecilia Valeriano, bk. 3, p. 225-227. (*Caecilia aan Valerianus*)
- 1640** VINCART, JEAN-ANTOINE *Sacrarum heroidum epistolae*. 3 bkn. Doornik, Adrianus Quinque, 1640. Centr. Bibl. UFSIA P II.198.3. De bundel bevat drie boeken van telkens acht brieven (*heroides sacrae*), waaronder: *Barbara Dioscoro*, bk. 2, p. 115-121. (*Barbara aan Dioscorus*)
- 1640** ARP, JAN VAN Tolimond, *prince van Rodes*. Amsterdam, Nicolaes van Ravesteyn, 1640. UBL 1089 B 1:3
Brief van Helena aen Menelaus, Coninck van Lacedemonien, of Sparten, fol. G3v-G4r.

- 1641** STRATENUS, PETRUS *Venus Zeelandae et alia ejus poemata*. Ed. Cornelis Boey. Den Haag, Theodorus Maire, 1641.
KBH 762 K 20
Guiljelmus Junior Arausionensium Princeps, Frederico Henrico, Arausionensium principi, etc. Patri suo, cum Bredam obsideret, p. 89-91. (Willem junior aan Frederik Hendrik)
- ±1642 (1716)** VONDEL, JOOST VAN DEN 'Heldinnebrieven'. Handschrift UBL Pap. 12. Zie voor de uitgave door David van Hoogstraten verderop in deze brievenlijst: 1716, Joost van den Vondel/David van Hoogstraten, *Publius Ovidius Nasos Heldinnebrieven*
- 1642** VONDEL, JOOST VAN DEN *Brieven der Heilige Maeghden, Martelaressen*. Amsterdam, Abraham de Wees, 1642.
UBL 1501 A 2 (kluis)
Aeght aen Makaria, hare Speelgenoot, p. 1-6.
Barber aen Dioscorus, haren Vader, p. 7-12.
Agnes aen Emerens, hare Zuighgenoot, p. 13-17.
Caecilia aen Valeriaen, haren Bruidegom, p. 18-22.
Eulalia aen Iulia, hare Moeder, p. 23-30.
Apollonia aen Dionys, den Aertsvader, p. 31-38.
Lucy aen Eudoxia, hare Voester, p. 39-43.
Katharine aen Porphier, den Veltheer, p. 44-51.
Theodore aen Basilia, hare Zuster, p. 52-58.
Maria Magdalene aen Joannes, den Apostel, p. 59-66.
Tekla aen Tryphene, hare Halsvriendin, p. 67-71.
Pelagia aen Luciaen, haren Priester, p. 72-76.
- ±1646 (1666)** HEINSIUS, NICOLAUS *Poematum nova editio*. Amsterdam, Daniel Elzevier, 1666. UBL 693 E 22
Aeneae epistola responsoria ad Ovidianam Dido, p. 221-225. (Aeneas aan Dido) A *Heroides* 7
- 1646 (1649)** BRANDT, GEERAERDT (DE JONGE) *Gedichten*. Ed. N.B.A. (Nicolaas Borremans). Rotterdam, Johannes Naeranus, 1649. UBL 1173 G 23
Olimpia aan Birenis, p. 73-75.
- 1656** BARA, JAN *Godvruchtige verklikker, [...] Met andere Nijp-dichten, Kusjes en Minne-vaarzen, &c.* Amsterdam, Jan van Duisbergh, 1656. UBL 1200 F 11:1
Brief van Celadon aan Florinde, p. 95-98. Datering 1652.
- 1656** HOSSCHUIS, SIDRONIUS *Elegiarum libri sex*. Antwerpen, off. Plantiniana, Balthasar Moretus, 1656. UBL 693 C 1:1
Epistola heroica. Alexander Farnesius, dux Parmensis, Philippo 11 Hispaniarum regi, bk. 3, p. 119-125.
(Alexander Farnese aan Filips 11). Datering beide brieven vóór 1653.
Epistola heroica. Hippolytus Phaedrae, responsio, bk. 3, p. 125-135. (Hippolytus aan Phaedra) A *Heroides* 4
- 1656** DECKER, JEREMIAS DE *Gedichten*. Ed. J.K. Amsterdam, Jacob Colom, 1656. UBL 1204 A 20
Brief van Dido aen Aeneas. Uyt Ovidius vertaelt, p. 149-157. v *Heroides* 7
- 1657** WESTERBAEN, JACOB *Gedichten*. Den Haag, Antony en Johannes Tongerloo, 1657. Bk. 1, Minne-dichten, afd.
'Eenige Brieven van Doorluchtige Vrouwen uyt Ovidius Naso, by hem genaemt *Heroidum Epistolae*'. UBL 1197 F 17:1
Penelope aen Ulysses, p. 141-147. v *Heroides* 1
Phyllis aen Demophoon, p. 147-156. v *Heroides* 2
Briseis aen Achilles, p. 156-164. v *Heroides* 3
Phaedra aan Hippolytus, p. 165-174. v *Heroides* 4
Oenone aen Paris, p. 174-182. v *Heroides* 5
Hypsipyle aen Iason, p. 182-192. v *Heroides* 6

Dido aen Aeneas, p. 192-203.	v <i>Heroides</i> 7
Hermione aen Orestes, p. 203-210.	v <i>Heroides</i> 8
Deianeira aen Hercules, p. 210-219.	v <i>Heroides</i> 9
Ariadne aen Theseus, p. 219-227.	v <i>Heroides</i> 10
Leander aen Hero, p. 227-237.	v <i>Heroides</i> 18
Hero aen Leander, p. 237-246.	v <i>Heroides</i> 19
- 1657** CABELJAU, JONAS *Treurbrieven der blakende Vorstinnen en Minnebrieven der vorsten en vorstinnen*, van Publ. Ovidius Nazo, en Aulus Sabinus. *Op gelijk getal van Vaarzen, in Nederduytschen Rijm, overgezet*. Rotterdam, Johannes Naeranus, 1657. UBL 1197 F 17:1. De eerste 15 brieven staan in de afdeling 'Treurbrieven der blakende Vorstinnen', de drie brievenparen in de afdeling 'Minnebrieven der vorsten en vorstinnen' en de drie vertalingen van Sabinus in de afdeling 'Antwoordbrieven van Aulus Sabinus':
Penélope aan Ulysses, p. 1-11.	v <i>Heroides</i> 1
Phyllis aan Demóphoön, p. 12-20.	v <i>Heroides</i> 2
Brizeis aan Achilles, p. 21-30.	v <i>Heroides</i> 3
Phaedra aan Hyppolitus, p. 31-40.1	v <i>Heroides</i> 4
Enone aan Paris, p. 41-49.	v <i>Heroides</i> 5
Hypsipyle aan Jazon, p. 50-61.	v <i>Heroides</i> 6
Dido aan Aeneas, p. 62-73.	v <i>Heroides</i> 7
Hermione aan Orestes, p. 74-81.	v <i>Heroides</i> 8
Deianeira aan Herkules, p. 82-95.	v <i>Heroides</i> 9
Ariadne aan Thezeus, p. 96-103.	v <i>Heroides</i> 10
Kanace aan Makareus, p. 104-110.	v <i>Heroides</i> 11
Medea aan Jazon, p. 111-123.	v <i>Heroides</i> 12
Laódameja aan Protezilaus, p. 124-131.	v <i>Heroides</i> 13
Hypermnestra aan Lynceus, p. 132-141.	v <i>Heroides</i> 14
Zappho aan Phaön, p. 142-156.	v <i>Heroides</i> 15
Paris aan Helena, p. 161-184.	v <i>Heroides</i> 16
Helena aan Paris, p. 185-201.	v <i>Heroides</i> 17
Leander aan Hero, p. 202-218.	v <i>Heroides</i> 18
Hero aan Leander, p. 219-233.	v <i>Heroides</i> 19
Akontius aan Cydippe, p. 234-250.	v <i>Heroides</i> 20
Cydippe aan Akontius, p. 251-267.	v <i>Heroides</i> 21
Ulysses aan Penélope, p. 268-281.	v Sabinus, Ulixes Penelopae
Demophoön aan Phyllis, p. 282-289.	v Sabinus, Demophoon Phyllidi
Paris aan Enone, p. 290-298.	v Sabinus, Paris Oenonae
- 1658** PIERSON, CHRISTOFFEL *Antwoorden der Grieksche Vorsten, op twaelf van Ovidius Nazoos Treurbrieven der Blakende Vorstinnen*. Gouda, Kornelis Dyvoort, [1658]. UBL 1201 G 17:1
Achilles aen Briseïs, p. 1-6.	A <i>Heroides</i> 3
Hippolitus aen Phedra, p. 7-13.	A <i>Heroides</i> 4
Jason aen Hijpsiphijlé, p. 14-18.	A <i>Heroides</i> 6
Eneas aen Dido, p. 19-24.	A <i>Heroides</i> 7
Orestes aen Hermione, p. 25-30.	A <i>Heroides</i> 8
Herkules aen Dianira, p. 31-37.	A <i>Heroides</i> 9
Thezeus aen Ariadne, p. 38-42.	A <i>Heroides</i> 10
Makareus aen Kanace, p. 43-46.	A <i>Heroides</i> 11
Jazon aen Medéa, p. 47-53.	A <i>Heroides</i> 12
Protézilaus aen Laodameija, p. 54-59.	A <i>Heroides</i> 13
Lijnceus aen Hijpermnestra, p. 60-63.	A <i>Heroides</i> 14
Phaon aen Sappho, p. 64-68.	A <i>Heroides</i> 15

1659 BROOMANS, LODOWYCK *De Brieven van P. Ovidius Naso, ghe-naemt in 't Latijn Epistolae Heroïdum. Over-gheset in onse Neder-duytsche Tael.* Brussel, François Foppens, 1659. UBL 1198 E 7

Penelope tot Ulysses, p. 1-10.	v Heroides 1
Phyllis tot Demophoon, p. 11-18.	v Heroides 2
Briseis tot Achilles, p. 19-27.	v Heroides 3
Phaedra tot Hippolytus, p. 27-36.	v Heroides 4
Oenone tot Paris, p. 36-44.	v Heroides 5
Hypsipyle tot Jason, p. 44-54.	v Heroides 6
Dido tot Aeneas, p. 54-63.	v Heroides 7
Hermione tot Orestes, p. 63-70.	v Heroides 8
Dejanira tot Hercules, p. 70-80.	v Heroides 9
Ariadna tot Theseus, p. 81-87.	v Heroides 10
Canace tot Macareus, p. 88-93.	v Heroides 11
Medea tot Jason, p. 94-103.	v Heroides 12
Laodamia tot Protesilaus, p. 103-111.	v Heroides 13
Hypermnestra tot Lynceus. Oft sommige segghen Linus, p. 111-117.	v Heroides 14
Paris tot Heleen, p. 118-136.	v Heroides 16
Heleen tot Paris, p. 137-145.	v Heroides 17
Leander tot Hero, p. 145-155.	v Heroides 18
Hero tot Leander, p. 155-164.	v Heroides 19
Acontius tot Cydippe, p. 165-175.	v Heroides 20
Cydippe tot Acontius, p. 176-186.	v Heroides 21
Sappho tot Phaon, p. 187-198.	v Heroides 15

1669 (1682) FRANCIUS, PETRUS *Poëmata.* Amsterdam, Hendrick Boom en wed. Dirk Boom, 1682. UBL 693 E 14
Creta ad Iovem. Creta capta, p. 473. (Kreta aan Jupiter)

1675 BIDLOO, GOVERT *Brieven der gemartelde Apostelen.* Amsterdam, Hieronymus Sweerts, 1675. UBL 1205 B 19

Petrus aen Julianus, een bekeerde Jode, p. 1-10.	
Matthias aen Ornan, van het Christelicke tot het geloof der Esseen overgeslagen, p. 11-19.	
Bartholomaeus aen Simon Cleophas, een der t'seventig Jongeren van Christus, p. 20-25.	
Matthaeus aen Hermagoras, bisschop der Gemeente tot Aquileia, p. 26-30.	
Thomas aen Symphorosa, gevangen, en namaels tot Trivoli met hare twee sonen gedood, p. 31-36.	
Philippus aen Atinas, die hy van het Heydensche, tot het Christelijke geloov', tracht te brengen, p. 37-42.	
Jacobus aen Sylvanus, namaels tot Philippis in Macedonia, na veel pynigen, als Martelaer gestorven, p. 43-45.	
Andreas aen Ignatius, tot Romen voor de leeuwen geworpen, en verscheurt, p. 46-50.	
Jacobus de soon van Alphaeus, aen Parmenas, een der eerste seven Diaconen van Jerusalem, p. 51-55.	
Simon Zelotes, aen sijnen broeder Judas Thaddeus, p. 56-59.	
Antwoord van Judas Thaddeus, aen Simon Zelotes sijnen Broeder, p. 60-62.	
Johannes aen Polycarpus, sijn leerling, Bisschop tot Smyrnen, p. 63-71.	
Paulus aen Onesimus, p. 75-83.	

1677 PLUIMER, JOAN (en J. van Broekhuizen), *Gedichten.* Amsterdam, Hieronymus Sweerts, 1677. UBL 1093 H 2:2
Phyllis aan Lysidas, p. 71-74.

1678 VALENTYN, ABRAHAM *Al de werken van P. Ovidius Naso. Het eerste deel. Behelsende sijn Princesse-brieven, Minne-digten, Vrij-konst, Minne-baat, Blanketsel, en Nooten-boom.* Leiden, Daniel van Gaasbeek, 1678. (Brieven in proza). UBL 1241 G 7

Penelope aan Ulysses, p. 1-4.	v Heroides 1
Fillis aan Demofoon, p. 4-9.	v Heroides 2
Briseis aan Achilles, p. 9-13.	v Heroides 3
Fedra aan Hippolytus, p. 14-19.	v Heroides 4

- Enone aan Paris, p. 19-23. v *Heroides* 5
Hypsipyle aan Jason, p. 23-28. v *Heroides* 6
Dido aan Eneas, p. 28-34. v *Heroides* 7
Hermione aan Orestes, p. 34-38. v *Heroides* 8
Deianira aan Hercules, p. 38-43. v *Heroides* 9
Ariadne aan Theseus, p. 43-47. v *Heroides* 10
Kanace aan Makareus, p. 47-50. v *Heroides* 11
Medea aan Jason, p. 51-57. v *Heroides* 12
Laodamia aan Protesilaus, p. 57-61. v *Heroides* 13
Hypermnestra aan Lynceus, p. 62-65. v *Heroides* 14
Paris aan Helena, p. 66-76. v *Heroides* 16
Helena aan Paris, p. 76-84. v *Heroides* 17
Brief. Leander aan Hero, p. 84-90. v *Heroides* 18
Brief. Hero aan Leander, p. 90-96. v *Heroides* 19
Brief. Akontius aan Cydippe, p. 96-103. v *Heroides* 20
Brief. Cydippe aan Akontius, p. 103. (fragment van 14 regels) v *Heroides* 21
Brief. Saffo aan Faon, p. 104-110. v *Heroides* 15
- 1683** SCHOTANUS VAN STERRINGA, HOBBO (H.S.V.S.) *Mengeldichten*. Ed. M.T.I.A. (Adriaan Jz. Tymens).
Leeuwarden, Hero Nauta, 1683. Tresoar (Leeuwarden)/PB Friesland A 2472 (convoluut)
Paris aan Helena, p. 1-10. v *Heroides* 16
Helena aan Paris, p. 86-90. v *Heroides* 17
- 1685** VOLLENHOVE, JOHANNES Požy. Amsterdam, Hendrick Boom en wed. Dirk Boom, 1685. UBL 1499 A 30
(kluis). Te midden van klachten van Ovidiaanse personages staan twee brieffragmenten:
Fillis moortbesluit. In haren brief aan Demofoon by Ovidius, p. 610. v *Heroides* 2, 131-148
Didoos grafschrift. Uit haren brief by Ovidius, p. 619. v *Heroides* 7, 195-196
- 1690 (1710)** WELLEKENS, JAN BAPTISTA (en Pieter Vlaming), *Dichtlievende uitspanningen*. Amsterdam, Andries van Damme, 1710. Afdeling 'Brieven', gedateerd 1690. UBL 1204 F 41
Michol aan David, p. 121-125.
David aan Michol, p. 127-131.
Achilles aan Polyxena, p. 133-137.
Polyxena aan Achilles, p. 139-143.
Oktavia aan Markus Antonius, p. 145-149.
Kleopatra aan Oktavia, p. 151-154.
Boudewijn aan Judith, p. 156-160.
Judith aan Boudewijn, p. 162-166.
- 1705** HAPS, P. VAN *Brieven van minnaars en minnaressen*. Amsterdam, Erfgen. J. Lescailje, 1705. UBL 1091 E 49:3
Frederik aan Izabelle, p. 5-8.
Izabelle aan Fredrik, p. 9-12.
Karel aan Leonora, p. 13-16.
Leonora aan Karel, p. 17-20.
Hendrik aan Elizabet, p. 21-24.
Elizabet aan Hendrik, p. 25-28.
Joannes aan Jakoba, p. 29-32.
Jakoba aan Joannes, p. 33-36.
Adriaan aan Barta, p. 37-40.
Barta aan Adriaan, p. 41-44.
Theodoor aan Agneta, p. 45-48.
Agneta aan Theodoor, p. 49-52.

Antonia aan Ludowyk, p. 53-55.
 Konstancia aan Leonard, p. 56-59.
 Wilhelmina aan Rudolph, p. 60-63.

- 1712** BIDLOO, GOVERT *Brieven der gemartelde Apostelen*. De Derde Druk, door den Schryver zelf verbeterd, en met eene uitlegginge der eigene namen, geschiedenissen, zommige omstandigheden[...], vermeerderd[...]. Amsterdam, Wed. van Barent Visser, 1712. UBL 705 C 16
 Marcus, de Evangelist, aan Onesiphorus en Porphyrius, p. 111-117.
 Lucas, de H.Evangelist, aan Dionisius Areopagita, p. 118-122.

- 1716** VONDEL, JOOST VAN DEN/DAVID VAN HOOGSTRATEN *Publius Ovidius Nasoos Heldinnebrieven, Vertaelt door I. vanden Vondel*. Amsterdam, Gerard onder de Linden, 1716. De laatste drie brieven staan in de afdeling 'Drie brieven van A. Sabinus, antwoordende op drie brieven van Ovidius'. UBL 707 C 14:2

Penelope aen Ulysses, p. 1-4.	V <i>Heroides</i> 1
Phyllis aen Demophoon, p. 5-9.	V <i>Heroides</i> 2
Briseis aen Achilles, p. 9-14.	V <i>Heroides</i> 3
Fedra aen Hippolytus, p. 14-20.	V <i>Heroides</i> 4
Enone aen Paris, p. 20-25.	V <i>Heroides</i> 5
Hypsipyle aen Jason, p. 25-30.	V <i>Heroides</i> 6
Dido aen Eneas, p. 30-37.	V <i>Heroides</i> 7
Hermione aen Orestes, p. 37-41.	V <i>Heroides</i> 8
Deianira aen Herkules, p. 41-46.	V <i>Heroides</i> 9
Ariadne aen Theseus, p. 46-50.	V <i>Heroides</i> 10
Kanace aen Makareus, p. 51-55.	V <i>Heroides</i> 11
Medea aen Jason, p. 55-61.	V <i>Heroides</i> 12
Laodamia aen Protesilaus, p. 62-67.	V <i>Heroides</i> 13
Hypermnestra aen Lynceus, p. 67-71.	V <i>Heroides</i> 14
Saffo aen Faon, p. 71-78.	V <i>Heroides</i> 15
Paris aen Helena, p. 78-89.	V <i>Heroides</i> 16
Helena aen Paris, p. 90-98.	V <i>Heroides</i> 17
Leander aen Hero, p. 98-105.	V <i>Heroides</i> 18
Hero aen Leander, p. 105-111.	V <i>Heroides</i> 19
Acontius aen Cydippe, p. 111-119.	V <i>Heroides</i> 20; Van Hoogstraten
Cydippe aen Acontius, p. 119-113.	V <i>Heroides</i> 21; Van Hoogstraten
Ulysses aen Penelope, p. 149-153.	V Sabinus, Ulixes <i>Penelopae</i> ; Van Hoogstraten
Demophoon aen Phyllis, p. 153-156.	V Sabinus, Demophoon <i>Phyllidi</i> ; Van Hoogstraten
Paris aen Enone, p. 157-160.	V Sabinus, Paris <i>Oenonae</i> ; Van Hoogstraten

- 1716** HAES, JOAN DE *Publius Ovidius Nasoos Heldinnebrieven, Vertaelt door I. vanden Vondel*. Amsterdam, Gerard Onder de Linden, 1716. Datering 1712. UBL 707 C 14:3. Opnieuw opgenomen in Joan de Haes, *Gedichten*. Rotterdam, Maarten van Loon, 1720, p. 481-489 en 490-510. UBL 1193 B 24
 Fedre aen Hippolytus. Het Latijn van Ovidius nagevolgt, p. 5-10. V *Heroides* 4
 Hippolytus aen Fedre. Het Latijn van Sidronius Hosschius nagevolgt, p. 12-26. (vert. van Sidronius Hosschius, 'Epistola heroica. Hippolytus Phaedrae, responsio', 1656).

- 1718** HOPPESTEIN, A. *Mengelpoëzy, bestaande in herderszangen, minnedichten, brieven, mengeldicht, en vertaalingen*. Leiden, Johan Arnold Langerak, 1718. UBL 1204 H 10
 Saffo aan Faon, p. 109-122. Gedateerd 1700. V *Heroides* 15

- 1722** POOT, HUBERT KORNELISZOOM *Gedichten*. Dl. 1, verm. uitg. Delft, Reinier Boitet, 1722. UBL Stzl.
Nederlands. Afd. Bybelstoffen.
Brief van Vasthi aen Ahasuerus, p. 78-84.
- 1722** OOVERGEBLEEVE RYM-STUKKEN *of vervolg der versen, van en op de heeren en meesters Jan, Huyg, Willem en Pieter de Groot*. Delft, Andries Voorstad, 1722.
Versoek-schrift van Maria van Reygersberg, om Louvesteyns uytgang, p. 130-133. (De brief is gericht aan de Staten-Generaal. De auteursnaam is niet vermeld.)
- 1724** ARENTS, THOMAS *Mengel poëzy*. Amsterdam, Hendrik Bosch, 1724. Afd. Mengel dichtten. UBL 1105 G 4
Brief van Sophonisba aan Massinissa, p. 57-61.
- 1726** ELGER, WILLEM DEN *Gedichten en Rotterdamsche Arcadia*. Amsterdam, Willem Barents, 1726. KBH 759 D 14
Arethusa aan Lycotes. Naar het Latynsche van Propertius Lib. iv. Eleg. 3, p. 59-61.
- 1727** TYSSOT DE PATOT, SIMON *Les oeuvres poétiques*. Dl. 3. Amsterdam 1727.
- 1729** WELLEKENS, JAN BAPTISTA *Verscheiden gedichten*. Amsterdam, Gerrit Bos, 1729. Afd. 'Brieven'. Postuum uitgeg. d. Magdalena Barbara Wellekens. UBL 1205 A 18
Frank van Borsselen, aen Vrou Jacoba, p. 134-141.
Vrou Jacoba. Aan Frank van Borsselen, p. 142-148.
Henriette Maria van Bourbon, aan Karel Stuart, p. 149-157.
Karel Stuart, aan Henriette Maria van Bourbon, p. 158-169.
- 1731 (1740)** SMITS, DIRK *Gedichten*. Rotterdam, Philippus Losel, 1740. Afd. Bybeldichten. UBL 710 B 16
Jojakim aen Suzanna, p. 31-37. Gedateerd 1731.
Suzanna aen Jojakim, p. 38-47. Gedateerd 1731.
- 1731** ELIAS MZ., J. EN TH. VAN SNAKENBURG *Proeve van Dichtoeffening, bestaende in Herderszangen, Brieven, Klink- en Mengeldichten*. Leiden, De Janssoons vander Aa, 1731. UBL 1204 F 13
Jakob aen Rachel, p. 75-79. (ondertekend door A.L.F. = J. Elias Mz.)
Rachel aen Jakob, p. 80-83. (A.P.S. = Th. van Snakenburg)
Mordochai aen Esther, p. 84-87. (A.P.S.)
Esther aen Mordochai, p. 88-90. (A.L.F.)
Adelbert aen Hillegond, p. 100-104.
Hillegond aen Adelbert, p. 105-109.
Dafnis aen Chloé, p. 110-113. ('Uyt den Spectator')
Dibutadis aen Polemon, p. 114-116. ('Gevolgt naer het Fransch van den Heer de Fontenelle')
- 1734** HESSEN, WILLEM
Publ. *Ovidius Naso's eerste heldinnenbrief, Penelopé aan Ulysses, in vaarzen gebragt*. Haarlem, Jan Bosch, [1734]. KBH 504 B 256
v *Heroides* 1
- 1741** BROUCKE, JANUS VAN DEN *Poemata*. Dordrecht, J. van Braam, 1741. KBH 764 G 27
Aeneae ad Dido ovidianam responsio, p. 18 e.v. (Aeneas aan Dido) A *Heroides* 7
Responsio Protesilai ad Laodamiam Ovidianam (Protesilaus aan Laodamia) A *Heroides* 13
- 1741** NATURA ET ARTE *Alle de werken van 't kunstgenootschap, Natura et arte. vie deel. Dichtlievende offeningen*. Rotterdam, Philippus Losel, 1741. Afd. Mengeldichten. UBL 180 F 14
Amintas aen Kloris, p. 184-187.
Brief van Enone aan Paris. Gevolgt naer het Latyn van P. Ovidius Nazo, p. 204-216. v *Heroides* 5
Brief van Paris aen Enone. Gevolgt naer 't Latyn van A. Sabinus, p. 217-225. v Sabinus, Paris Oenonae

- 1743 ALGEMEENE OEFENSCHOOLE VAN KONSTEN EN WEETENSCHAPPEN.** Zesde afdeeling. Vierde deel. Amsterdam, Pieter Meijer, 1743.
H.A. [Hypermnestra aan Lynceus], p. 201-204. v *Heroides* 14
- 1747 (1758) SMITS, DIRK** *Nagelaten gedichten*. Dl. I. Rotterdam, Jacob Burgvliet, 1758.
 Eloiza aen Abelard, p. 329-349. (Vertaling van Pope, 'Eloisa to Abelard').
- 1749 (1753) SCHONCK, ADAM CHRISTIAAN** *Herders- en visschers-zangen; brieven, klink- en mengedichten*. Arnhem, Jacob Nyhoff, 1753. Afd. Brieven. UBL 1205 C 28
 Damon aan Kloris, in een brief, voor N.N. in rym gebragt, p. 77-80. Datering 1749.
- 1753 SNAKENBURG, HENDRIK** *Poëzy*. Ed. Frans de Haes. Leiden, Samuel Luchtmans en Zoonen, 1753. Datering vóór 1750. De eerste zeven brieven staan in de afdeling 'Bybelstoffen', de twaalf volgende in de afdeling 'Mengedichten'. UBL 1204 B 42
 Jacob aen Rachel, p. 23-28.
 Rachel aen Jacob, p. 28-33.
 De dochter van Jefta aen haren vader, p. 68-75.
 Jonathan aen David, p. 81-86.
 Thamar aen Absalon, p. 90-96.
 Absalon aen Thamar, p. 96-103.
 Adonias aen Bathzeba, p. 103-108.
 Helena aen Menelaus, p. 389-394.
 Marcus Antonius aen Augustus, p. 395-402.
 Julia aen Augustus p. 402-408.
 Poppea Zabina aen Otto, p. 409-415.
 Otto aen Poppea Zabina, p. 416-423.
 Frank van Borselen aen Vrouw Jacoba, p. 424-430.
 Jacoba aen den Ridder Frank, p. 430-436.
 Jacoba aen den Ridder Frank, p. 437-444.
 Frank aen Vrouw Jacoba, p. 444-452.
 Anna van Boulan aen Koning Hendrik, p. 452-459. (Anna Boleyn & Hendrik VIII)
 Sofya Dorothea aen hare Schoonmoeder Sofya, p. 459-466.
 Dorothea Sofya aen hare Schoondochter Sofya Dorothea, p. 467-474. (titel volgens het register)
- 1757 ARENDS, ROELOF (de Jonge)** *Gedichten*. Amsterdam, Jakobus van Hoogstraten, 1757. Afd. Mengedichten.
 UBL 1206 B 5
 Brief van Alexandra aan Kleopatra, p. 135-140.
- 1761 (1772) WILP, SARA MARIA VAN DER** *Gedichten*. Amsterdam, Pieter Meijer, 1772. UBL 3636 A 34 : I
 Jacoba van Beyeren aan Filips, Hertog van Bourgondië, p. 128-134. Gedateerd 1761.
- 1762 WERKEN, MARGARETA GEERTRUID VAN DER**
 Brief van Abelard aan Eloiza. 's-Hertogenbosch, Jacobus Palier, 1762. UBL 1203 B 5:3
- 1762 MERKEN, LUCRETIA WILHELMINA VAN** *Het nut der tegenspoeden, brieven, en andere gedichten*. Amsterdam, Pieter Meijer, 1762. Afd. Brieven. Dat. opdrachtgedicht 1761. UBL 1206 A 23
 Charlotte van Bourbon aan Willem den Eersten, prins van Oranje p. 51-60.
 Maria de Medicis aan haaren zoon, Lodewyk den Dertienden, Koning van Vrankryk, p. 61-66.
 Louize de Coligny aan haaren zoon Frederik Hendrik, Prins van Oranje, p. 67-73.
 Johanna Gray aan Maria van Richmond, Koninginne van Engeland, 74-76.
 Leife aan zynen vader Erik, eersten bevolker van Groenland, p. 77-102.
 Claudius Civilis, aan Julius Briganticus, p. 103-123.
 Elisabeth, Koningin van Engeland, aan Hendrik den Grooten, Koning van Vrankryk, p. 124-128.

- 1763 SELS, WILLEM HENDRIK** *Brieven en bespiegelingen*. Amsterdam, Frederik de Kruyff, 1763. Afd. Brieven. UBL 1504 G 10:1 (kluis)
David aan Bathseba, p. 3-5.
Bathseba aan David, p. 6-8.
David aan Joäb, p. 9-10.
Joäb aan David, p. 11-13.
Joäb aan Zalomon, p. 14-15.
Eudocia aan Theodosius den ii, p. 16-21.
Leaena aan Harmodius, p. 22-25.
Anna Boulein aan Hendrik den viiisten Koning van Engeland, p. 26-34.
Johanna Gray aan haare zuster achter in een grieks testament geschreven, p. 35-38.
- 1764 KUIPERS, D.** *Dichtlievende mengelingen*. Leiden, Wed. A. Honkoop en zoon, C. van Hoogeveen jr, 1764. UBL 1205 D 3.
Damon aen Amintas en Klimeen, p. 13-18.
- 1765 COCK, GERHARD THEODORUS DE** *Proeve van Bijbeldichten, Brieven en Mengelzangen*. Leeuwarden, H.A. de Chalmot, 1765. Afdeling Brieven. UBL 1206 B 27
Vrouw Margareet aan haren zoon Willem den Vijfden, Graaf van Holland, p. 33-46.
Brief van Vrouw Jakoba, Graavin van Holland, aan haren neef Filips, Hertog van Bourgondië, p. 47-56.
Brief van Hendrik d'Arlei aan zijne vrouw Maria Stuart, Koningin van Schotland, p. 57-70.
Brief van Maria Anna Victoria, Kroonprinzes van Spanje, aan Maria Leczinska, p. 71-76.
- 1766 YVER DOET LEEREN** *Dichtlievend tyduerdruf of Proeven van dichtoeffeningen*. Leiden, C. van Hoogeveen jr, 1766. UBL 1205 D 4
Thirsis aen Damon en Klimeene, p. 41-42.
De stervende Dorilas aen Klimeene, p. 43.
Leander aen Leonoor, p. 74.
- 1769 SELS, WILLEM HENDRIK** in: *De Denker*. Nr. 322 (27 februari 1769). Opgenomen in: Willem Hendrik Sels, [Mengelwerken]. [z.pl., z.j.]. UBL 1504 G 17-18.
Brief van Pericles aan Eubates, p. 65-72.
- 1770 ALGEMEENE OEFENSCHOOLE VAN KONSTEN EN WEETENSCHAPPEN**. Zesde afdeeling. Zesde deel. Amsterdam, Pieter Meijer, 1770.
Johannes Nomsz., Scilla aan Nizus, p. 146-151.
- 1770 (1773) HUISINGA BAKKER, PIETER** Poëzy. Dl. I. Amsterdam, Pieter Meijer, 1773. Afd. Het vaderland. UBL 709 E 1.
Zuzanna van Oostdyk aen Arnoldus Geesteranus, p. 47-60. Gedateerd 1770.
- 1772 MACQUET, JOHAN** *Dichtlievende uitspanningen*. Bevatende heldinnen brieven, natuurkundige beschouwingen, mengewerk. Dl. I. Zierikzee, J. de Kanter en zoon, 1772. Afd. 'Heldinnen brieven'. UBL 709 D 19
Sara aen Abraham, p. 1-6.
Rachel aen Jacob, p. 6-12.
Dina aen Sichem, p. 12-18.
Jemsar aen Jozef, p. 19-24.
Otniël aen Ascha, p. 25-31.
Ifis (Jefta's Dochter) aen hare Moeder, p. 31-34.
Delila aen Simson, p. 34-40.
Sidonia aen Salomon, p. 40-45.
Vasthi aen Assueros, p. 45-52.

- Suzanna aen Jojakim, p. 53-59.
 Judith aen Joachim, p. 59-67.
 Maria aen Jozef, p. 67-72.
 Maria aen Jezus, p. 73-79.
 Prokuleja aen Pontius Pilatus, p. 79-84.
- 1773 BEKKER, ELIZABETH**
Jacoba van Beieren aan Frank van Borssele. Hoorn, Tjalling Tjallingius, [1723=] 1773. UBL 1203 D 10:1
Jacoba van Beieren aan Frank van Borssele. 2e, veel vermeerderde en naauwkeuriger, dr. Hoorn, Tjalling Tjallingius, 1773. UBL 1203 D 10:2
- 1774 DILIGENTIAE OMNIA Letteroëffeningen**. Amsterdam, A. Magérus, 1774. UBL 1202 C 39
Hartsen, Antony
 Brief van Brutus aan Cicero, p. 171-198. Gedateerd 'October, 1769'.
 Cassander aan Statira, p. 275-279.
 Statira aan Cassander, p. 280-284. Gedateerd 'December, 1766'.
- 1774 UYLENBROEK, PIETER JOHANNES Poëzy**. Amsterdam, Erven van David Klippink, [z.j.]. UBL 1205 F 19:5
 Aarnoud aan Eduard, p. 1-8. Gedateerd 1774.
- 1775 BEKKER, ELIZABETH**
 Arnold Geesteranus aan Maria van Reigersbergen, echtgenoot van Mr. Hugo de Groot. Hoorn, Tjalling Tjallingius, 1775.
 UBL 1203 D 10:4
- 1776 UYLENBROEK, PIETER JOHANNES Poëzy**. Amsterdam, Erven van David Klippink, [z.j.]. UBL 1205 F 19
 Eelhart aan Julia, p. 1-4. Datering 1776. Ook versch. in *De kosmopoliet* nr. 43, 21 oktober 1776.
 Reinhart aan Karel, p. 5-8. Datering 1776. Ook versch. in *De kosmopoliet* nr. 21, 20 mei 1776.
- 1776 LEUTER, PIETER** (*Brief van Abelard aan Eloisa*. Rotterdam 1776).
- 1777 DE KOSMOPOLIET** (1777)
 (Anoniem) Sabina van Beieren aan Philips de Tweede
 (Anoniem) Sabinus aan Eponina
- 1778 KUNSTLIEFDE SPAART GEEN VLIJT Proeven van poëtische mengestoffen**. Dl. 6. Leiden, C. van Hoogeveen Jr., 1778. De eerste brief van Backer staat in de afd. Bijbel en zededichten, de andere brieven staan in de afd. Mengedichten. UBL 707 E 6
Backer, Jan Aukes, David aan Abigaël, p. 22-27.
 Pyrrhus aan Polyxena, p. 125-132.
Cock, Gerhard Theodorus de, Heer Jan van Arkel aan Jongheer Willem, zijn zoon, p. 139-150.
Dobbrauski, Ferdinand, Hieronymus Angerianus aan Celia, p. 151-155.
Spaan, Reinier van, De Staten Generaal der Verenigde Nederlanden aan Karel Emanuel, Hertog van Savoye, p. 156-160.
- 1778 KUNST WORDT DOOR ARBEID VERKREGEN Tael- en dichtlievende oefeningen**. Dl. 2. Leiden, C. van Hoogeveen, 1778. Afd. Mengedichten. UBL 707 D 9
Feith, Rhynvis, Jan Calas aan zijne vrouw en kinderen, p. 192-207.
- 1779 (1783) FEITH, RHYNVIS** Julia. 2e dr. Leiden, [z.n.], 1783. UBL 1212 E 28
 Werther aan Ismeene, p. 221-225. Dat. 1779 bij de bief in Feith, *Oden en gedichten*. Dl. 2, p. 187-194.

- 1779** MACQUET, JOHAN *Dichtlievende uitspanningen. Bevatende heldinnen brieven, natuurkundige beschouwingen, mengewerk*. Dl. 3. Zierikzee, J. de Kanter en zoon, 1779. UBA 2855 G 24
Michal aen den Koning David, p. 181-186.
Maria en Martha aen Jezus, p. 187-189.
Joannes aen Maria, p. 190-192.
- 1780** KUNSTLIEFDE SPAART GEEN VLIJT *Proeven van poëtische mengelstoffen*. Dl. 7. Leiden, C. van Hoogeveen, Jr., 1780. Afd. Mengeldichten. UBL 707 E
Dobbrauski, Ferdinand, Henrik, Graaf van Richmond, aan Koning Richard den Derden, p. 138-142.
Limburg, Thomas van, Johanna Gray aan haaren vader, den Hertog van Suffolk, p. 143-147.
Cock, Gerhard Theodorus de, Sjoerd van Beima aan Julia van Botnia, zijne echtgenoot, p. 148-157.
Beijer, Gerrit, Jacob Simonszoon de Ryk, aen Willem den Eersten, Prins van Oranje, p. 158-163.
Limburg, Thomas van, Michiel de Ruiter aan zijnen zoon Engel de Ruiter, p. 164-168.
Backer, Jan Aukes, Adelhart aan Lidia, p. 200-203.
- 1780** KUNST WORDT DOOR ARBEID VERKREGEN *Tael- en dichtlievende oefeningen*. Dl. 3. Leiden, C. Hoogeveen jr. en C. Heyligert, 1780. Afdeling Mengeldichten. UBL 707 D 10
Bilderdijk, Willem, Jefthaas dochter, aan haare moeder, p. 149-151.
Bilderdijk, Izaak, Jefthaas gemaalinne, aan haare dochter, p. 152-153.
Feith, Rhynvis, D'Olban, aan zijne echtgenoot, p. 155-164.
Royen, Jan van, A.Z., Damon aan Roozemond, p. 194-197.
Antwoord van Roozemond aan Damon, p. 198-202.
- 1782** KUNSTLIEFDE SPAART GEEN VLIJT *Proeven van poëtische mengelstoffen*. Dl. 8. Leiden, C. van Hoogeveen, Jr., 1782. Afd. Mengeldichten. UBL 707 E 8
Lannoy, Juliana Cornelia de, Cato aan Cesar; vrije naarvolging, p. 13-18.
Bussingh, Johannes Wilhelmus, J.W.zn, Eucharia aen Amyntor, p. 174-180.
Beijer, Gerrit, Cornelis Dirkszoon aen Graaf Lodewijk van Nassau, p. 205-210.
- 1782** NOMSZ, JOHANNES *Mengelwerken*. Amsterdam, Erven David Klippink, 1782. UBL 1206 B 19
Scilla aan haaren vader Nizus, Koning van Megare, p. 70-76.
Graaf van Essex aan de Hertogin van Irton, p. 77-80.
- 1783** KUNSTLIEFDE SPAART GEEN VLIJT *Proeven van poëtische mengelstoffen*. Dl. 9. Leiden, C. van Hoogeveen, Jr., 1783. Afd. Bijbel en zededichten. UBL 707 E 9
Beijer, Gerrit, Louis Boisot aen Margareta Hooft, p. 170-175.
- 1783** KUNST WORDT DOOR ARBEID VERKREGEN *Tael- en dichtlievende oefeningen*. Dl. 4. Leiden, C. van Hoogeveen jr. en C. Heyligert, 1783. Afd. Mengeldichten. UBL 707 D 11
Limburg, Thomas van, Willem de Eerste, Prins van Oranje, aan Diederik Sonoy, Gouverneur van Noordholland, en deszelfs Raaden, p. 49-52.
- 1783** HOEUFFT, JACOBUS HENRICUS *Pericula Poetica*. Dl 1. [z.pl., z.n.], 1783.
Iäricus, puellae Americanae, ad Ynclum, Anglum, Epistola, p. 32 e.v. (Brief van het Indiaanse meisje Yarico aan de Engelsman Inkle)
- 1784 (1790)** HUISINGA BAKKER, PIETER *Poëzy*. Dl. 3. Amsterdam, Erven Pieter Meijer en G. Warnars, 1790. UBL 709 E 3
Magdalena Moons, aen Francisco Valdez, Spaensch bevelhebber; in de belegering van Leyden, p. 96-99.

- 1785 KUNSTLIEFDE SPAART GEEN VLIJT** *Proeven van poëtische mengselstoffen*. Dl. 10. Leiden, C. van Hoogeveen, Jr. en P. vander Eyk en D. Vijgh., 1785. Afd. Mengeldichten. UBL 707 E 10
Limburg, Thomas van, Johan van Oldenbarneveld aan zijne echtgenote, kinderen en kindskinderen, p. 190-193.
- 1785 NOMSZ, JOHANNES** *Vaderlandsche brieven*. 2 dln. Amsterdam, Willem Holtrop, 1785. UBL 1205 D 6-7
 Louiza de Coligny, aan Maurits, dl. 1, p. 1-8.
 Maria van Lalain, aan haar' gemaal, den Prins van Espinoi; na het verlies van Doornik, dl. 1, p. 9-16.
 Christoffel van Mondragon, Spaansch overste, aan Don Louis de Requésens, Landvoogd der Nederlanden; na de overgave van Middelburg, dl. 1, p. 17-24.
 De Admiraal de Coligny, aan Willem de Eersten, Prins van Oranje, dl. 1, p. 25-34.
 Willem de Eerste, aan den Graaf van Egmond, dl. 1, p. 35-43.
 De Hertogin van Parma, Landvoogdes der Nederlanden; aan Philippus den Tweeden, Koning van Spanje, Graaf van Holland en Zeeland, enz. enz. enz., dl. 1, p. 44-53.
 J. van Oldenbarneveld, aan Maurits, dl. 2, p. 5-17.
 Maria van Reigersbergen, aan haar' gemaal, Hugo de Groot; in zyn gevangenis, te 's Gravenhagen, dl. 2, p. 18-27.
 Gillis van Ledenberg, uit zyn gevangenis, in 's Gravenhagen; aan zynen zoon, Joost van Ledenberg, dl. 2, p. 28-37.
 De Graaf van Egmond, uit den kerker, te Brussel; aan zyne Gemalinne, dl. 2, p. 38-47.
 Magdalena Moons, aan Don Franciscus de Valdez, opperbevelhebber voor Leyden, in 1574, dl. 2, p. 48-56.
 Lodewyk van Nassau, aan Willem den Eersten. Uit het belegerd Bergen, in Henegouwen, dl. 2, p. 57-68.
- 1786 VEREUL, ABRAHAM** *Proeve van poëtische brieven*. Gouda, Wouter Verblaauw, 1786. UBL 1206 F 25:2
 Karel aan Fredrik, p. 1-7.
 Jean Callas uit zijne gevangenis aan zijnen zoon, p. 8-10.
 Margaretha van Henegouwen, Gravinne van Holland en Zeeland, aan haaren zoon Hertog Willem, na den zeeslag bij Den Briel, p. 11-16.
 Melanie aan Monval, p. 17-20.
 De Grave Lamoraal van Egmond, uit zijne gevangenis te Brussel, aan Prins Willem den Eersten, p. 21 e.v.
- 1786 (1805) HOEUFT, JACOBUS HENRICUS** *Carmina*. Breda, Guilielmus van Bergen, 1805. UBL 693 B 17
 Lycinnæ, carcere detentæ, ad matrem Epistola, p. 28-33. (Brief van Lycinna in de gevangenis aan haar moeder)
- 1786 (1791) KLEINE DICHTERLIJKE HANDSCHRIFTEN**, Vierde Schakeering. Amsterdam, 1791. UBL 706 F [20-25]
Bilderdijk, Willem, Saffo aan Faon, p. 3-12. "Vrije navolging na Ovidius". Gedat. 1786 in *De Dichtwerken*, dl. 4.
 v *Heroides* 15
- 1787 KUNSTLIEFDE SPAART GEEN VLIJT** *Proeven van poëtische mengselstoffen*. Dl. 11. Leiden, P. van Eyk en D. Vijgh., 1787. Afd. Mengeldichten. UBL 707 E 11
Spaan, Reinier van, Montezuma tot Cortes, p. 144-154.
- 1787 KUNST WORDT DOOR ARBEID VERKREGEN** *Tael- en dichtlievende oefeningen*. Dl. 5. Leiden, [z.uitg.], 1787.
 Afd. Mengeldichten. UBL 707 D 12
Eekhout, Evert Jan, Brief van Zeïla aan Valcour, p. 173-193.
Fridags, Gijsbert Lucas Geerlig van, Johan van Oldenbarneveld, aan zijne echtgenote Maria van Utrecht, p. 198-203.
Royen, Henricus van, Fabricius aan Pyrrhus, p. 230-231.
Bussingh, Johannes Wilhelmus (jr.), Pulcheria aan Charites, p. 245-255.
- 1787 UYLENBROEK, PIETER JOHANNES** *Poëzy*. Amsterdam, Erven van David Klippink, [z.j.]. UBL 1205 F 19 (kluis)
 Ferdinand aan Leonard, p. 1-20. Gedateerd 1787.
- 1788 WITTE, JACOB EDUARD** *De Dicht-offer aan Themire*. Den Haag, Isaac van Cleef, 1788. UBL 1205 F 44:2

- 1789 KUNSTLIEFDE SPAART GEEN VLIJT** Proeven van poëtische mengselstoffen. Dl. 12. Leiden, Pvan Eyk en D. Vijgh, 1789. Afd. Mengeldichten. UBL 707 E 12
Limborg, Thomas van, Epaminondas, na de overwinning bij Leuktra, aan zijn vader en moeder, p. 98-104.
- 1790 KUNST WORDT DOOR ARBEID VERKREGEN** Tael- en dichtlievende oefeningen. Dl. 6. Leiden, [z.n.], 1790. Afd. Mengeldichten. UBL 707 D 13
A. Sk., Aglaé, uit het klooster, aan Dorsemon, p. 225-233.
- 1790 AMSTELDAMSCH DICHT- EN LETTEROEFENEND GENOOTSCHAP** Werken. Dl. 1, Amsterdam, Martinus de Bruijn, 1790.
Moens, Petronella, Brief van Jan van Oldenbarneveld, aan zijne echtgenoot en kinderen, p. 333-336.
- 1791 MOENS, PETRONELLA** Dichterlijke mengelingen. Utrecht, G.T. van Paddenburg en Zoon, 1791. UBL 1204 F 8
 Amelia van Nassau aan Barneveld, p. 80-86.
- 1791 Witte, J.E. de** Dichtkundige en prozaïsche Mengelschriften. 2 dln. 's-Hertogenbosch, wed. C.A. Vieweg en zoon/Rotterdam, Jan Meyer, 1791-1792.
- 1792 MERKEN, LUCRETIA WILHELMINA VAN** De waare geluksbedeeling, brieven, en nagelaaten gedichten. Amsterdam, Pieter J. Uylensbroek, 1792. Afd. Brieven. Datering voor †1789. Bibl. O. van Marion
 Salomé, dochter van Zedekias, Koning van Juda, aan Daniël, den Profeteet, p. 25-57.
 Matheus Stuart, Grave van Lennox, aan zyne echtgenoot, Margaretha Douglas, p. 58-69.
- 1792 ALMANAK VOOR VROUWEN DOOR VROUWEN.** Amsterdam, weduwe J. Doll, 1792. UBL 1028 F 43.
 E.G.W., Phillis aan Elize, p. 29-39.
- 1792 KLEINE DICHTERLYKE HANDSCHRIFTEN.** Vyfde schakeering. Amsterdam, Pieter Uylensbroek, 1792. UBL 1227 C 2
Clercq, I. de, H.z., Segestes aan Arminius, p. 35-38.
 Arminius aan Segestes, p. 39-42.
- 17— KLEINE DICHTERLYKE HANDSCHRIFTEN.** Ed. Pieter Joh. Uylensbroek. Nieuwe beknopte uitg. 6dln. Amsterdam 1823.
Barbaz, A.L., Brutus aan Servilia, na den dood van Cesar. Gevolgd naar het Fransch van Duruflé, dl. 1, p. 55-61.
 Servilia aan Brutus, na den dood van Cesar. Gevolgd naar het Fransch van de la Harpe, dl. 1, p. 62-69.
 Lucanus aan Nero. Gevolgd naar het Fransch, dl. 1, p. 70-72.
Bleecker, Daniël, Cornelia aan Ferdinand, dl. 2, p. 23-27.
 Ferdinand aan Cornelia, dl. 2, p. 27-32.
Clercq, H.z., I. de, Ninus, in de gevangenis, aan Semiramis, dl. 2, p. 110-112.
 Watson, uit zijne schuilplaats, aan zijnen zoon, dl. 2, p. 118-124. ('Naar het Fransch')
Doornik, J.G., Columbus, in zijne gevangenis, aan Ferdinand en Izabella, na de ontdekking van Amerika (Gevolgd naar het Frans van den Ridder de Langeac), dl. 2, p. 214-224.
Haverkorn W.z., W., Ada, Gravinne van Holland en Zeeland, aan Lodewijk, grave van Loon, dl. 3, p. 54-58.
 Willem, Graaf van Oostervant, aan Albrecht, Graaf van Holland, enz., dl. 3.
Pré, J. du, Themistokles aan het volk van Athene, dl. 5, p. 61-68. [NB dit is een brief, geen rede]
- 1793 ASSCHENBERG, HERMAN** Poëzy. Amsterdam, Pieter J. Uylensbroek, 1793. Afd. Brieven. UBA 685 A 14
 Hypermnestra aan Linceus, p. 3-8. v *Heroides* 14
 Cassander aan Statira, p. 9-13.
 Statira aan Cassander, p. 14-18.
 Turnus aan Eneas, p. 19-23.
 Eneas aan Turnus, p. 24-28.
 Karel, erfprins van Spanje, aan Izabella de Valois, uit zyne gevangenis, p. 29-34.

- Anna van Boulein aan Hendrik den agsten, uit haare gevangenis, p. 35-39.
 Dafnis aan Silvia, p. 40-42.
 Leopold aan Bregitta, uit zyne gevangenis, p. 43-50.
 Charlotte aan Emilia, p. 51-57.
 Ferdinand aan Arnold, p. 58-61.
- 1794 ALMANAK VOOR VROUWEN DOOR VROUWEN.** Amsterdam, weduwe J. Doll, 1794. UBL 1028 F 44
 Ong., [Elvire aan Elize]
 [Elvire aan Karel]
 E.N., [Caroline aan haare dochter]
- 1795 ALMANAK VOOR VROUWEN DOOR VROUWEN.** Amsterdam, weduwe J. Doll, 1795.
Zuylekom, Maria van, Magdalena Moons, dochter van Pieter Moons, Raadsheer van Karel den Vyften aan Francesco de Valdez, Spaansch Opperbevelhebber, p. 47-50.
 Maria van Lalain, Gemalinne van den Prins van Espinoi aan Alexander Farneze, Prins van Parma (Na de verovering van Doornik), p. 97-99.
 C.D.E., Carolina Belmont aan John Belmont, p. 57-59.
 V.S.G.B., Leonore van Belfond aan Henriette Polus, p. 75-80.
- 1795 KLEINE DICHTERLIJKE HANDSCHRIFTEN.** Agtste Schakeering. Amsterdam, P.J. Uylenbroek, 1795. UBL 706 F (20-25)
Boddaert, Pieter, Leander aan Hero, p. 97-108. v *Heroides* 18
- 1797 COLLOT D'ESCURY, HENDRIK** *Musae Juveniles*. Rotterdam, Nicolaus Cornel, 1797. ubG Backer 720 (BB 720)
 Lucretia Collatino, p. 16-22. (Lucretia aan Tarquinius Collatinus)
 Sophonisba Masinissae, p. 23-26. (Sophonisba aan Masinissa)
 Anna Boleynia, Henrico viii. Angliae regi, p. 27-36. (Anna Boleyn aan Hendrik viii)
- ±1799 SCHWEICKHARDT, KATHARINA WILHELMINA** *De Dichtwerken van Vrouwe Katharina Wilhelmina Bilderdijk*. Dl. 3. Haarlem, A.C. Kruseman, 1860. Afd. Mengelingen. Dat. 1799 is afgeleid van overeenkomsten met 'Filusa aan Eulogeet' (1799). UBL Studiezaal Nederlands
 Alonzo aan Klara, p. 438-441.
 Klara aan Alonzo, p. 441-443.
 Johanna Gray aan hare zuster, Katharina, op den dag voor haar onthoofding, p. 514-516.
- 1800 COLLOT D'ESCURY, HENDRIK** *Carminum fasciculus*. 's-Gravenhage, [z.n.], 1817. UBL 693 B 5
 Eleonora Gustavo Wasae, p. 1 e.v. (Eleonora (ze dr Helianira) aan Gustav Wasa)
 Abassa ad fratrem Haroun, p. 16 e.v. (Abassa aan Haroun al Raschid)
- 1800 TOLLENS, HENDRIK F. CZ.** *Hannibal aan Flaminius, heldenbrief*. Naar het Fransch van J.F. de La Harpe. Amsterdam, J. Uylenbroek, [1800]. KBH 70 F 61 [3]
- 1800 TOLLENS, HENDRIK F. CZ.** *Dichtlievende Mengelingen*. Rotterdam, J. Hofhout, 1802. UBL 1206 G 12
 Junius Brutus aan Lucius Tarquinius, p. 188-190. Gedateerd 1800.
- 1803 TOLLENS, HENDRIK F. CZ.** *Tuiltje van geurige Dichtbloemen, op Franschen bodem geplukt*. Amsterdam, Pieter Joh. Uylenbroek, 1803.
 Montezuma aan Cortez, p. 162-167. (Opm.: La Harpe)
- 1805 COLLOT D' ESCURY, HENDRIK** *Carminum fasciculus alter*. Dl. 2. Dordrecht, [z.n.], 1805.
 Egmondus Sabinae, p. 6 e.v. (Egmond aan Sabina)

- Gustavi Adolphi epistola amatoria ad Elbam Brahaeam, p. 14 e.v. (Liefdesbrief van Gustav Adolf aan Ebba Brahe) (Elba=Ebba).
 Responsoria. Elba Brahaea ad Gustavum Adolphum, p. 23 e.v. (Antwoord van Ebba Brahe aan Gustav Adolf)
- 1806 KUNSTLIEFDE SPAART GEEN VLIJT Nieuwe dichtgewyde mengelingen.** Dl. 4. 's-Gravenhage, Vosmaer en zoonen, 1806. UBL 707 D 27
Meerman, Johan, Phyllis aan Demophoon, na Ovidius, p. 98-104. v *Heroides* 2
- 1808 BILDERDIJK, WILLEM** *De Dichtwerken*. Dl. 4. Haarlem, A.C. Kruseman, 1857. Afd. Dichterlijke brieven Gerard aan Machteld van Velzen (Antwoord), p. 295-298.
- 1810 KUNSTLIEFDE SPAART GEEN VLIJT Nieuwe dichtgewyde mengelingen.** Dl. 8. 's-Gravenhage, Gebr. Vosmaer, 1810. UBL 707 D 31
Limburg, Thomas van 'Jakoba van Beiëren aan Filips van Bourgondiën', p. 38-41. Gedateerd 1807.
- 1814 HELMERS, JAN FREDERIK** *Nagelaten gedichten*. Dl. 1. Haarlem, François Bohn, 1814. Afd. Verspreide gedichten. UBL 1174 B 19
 Karthago. Hasdrubal aan Gelipso I, p. 149-167.
 Karthago. Hasdrubal aan Gelipso II, p. 168-184.
- 1815 ALMANAK VOOR LIEFDE, DEUGD EN VRIENDSCHAP, VOOR HET JAAR 1815.** Amsterdam, R.J. Berntop, 1815. UBL 1027 F 39.
M.G.E., Leonard aan Lucia, uit zijn krijgsgevangenschap, p. 99-103.
Zuylekom, Maria van, Almanzor, Hoofd van den Abencerrages, en Opperbevelhebber der Mooren aan Zoraïde, Koninginne van Grenada, p. 109-113.
- 1816 ALMANAK VOOR LIEFDE, DEUGD EN VRIENDSCHAP, VOOR HET JAAR 1816.** Amsterdam, R.J. Berntop, 1816. UBL 1027 F 40
D.H.t.K.v.L., Willem de Eerste, Prins van Oranje; aan Charlotte van Bourbon, Abdis in het Klooster te Jouarre, p. 42-45. (Antwoord op Van Merken, 'Charlotte van Bourbon aan Willem den Eersten', 1762)
- 1815 TOLLENS, HENDRIK F. CZ.** *Gedichten*. Dl. 3. 6e dr. Leeuwarden, G.T.N. Suringar, 1855. UBL 1211 E 32
 Heloïze aan Abelard, p. 109-129. (Vertaling van Pope, Eloisa to Abelard, 1718).
- 1818 WISELIUS, SAMUEL** *IPERUSZOOM Mengel- en Tooneel poezij*. Dl. 1. Amsterdam, Gartman en Van der Hey, 1818.
 Deidamia aan Achilles, p. 145-157.
- 1820 BILDERDIJK, WILLEM** *Sprokkelingen*. Rotterdam, J. Immerzeel Jr., 1821. Afd. Brieven. UBL 710 E 36
 Myrrha aan Cinyras, p. 7-14.
 Dejanira aan Herkules, p. 15-24. Gedateerd 1820. Aant.: 'Ovidius gevolgd'. v *Heroides* 9
 Ariadne aan Theseus, p. 25-33. Gedateerd 1820. Aant.: 'Ovidius gevolgd'. v *Heroides* 10
 Fyllis aan Demofoon, p. 35-42. Aant.: '1820. Gevolgd na Ovidius'. v *Heroides* 2
 Kanace aan Makareus, p. 43-49. Aant.: '1820. Vrij naar Ovidius gevolgd'. v *Heroides* 11
- 1820 BILDERDIJK, WILLEM** *De Dichtwerken*. Dl. 4. Haarlem, A.C. Kruseman, 1857. Afd. Dichterlijke brieven.
 Polyfeem aan Niemand, p. 299-302. ('Niemand' is Odysseus)
 Turnus aan Eneas, p. 303-306.
 Nero aan de Nakomelingschap, p. 307-311.
 Darius aan Alexander, na den slag van Arbela, p. 312-315.
 Clotilde aan haren Gemaal, p. 349-354.
- 1822 BILDERDIJK, WILLEM** *Krekelzangen*. Dl. 1. Rotterdam, J. Immerzeel Jr., 1822. Afd. Brieven.
 Hero aan Leander, na Claes Willems, p. 3-8. (Claes Willems is Dirc Potter)

- Fyllis aan Demofoön, na Chaucer, p. 9-12. Aantekening: 'Uit Chaucers Legend of good Women'.
 Hypermnestra aan Lynceus (oorspronkelijk), p. 13-18.
 Dezelfde aan den zelfden, na Ovidius, p. 19-25. v *Heroides* 14
- 1823 BILDERDIJK, WILLEM** *Krekelzangen*. Dl. 3. Rotterdam, J. Immerzeel Jr., 1823. Afd. Brieven.
 Hagar aan Sara, p. 3-10.
 Jacob aan Ezau, p. 11-22.
 Ezau aan Jacob, p. 23-29.
 Jacob aan Rachel, p. 30-35.
 Rachel aan Jacob, p. 36 e.v.
- 1823 BILDERDIJK, WILLEM** *De Dichtwerken*. Dl. 14. Haarlem, A.C. Kruseman, 1859.
 [antwoord van Helena], p. 434. (Antwoord op de Brief van Menelaus aan Helena van P.C. Hooft, ±1602).
 De brief heeft geen titel.
- 1824 BILDERDIJK, WILLEM** *Rotsgalmen*. Dl. 2. Leiden, L. Heldringh & Zoon, 1824. UBL 1206 C 19.
 Graaf Floris de Vijfde aan Agnes van der Sluis, p. 190-200. Voorzien van historische 'Aanteekeningen'
- 1825 SCHELLE, PIETER VAN** *Heldinnenbrieven*. Verzameld en uitgegeven door W. Bilderdijk. Dordrecht, J. de Vos & Comp., 1825. Datering voor †1792. UBL 1023 F 24:2
 Michal aan David, p. 1-8.
 Michal aan David. Tweede brief, p. 9-13.
 Hagar aan Abraham, p. 14-22.
 Jempsar aan Jozeph, p. 23-27.
 Susanna aan Jojakim p. 28-33.
 Tamar aan Amnon, p. 34-39.
- 1839 RENS, FRANS** *Gedichten*. Gent, D.J. Vanderhaeghen-Hulin, 1839. Afd. Mengeldichten. UBL 1213 D 3
 Bossaert van Avesnes, p. 142-146. (Brief gericht aan Johanna van Constantinopel, gravin van Vlaanderen, vanuit de gevangenis)
- 1836 BENNINK JANSONIUS, ROELOF** [Dichterlijk mengewerk, 1836]
 Oenone aan Paris, p. 65-70. v *Heroides* 5
- ±1836 KATE, JAN JACOB LODEWIJK TEN** *Mengel-poëzy*. Leiden, A.W. Sijthoff, [z.j.] Afd. Mengelpoëzie. UBL 1228 F 21.
 Agnes van der Sluis aan Floris V, p. 40-49. (Antwoord op Bilderdijk 1824)
- 1854 ZEEMAN, HENRI**
Lettre d'Héloïse à Abailard, imitation du hollandais de H.F. Tollens Cz., suivant l'original de Alex. Pope. Avec des notes historiques. Amsterdam, J. Tak, 1854. KBH 764 D 14. (Vertaling van Tollens' brief van ca. 1815)
- 1857 DE RECENSENT DER RECENSENTEN**. Dl. 2. Amsterdam 1857.
 V.D.P. [Van der Palm?], George aan Eliza, p. 205.
- 1859 ZEGGELEN, W.J. VAN** *De dichtwerken*. 2 dln. 8e dr. Amsterdam 1889.
 Galante Brief van den Keizer van China aan Koningin Victoria van Engeland, in antwoord op de benoeming van de Oxfordsche universiteit, welke aan Zijne Hemelsche Majesteit den doctoralen titel *honoris causa* verleend had, en zulks nadat China van Engeland den vrede voor eenige millioenen ponden sterling had afgekocht. (Zie Handelsblad van 22 Januari 1843.), deel 1, p. 49-51.
- 1898-1905 VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN DER KONINKLIJKE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN**. Afd. Letterkunde.
 Amsterdam 1856-1920. UBL V130 b (R4). Certamen Hoeufftianum²

- Vliet, Johannes van der**, [Epistula P. Annii Flori rhetoris et poetae Tarracone ad amicum quendam Romam se revocantem data] 1898
- Vliet, Johannes van der**, [Marcus filius ad Ciceronem patrem] 1901
- Hartman, Jacobus Joannes**, [Cornelius Gallus Parthenio] 1904
[Tullus Propertio] 1905
- 1923** DAMSTÉ, P.H. *Carmina minora*. Verz. en opn. uitg. Leiden 1927.
Epistula Daedali, p. 20-21. Gedat. 1923. (Brief van Daedalus)
- 1955** GELDER, JAN VAN in: *Bloemlezing uit de werken van Publius Ovidius Naso in nieuwe vertaling*. Ed. J. van Gelder en A.F. Ruitenbergh-De Wit. Haarlem 1955. Afd. Brieven van vrouwen uit de mythologie (Heroïdes). Prozavertaling
Penelope aan Odysseus, p. 59-62. v Heroïdes 1
Phyllis aan Demophon, p. 62-66. v Heroïdes 2
- 1989** HENGST, D. DEN in: M.M. van Assendelft: *Ovidius in de epische traditie*. Amsterdam 1989.
Medea aan Iason [fragment], p. 19-20. v Heroïdes 12, 135-152
- 1989** BROUWER, HENK in: *Medea-lectuur*. Ed. A. van den Heuvel. Emmeloord 1989.
[Medea aan Jason], 58-62. (Geen titel, proza) v Heroïdes 12
- 1994** PETERS, W.A.M. *Ovidius, Legendarische vrouwen [Heroïdes]*. Vert. W.A.M. Peters. Baarn 1994. (Ambo-Klassiek)
Penelope aan Ulyxes, p. 23-26. v Heroïdes 1
Phyllis aan Demophoon, p. 27-31. v Heroïdes 2
Briseïs aan Achilles, p. 32-36. v Heroïdes 3
Phaedra aan Hippolytus, p. 37-42. v Heroïdes 4
Oenone aan Paris, p. 43-47. v Heroïdes 5
Hypsipyle aan Jason, p. 48-52. v Heroïdes 6
Dido aan Aeneas, p. 53-58. v Heroïdes 7
Hermione aan Orestes, p. 59-62. v Heroïdes 8
Deïaneira aan Hercules, p. 63-67. v Heroïdes 9
Ariadne aan Theseus, p. 68-72. v Heroïdes 10
Canace aan Macareus, p. 73-76. v Heroïdes 11
Medea aan Jason, p. 77-83. v Heroïdes 12
Laodamia aan Protesilaüs, p. 84-88. v Heroïdes 13
Hypermnestra aan Lynceus, p. 89-92. v Heroïdes 14
Sappho aan Phaon, p. 93-99. v Heroïdes 15
Paris aan Helena, p. 100-110. v Heroïdes 16
Helena aan Paris, p. 111-118. v Heroïdes 17
Leander aan Hero, p. 119-125. v Heroïdes 18
Hero aan Leander, p. 126-131. v Heroïdes 19
Acontius aan Cydippe, p. 132-139. v Heroïdes 20
Cydippe aan Acontius, p. 140-146. v Heroïdes 21
- 1994 (2002)** GUÉPIN, J.P., *Vermakelijkheden van liefde en dood. Zwanenzangen en heldinnenbrieven*. Amsterdam 2002.
Het roerend verhaal van het Indiaanse meisje Yarico en de Engelsman mr Inkle, p. 38-42. Vert. van Hoeufft,
'Iáricus, puellae Americanae, ad Ynclum, Anglum, Epistola', 1783. Eerder versch. in NEM 32 (1994), 20-31.
Brief van Lycinna die in de gevangenis zit aan haar moeder, p. 43-52. Vert. van Hoeufft, 'Lycinnae, carcerē detentae, ad matrem Epistola', 1786. Eerder versch. in *De tweede ronde* 16 (1995), nr. 2, 117-123.
- 1** Deze brief is ook opgenomen in *De verreezene Hippolytus, ontdekkende de natuur, eigenschappen, toemeloze hartstochten* [...]. Amsterdam, Jacob van Royen, 1711. UBL 1225 E5
- 2** Over deze internationale wedstrijden voor Latijnse poëzie (1844-1978): Sacré 'Het certamen' 1993.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

In de Brievenlijst zijn alle heldinnenbrieven met hun bronvermeldingen en vindplaatsen opgenomen. De overige geraadpleegde bronnen en de secundaire literatuur volgen hieronder. Bij werken vóór 1800 is tevens de uitgever vermeld. In de boektitels is de spelling en het hoofdlettergebruik aangepast aan het moderne gebruik. Toelichtende ondertitels zijn vereenvoudigd tot 'Ed.', 'Red.' en 'Vert.'.

Handschriften

Barlaeus, Caspar, brief aan Huygens, dd. 3-7-1629. Autograaf. UBL Hug. 37, 34.

[Kunstliefde spaart geen vlijt], *Taal- en Dichtkundige Aantekeningen der Bestuurderen van het dichtlievend Genootschap, onder de spreuk:*

Kunstliefde spaart geen vlijt, Gevestigt in 's Graavenhaage. 2 dln. HGA bnr. 46, 131-132, 141.

[Kunstliefde spaart geen vlijt], *Naamlijst der heren leden.* HGA bnr. 46, 93.

Roulland, Henri Jean, *Verhandeling over de Heldenbrieven.* UBA hss.collectie Map 1 B 38.

Vondel, Joost van den, 'Heldinnebrieven'. Autograaf. UBL Pap 12.

Internet

CENETON. *Census Nederlands Toneel.* Red. A.J.E. Harmsen. (www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Ceneton/)

dbnl. *Digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren* (www.dbnl.nl)

Heinsius-collectie. Red. A.J.E. Harmsen. (www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Latijn/)

Nederlandse heldinnenbrieven. Red. A.J.E. Harmsen. (www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Heroïdes.html)

Gedrukte werken

1800: *Blauwdrukken voor een samenleving* zie: Kloek, Joost en Wijnand Mijnhardt.

Abrahamse, Wouter, *Het toneel van Theodore Rodenburgh (1574-1644).* Amsterdam 1997.

Aemstelredams amoreus lietboek. Amsterdam, Harmen Jansz. Muller, 1589.

Aitzema, Lieuwe van, *Saken van Staet en Oorlogh, in ende omtrent de Vereenighde Nederlanden.* 6 dln. 's-Gravenhage, Johan Veely/Johan Tongerloo/Jasper Doll, 1669-1672.

Alatorre, Antonio, *Las Heroïdas de Ovidio y su huella en las letras españolas.* [z.pl.] 1950. (Herdr. 1987)

Albrecht, M. von, 'Vondels niederländischer Ovid. Ein poetisches Testament'. In: *Lampas* 12 (1979) 3, 154-171.

Albrecht, M. von, *Geschichte der römischen Literatur.* 2e dr. München 1994. Ook verschenen als: *A history of Roman literature.*

From Livius Andronicus to Boethius. With special regard to its influence on world literature. 2 dln. Leiden/New York/Keulen 1997.

Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae 1575-1875. Ed. W.N. du Rieu. 's-Gravenhage 1875.

Alenus, Andreas, *Sacrarum heroidum libri tres. In quibus praeter alia plurima, quae ad intelligendas Veteris & Novi Testamenti historias, & pietatis incrementum conferunt; studiosae iuventuti utilia, scituque dignissima continentur.* Leuven, Rutger Velpius/Jacobus Heybergius, 1574.

- Alton, E.H., D.E.W. Wormell, 'Ovid in the mediaeval schoolroom'. In: *Ovid. The classical heritage*, New York/Londen 1995, 23-36.
- Alphen, P.J.M. van, *Nederlandse Terentius-vertalingen in de 16e en 17e eeuw*. Tilburg 1954. Diss. Nijmegen
- Aphthonius, *Progymnasmata*. Cum scholiis R. Lorchii. Novissima editio [...]. Genève, I. Chouët, 1592. UBL 554 G 19
- Aphthonius Sophistos, *Progymnasmata*. Ed. Daniel Heinsius. Leiden, Abraham Commelius, 1626. UBL 756 F 13:1
- Arens, J.C., 'De Prinsesse Liedekens. De Pellicanist Ick hoop een beter bewerkt Van Ghistele en Florianus'. In: *TNTL* 77 (1960), 210-215.
- Arens, J.C., 'Olimpia aan Bireus: een heroïde van G. Brandt naar stof van Ariosto'. In: *SpdL* 7 (1963), 129-131.
- Arens, J.C., 'Ovidius om te zingen'. In: *NTg* 56 (1963), 220-222.
- Arens, J.C., 'J.B. Wellekens idylliseert Ovidius'. In: *SpdL* 7, 4 (1964), 288-293.
- Arens, J.C., 'Ann Boleyn aan Hendrik VIII (The Spectator no. 397): Engelse en Nederlandse poetisaties uit de achttiende eeuw'. In: *Levende talen* 1964, nr. 227 (dec), 709-711.
- Arens, J.C., 'Christelijke heroïden vóór Vondels Maagdebrieven'. In: *SpdL* 8 (1965), 212-215.
- Arens, J.C., 'Van Acontius tot Alcontio: de rederijker "Elck kan falen" en J.B. Houwaert'. In: *NTg* 58 (1965), 395-396.
- Arens, J.C., 'Deidamia aan Achilles: voorgangers van S.I. Wiselius'. In: *NTg* 63 (1970), 377-378.
- Baldwin C.S., *Ancient rhetoric and poetic*. Gloucester 1959.
- Barchiesi, Alessandro, 'Vers une histoire à rebours de l'épique latine: les *Héroïdes* «doubles» (16-21)'. In: *Épique et épopée dans la poésie Ovidienne (Héroïdes et Amours): en hommage à Simone Viarre*. Red. Jacqueline Fabre-Serris, Alain Deremetz. Villeneuve d'Ascq/Lille 1999, 53-67.
- Barchiesi, Alessandro, *P. Ovidii Nasonis epistulae Heroidum* 1-3. Florence 1992.
- Barlaeus, Caspar, *Poemata*. Editio nova. Leiden, off. Elzeviriana, 1631.
- Barlaeus, Caspar, *Sylvae-Ducis obsidio* [...]. Leiden, Govert Basson, 1629. UBL 1224 A 25
- Barlaeus, Caspar, 'Het beleg van 's-Hertogenbosch'. Vert. door Ton Harmsen en Willem Pieters. Oorspr. titel *Sylvae-Ducis obsidio*. Niet gepubliceerd manuscript.
- Barlaeus, Caspar, *Epistolarum liber [Epistolae]*. Amsterdam, Blaeu, 1667.
- Baudri de Bourgueil, *Oeuvres poétiques*. Edition critique publiée d'après le manuscrit du Vatican. Ed. Phyllis Abrahams. Genève 1974. Reprint van ed. Parijs 1926.
- Bedouelle, Guy, en Patrick Le Gal, *Le <divorce> du roi Henry VIII. Etudes et documents*. Genève 1987.
- Bekker, Elisabeth [Betje Wolff], *Lier-, Veld- en Mengelzangen*. Hoorn, Tjalling Tjallingius, 1772. UBL 1203 D 13
- Bekker, Elisabeth, 'Berigt voor den tweeden druk'. In: Idem, *Jacoba van Beieren aan Frank van Borselen*. 2e dr. Hoorn, Tjalling Tjallingius, 1773, p. III-XII.
- Berg, W. van den, '7 september 1765: Frans van Lelyveld complimenteert de 17-jarige Rijklof Michaël van Goens met diens Vrijmoedige bedenkingen'. In: *NLG* (1993), 340-345.
- Bilderdijk, Willem, *Taal- en dichtkundige verscheidenheden*. 4 dln. Rotterdam, J. Immerzeel jr., 1820-1823.
- Bilderdijk, Willem, *De dichtwerken*. Ed. Isaäc da Costa. 15 dln. Haarlem, A.C. Kruseman, 1856-1859.
- Blin de Sainmore, A.M.H., *Héroïdes, ou Lettres en vers*. 3e verm. dr. Parijs, Sébastien Jorry, 1767. (voorrede)
- Dboeck der amourusheyt. Ed. Marius Laurier. Antwerpen, Guillaem van Parijs, 1580/81. UBL 1497 F 21:1
- Boissier, Gaston, *Het stervend heidendom. Een cultuurbeeld van de vierde eeuw onzer jaartelling*. Vert. H. Bakels. 's-Gravenhage 1912. Oorspr.: *La fin du paganisme*.
- Booger, L. van den, *Het Jezüetendrama in de Nederlanden*. Groningen 1961. Diss. Nijmegen
- Booth, Joan, *Catullus to Ovid: reading Latin love elegy: a literary commentary*. Herz. uitg. Bristol 1999, reprint 2000.
- Bor, Pieter Christiaensz., *Geleenthey van 's Hertogen-Bosch, vierde Hoofdstadt van Brabant*. Den Haag, Aert Meuris, 1630. UBL 396 B 8
- Bot, P.N.M., *Humanisme en onderwijs in Nederland*. Utrecht/Antwerpen 1955.
- Brandt, Geeraardt, *Het leven van Joost van den Vondel* (1682). Ed. P. Leendertz Jr. 's-Gravenhage 1932.
- Brom, Gerard, *Vondels geloof*. Amsterdam/Mechelen 1935.
- Buijnsters, P.J.A.M., *Tussen twee werelden. Rhijnvis Feith als dichter van "Het graf"*. Assen [1963]. Diss. Nijmegen
- Buuren, A.M.J. van, 'Der minnen loep' van Dirc Potter. Utrecht 1979. Diss. Utrecht
- Buuren, A.M.J. van, 'Een middeleeuwse Ovidius'. In: *Literatuur* 1 (1984), nr. 3, 149-155.
- Buuren, A.M.J. van, '25 maart 1415: Dirc Potter krijgt bij grafelijk besluit een hofstede in leen. Didactische literatuur van een Haags hoving'. In: *NLG* (1993), 92-96.

- The Cambridge companion to Ovid. Ed. Philip Hardie. Cambridge 2002.
- Carocci, Renata, *Les héroïdes dans la seconde moitié du xviiie siècle (1758-1788)*. Fasano 1988.
- Cobbault, Arnoldus, *Den pyl der liefden*. Amsterdam, Willem Jansen, 1609. UBL 1192 H 26
- Collection d'héroïdes et pieces fugitives de Dorat, Colardeau, Pezay, Blin de Sain-More, & autres. 10 dln. Vanaf dl. 5: [...] de divers auteurs. Frankfurt/Luik/Leipzig 1769. Herdr. 1771.
- Collot d'Escury, H., 'Héroïdes of Heldinnen-brieven enz.'. In: Idem, *Holland's roem in kunsten en wetenschappen*. 's-Gravenhage, Amsterdam 1830, bd. 5, 707-727.
- Conformisten en rebellen. Rederijkerscultuur in de Nederlanden (1400-1650). Red. Bart Ramakers. Amsterdam [cop. 2003].
- Corbellini, Sabrina, *Italiaanse deugden en ondeugden. Dirc Potters Blome der doechden en de Italiaanse Fiore di Virtù*. Amsterdam 2000.
- Cunningham, M.P., 'The novelty of Ovid's *Heroides*'. In: *Classical Philology* XLIV (1949), 100-106.
- Dam, Harm-Jan van, 'Filoloog en dichter in Leiden'. In: *De Hollandse jaren van Hugo de Groot (1583-1621)*. Red. H.J.M. Nellen en J. Trapman. Hilversum 1996, 67-83.
- Doek, Alice, 'Bloed, zweet en tranen. Vondel als sadomasochist?' In: *Vooy's* 10 (1992), 219-224.
- Döpp, Siegmund, *Werke Ovids, eine Einführung*. München 1992.
- Dörrie, Heinrich, 'Untersuchungen zur Überlieferungsgeschichte von Ovids *Epistulae Heroidum* I, ii en iii'. In: *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, phil. hist. Klasse*, 1960, 113-230 en 359-423; 1972, 279-386.
- Dörrie, Heinrich, 'Die dichterische Absicht Ovids in den *Epistulae Heroidum*'. In: *Antike und Abendland* 13. Heft I (1967), 41-55.
- Dörrie, Heinrich, *Der heroische Brief. Bestandsaufnahme, Geschichte, Kritik einer humanistisch-barocken Literaturgattung*. Berlin 1968.
- Door eenen engen hals. Nederlandse beschouwingen over vertalen 1550-1670. Ed. Theo Hermans. Den Haag 1996. (Vertaalhistorie; dl. 2)
- Dorsten, J.A. van, *Poets, patrons and professors. Sir Philip Sidney, Daniel Rogers, and the Leiden Humanists*. Leiden/Londen 1962. Diss. Leiden
- Dousa, Janus, *Odae Britannicae*. Leiden, François Raphelengius, 1586. UBL 1370 E 19:1.
- Dousa, Janus, *Annales, rerum a priscis Hollandiae comitibus per ccc.xlvi. Annos gestarum continuata serie memoriam complectentes*. Den Haag, Albertus Henricus, 1599. UBL 1158 C 5
- Dousa, Janus (Pater) en Janus Dousa (Filius), *Bataviae Hollandiaeque annales, à Iano Dousa filio concepti atque inchoati iam olim [...]*. Leiden, off. Plantiniana, Christophorus Raphelengius, 1601. UBL 389 B 19
- Dousa, Janus, 'Jonckheer Iohan van der Does, aen Daniel Heyns' [1601]. In: *Den Nederduytschen Helicon*. Alkmaar 1610, 203-204.
- Dousa, Janus, *Album amicorum*. 2 dln. Ed. Chris L. Heesakkers. Leiden 2000.
- Duinkerken, Anton van, 'Spelen met Ovidius'. In: *Roeping* 34 (1958), 182-199.
- Duinkerken, Anton van, 'De bedrogen Menelaus'. In: Idem, *Verzamelde Geschriften*. Dl. 3 *Historie en kritiek*. Utrecht/Antwerpen 1962, 826-836.
- Duym, Jacob, [*Historie der graven van Holland, Zeeland, ende Vriesland*] Saxo Grammaticus [=Petrus Scriverius] *Oudt Batavien nu ghenaemt Holland. [...] mits-gaders des Lands oude Graven ende nieuwe Gouverneurs [...] beschreven door Jacob Duym*. Leiden, Andries Clouck, 1606.
- Eijnatten, Joris van, *Hogere sferen. De ideeënwereld van Willem Bilderdijk (1756-1831)*. Hilversum 1998.
- Ellinger, Georg, *Geschichte der neulateinischen Literatur [...]*. Div. dln. Berlin/Leipzig 1929-1933. Reprint, 3 dln. Berlin 1969.
- Engelen, Cornelius van, *Bloemlezing uit het werk*. Ed. N.C.H. Wijngaards. Zutphen [z.j.]. (KLP 193)
- Engels, Joseph, *Etudes sur l'Ovide moralisé*. Groningen/Batavia 1943. Diss. Groningen
- Eobanus Hessus, Helius, *Heroidum christianarum epistolae*. Leipzig, Melchior Lotter, 1514.
- Eobanus Hessus, Helius, *Heroidum libri tres. Nuper ab autore recogniti [...]*. Hagenau 1532.
- Erasmus, *De conscribendis epistolis* (1522). In: Erasmus, *Opera omnia*. ASD I-2, 1971, 153-579.
- Erasmus, *De ratione studii* (1511/1512). In: Erasmus, *Opera omnia*. ASD I-2, 1971.
- Erasmus, *Formulae* (1518). In: Erasmus, *Opera omnia*. ASD I-3, 1971.
- Erasmus, *Opera omnia*. (ASD) Red. F. Akkerman [e.a.]. Amsterdam 1969-.
- Ernst, G. Ph., *Die Heroide in der deutschen Litteratur*. Heidelberg 1901. Diss. Heidelberg
- Eschenburg J.J. en N.G. van Kampen, *Handboek der Dichtkunde en Welsprekendheid*. 2 dln. Rotterdam 1828-1829. Vert. van J.J. Eschenburg *Entwurf einer Theorie und Literatur der schönen Redekünste*. 4e dr. Berlin/Stettin 1817.
- Eyffinger, Arthur, 'Heroic epistle'. In: *De Dichtwerken van Hugo Grotius* I. 2-3 A-B. Assen, 1988, 149-192.

Eyffinger, Arthur, "Als ik maar met u sterf, de rest my niet en scheelt": het genre van de heroïsche brief'. In: *Hermeneus* 62 (1990), 169-178.

Fabricius, Vincentius, *Poemata juvenilia*. Leiden, off. Elzeviriana, 1633. UBL 189 G 31

Feith, Rhynvis, *Oden en gedichten*. 5 dln. Amsterdam, Johannes Allart [e.a.], 1796-1814.

Feith, Rhijnvis, Julia. Ed. J.J. Kloek en A.N. Paasman. Leiden 1982. (Nijhoffs Nederlandse Klassieken)

Feith, Rhijnvis, "Zoals men aan gemeenzame vrienden gewoon is te schrijven". *De correspondentie 1753-1824*. Ed. J.C. Streng. Epe 1994.

Fisscher, Uta, *Ignotum hoc aliis ille novavit opus*. Beobachtungen zur Darstellungskunst Ovids in den *Heroides* unter besonderer Berücksichtigung der Briefpaare her. 16 und 17 [...] und her. 20 und 21 [...]. Augsburg 1969. Diss. Berlin

Fortgens, H.W., *Schola Latina: uit het verleden van ons voorbereidend hoger onderwijs*. Zwolle 1958.

Fowler, Alastair, *Kinds of literature. An introduction to the theory of genres and modes*. Cambridge MA 1982.

Frijns, W.M., *Vondel en de Moeder Gods*. 2e, omgew. en verm. dr. Bilthoven 1948.

Gedichten van C. van Baerle, J. van der Burgh, J. van Heemskerck, L. Reaal, Anna en Maria Tesselschade en anderen. Amsterdam 1827.

Geerebaert, A., *Lijst van de gedrukte Nederlandsche vertalingen der oude Grieksche en Latijnsche schrijvers*. Gent 1924.

Geerts, A.M.F.B., *Vondel als classicus bij de humanisten in de leer*. Tongerlo 1932. Diss. Utrecht

Gemert, Lia van, *Tussen de bedrijven door? De functie van de rei in Nederlandstalig toneel 1556-1625*. Deventer 1990.

Gemert, Lia van, "Maek vaerzen, lees en schrijf": dichtende vrouwen uit de 17e en 18e eeuw'. In: *Vooyts* 12-2 (1994), 66-74.

Gemert, Lia van, "Onwederstanelyken drang": het vrouwelijk schrijverschap in achttiende-eeuws Nederland'. In: *De Achttiende Eeuw* 27-2 (1995), 127-140.

Gemert, Lia van, 'Verreziende helden. Visualiteit in het Nederlandse epos'. In: *De steen van Alciato. Literatuur en visuele cultuur in de Nederlanden*. Opstellen voor prof. dr. Karel Porteman bij zijn emeritaat. Red. M. van Vaecck, H. Brems, G.H.M. Claassens. Leuven 2003, 387-403.

Gemert, Lia van, 'Een rotsvast vertrouwen. Lucretia van Merken over de natuur'. In: *Literatuur* 2004-7, 35-37.

Gent, M.J. van, 'Pertijelike saken'. *Hoeken en Kabeljauwen in het Bourgondisch-Oostenrijkse tijdperk*. Oegstgeest [1994] (Hollandse Historische Reeks 22)

Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden. 7 dln. Red. F. Baur [e.a.]. 's-Hertogenbosch/Brussel [z.j.].

Ghistele, Cornelis van, *Deerste zesse boecken van Aeneas ghenaemt Aeneidos [...]*. Antwerpen, wed. Jacob van Liesveldt, 1556. UBL 20670 B 23:1

Ghistele, Cornelis van, *Van Eneas en Dido. Twee amoureuze spelen uit de 16de eeuw*. Ed. K. Iwema. In: *JbDF* 33 (1982-83), 102-243.

Gielen, Jos. J., 'Hoofts Klachte der Prinsesse van Oranjen en zijn bronnen'. In: *TNTL* 55 (1936), 49-58.

Greenhut, Deborah S., *Feminine Rhetorical Culture. Tudor Adaptations of Ovid's Heroides*. New York [et al.] 1988.

Grijp, Louis Peter, 'Muziek en literatuur in de Gouden Eeuw'. In: *Een muziekgeschiedenis der Nederlanden*. Hoofdred. Louis Peter Grijp. Amsterdam 2001, 245-253.

Grotius, Hugo, *De dichtwerken I. 2, 3 A-B (The poetry of Hugo Grotius. Original poetry 1602-1603)*. Ed. Arthur Eyffinger. Assen 1988.

Grotius, Hugo, *Liber de antiquitate Reipublicae Bataviae*. Ed. Collegium Classicum c.n. E.D.E.P.O.L. Gouda 1995. (Oorspr. Leiden 1610).

Guépin, J.P., *De kunst van Janus Secundus. De 'Kussen' en andere gedichten*. Amsterdam 1991.

Guépin, J.P., *De drie dichtende broers. Grudius, Marius, Secundus in brieven, reisverslagen en gedichten*. Groningen 2000.

Guépin, J.P., *Vermakelijkheden van liefde en dood. Zwanenzangen en heldinnenbrieven*. Amsterdam 2002.

Haan, J.C. de, *Studiën over de Romeinse elementen in Hooft's niet-dramatische poëzie*. Santpoort 1923.

Haas, Anna de, 'De lotgevallen van een vaderlandslievende zelfmoordenaar: Cato Uticensis in de achttiende eeuw'. In: *NL* 1 (1996), 179-192.

Hagen, Hans-Martin, *Ethopoiia. Zur Geschichte eines rhetorischen Begriffs*. Erlangen/Nürnberg 1966.

Haitsma Mulier, E.O.G., 'De Bataafse mythe in de patriottentijd: De aloude staat en geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden van E.M. Engelberts'. In: *Theoretische geschiedenis* 19 (1992), 16-34.

Haitsma Mulier, E.O.G., 'De Bataafse mythe opnieuw bekeken'. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* III (1996), afl. 3, 344-367.

Harmsen, A.J.E., 'Barlaeus's description of the Dutch colony in Brazil'. In: *Travel fact and travel fiction*. Red. Z.R.W.M. von Martels. Leiden 1994, 158-169.

- Hartlieb, B., 'Den Frieden als höchstes Gut. Jan de Marres 'Jacoba van Beieren' (1736)'. In: *TNTL* 112 (1996), afl. 4, 336-351.
- Hedendaagsche vaderlandsche letter-oefeningen, waar in de boeken en schriften, die dagelyks in ons vaderland en elders uitkomen, oordeelkundig tevens en vrymoedig verhandeld worden ; benevens mengelwerk [...]. 7 dln. Amsterdam, Albert van der Kroe, 1772-1778.
- Heesakkers, C.L., 'Tragoedia Dido P. Cunaei (Leiden University Library, ms. Cun. 7)'. In: *Humanistica Lovaniensia. Journal of Neo-Latin studies* 33 (1984), 145 e.v.
- Heesakkers, C.L., 'De Neolatijnse historiografie - Janus Dousa'. In: *Lampas* 18 (1985), 384-401.
- Heesakkers, C.L., 'Secundusverering in Nederland'. In: *Handelingen van de Koninklijke kring voor oudheidkunde, letteren en kunst van Mechelen* 29/2 (1986), 25-37.
- Heesakkers, Chris L., en Wilma M.S. Reinders, *Genoeglijk bovenal zijn mij de Muzen. De Leidse Neolatijnse dichter Janus Dousa (1545-1604)*. Leiden 1993.
- Heesakkers, C.L., 'Te weinig koren of alleen te veel kaf? Leiden's eerste Noordnederlandse filoloog Joannes Meursius (1579-1639)'. In: *Miro Fervore. Een bundel lezingen & artikelen over de beoefening van de klassieke wetenschappen in de zeventiende & achttiende eeuw*. Ed. Collegium Classicum c.n. M.F. Leiden 1994, 13-26.
- Heesakkers, Chris L., 'From Italian prose to Latin poetry: Jacob Eyndius's *loci Funebres*'. In: *La satire humaniste. Actes du Colloque international des 31 mars, 1er et 2 avril 1993*. Ed. Rudolf De Smet. Leuven 1994.
- Heesakkers, Chris L., 'De Nederlandse muze in Latijns gewaad. De bestudering van de Neolatijnse poëzie uit de Noordelijke Nederlanden'. In: *TNTL* 111 (1995), 142-162.
- Heinsius, Daniel, *Poematum nova editio auctior emendatiorque [...]*. Leiden, Joannes Maire, 1606.
- Heinsius, Daniel, *Lofsanck op Bacchus (1616)*. In: *Bacchus en Christus. Twee lofzangen*. Ed. L.Ph. Rank [e.a.]. Zwolle 1965.
- Heinsius, Daniel, *Auricius, sive Libertas saucia (1602)*. Ed. Jan Bloemendal. 2 dln. Voorthuizen 1997. Diss. Utrecht
- Helmer, Gert, *Den gheestelijken nachtegaal. Een liedboek uit de zeventiende eeuw*. Nijmegen 1966. Diss. Nijmegen
- Hexter, Ralph J., *Ovid and medieval schooling. Studies in medieval school commentaries on Ovid's 'Ars amatoria', 'Epistulae ex Ponto' and 'Epistulum heroidum'*. München 1986.
- Higham, T.F., 'Ovid and Rhetoric'. In: *Ovidiana. Recherches sur Ovide*. Red. N.I. Herescu. Parijs 1958, 32-48.
- Hintermeier, Cornelia M., *Die Briefpaare in Ovids Heroides. Tradition und Innovation*. Stuttgart 1993.
- Höweler, H.A., 'Uit de geschiedenis van het Haagse dichtgenootschap "Kunstliefde spaart geen vlijt" 1772-1818'. In: *TNTL* 56 (1937), 97-184.
- Holzberg, Niklas, *Ovid. Dichter und Werk*. München 1997.
- Holzberg, Niklas, *Die römische Liebeslegie. Eine Einführung*. 2e, geh.herz.dr. Darmstadt 2001.
- Homerus, *Ilias. De wrok van Achilles*. Vert. H.J. de Roy van Zuydewijn. 4e dr. Amsterdam 2004.
- Hooft, P.C., 'Aen de camer in Liefd bloeiende. Wt Fiorenza. 1600'. In: P.C. Hooft, *Lyrische poëzie*. Dl 1, Amsterdam 1994, 25-32.
- Hooft, P.C., *Theseus en Ariadne*. Ed. A.J.J. de Witte. Zutphen [z.j.]. (Klassiek Letterkundig Pantheon)
- Hooft, P.C., 'Klagte der Prinsesse van Oranjen over 't oorloogh voor 's Hartogenbosch'. In: Hooft, *Lyrische poëzie*, ed. Tuynman-Van der Stroom, dl. 1 (1994), nr. 266, 473-475.
- Hooft, P.C., *Gedichten*. Ed. PWz. Leendertz., F.A. Stoett. 2e, herz. dr. 2 dln. Amsterdam 1899-1900.
- Hooft, P.C., *Sonnetten, Reden vande waerdicheit der Poesie*. Ed. P. Tuynman. Amsterdam 1971.
- Hooft, Pieter Cornelisz., *Alle de gedrukte werken 1611-1738*. 9 dln. Amsterdam 1972.
- Hooft, Pieter Cornelisz., *De Briefwisseling*. Ed. H.W. van Tricht. 3 dln. Culemborg 1976-1979.
- Hooft, P.C., *Lyrische poëzie*. Ed. P. Tuynman en G.P. van der Stroom. 2 dln. Amsterdam 1994.
- Hooft, P.C., C.G. Plemp, R.J. de Nerée, *Emblemata amatoria. Afbeeldingen van minne. Emblèmes d' amour (Amsterdam, 1611)*. Ed. K. Porteman, vert. A. Welkenhuysen. Leiden 1983.
- Horatius, *Ars poetica*. Vert. P.H. Schrijvers. Amsterdam 1990.
- Horst, K. van der, *Inventaire de la correspondance de Caspar Barlaeus (1602-1648)*. Assen 1978.
- Houwaert, Johan Baptist, *Pegasides pleyen, ende Den lust-hof der maeghden. Begrepen in seshien amoreuse Poëtijckelijcke stichtende Boecken, uytter maten playsant, ende nootsakelijck gelesen voor Maeghden, ionge Dochters, ghehoude Vrouwen, Weduwen, ende Mans personen*. 4 dln. Antwerpen, Chr. Plantijn, 1582-1583. UBL 1497 C 30-33
- Houwaert, Johan Baptist, *Den handel der Amoureuusheyt. Inhoudende vier poetische spelen*. Rotterdam, Jan van Waesberghe de Jonge, 1621. UBL 1198 E 30
- Hübner, Wolfgang, *Zodiacus Christianus. Jüdisch-christliche Adaptationen des Tierkreises von der Antike bis zur Gegenwart*. Königstein/Ts 1983.
- Huygens, Constantijn, *Gedichten*. Ed. J.A. Worp. 9 dln. Groningen 1892-1899.

- Huygens, Constantijn, *De Briefwisseling*. Ed. J.A. Worp. 6 dln. Den Haag 1911-1917.
- Huygens, R.B.C., *Accessus ad auctores, Bernard d'Utrecht, Conrad d'Hirsau 'Dialogus super auctores'*. Leiden 1970.
- IJsewijn, J., 'Neo-Latin News 17-2'. In: *Seventeenth-Century News* 27-2 (1969), 39-40.
- IJsewijn, J., 'Heinrich Dörrie, Der heroische Brief'. In: *Leuvense Bijdragen* 59 (1970), 66-69.
- Jacobson, Howard, *Ovid's Heroides*. Princeton 1974.
- Jansen, Jeroen, *Decorum. Observaties over de literaire gepastheid in de renaissanceïstische poëtica*. Hilversum 2001.
- Jensen, Lotte, 'Filosofie in dichtvorm. Christina Leonora de Neufville'. In: *Met en zonder lauwerkrans*. Amsterdam 1997, 557-560.
- Johannes, G.J., *De lof der aalbessen. Over (Noord-)Nederlandse literatuurtheorie, literatuur en de consequenties van kleinschaligheid 1770-1830*. Den Haag [cop. 1997].
- Jong, M.J.G. de, 'Bilderdijks treurspel Jephtah'. In: *Levende Talen* (1957), 447-457.
- Kamers, kunst en competitie. Teksten en documenten uit de rederijkerstijd. Red. Johan Oosterman en Bart Ramakers. Amsterdam 2001. (Griffioen)
- Kampinga, Herman, *De opvattingen over onze oudere vaderlandsche geschiedenis bij de Hollandsche historici der XVIe en XVIIIe eeuw*. Utrecht 1980 (Fotomech. herd. van ed. 1917)
- Kennedy, George, *The art of rhetoric in the Roman world*. Princeton 1972.
- Kennedy, Duncan F., 'The epistolary mode and the first of Ovid's *Heroides*'. In: *Classical Quarterly* 34 (1984), 413-422.
- Kennedy, Duncan F., 'Epistolarity: the *Heroides*'. In: *The Cambridge companion to Ovid*. Cambridge 2002, 217-232.
- Kenney, E.J., 'Liebe als juristisches Problem'. In: *Philologus* 3 (1967), 212-232.
- Keyser, C.A., *Bruylofts-Eer-gave, Toe-gewijt Den Eersame, Vromen longman Cornelis Leendertz Keyser, Bruydegom, En de Eerbaere, Deught-rijcke Jonghe Dochter Hillegont Menten Bruydt*. Amsterdam, Van Ravesteyn, 1626. КВН 852 F326.
- Kirfel, E.A., *Untersuchungen zur Briefform der Heroides Ovids*. Stuttgart [1969]. Diss. Bonn
- Kloek, J.J., 'Rhijnvis Feith: het belang en de gevoelige lezer. Een receptie-esthetische problematiek avant la lettre'. In: *TNTL* 97 (1981), 120-145.
- Kloek, J.J. [et al.], 'Literaire genootschappen 1748-1800'. In: *Documentatieblad werkgroep Achttiende Eeuw* 57-58 (1983), 21-89.
- Kloek, J.J., *Over Werther geschreven: Nederlandse reacties op Goethes Werther 1775-1800*. 2 dln. Utrecht 1985.
- Kloek, Joost, en Wijnand Mijnhardt, *1800: Blauwdrukken voor een samenleving*. M.m.v. Eveline Koolhaas-Grosfeld. Den Haag 2001. (Nederlandse cultuur in Europese context)
- Knuttel, W.P.C., *Catalogus van de pamflettenverzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*. 11 dln. 's-Gravenhage 1889-1916.
- Konst, J.W.H., *Woedende wraakghierigheid en vruchteloze weelachten. De hartstochten in de Nederlandse tragedie van de zeventiende eeuw*. Assen 1993. Diss. UvA
- Koppenol, Johan, 'In mate volgt mi: Jan van Hout als voorman van de renaissance'. In: *Spektator* 20 (1991), 55-85.
- Koppenol, Johan, 'Maatwerk: poëtiëk, metriek en muziek bij Jan van Hout'. In: *Dans der muzen. De relatie tussen de kunsten gethematiseerd*. Red. Anneke C.G. Fleurkens, Luc G. Korpel, Kees Meerhoff. Hilversum 1995, 57-72.
- Koppenol, Johan, *Leids heeal. Het Loterijspel (1596) van Jan van Hout*. Hilversum 1998. Diss. Leiden
- Kraus, Walther, 'Die Briefpaare in Ovids Heroiden'. In: *Wiener Studien* 65 (1950/51), 54-77.
- L.H., 'Over het karakter der vrouwen. Aan Neêrlands jufferschap'. In: *Almanak voor vrouwen door vrouwen*. Amsterdam, weduwe J. Doll, 1792, 75-94.
- Laan, K. ter, *Letterkundig Woordenboek voor Noord en Zuid*. 2e dr. 's-Gravenhage/Djakarta 1952.
- Langereis, Sandra, *Geschiedenis als ambacht. Oudheidkunde in de Gouden Eeuw: Arnoldus Buchelius en Petrus Scriverius*. Hilversum 2001.
- Latta, K., *Die Stellung des Doppelbriefe im Gesamtwerk Ovids*. Marburg 1969.
- Lausberg, Heinrich, *Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*. 2 dln. 2e verm. dr. [München 1960].
- Leeuwen, Charles van, *Hemelse voorbeelden. De heiligenliederen van Joannes Stalpart van der Wiele (1579-1630)*. Nijmegen [cop. 2001].

- Leiden University in the seventeenth century. An exchange of learning. Red. Th. H. Lunsingh Scheurleer en G.H.M. Posthumus Meyjes. Leiden 1975.
- Lernutius, Janus, *Ocelli (Oogjes)*. Bloemlezing door Jan Bloemendal. Amersfoort 2004.
- Lexikon der christlichen Ikonographie. Red. Engelbert Kirschbaum, in samenw. m. Günter Bandmann [et al.]. 8 dln. Rome 1968-1976.
- Lindheim, Sara H., *Mail and Female: Epistolary Narrative and Desire in Ovid's Heroides*. Madison WI 2003.
- Livius (Titus Livius), *Dat is de Roemsche historie oft Gesten [...] nu eerstmael in onser Nederlantscher spraken ghedruckt*. Antwerpen, Jan Gymnick, 1541.
- Macquet, J., 'Verhandeling over de voortreffelijkheid der oude en hedendaegsche Poëten; of 'er eenige dingen dezelve verhinderen, en onze Dichters ver voor de Ouden wyken', [1764]. In: *Nieuwe bydragen tot opbouw der vaderlandsche letterkunde*. Dl. 2. Leiden, Pieter van der Eyk, 1766, 79-150.
- Macquet, J., 'Voorrede'. In: Idem, *Dichtlievende uitspattingen*. Zierikzee, De Kanter en zoon, 1772, v-xii.
- Mak, J.J., *De rederijders*. Amsterdam 1944.
- Marion, Olga van, 'Heroides-imitaties van Govert Bidloo: de Brieven der gemartelde apostelen uit 1675'. In: *Ntg* 87 (1994), 499-514.
- Marion, Olga van, 'Een heldinnenbrief van Helena in het toneelwerk van Jan van Arp'. In: *Kort Tijt-verdrijf*. Opstellen over Nederlands toneel (vanaf ca. 1550) aangeboden aan Mieke B. Smits-Veldt. Red. W. Abrahamse [e.a.]. Amsterdam 1996, 165-170.
- Marion, Olga van, 'Epistolas quasdam sub Heroidum antiquarum nomine pueri scripsimus: enkele liefdevolle antwoorden aan Ovidiaanse heldinnen nader bekeken'. In: *Neolatinisten-Nieuwsbrief* 9 (1997), 4-8.
- Marion, Olga van, 'Vechtlust of verliefdheid? Dichterlijke verbeeldingen van Jacoba van Beieren'. In: *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans* 5 (1998), 141-148.
- Marion, Olga van, 'Ovid's Heroides in the Netherlands: A Dutch Princess in a Heroic Epistle of Caspar Barlaeus (1629)'. In: *Acta Conventus Neo-Latini Abulensis. Proceedings of the tenth International Congress of Neo-Latin Studies*, Ávila, 4-9 August 1997. Ed. Rhoda Schnur. Tempe AZ 2000, 639-645.
- Marion, Olga van, 'Lessen in liefde. Ovidius' Heldinnenbrieven in de Nederlanden'. In: *De mensen van vroeger, de hoven van wel eer. Over de receptie van de klassieken in de Europese literatuur*. Red. Karl Enenkel en Paul van Heck. Voorthuizen 2001, 161-182.
- Marion, Olga van, 'Leidse helden en heldinnen. Humanistische oefeningen in schrijven'. In: *Kerven in een rots. Opstellen over Nederlandse taalkunde, letterkunde en cultuur, aangeboden aan J.W. de Vries bij zijn afscheid als hoogleraar Dutch Studies aan de Universiteit Leiden*. Red. Berry Dongelmans, Josien Lalleman, Olf Praamstra. Leiden 2001, 175-185.
- Marion, Olga van, 'The reception of Plutarch in the Netherlands: Octavia and Cleopatra in the Heroic Epistles of J.B. Wellekens (1710)'. In: *Recreating Ancient History. Episodes from the Greek and Roman Past in the Arts and Literature of the Early Modern Period*. Ed. by Karl Enenkel, Jan L. de Jong, Jeanine de Landtsheer. Leiden 2001. (*Intersections. Yearbook for Early Modern Studies* 1)
- Marion, Olga van, 'Aan pathos geen gebrek. Zijn Lucretia's heldinnenbrieven goede poëzie?'. In: *Literatuur* 2004-7, 29-34.
- Maurer, Jörg, *Untersuchungen zur poetischen Technik und den Vorbildern der Ariadne-Epistel Ovids*. Frankfurt a.M. [e.a.] 1990. Diss. Heidelberg
- Maximilianus, 'Vondel en Ovidius'. In: *Ntg* 42 (1949). Ook in: Idem, *Vondelstudies*. Red. L.C. Michels. Terheijden 1968, 89-117.
- McKinley, Kathryn L., *Reading the Ovidian heroine. 'Metamorphoses' Commentaries 1100-1618*. Leiden 2001.
- Meer, T.L. ter, 'Hoofts Klaghte der Prinsesse van Oranjen en de heldinnenbrieven'. In: *Ntg* 80 (1987), 418-435.
- Meertens, P.J., *Letterkundig leven in Zeeland in de zestiende en in de eerste helft der zeventiende eeuw*. Amsterdam 1943.
- Meijer Drees, Marijke E., 'Vaderlandse heldinnen in belegeringstoneelstukken'. In: *Ntg* 85 (1992), 71-82.
- Meijer Drees, Marijke, 'Patriottisme in de Nederlandse literatuur (ca. 1650-ca. 1750)'. In: *Ntg* 88 (1995), 247-260.
- Meijer Drees, Marijke, 'Grootste dichteresse van ons land'. In: *Met en zonder lauwerkranen*. Amsterdam 1997, 572-579.
- Mengeldichten bij bijzondere gelegenheden uitgesproken in het Genootschap: Kunst wordt door arbeid verkreegen*. Leiden, [z.n.], [1785]. (z. pag.). UBG 'EP'EP F 49
- Merken, Lucretia Wilhelmina van, *Het nut der tegenspoeden*. Amsterdam, Pieter Meijer, 1762.
- Merken, Lucretia Wilhelmina van, *Jacob Simonsz. de Ryk*. Amsterdam, Pieter Meijer, 1774.

- Merklin, Harald, 'Arethusa und Laodamia'. In: *Hermes* 96 (1968), 461-494.
- Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850: van Anna Bijns tot Elise van Calcar. Red. Riet Schenkeveld-van der Dussen. Amsterdam [1997].
- Meter, J.H., *The literary theories of Daniel Heinsius*. Assen 1984.
- Meursius, Johannes, *Athenae Batavae sive de vrbe Leidensi & academia, virisque claris*. Leiden, Andries Clouck, off. Elzeviriana, 1625.
- Migne, J.-P., *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*. 161 dln. Parijs 1857-1866.
- Mijnhardt, W.M., *Tot heil van 't mensdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815*. Amsterdam 1987. Diss. Utrecht
- Moderne encyclopedie van de wereldliteratuur*. Red. A.G.H. Bachrach [e.a.]. 2e herz. dr. 10 dln. Haarlem/Weesp/Antwerpen, [cop. 1980-1984].
- Molhuysen, P.C., *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit*. 7 dln. 's-Gravenhage 1913-1924.
- Molza, Francesco Maria, *Elegiae et alia*. Ed. Massimo Scorsone en Rossana Sodano. Torino 1999.
- Monteiro, Marit, *Geestelijke maagden. Leven tussen klooster en wereld in Noord-Nederland gedurende de zeventiende eeuw*. Hilversum 1996.
- Moser, Nelleke, *De strijd voor rhetorica. Poetica en positie van rederijkers in Vlaanderen, Brabant, Zeeland en Holland tussen 1450 en 1620*. Amsterdam 2001.
- Moss, Ann, *Ovid in France*. Londen 1982.
- Muller, Ellen, 'Heilige maagden. De verering van maagdeheiligen in religieuze vrouwengemeenschappen'. In: *Tussen heks en heilige*. Nijmegen 1985, 83-100.
- Mundus emblematicus. Studies in Neo-Latin emblem books*. Ed. Karl A.E. Enenkel, Arnoud S.Q. Visser. Turnhout [cop. 2003].
- Nauwelaerts, M.A.M., *Latijnse School en onderwijs te 's-Hertogenbosch tot 1629*. Tilburg 1974.
- Nauwelaerts, M.A.M., *De oude Latijnse School van Breda*. Den Bosch 1945. Diss. Nijmegen
- Den Nederduytschen Helicon [...]*. Alkmaar, Jacob de Meester, 1610. UBL 1196 E 37
- Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Red. M.A. Schenkeveld-van der Dussen. Groningen 1993.
- Nieu Amstelredams lied-boeck*. Amsterdam, Barent Adriaensz, 1591.
- Nieu groot Amstelredams Liedt-boeck, Inhoudende alderhande Tafel, May, ende andere Amoureuse Liedekens seer vermaeckelijck voor alle Jonge Lieden*. Amsterdam, Hendrick Barentsz, 1605. KBH 5 E 1:2
- Nieuwe dichtgewyde mengelingen [Kunstliefde spaart geen vlijt]*. 8 dln. Den Haag, Vosmaer en zoonen/Gebroeders Vosmaer, 1803-1810.
- Nomsz., Johannes, 'Voorrede'. In: *Idem, Vaderlandsche brieven*. Dl. 1, Amsterdam, Willem Holtrop, 1785, v-xv.
- [Oefeningen] *Tael- en dichtlievende oefeningen van het Genootschap ter spreuke voerende: Kunst wordt door arbeid verkregen (1775-1790)*. 7 dln. Leiden, Cornelis van Hooegeveen jr. [dl. 3-4 en Cornelis Heyligert], 1778-1791.
- Oostrom, F.P. van, *Het woord van eer*. 3e dr. Amsterdam 1992.
- Oostrum, W.R.D. van, *Juliana Cornelia de Lannoy (1738-1782). Ambitieuze, vr' moedig en gewat*. Hilversum 1999. Diss. Utrecht
- Oppel, E., *Ovids Heroides. Studien zur inneren Form und zur Motivation*. [z.pl.] 1968. Diss. Erlangen, Nürnberg
- Orbán, Á.P., 'Ovidius in de Middeleeuwen: van lascivus tot moralizatus'. In: *Hermeneus* 61 (1989), 107-113.
- Orbán, Á.P., 'Ovidius in de Latijnse Middeleeuwen. Leraar van de immoraliteit en heilige'. In: *Mados* 18-3 (2004), 158-176.
- Ovid renewed: Ovidian influences on literature and art from the Middle Ages to the Twentieth century*. Red. C. Martindale. Cambridge [e.a.] 1988.
- Ovid. The classical heritage*. Red. William S. Anderson. New York/Londen 1995.
- Ovid Heroides. Select epistles*. Ed. Peter E. Knox. Cambridge 1995. (Cambridge Greek and Latin classics)
- Ovid Heroides xvi-xxi*. Ed. E.J. Kenney. Cambridge 1996. (Cambridge Greek and Latin Classics)
- Ovide en France dans la Renaissance*. Ingeleid d. H. Lamarque, G. Soubeille. Toulouse 1981.
- Ovide moralisé. Poème du commencement du 14e siècle*. Ed. C. de Boer. 5 dln. Amsterdam 1915-1938. (Verhandelingen KNAW; afd. Letterkunde 15, 21, 30, 37, 43.)
- Ovide moralisé en prose (texte du quinzième siècle)*. Ed. C. de Boer. Amsterdam 1954.
- Ovidius, Opera. Cum variorum doctorum virorum commentariis, notis, observationibus, et emendationibus*. 3 dln. Frankfurt, typis Wecheliani apud Claudium Marnium, & heredes Ioannis Aubrii, 1601. UBL 724 A 5-7.
- Ovidius, Ovidiorum epistolae contractae*. In *usum studiosorum Societatis Iesu. Superiorum permissu*. [4 dln.] Antwerpen, off. Ioach. Trognaesius, 1606. KBH 111 79-534 A 1-4.

- Ovidius, *Opera*. Ed. Daniel Heinsius. Accedunt Breves Notae ex collatione codd. Scaligeri et Palatinis Iani Gruteri. Leiden, off. Elzeviriana, 1629. UBL 755 H 10.
- Ovidius, *Metamorphosis, dat is Veranderingh, of Herschepping*, van P. Ovidius Naso, op nieuw vertaalt. met Paris oordeel. [...] noch Menelaus brief aen Helena. door P.C. Hooft gerijmt. Amsterdam, J. Janssonius, 1643.
- Ovidius, *Heroidum epistolae. Obscenitate valere iussa, eiusque loco evocatis, suppositisque passim ex Ovidio ipso aliis aliunde versibus. In gratiam castae Iuventutis*. Antwerpen, [s.n.], 1670. Herdr. 1683.
- Ovidius, *Heroides and Amores*. Vert. G. Showerman. 2e herz. dr. door G.P. Goold. Cambridge 1986. (Loeb Classical Library 41)
- Ovidius *Metamorphosen*. Vert. M. d'Hane-Scheltema. Amsterdam 1993. (Grote Baskerville serie)
- Ovidius, *Legendarische vrouwen [Heroides]*. Vert. W.A.M. Peters. Baarn [1994]. (Ambo-Klassiek)
- Ovidius, *Amores*. Vert. John Nagelkerken. Baarn [cop. 1995]. (Ambo-Klassiek)
- Ovidius *redivivus*. Von Ovid zu Dante. Red. M. Picone, B. Zimmermann. Stuttgart 1994.
- Paludanus, 'Over de navolging'. In: [Minima en Dulces e.a.], *Nieuwe bijdragen*. Dl. 1, 1763, 75-136.
- Pfeijffer, Ilja Leonard, *De antieken. Een korte literatuurgeschiedenis*. Amsterdam/Antwerpen [cop. 2000].
- Plutarchus van Chæroneia, *T'Leven der doorluchtige Grieken ende Romeynen, tegen elck-anderen vergeleken*. Wt de Griecsche sprake overgeset door M. Iaques Amyot [...]. Te samen van nieuws tot gemeen nut verduyscht, door A.V.Z.V.N. [Van Zuylen van Nyevelt] ende ten deele by eenen anderen beminder [Petrus Scriverius?]. Leiden, J. Paedts Jacobsz. en J. Bouwensz., 1603. UBL 474 A 17
- Poelhekke, J.J., *Frederik Hendrik, Prins van Oranje. Een biografisch drieluik*. Zutphen [cop. 1978].
- Pope, Alexander, *The works*. 3 dln. Londen, [T.J.], 1718. UBL 705 G 9:1
- Potter, Dirc, *Der minnen loep*. Ed. P. Leendertz. Wz. 2 dln. Leiden 1845-1846.
- Proeven van poëtische mengelstoffen*. Door het dichtlievend kunstgenootschap onder de spreuk: *Kunstliefde spaart geen vlijt*. 13 dln. Leiden/'s-Gravenhage, C. van Hoogeveen jr./P. vander Eyk/D. Vijgh, 1774-1796.
- Propertius, *Elegie 4, 3*. In: *Propertius*. Vert. H.E. Butler. Cambridge 1976. (Loeb Classical Library 18)
- Puts, F., 'Geschiedenis van de Antwerpse rederijkerskamer De Goudbloem'. In: *JbF* 23-24 (1973-74), 5-34.
- Quintilianus, *De opleiding tot redenaar*. Vert. Piet Gerbrandy. Groningen 2001. Vert. van Quintilianus, *Institutio oratoria*.
- Rabbie, E., 'Don Carlos at Tongeren, or: an unhappy love-affair in 1602'. In: *Grotiana N.S.* vol. 9 (1988), 94-104.
- Reeson, James, *Ovid Heroides 11, 13 and 14. A commentary*. Leiden [et al.] 2001.
- Rodenburgh, Theodore, *Eglentiers poëtens borstweringh*. Amsterdam, Paulus van Ravesteijn, Jan Evertsz. Cloppenburg, 1619.
- Roncaglia, A., 'La questione matrimoniale di Enrico viii e due umanisti italiani contemporanei'. In: *Giornale storico della letteratura italiana* 110 (1937), 106-119.
- Roose, L., 'Hoofts Klaghte der Prinsesse van Oranjen, over 't oorloogh voor 's Hartogenbosch [...]'. In: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke academie van Nederlandsche taal- en letterkunde*, 1983, nr. 3, 393-412.
- Rosweyde, Heribertus, *Het leven der HH. Maeghden die van Christus tijden tot dese eeuw in den salighen staet der suyerheydt inde wereldt gheleeft hebben*. Antwerpen, I. Cnobbaert, 1626.
- Rotermund, E., *Affekt und Artistik. Studien zur Leidenschaftsdarstellung und zum Argumentationsverfahren bei Hofmann von Hofmannswaldau*. München 1972.
- Roulland, Henri Jean, 'Verhandeling over de Heldenbrieven'. In: Olga van Marion, 317-320. *Heldinnenbrieven. Ovidius' Heroides in Nederland*. Nijmegen 2005.
- Rynck, P. de, en A. Welkenhuysen, *De Oudheid in het Nederlands. Repertorium en bibliografische gids voor vertalingen van Griekse en Latijnse auteurs en geschriften*. Baarn 1992 (Supplement 1997).
- Sabot, A.-F., *Ovide, poète de l'amour dans ses oeuvres de jeunesse [...]*. Parijs 1976.
- Sabot, A.-F., 'Ovid's presence in the twelfth century: Latin elegiac poetry, provençal lyric'. In: *Ovid. The classical heritage*, 1995, 61-83.
- Sacré, Dirk, 'Et Batavi sudamus adhuc sudore Latino?' *Het Certamen Hoefftianum*'. In: *Hermeneus* 65 (1993), 120-124.
- Sacré, Dirk, 'Een Latijns jezuïetendichter uit de zeventiende eeuw: Balduinus Cabillavius'. In: *De Zeventiende Eeuw* 14 (1998), 107-117.

- Sas, N.C.F. van, *Talen van het vaderland. Over patriottisme en nationalisme*. Amsterdam 1996.
- Schenkeveld-van der Dussen, Riet, 'Van epica tot bestseller-auteur'. In: *Met en zonder lauwerkrans*. Amsterdam 1997, 602-607.
- Schmid, Wolfgang, 'Ein christlicher Heroidenbrief des 6. Jahrhunderts'. In: *Studien zur Textgeschichte und Textkritik. G. Jachmann gewidmet*. Köln/Opladen 1959, 253-263.
- Schmitz, Götz, *Die Frauenklage. Studien zur elegischen Verserzählung in der englischen Literatur des Spätmittelalters und der Renaissance*. Tübingen 1984.
- Schull, P.S., 'Verhandeling over den heldinnenbrief'. In: Idem, *Boogspanning. Benevens eene levensschets van den overledene door J.C. van Ryneveld*. Dordrecht 1835, 1-40.
- Seneca, *Controversiae. Suasoriae*. Vert. M. Winterbottom. 2 dln. Londen 1974. (Loeb Classical Library)
- Singeling, C.B.F., *Gezellige schrijvers. Aspecten van letterkundige genootschappelijkheid in Nederland, 1750-1800*. Amsterdam/Atlanta GA 1991.
- Smit, W.A.P., 'Hoofts Ariadne en Ariosto'. In: *NTG* 42 (1949), 93-94.
- Smit, W.A.P., *Van Pascha tot Noah. Een verkenning van Vondels drama's [...]*. 3 dln. Zwolle 1956-1962.
- Smit, W.A.P., *Kalliope in de Nederlanden*. 2 dln. Assen 1975.
- Smits-Veldt, Mieke B., 'Ovidius' *Heroides* en de taal der emoties, of de liefde van Menelaus bij Hooft'. In: *SpdL* 31 (1989), 178-202.
- Spelen van sinne vol soone moralisacen uitleggingen en bediedenissen op alle loeflijcke consten [...]*. Antwerpen, Willem Silvius, 1562.
- Spentzou, Efrassini, *Readers and Writers in Ovid's Heroides. Transgressions of Genre and Gender*. Oxford/New York 2003.
- Spies, Marijke, *Rhetoric, Rhetoricians and Poets. Studies on Renaissance Poetry and Poetics*. Red. Henk Duits en Ton van Strien. Amsterdam [cop. 1999].
- Spoth, Friedrich, *Ovids Heroides als Elegien*. München 1992. Diss. Tübingen
- Stalpart van der Wiele, Johannes, *Bloemlezing*. Ed. M.C.A. van der Heijden. Zutphen 1967. (KLP 83)
- Stohlmann, Jürgen, 'Deidamia Achilli. Eine Ovid-Imitation aus dem 11. Jahrhundert'. In: *Literatur und Sprache*. Ed. A. Önnnerfors [et al.]. Darmstadt 1973, 195-123.
- Surius, Laurentius, *De probatis sanctorum historiis*. 12 dln. Keulen, Johannes Krebs en Hermann Mylius, 1617-1618.
- Theon, *Progymnasmata [...]* In *usum Scholarum Hollandiae West-Frisiaeque [...]*. Ed. Daniel Heinsius. Leiden, Elzevier, 1626. UBL 681 G 17.
- Thijs, Boukje, *De hoefslag van Pegasus. Een cultuurhistorisch onderzoek naar Den Nederduytschen Helicon (1610)*. Hilversum 2004. Diss. Leiden.
- Thobokholt, B., *Het taal- en dichtlievend genootschap "Kunst wordt door arbeid verkreegen" te Leiden, 1766-1800*. Utrecht 1983. (Ruygh-bewerp XIV).
- Tilliette, Jean-Yves, 'Savants et poètes du moyen âge face à Ovide: les débuts de l'aetas Ovidiana (v. 1050 - v. 1200)'. In: *Ovidius redivivus*. Stuttgart 1994, 63-104.
- Tilmans, Karin, *Aurelius en de Divisiekronek van 1517. Historiografie en humanisme in Holland in de tijd van Erasmus*. Hilversum 1988. Diss. Groningen
- Tooneelpoezy van het Kunstgenootschap, *ten zinspreuke voerende: 'Kunst wordt door arbeid verkreegen'*. 2 dln. Leiden, [z.n.], 1766-1768.
- 'Tot meesten nut ende dienst van de jeught'. Een onderzoek naar zeventien Gelderse Latijnse scholen ca. 1580-1815. Red. R. Bastiaanse, H. Bots en M. Evers. Zutphen 1985.
- Trickett, Rachel, 'The Heroides and the English Augustans'. In: *Ovid renewed: Ovidian influences on literature and art from the Middle Ages to the Twentieth century*. Ed. C. Martindale. Cambridge [e.a.] 1988, 191-204.
- Tussen heks en heilige. *Het vrouwbeeld op de drempel van de moderne tijd, 15de/16de eeuw*. Red. Petty Bange, Ellen Muller (e.a.). Nijmegen 1985.
- Tuynman, P., 'De const van rhetorike en Hoofts vroege poëzie'. In: *Studies over Hooft. Uyt liefde geschreven*. 1581 - 16 maart - 1981. Groningen 1981, 11-27.
- Veld, Simone, *Tot lof van vrouwen?* [2005] (nog te verschijnen)
- Veltman-van den Bos, Ans J., *Petronella Moens (1762-1843). Vriendin van 't Vaderland*. Nijmegen 2000.
- Verducci, Florence, *Ovid's toyshop of the heart: Epistulae Heroidum*. Princeton NJ 1985.
- Vergilius, *Het verhaal van Aeneas [Aeneis]*. Vert. M. d'Hane-Scheltema. Amsterdam 2000.

- Vermeer, W., 'Een "brief"wisseling tussen Jan van der Does Sr. en Daniel Heyns'. In: *TNTL* 96 (1980), 161-189.
- Viarre, S., 'Des poèmes d'Homère aux 'Héroïdes' d'Ovide'. Le récit épique et son interprétation élégiaque'. In: *Bulletin de l'Association Guillaume Budé* 1987, Suppl. 1, 2-11.
- Vinck-Van Caekenberghe, M., *Een onderzoek naar het leven, het werk en de literaire opvattingen van Cornelis van Ghistele (1510/11-1573), rederijker en humanist*. Gent 1996. Diss. Gent (1982)
- Vinckenroye, F. van, 'J.B. Houwaert en zijn afhankelijkheid van Cornelis van Ghistele en D.V. Coornherts vertaalwerk'. In: *SpdL* 7 (1963-4), 185-203.
- Vondel, Joost van den, *De werken*. (wb 1-10) Ed. J.F.M. Sterck, H.W.E. Moller [e.a.]. 10 dln. plus register. Amsterdam 1927-1940.
- Vondel, Joost van den, *Begroetenis aen den doorluchtighsten en hooghegeboren Vorst Frederick Hendrick (1625)*. In: Vondel, WB 2, 507-520.
- Vondel, Joost van den, *Op de beelden der doorluchtigste en hooghegebore Vorstinne Amelia, Prinsesse van Orangie, &c. (1625)*. In: Vondel, WB 2, 524.
- Vondel, Joost van den, *Veroovering van Grol (1627)*. In: Vondel, WB 3, 124-152.
- Vondel, Joost van den, *Zegesang ter eere van Frederick Henrick [...]* (1629). In: Vondel, WB 3, 264-285.
- Vos, Jan, *Gedichten*. Ed. Jacob Lescaille. 2 dln. Amsterdam, Jacob Lescaille, 1662-1671.
- Vries, Marleen de, 'Over eerzucht en onsterfelijkheid in de achttiende-eeuwse literaire genootschappen'. In: *Literatuur* 12 (1995), 142-149.
- Vries, Marleen de, *Beschaven! Letterkundige genootschappen in Nederland 1750-1800*. Nijmegen 2001.
- Wagenaar, Jan, *Vaderlandsche historie, vervattende de geschiedenissen der nu Vereenigde Nederlanden, inzonderheid die van Holland, van de vroegste tyden af*. 21 dln. Amsterdam, Isaak Tirion, 1749-59.
- Warner, Marina, *De enige onder de vrouwen. De maagd Maria: mythe en cultus*. Vert. Joop Waldram. 2e dr. [Amsterdam], 1997. Vert. van *Alone of all her sex. The myth and the cult of the Virgin Mary*. New York 1976.
- Werken van de Maetschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leyden*. 7 dln. Leiden, P. van Eyk en D. Vygh, 1772-1788.
- Werken van het Amsteldamsch Dicht- en letteroefenend Genootschap 'Wij streven naar de volmaaktheid' 1789-1794*. 2 dln. Amsterdam, Martinus de Bruijn, [z.j. (dl. 1, 1790)].
- Westerbaen, Jacob, *Gedichten*. 's-Gravenhage, Anthony, Johannes en Pieter Tongerloo, 1657.
- Westerbaen, Jacob, *Gedichten*. 3 dln. 's-Gravenhage, Johannes Tongerloo, 1672.
- Wilkinson, L.P., *Ovid recalled*. Cambridge 1955.
- Wille, J., *De literator R.M. van Goens en zijn kring. Studiën over de achttiende eeuw*. 2 dln. Zutphen 1937, Amsterdam 1993.
- Winkel, Jan te, *Bladzijden uit de geschiedenis der Nederlandsche letteren*. Haarlem 1882.
- Winkel, Jan te, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*. 2e druk. 7 dln. Haarlem 1922-1927.
- Witkam, H.J., (Dz) *De dagelijkse zaken van de Leidse universiteit van 1581 tot 1596*. Leiden 1970-1975.
- Witte, A.J.J. de, 'Inleiding'. In: P.C. Hooft *Theseus en Ariadne*. Ed. A.J.J. de Witte. Zutphen [1971], 7-38.
- Worp, J.A., 'Caspar van Baerle i-ii-iii-iv-v-vi'. In: resp. *Oud-Holland* 3 (1885), 241-265; 4 (1886), 24-40 en 172-189 en 241-261; 5 (1887), 93-126; 6 (1888), 87-102 en 241-275; 7 (1889), 89-128.
- Zaalberg, C.A., *Hooft als pleitbezorger voor Menelaüs*. Groningen 1964. Oratie Leiden
- Zwaan, F.L., 'De varianten van Hoofts brief van Menelaus aan Helena 1636'. In: *TNTL* 97 (1981), 241-275.

REGISTER

In dit register zijn de auteurs van primaire en secundaire bronnen en de namen van andere personen, rederijkerskamers en literaire genootschappen typografisch onderscheiden d.m.v. klein kapitaal van de personages (de afzenders en ontvangers van de brieven). De schrijfwijze is zoveel mogelijk gestandaardiseerd ('Amélie' werd Amalia van Solms, 'Zaffo' Sappho) of toegelicht ('Karel' = Don Carlos); bijbelse namen zijn weergegeven volgens de Nieuwe Bijbelvertaling. Schuin gedrukte paginanummers verwijzen naar de Brievenlijst. Niet opgenomen zijn 'Ovidius' en de bronvermeldingen in de noten.

- A. Sk. 377
 Aarnoud 355, 374
 Abassa 378
 Abélard 18, 247-249, 251, 283, 292, 313, 372, 374, 379, 380
 Abigaïl 270, 374
 Abra 365
 Abraham 249, 266, 281, 316, 373, 380
 ABRAHAMSE, WOUTER 342
 Absalom 343, 372
 Achilles 27, 28, 38, 51, 75, 77, 103-106, 117, 134, 139, 141-143, 155, 156, 176, 177, 179, 185, 195, 225, 269, 270, 320, 321, 362-364, 366-369, 370, 379, 381
 Acontius 27, 31, 32, 38, 43, 56, 67, 101, 362, 364, 367-370, 381
 Ada van Holland/ADA VAN HOLLAND 121, 126, 128, 377
 Adelbert 371
 Adelhart 272, 375
 Adonia 372
 Adriaan 369
 Aeneas 27, 37, 41, 51, 69, 71, 73-76, 116, 133, 135, 137, 196, 230, 232, 266, 294, 310, 320, 362, 364, 366-370, 377, 379, 381
 AESCHYLUS 29, 307, 326
 AGAMEMNON 28, 225, 351, 269
 Agatha, de heilige 201-210, 212-213, 226, 231, 233-238, 312, 348, 366
 Aglaé 292, 377
 Agnes van der Sluis 14, 313, 380
 Agnes, de heilige 200, 201, 204, 213, 214, 235, 236, 366
 Agneta 369
 Ahasveros/Assueros II, 371, 373
 AITZEMA, LIEUWE VAN 175, 344, 356
 Ajax 177, 179
 ALBERT VAN OOSTENRIJK 188
 Albrecht van Beieren/ALBRECHT VAN BEIEREN 46, 329, 377
 Alcyone 108, 363
 ALEIDA VAN HOLLAND 128
 ALENUS, ANDREAS 220, 350, 363
 Alexander de Grote/ALEXANDER DE GROTE 188, 196, 379
 Alexander Farnese 299, 366, 378
 Alexandra 372
 Almanzor 359, 379
 Alonzo 299, 378
 Amalia van Solms/AMALIA VAN SOLMS 9, 11-13, 137, 161-197, 211, 299, 311, 312, 314, 317, 365
 AMBROSIOUS 349
 Amelia (=Emilia) van Nassau 377
 Amintas 371, 373
 Amnon 161, 169, 199, 343, 365, 380
 AMSTELDAMSCH DICHT- EN LETTEROEFENEND GENOOTSCHAP 290, 358, 377
 Amyntor 276, 375
 Anna van Bretagne/ANNA VAN BRETAGNE 18, 130
 Andréas, de apostel 368
 ANDRELINUS, FAUSTUS 130
 Andromache 92, 104-107, 136, 165-168, 171, 179, 180, 183, 363
 Angerianus, Hieronymus 271, 374
 Anna Boleyn 261, 372, 373, 378
 Antonia 370
 APHRODISIA 205-208, 238, 348
 APHTHONIUS 39, 328
 Apollonia, de heilige 201, 219, 231, 232, 235, 236, 239, 366
 APOLLONIUS RHODIUS 29, 326
 ARENDS, ROELOF 372
 ARENTS, THOMAS 371
 ARENS, J.C. 19, 84, 334, 350
 Arethusa 25, 26, 167, 168, 171, 179, 180, 183, 371
 Arethusa, nimf 208
 Ariadne 10, 27, 29, 35, 56, 67, 74, 108, 110-113, 132, 141, 171, 229, 362-364, 367-370, 379, 381
 ARIOSTO, LUDOVICO 141, 341
 Arminius, Germaanse veldheer 377

- Arnold 378
 ARNULFUS VAN ORLÉANS 53, 330
 ARP, JAN VAN 158-160, 365
 Ascha 373
 ASSCHENBERG, HERMAN 353, 377
 ATILIUS REGULUS, PUBLIUS 177, 345
 Atinas 368
 AUGUSTINUS 235, 350
 Augustus 372/AUGUSTUS 328

 BACKER, JAN AUKES 9, 268-270, 272, 355, 356, 374, 375
 BARA, JAN 366
 Barbara, de heilige 13, 201, 219, 220, 222-226, 235, 236, 239, 350, 365, 366
 BARBAZ, A.L. 377
 BARCHIESI, ALESSANDRO 32, 33, 326, 327
 BARLAEUS, CASPAR II, 13, 18, 24, 137, 161-174, 178, 180-199, 311, 312, 314, 317, 365
 BARLANDUS, HADRIANUS II 9
 BARONIUS, CAESAR 232, 233, 352
 Barta 369
 Bartholoméüs, de apostel 368
 Basilia 201, 204, 216, 366
 BASSON, GOVERT 162, 183, 365
 BATAVEN/BATAVIEREN 256
 Bato 274
 Batseba 372, 373
 BAUDRI DE BOURGUEIL 51, 52, 78, 83, 330, 333
 BEIJER, GERRIT 272, 275, 276, 375
 BEKKER, ELIZABETH 9, 11, 14, 251-254, 27, 260, 266, 294, 299, 307, 315, 353, 354, 358, 359, 374
 BENNINK JANSSONIUS, ROELOF 380
 BERENDS, J. 326
 BERGH, HENDRIK VAN DEN 176, 345
 BERNAGIE, PIETER 157
 BEVERWIJCK, JOHAN VAN 122
 BIDERMANN, JACOB 220, 365
 BIDLOO, GOVERT 13, 240, 312, 314, 352, 368, 370
 BIDLOO, LAMBERT 348
 BILDERDIJK, IZAAK 284, 285, 292, 375
 BILDERDIJK, WILLEM 9, 15, 17, 21, 284, 285, 292, 303, 304, 313, 315, 359, 375, 376, 379, 380
 Bireno 341, 366
 DE BLAUWE ACOLEYEN 84
 BLEECKER, DANIEL 377
 BLIN DE SAINMORE, A.M.H. 18, 275, 280, 296, 297, 353
 BLOM, FRANS 330
 BODDAERT, PIETER 378
 BOILEAU, NICOLAS 258, 297, 319
 BOR, PIETER CHRISTIAENSZ. 173, 175, 176, 287, 342, 344, 358
 Bossaert (Bouchard) van Avesnes 380
 Boudewijn I, graaf 369

 BRAGHT, TH. I. VAN 240
 BRANDT, GEERAERDT 201, 356, 366
 Bregitta 378
 Briseïs 10, 27, 28, 31, 51, 77, 105, 167, 221, 269, 362, 364, 366-368, 370, 381
 BROSTERHUISEN, JOHANNES 182, 342, 345
 BROOMANS, LODOWYCK 241, 242, 312, 368
 BROUCKE, JANUS VAN DEN 371
 BROUWER, HENK 381
 Brutus/Marcus Junius Brutus 18, 129, 259, 274, 374, 377, 378
 BURGH, JACOB VAN DER 182, 342, 345, 346
 BUSSINGH, JOHANNES WILHELMUS 276, 291, 358, 375, 376
 Byblis 108, 363

 C.D.E. 378
 CABELJAU, JONAS 241, 242, 312, 367
 CABLIAU, BAUDOUIN 18, 220, 226, 239, 350, 365
 Caecilia, de heilige 201, 219, 226-230, 235, 236, 239, 350, 365, 366
 Caesar/CAESAR 18, 129, 275, 290, 296, 335, 375
 CALCAGNINI, CELIO 130, 131-133, 135, 340
 CALLIMACHUS 29, 31, 326, 329
 Canace 27, 29, 30, 40, 55, 56, 68, 167, 203, 216, 217, 362-364, 367-370, 379, 381
 Carolina Belmont 299, 378
 Caroline 378
 Cassander 259, 374, 377
 CASTELEIN, MATTHIJS 75
 Catharina van Alexandrië 201, 219, 230, 231, 235, 236, 238, 350, 366
 Catharina van Aragon/CATHARINA VAN ARAGON II, 18, 130-135, 340, 362
 Catherine Grey 373, 378
 Cato/CATO VAN UTICA 274-276, 296, 356, 359, 375
 CATULLUS 26, 29, 91, 326
 Caunus 343, 363
 Celadon 366
 Celia 271, 374
 Cephalus 363
 CERTAMEN HOEUFFTIANUM 19, 359, 380, 381, 380
 Ceyx 363
 Charites 291, 376
 Charlotte 378
 Charlotte van Bourbon 255, 257, 372, 379
 CHAUCER, GEOFFREY 304, 380
 Chloé 371
 CHRISTINA VAN ZWEDEN 330
 Christoffel van Mondragon 376
 Christus, zie: Jezus Christus
 CHRYSOSTOMUS 61
 Cicero 259, 374, 381/CICERO 155

- Cinyras 363, 379
 Circe 18, 129
 Civilis, zie: Claudius Civilis
 Claes Willems (= Dirc Potter) 304, 379
 Claudius Civilis 255, 256, 258, 274, 372
 CLEMENS VII, paus 119, 130
 Cleopatra 18, 129, 240, 369, 372
 CLERCQ, I. DE 377
 Clothilde, koningin 379
 COBBAULT, ARNOLDUS 87, 88, 364
 COCK, GERHARD THEODORUS DE 263, 264, 271-273, 356, 358, 359, 373, 374, 375
 CONCORDIA ET LIBERTATE 274, 356
 COLARDEAU, CHARLES-PIERRE 18, 249, 275, 353
 COLLOT D'ESCURY, HENDRIK 16, 17, 19, 258, 301, 378
 Columbus 377
 COORNHERT, D.V. 62
 Cornelia 377
 Cornelis Dirkszoon 275, 375
 Cornelius Gallus 381
 Cortes (Hernán) 278, 376, 378
 Cydippe 27, 31, 32, 42, 56, 67, 101, 212, 331, 362, 364, 367-370, 381

 D.H.T.K.V.L. 379
 D'Olban 283, 284, 296, 375
 Daedalus 381
 Dafnis 371, 378
 Damon 263, 286, 372, 373, 375
 DAM, HARM-JAN VAN 339
 DAMSTÉ, P.H. 381
 Daniël, de profeet 218, 377
 Darius 379
 David 254, 270, 369, 372, 373-375, 380
 DECIUS/DE DECI (PUBLIUS DECIUS MUS, vader, zoon en kleinzoon) 177, 185
 DECKER, JEREMIAS DE 366
 Deianira 27, 29, 30, 34, 74, 114, 130, 211, 212, 331, 362, 364, 367-370, 379, 381
 Deidamia 51, 56, 104-107, 136, 315, 330, 331, 363, 379
 Delila 249, 373
 Demophoön 27, 29, 42, 55, 56, 71, 72, 139-142, 294, 320, 362, 364, 366-368, 370, 379, 380, 381
 Dibutadis 371
 Dido/Elissa 10, 15, 18, 27, 31, 37, 40-42, 51, 56, 69, 71, 73-77, 129, 137, 158, 171, 230, 266, 294, 307, 308, 320, 362, 364, 366-370, 381
 Diederik Sonoy 286, 287, 358, 375
 DILIGENTIAE OMNIA 19, 245, 258, 259, 374
 Dina 373
 Dionysius, bisschop 201, 219, 231, 232, 239, 352, 366
 Dionysius de Areopagiet 370
 Dioscorus 13, 201, 219, 222-224, 239, 365, 366

 DIRK VII 121
 DOBBRAUSKI, FERDINAND 271-273, 374, 375
 DOEK, ALICE 19, 348
 DÖRRIE, HEINRICH 17-20, 22, 32, 51, 129, 318, 325, 326, e.v.
 DOLL, WED. J. 299, 377, 378
 DOORNIK, J.G. 377
 DORAT, CLAUDE JOSEPH 18, 275, 292, 295, 296, 314, 320, 353
 Dorilas 263, 373
 Dorothea Sofya 372
 Dorsemon 292, 377
 DOUBLET, GEORGE 164, 191
 DOUSA, JANUS, FILIUS 94-97, 99, 104, 363
 DOUSA, JANUS, PATER 18, 92, 93, 94, 102, 104, 112-114, 117-129, 135, 136, 140, 294, 301, 311, 314, 315, 363
 DRAYTON, MICHAEL 18
 DRYDEN, JOHN 39, 328
 DUINKERKEN, ANTON VAN 19, 89
 DULCES ANTE OMNIA MUSAE 245
 DUYM, JACOB 122, 339

 E.G.W. 300, 377
 EMENES, HILLEBRAND VAN 281
 E.N. 378
 Ebba Brahe 379
 Echtgenote van Oldenbarnevelt, zie: Maria van Utrecht
 Echtgenote van Potifar, zie: Jempsar
 Eduard 374
 EEKHOUT, EVERT JAN 291, 292, 296, 376
 Eelhart 355, 374
 Egmond/Graaf Lamoraal van Egmond 126, 357, 376, 378
 DE EGLENTIER 139, 155, 157, 158, 311, 341
 Eleonora 378
 ELGER, WILLEM DEN 371
 D'ELIA, SALVATORE 32, 327
 ELIAS, MZ., J. 371
 Elisabeth I 255, 257, 372
 Eliza 380
 Elizabet 369
 ELIZABETH VAN GÖRLITZ 116, 120, 127
 Elize 299, 300, 377, 378
 ELLINGER, GEORG 94
 Eloisa, zie: Héloïse
 Elvire 378
 Emerentia 201, 204, 213, 366
 Emilia 378
 Emilia van Nassau, zie: Amelia
 Engel de Ruyter 274, 375
 ENGELÉN, CORNELIUS VAN 264, 266, 355
 EOBANUS HESSUS, HELIUS 220, 350
 Epaminondas 279, 377
 EPICTETUS 61

Eponina 374
 ERASMUS, DESIDERIUS 39, 43, 62, 67, 75, 99-102, 136,
 181, 217, 308, 310
 Erik de Rode 256, 264, 372
 Esau 380
 ESCHENBURG J.J. EN N.G. VAN KAMPEN 16, 353
 Ester, e.v. Ahasveros 371
 Eubates 373
 Eucharía 276, 375
 Eudocia 373
 Eudoxia, voedster H. Lucia 201, 204, 366
 Eulalia, de heilige 201, 204, 214, 215, 235, 236, 366
 EURIPIDES 28, 29, 270, 307, 326, 351
 EYNDIUS, JACOBUS 97-99, 135, 136, 335, 363
 EYFFINGER, ARTHUR 19, 127, 337-339

FABRICIUS, VINCENTIUS 137, 334
 Fabritius, consul 376
 FEITH, RHYNNIS 14, 279-286, 292, 296, 314, 356-358,
 374, 375
 Ferdinand 376-378
 Ferdinand v en Izabella I 377
 Filippus, de apostel 368
 Filips II 366, 374, 376/FILIPS II 123, 272, 340
 FILIPS IV 161
 Filips van Bourgondië/FILIPS VAN BOURGONDIE/ DE
 GOEDE 118, 120, 122, 123, 129, 253, 259, 260, 263, 301,
 302, 340, 372, 373, 379
 Flaminius 378
 FLORIANUS, JOHANNES 86
 Florinde 366
 Floris v 14, 380
 Francisco de Valdez 299, 354, 375, 376, 378
 FRANCIUS, PETRUS 368
 Frank van Borsselen 9, 14, 251-253, 264, 302, 371, 372, 374
 Frederik/Fredrik 369, 376
 Frederik Hendrik, FREDERIK HENDRIK 9, 11-13, 161-168,
 171-189, 193-196, 211, 255, 311, 314, 343, 365, 366, 372
 FRIDAGS, GIJSBERT LUCAS GEERLIG VAN 288-290, 292,
 376

Gaspard/Admiraal de Coligny 376
 GEEREBAERT, A. 22
 Geesteranus, Arnold 262, 373, 374
 GELDER, JAN VAN 381
 Gelipso 379
 GEMERT, LIA VAN 75, 353, 354
 George 380
 Gerard van Velzen 303, 379
 GHISTELE, CORNELIS VAN 12, 23, 61-88, 139, 143, 144,
 154, 193, 241, 310, 314, 331, 332, 362
 GILLIS, MARCUS ANTONIUS 61
 Gillis van Ledenberg 376

DE GOUDBLOEM 61, 71, 78, 332
 Graaf van Essex 375
 GOETHE, JOHANN WOLFGANG 281-283, 314, 357
 GRIJP, LOUIS PETER 82
 GROBBENDONCK, ANTHONIE 176
 GROOT, WILLEM DE 123
 GROTIUS, HUGO/Hugo de Groot 92, 104, 107, 114, 123-125,
 127-129, 135-137, 274, 287, 294, 311, 337-340, 363, 376
 GRUDIUS, NICOLAUS 132
 GUÉPIN, J.P. 19, 132, 301, 340, 359, 381
 GUIBERT DE NOGENT 330
 GUSTAAF II 177, 179
 Gustav Adolf 379
 Gustav Wasa 378
 GYMNIK, JAN 61

HAES, JOAN DE 242, 370
 Hagar 380
 Hannibal 378
 HAPS, P. VAN 369
 Harmodius 373
 HARMSSEN, A.J.E. 342
 Haroun al Raschid 378
 HARTLIEB, B. 354
 HARTMAN, JACOBUS JOANNES 381
 HARTSEN, ANTONY 259, 266, 374
 Hasdrubal 379
 HAVERKORN, W. 377
 Hector 28, 65, 75, 79, 92, 105-107, 116, 136, 142, 165-168,
 177, 179, 180, 195, 196, 363
 HEESAKKERS, C.L. 19, 330, 335, 339, 340
 HEINSIUS, DANIEL 72, 92, 102-107, 112, 136, 137, 165,
 166, 168, 171, 179, 180, 310, 315, 317, 326-328, 336,
 337, 346-348, 363
 HEINSIUS, NICOLAUS/NICOLAAS 37, 38, 137, 333, 366
 HEIN, PIET 162, 175
 Helena II, 12, 15, 27, 29-32, 36, 38, 42, 51, 52, 54, 56, 63,
 67, 77-86, 100, 101, 106, 114, 117, 124, 139, 143-154, 156-
 159, 171, 178, 304, 308, 310, 311, 328, 362-365, 367-370,
 372, 380, 381
 HELMERS, JAN FREDERIK 379
 Héloïse/Eloïsa 18, 247-250, 283, 292, 293, 297, 313, 372,
 374, 379, 380
 HEMELAAR, FEMKE 332
 Hendrik 369
 Hendrik d'Arlei (= Henry Stuart, Lord Darnley) 373
 Hendrik de Grote (Hendrik IV) 372/HENDRIK IV 188
 Hendrik VII (Graaf van Richmond) 273, 375
 Hendrik VIII, HENDRIK VIII II, 18, 130-135, 261, 362,
 372, 373, 378
 HENGST, D. DEN 381
 Henriëtte Maria van Bourbon 371
 Henriette Polus 378

- Henry Grey (Hertog van Suffolk) 375
- Hercules 27, 34, 40, 73, 74, 130, 176, 212, 215, 238, 362, 364, 367-370, 379, 381
- Hermagoras 368
- Hermione 27, 29, 56, 171, 221, 223, 224, 362, 364, 367-370, 381
- Hero 27, 30, 32, 45, 49, 52, 55-58, 82, 84, 93, 94, 101, 171, 212, 266, 304, 309, 310, 315, 362, 364, 367-370, 378, 379, 381
- Hertogin van Irton 375
- HERTSEN, JACOB 68
- HESIODOS 113
- HESSSEN, WILLEM 371
- HEYLIGERT, CORNELIS 279, 375
- HIERONYMUS 243
- Hilarius 365
- Hillegond 371
- HIPPOCRATES 61
- Hippolytus 27, 29, 55, 67, 71, 76, 94, 171, 242, 362, 364, 366-368, 370, 381
- HOEUFT, JACOBUS HENRICUS 19, 292, 301, 375, 376
- HOFFMANN VON HOFMANNSWALDAU, CHRISTIAN 18
- HOLZBERG, NIKLAS 26, 29, 32, 326
- HOMERUS 27, 28, 92, 166, 270, 307, 326
- HOOF, PIETER CORNELISZON 9, 11, 12, 19, 24, 38, 89, 139-159, 164, 175, 178, 182, 192, 193, 197, 266, 276, 303, 304, 311, 313-315, 317, 363
- HOOGSTRATEN, DAVID VAN 201, 241-243, 304, 366, 370
- HOOGVEEN, CORNELIS VAN 279, 281, 357, 373-376
- HOPPESTEIN, A. 370
- HORATIUS 68, 75, 154, 182, 184, 264, 332, 336, 347
- HOSSCHIUS, SIDRONIUS 366
- HOUT, JAN VAN 93, 122, 339
- HOUWAERT, JOHAN BAPTIST 82, 154
- HUBERTINUS CLERICUS 70, 325
- Hugo de Groot, zie: GROTIUS, HUGO
- HUISINGA BAKKER, PIETER 262, 267, 270, 373, 375
- HUYGENS, CONSTANTIJN 13, 162-164, 171, 174, 176, 182, 186, 191, 192, 243, 331
- HYGINUS 28
- Hypermetra 27, 29, 56, 94-96, 171, 203, 212, 304, 362-364, 367-370, 372, 377, 379-381
- Hypsipyle 27, 29, 56, 69, 71, 95, 171, 221, 294, 320, 362, 364, 366-370, 381
- Ifis, zie: Jemfa's dochter
- Ignatius 368
- Inkle 291, 375, 381
- Isabella van Valois 377
- ISABELLA/CLARA ISABELLA, landvoogdes 161, 176, 189
- Ismene/Ismene 14, 281-283, 357, 374
- Iulia, moeder v. Eulalia 201, 204, 214, 366
- Isabelle 369
- Jacob Simonszoon de Ryk 272, 273, 276, 375
- Jacoba van Beieren/JACOBA VAN BEIEREN 9, 11, 12, 14, 92, 114-129, 251-253, 259, 260, 263, 264, 266, 294, 301, 302, 311, 315, 363, 371-374, 379
- JACOBSON, HOWARD 32
- Jakob 371-373, 380
- Jakoba 369
- Jakobus (zoon van Alfëüs), de apostel 368
- Jakobus (zoon van Zebedëüs), de apostel 368
- Jan van Arkel v 271, 374
- Jan van Beieren, JAN VAN BEIEREN 92, 114-128, 363
- JAN VAN BRABANT 119, 127
- JAN VAN TOURAIN 116, 121
- Jane Grey 255, 273, 279, 299, 372, 373, 375, 378
- Jarbas 18, 129
- Jarico 291, 301, 359, 375, 381
- Jason 27-29, 69, 71, 95, 117, 294, 320, 362-364, 366-370, 381
- Jean Calas 280, 281, 284, 292, 296, 297, 357, 374, 376
- Jemfa 284, 285, 372
- Jemfa's dochter/Ifis/Milca 284-286, 372, 373, 375
- Jemfa's echtgenote 284-286, 373, 375
- Jemsaar/Jemsaar/e.v. Potifar 15, 373, 380
- Jesus Christus 199, 365, 374, 375
- Joab 373
- Joannes (romanfiguur) 369
- Jochin 374
- Johan van Oldenbarnevelt 274, 279, 288-292, 299, 316, 356, 358, 376, 377
- Johanna van Constantinopel 380
- Johannes, de apostel 201, 219, 239, 240, 366, 368, 375
- John Belmont 299, 378
- Jokim 247, 371, 374
- Jonatan 372
- Joost van Ledenberg 376
- Jozef, e.v. Maria 249, 374
- Jozef, zoon van Jakob en Rachel 15, 373, 380
- Judith, e.v. Boudewijn 1 369
- Judith, tegenstandster van Holofernes 374
- Julia (romanfiguur) 374
- Julia van Botnia 375
- Julia, dochter van Augustus 372
- Julianus 368
- Julius Briganticus 256, 372
- JUNIUS, HADRIANUS 119
- Jupiter 368
- KAMPINGA, HERMAN 129
- Karel (=Don Carlos) 377
- Karel (romanfiguur) 369, 374, 376, 378
- Karel Emanuel, hertog 272, 374
- Karel 1/Stuart 296, 371
- KAREL DE GROTE 53
- KATE, JAN JACOB LODIEWIJK TEN 14, 313, 356, 380

- Keizer van China 380
 KEYSER, CORNELIS 9, 164, 193-195, 347, 365
 KINSCHOT, NICOLAAS VAN 340
 Klara 299, 378
 Klimene 263, 373
 Kloris 371, 372
 KNOX, PETER E. 32, 326, 327
 KONING, PAULA 356
 KONINKLIJKE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN 19, 380
 KONST, J.W.H. 342
 Konstancia 370
 KOPPENOL, JOHAN 333, 335
 Kreta 368
 KUIPERS, DIRK 373
 KUNST WORDT DOOR ARBEID VERKREGEN 245, 262, 275, 276, 279, 281, 284, 286-288, 292, 296, 297, 313, 374-377
 KUNSTLIEFDE SPAART GEEN VLIJT 245, 246, 261, 262, 267-272, 275, 277-279, 292, 296, 297, 301, 302, 313, 374-377, 379

 LAET, HANS DE 61, 331, 333
 LA HARPE, JEAN FRANÇOIS DE 18, 275, 278, 296, 353, 356, 377, 378
 LANNON, JULIANA CORNELIA DE 275, 276, 356, 375
 Laodamia 27, 28, 31, 37, 51, 56, 67, 69, 70, 101, 168-172, 179-182, 185, 187, 189, 193, 212, 216, 362-364, 367-370, 381
 LAURIER, MARIUS 82
 Leana 373
 Leander 27, 30, 32, 35, 38, 45-49, 56-58, 67, 69, 74, 82, 84, 93, 101, 171, 185, 212, 263, 266, 304, 307, 309, 362, 364, 367-370, 378, 379, 381
 Leander, herdersfiguur 263, 373
 LEEUWEN, DIRK VAN/LEEUWIUS 93, 94, 335, 363
 LEEUWEN, CHARLES VAN 348, 352
 Leife Erikson 255, 257, 264, 372
 Leonard 370, 376, 379
 Leonora/Leonoor 263, 369, 373
 Leonore van Belfond 378
 Leopold 378
 LEUTER, PIETER 249, 266, 374
 Lidia 272, 375
 LIEFF-HEBBER DER ACCOLEYE SANGS-WIJSE 84, 363
 LIMBURG, THOMAS VAN 272-279, 286, 288, 299, 301, 302, 314, 356, 359, 375-377, 379
 LINDHEIM, SARA H. 33, 327
 LIPSIVS, JUSTUS 93, 94
 LIVIVS 61
 LODEWIJK VAN BEIEREN 126
 Lodewijk van Nassau 275, 375, 376
 Lodewijk XII 18, 130
 Lodewijk XIII 13, 255, 372
 LODEWIJK, GRAAF VAN LOON 121, 128
 Lodewijk, graaf van Loon 377
 LORENZO IL MAGNIFICO 18, 129
 LORICHIVS (REINHARD LORICH) 328
 Louis Boiset 276, 375
 Louise de Coligny 255, 372, 376
 LOUISE HENRIËTTE VAN ORANJE-NASSAU 164, 165, 179
 Loyola, Ignatius van 220
 Lucanus 377
 Lucas, de evangelist 370
 Lucia 379
 Lucia, de heilige 201, 204, 215, 220, 235, 236, 350, 366
 Lucianus 201, 219, 366
 Lucretia 378
 Ludowyk 370
 Luis de Requesens 376
 LUNDIVS, ZACHARIAS 137, 340
 Lycinna 376, 381
 Lycotas 25, 167, 168, 180, 371
 Lynceus 27, 94-96, 362-364, 367-370, 372, 377, 379-381
 Lysidas 368

 M.G.E. 379
 MAATSCHAPPIJ DER NEDERLANDSE LETTERKUNDE 22, 357
 Macareus 27, 216, 217, 362-364, 367-370, 379, 381
 Macaria 201, 202, 204, 213, 366
 Machteld van Velzen 303, 379
 MACQUET, JOHAN 43, 241, 249-251, 257, 265-267, 293, 294, 297, 373, 375
 Magdalena Moons 299, 254, 375, 376, 378
 MANDER, KAREL VAN 62
 Marcus Antonius 240, 369, 372
 Marcus, de evangelist 370
 Marcus, zoon van Cicero 381
 Margaret Douglas 377
 Margareta Hooft 375
 Margaretha van Henegouwen 373, 376/MARGARETHA VAN HENEGOUWEN 126, 128
 Margaretha/Hertogin van Parma 376
 Maria/MARIA 199, 208, 209, 211, 214, 220, 233-238, 249, 312, 374
 Maria Anna Victoria 373
 Maria de Medicis 13, 255, 258, 372
 Maria Leczinska 373
 Maria Magdalena 201, 219, 235, 236, 237, 239, 365, 366
 Maria van Lalaing 299, 376, 378
 Maria van Reigersberg 274, 287, 358, 374, 376, 371
 Maria van Richmond (= Mary Tudor, Mary I) 255, 372
 Maria van Utrecht/e.v. Oldenbarnevelt 288-291, 376, 377
 Maria, zus van Martha 375
 MARION, OLGA VAN 19
 MARRE, JAN DE 263, 354

- Martha 375
 MARTINUS V, PAUS 120
 Mary Stuart 373
 Masinissa/Massinissa 371, 378
 Matthéüs, de apostel 368
 Matthew Stuart 377
 Matthias, de apostel 368
 Maurits/MAURITS 188, 255, 277, 289, 290, 291, 340, 347, 376
 MCKINLEY, KATHRYN L. 33
 Medea 10, 27, 28, 29, 33, 56, 117, 149, 212, 307, 362-364, 367-370, 381
 MEER, T.L. TER 19
 MEERMAN, JOHAN 379
 MEIJER, PIETER 245, 254, 259, 262
 MEIJER DREES, MARIJKE 353, 358
 Melanie 376
 MELIS STOKES II 9
 Menelaus II, 12, 38, 52, 63, 77-82, 84, 86, 89, 100, 139, 141-159, 172, 178, 266, 304, 310, 311, 313-315, 317, 363-365, 372, 380
 Merilla 137
 MERKEN, LUCRETIA WILHELMINA VAN 9, 14, 241, 247, 254, 259, 261-267, 273, 280, 286, 292-295, 297, 299, 313, 314, 372, 377
 MERULA, GAUDENTIUS 43
 METAPHRASTES, SYMEON 206, 209, 212, 234
 MEURIUS, JOHANNES 18, 92, 102, 107-113, 136, 141, 311, 341, 343, 363
 Michal 369, 375, 380
 Michiel de Ruyter/MICHIEL DE RUYTER 273, 274, 277, 279, 356, 375
 MINIMA CRESCUNT 19, 245, 247, 249, 254
 Minos 108, 109, 113, 363
 MOENS, PETRONELLA 290, 299, 358, 377
 MOLKENBOER, B.H. 348, 349, 351, 352
 MOLZA, FRANCESCO MARIA 123, 130-132, 135
 MONICA 350
 Montezuma II 278, 376, 378
 Monval 376
 Mordechai 371
 MORILLONUS, GUIDO 72, 220
 Myrrha 108, 363, 379

 NANNIUS, PETRUS 220, 350
 'NASO ONZER DAGEN' zie: LIMBRUG, THOMAS VAN
 NATURA ET ARTE 245, 247, 371
 Nero 377, 379
 Niemand (= Odysseus) 379
 Ninus 377
 Nisus 108, 373, 375
 NOMSZ., JOHANNES 288, 373, 375, 376
 NOOD, ANNA VAN DER, EN WILLEM NASSAU 166, 167
 Octavia 240, 369
 Odysseus/Ulysses II, 18, 27, 34, 36, 43, 64, 66, 67, 69-72, 74, 82, 84, 87, 88, 95, 101, 129, 155, 156, 177, 179, 269, 362-364, 366-368, 370, 371, 381
 Oenone 10, 27, 29, 37, 56, 68, 77, 84, 87, 88, 111, 114, 115, 118, 148, 152, 158, 171, 185, 362, 364, 366-371, 380, 381
 OLDENBARNEVELT, JOHAN VAN 128, 277 (zie verder: Johan van Oldenbarnevelt)
 Olympia 366
 Onesimus 368
 Onesiphorus 370
 ONG. 378
 Oostdijk, Susanna van 262, 373
 OOSTROM, F.P. VAN 46
 OOSTRUM, W.R.D. VAN 355, 356
 ORBÁN, Á.P. 53
 Orestes 27, 362, 364, 367-370, 381
 Ornan 368
 Otho, keizer 372
 Otniël 373

 Palladius 137, 363
 PALUDANUS, PETRUS 16, 19, 247, 249, 254, 258, 266, 293, 294
 PARIJS, WEDUWE GUILLAEM VAN 62
 Paris 10, 12, 15, 27, 29-32, 36-38, 42, 51-54, 56, 64, 65, 67, 68, 72, 77-85, 101, 106, 111, 114, 115, 117, 124, 142-149, 151-153, 156-159, 171, 178, 305, 307, 308, 311, 317, 362, 364, 366-371, 380, 381
 Parthenius 381
 Paulus, de apostel 210, 218, 240, 348, 350, 368
 PECKER, KAREL DE 287, 357, 358
 Pelagia, de heilige 201, 219, 235, 236, 312, 366
 DE PELLECAEN 84
 Penelope 10, 11, 15, 27, 31, 33, 34, 36, 37, 43, 55, 56, 64, 65-67, 69-72, 82, 84, 87, 88, 95, 96, 101, 135, 155, 171, 178, 181, 185, 188, 216, 241, 307, 309, 362-364, 366-368, 370, 371, 381
 Pericles 373
 PETERS, W.A.M. 381
 Petrus, de apostel 348, 368
 PFEIFFER, ILJA LEONARD 326
 Phaedra 27-29, 31, 34, 40, 55, 56, 67, 71, 74, 76, 94, 141, 171, 242, 362, 364, 366-368, 370, 381
 PHAEDRUS 118
 Phaon 27, 30, 71, 76, 92, 97, 98, 135, 294, 310, 320, 362-364, 367-370, 376, 381
 Phyllis 27, 29, 42, 55-57, 67, 69, 71, 117, 118, 140, 141, 158, 171, 211, 221, 286, 319, 362, 364, 366-370, 379, 380, 381
 Phyllis (romanfiguur) 286, 299, 300, 377
 PIERSON, CHRISTOFFEL 242, 367
 PLEMP, CORNELIS GIJSBERTSZ 157, 364
 PLUIMER, JOAN 368

PLUTARCHUS 240, 338, 341
 POELHEKKE, J.J. 174
 Polemon 371
 Polycarpus 368
 Polyfemus 379
 Polyxena 134, 139, 141, 142, 225, 269, 351, 355, 369, 374
 Pontius Pilatus 249, 374
 POOT, HUBERT KORNELISZOOM II, 240, 264, 371
 POPE, ALEXANDER 18, 247-260, 265-267, 286, 292, 293, 295, 297, 313, 314
 Poppaea Sabina 372
 Porcia 18, 129
 Porphyrius (veldheer) 201, 219, 230, 366
 Porphyrius (t.t.v. Marcus) 370
 POTTER, DIRC 9, 23, 45-59, 69, 70, 78, 93, 140, 147, 217, 303, 304, 308-310, 315, 362
 PRÉ, J. DU 377
 Prins van Espinoy 376
 Procris 108, 363
 Procula/Claudia Procula 249, 374
 Propertius 381/PROPERTIUS 25-27, 134, 167, 168, 171, 179, 180, 341, 344, 371
 Protesilaus 27, 28, 67, 101, 168, 172, 185, 212, 362-364, 367-370, 381
 PRUDENTIUS 234
 Publius Annius Florus 381
 Pulcheria 291, 376
 PULCI, LUCA 18, 129
 Pyrrhus, koning 358, 376
 Pyrrhus/Neoptolemus 27, 269, 270, 355, 374

 QUINTILIANUS 50
 QUINTINIANUS 204, 206, 209, 210, 212, 348

 RABBIE, E. 19, 127, 137
 Rachel 371, 372, 373, 380
 REESON, JAMES 32
 REGULETH, DANIEL ALBERTUS 279
 Reinhart 374
 Requesens, zie: Luis de Requesens
 Richard III 375
 ROCKOX, NICOLAAS 71, 73
 RODENBURGH, THEODORE 155, 156
 ROSWEYDE, HERIBERTUS 204, 218, 233
 ROYEN, HENRICUS VAN 358, 376
 ROYEN, JAN VAN 286, 375
 Rozemond 286, 375
 ROULLAUD, HENRI JEAN 16, 19, 258, 259, 267, 293-295, 297, 319-322
 RUBENS, PETER PAUL 47
 Rudolph 370
 RUFINUS PRESBYTER 61
 RYNCK, P. DE, EN A. WELKENHUYSEN 22

 Sabina van Beieren/e.v. Egmond 374, 376, 378
 SABINUS, ANGELUS 72
 Sabinus, Aulus 71, 72, 123, 362, 367, 370, 371
 Sabinus, leider opstand 374
 SABOT, A.-F. 43
 Salome, dochter van Sedekia 377
 Salomo 373
 SANNAZARIUS, JACOBUS/ JACOPO SANNAZZARO 103
 Sappho 10, 27, 30, 71, 76, 92, 97-99, 135, 258, 259, 294, 320, 362-364, 367-370, 376, 381
 Sara 249, 266, 316, 373, 380
 SCALIGER, J.J. 72, 103, 104, 136
 SCHELLE, PIETER VAN 303, 325, 380
 SCHENKEVELD-VAN DER DUSSEN, RIET 20
 SCHONCK, ADAM CHRISTIAAN 372
 SCHOTANUS VAN STERRINGA, HOBBO (H.S.V.S.) 369
 SCHWEICKHARDT, KATHARINA WILHELMINA 299, 378
 SCHULL, P.S. 16, 19, 38
 SCIPIO AFRICANUS 177, 179
 SCRIVERIUS, PETRUS 104, 135, 164, 181-186, 190-197, 312, 365
 Scylla 108, 109, 111, 113, 363, 373, 375
 SECUNDUS, JANUS II, 59, 91, 93, 123, 129-135, 311, 314, 362
 Segestes 377
 SELS, WILLEM HENDRIK 260, 261, 266, 267, 373
 Semiramis 377
 Servilia 377
 Sichem 373
 SIDNEY, PHILIP 155, 156
 Sidonia (= vrouw uit Sidon, e.v. Salomo) 373
 SIGISMUND 116, 120
 Silvia 378
 Simon Cleophas 368
 Simon de Zeloot, de apostel 13, 368
 Simson 249, 373
 SINGELING, C.B.F. 245
 Sjoerd van Beyma 273, 375
 SMIT, W.A.P. 331, 332, 341, 349
 SMITS, DIRK 247-249, 266, 371, 372
 SMITS-VELDT, MIEKE B. 19, 89
 SNAKENBURG, HENDRIK 254, 314, 315, 372
 SNAKENBURG, TH. VAN 371
 Sofya Dorothea 372
 SOPHOCLES 29, 61, 75, 307, 326, 416
 Sophonisba 371, 378
 SPAAN, REINIER VAN 271, 278, 296, 374, 376
 SPIES, MARIJKE 155
 STALPART VAN DER WIELE, JOANNES 200, 207, 234, 365
 Staten-Generaal 272, 371, 374
 Statira 259, 374, 377
 STOHLMANN, JÜRGEN 330
 STRATENUS, PETRUS 164, 196, 366
 SURIUS, LAURENTIUS 206, 233

Susanna/Suzanna, e.v. Jojakim 247, 371, 374, 380
Sylvanus 368
Symphorosa 368

Tamar/Thamar 161, 199, 343, 365, 372, 380

TANDEM FIT SURCULUS ARBOR 158, 365

Tarquinius/Lucius T. Collatinus 378

TAVERNIER, AMEET 77

Thaddéüs (Judas), de apostel 13, 368

Thaumantia 137, 363

Thecla, de heilige 201, 204, 218, 235, 236, 366

Themistokles 377

Theodoor 369

Theodora, de heilige 201, 202, 204, 215, 216, 220, 234, 235, 366

Theodosius II 373

THEODULFUS VAN ORLÉANS 53

THEON VAN ALEXANDRIË 39, 40

Theseus 27, 29, 35, 67, 74, 110-112, 132, 141, 229, 362-364, 367-370, 379, 381

Thirsis/Tirsis 263, 373

THOBOKHOLT, B. 355, 357

Thomas, de apostel 368

TIBULLUS 26

TILLIETTE, JEAN-YVES 50

TOLLENS, HENDRIK 247, 378, 379

TONGERLOO, ANTHONY JANSZ. 186

Tryfene 201, 204, 218, 366

Tullus 381

Turnus 377, 379

TYSSOT DE PATOT, SIMON 371

UYLENBROEK, PIETER JOHANNES 355, 374, 376, 377, 378

V.D.P. 380

V.S.G.B. 378

Valcour 291, 292, 358, 376

Valdez, zie: Francisco de Valdez

VALENTYN, ABRAHAM 241, 242, 312, 325, 368

Valerianus 201, 219, 226, 227, 229, 230, 239, 365, 366

Vasthi, zie: Wasti

VELD, SIMONE 339

VENANTIUS FORTUNATUS 51, 330

VEREUL, ABRAHAM 281, 357, 376

VERGILIUS 31, 41, 50, 53, 61, 62, 73, 106, 116, 117, 133, 135, 232, 270, 307

Victoria, koningin 380

VINCART, JEAN-ANTOINE 17, 18, 219, 226, 239, 365

VLIET, JOHANNES VAN DER 381

Het volk van Athene 377

VOLLENHOVE, JOHANNES 369

VONDEL, JOOST VAN DEN 9, 13, 18, 20, 21, 24, 165, 166, 168, 169, 171, 173, 176, 180, 199-243, 247, 254, 255, 257, 261, 263-267, 285, 288, 292, 304, 308, 312, 314, 317, 318, 366, 370

VRIES, MARLEEN DE 245, 354

WAESBERGHE II, JAN VAN 62, 89, 331, 334

WAESBERGHE, ISAAK 193

WAGENAAR, JAN 274, 354

Wasti II, 371, 373

Watson 377

WEES, ABRAHAM DE 232, 366

WELLEKENS, JAN BAPTISTA 240, 247, 369, 371

WERKEN, MARGARETA GEERTRUID VAN DER 9, 249, 266, 372

Werther 14, 281-283, 357, 374

WESTERBAEN, JACOB 164, 186-188, 190, 193, 197, 241-243, 312, 365, 366

Wilhelmina 370

WILHELMINA VAN PRUISEN 275

Wilhelmus 15, 36

WILKINSON, L.P. 31, 39, 43

WILLEM I, graaf 121

Willem II, prins 366

WILLEM II, prins 164-167, 179, 187, 188, 194, 196

WILLEM IV, graaf 126

Willem V, graaf 373, 376

WILLEM V, stadhouder 274-277, 287, 288

Willem van Oostervant/WILLEM VI, graaf 115, 117, 118, 120, 122, 125, 271, 377

Willem van Arkel 271, 374

Willem van Oranje/WILLEM VAN ORANJE 161, 177, 179, 196, 257, 272-274, 279, 286, 358, 372, 375, 376, 379

WILP, SARA MARIA VAN DER 259, 260, 266, 372

WINKEL, JAN TE 161

WISELIUS, SAMUEL IPERUSZOOM 379

WITTE, JACOB EDUARD DE 376, 377

WOLFF-BEKKER, ELISABETH, zie: BEKKER

WORP, J.A. 161

Xaverius, Franciscus 220

Yarico, zie: Jarico

YVER DOET LEEREN 245, 263, 373

ZAALBERG, C.A. 19, 342

ZEEMAN, HENRI 380

ZEGGELEN, W.J. VAN 380

Zella 291, 292, 296, 358, 376

Zoraida, koningin 379

ZUYLEKOM, MARIA VAN 299, 301, 313, 359, 378, 379

SUMMARY AND CONCLUSIONS

It was Ovid who invented the heroic epistle. Not so much by giving a theoretical definition as by composing a series of twenty-one heroic epistles in verse that have served as an example for centuries. He depicted well-known literary characters like Penelope, Medea and Dido as the authors of epistles who make all sorts of attempts to be reunited with their lost loved ones though usually in vain. If the title *Heroides* or *Epistulae heroidum* (Epistles from Heroines) suggests that only women wield the pen in Ovid's role plays, he too did already put male writers like Paris and Leander on the scene. Characteristically, we do not get to know the protagonists through the descriptions of an omniscient narrator but through their own accounts, through their 'own' eyes, in their own words put in letters that are not only the portrayals of their character but that at the same time are also love elegies and convincing argumentations. Outspoken, Ovid was happy to spotlight figures from the work of Homer, Aeschylus, Sophocles and Euripides up to Virgil. He would lift them from their histories and reshape their character in epistles and he thus presented anew and refreshingly so the well-known stories of myth, 'translating' the frequently epic and dramatic sources into a wholly new genre.

Rebellious Readers

If we were to typify Ovid's heroic epistles as so many ingenious literary games in which the poet moulded famous figures to his own will, they would surely be games in which from the start the participants, the rules as well as the intentions could vary. This principle of variation has been frequently applied by later generations of poets, which in turn has led to a great wealth of new heroic epistles. However, the variations were not just prompted by literary fun. They were also based on ethical considerations and even moral indignation. That Ovid goes beyond certain limits in his games is not only clear from recent gender interpretations of the *Heroides* (Ovid is said to have robbed women of their identities and to have his heroines play the one-sided role of victim). As early as the Middle Ages expurgated versions of the *Heroides* were composed while notes of anger could also be dis-

cerned in the later introductions and commentaries. The early fourteenth-century *Ovide moralisé*, for instance, interpreted the rather fiery prince Paris as the prototype of the kind of people who all too easily yield to worldly temptations. The woman who is about to leave her husband for him, queen Helen, represented the kind of vanity that steals and ruins and brings shame and damnation upon the soul – created so beautiful by God. A century later the poet laureate Dirc Potter from The Hague was to distinguish good but also particularly foolish and reprehensible forms of love relationships in the *Heroides*. Some hundred years later, Erasmus warned the teachers at the Latin schools against practising epistle writing through the *Heroides* because only a handful of epistles would qualify for these purposes as being sufficiently chaste. In sixteenth-century Antwerp it was taught that through his protagonists Ovid showed the extravagant behaviour of people in love so that the readers could take warning from these examples and could thus save themselves similar miseries. Poets' circles around the young Leyden Academy would agree that Ovid's heroines sacrificed the most important thing that women possessed, sc. their honour. While seventeenth-century students at Jesuit schools were given school versions of the *Heroides* to read from which the obscenities had been expurgated, Vondel felt called upon to compose Roman-Catholic 'counterparts' to the classical heroic epistles. During the eighteenth and nineteenth centuries Ovid was disapproved of for yet other reasons. The *Heroides* did not meet the requirements for good literature. The letters were found to be unnatural. They had too little pathos, too few heroic and vigorous protagonists and they were also lacking in historical 'reality'. Above all, the epistles were too 'clever': their beauty and sentiment were covered by a thick layer of ingenuities ('the sumptuousness of Naso's mind'; 'de weeldrigheid van Naso's geest').

In short, it is not just admiration for Ovid but rather the alleged shortcomings of his work that inspired many a later follower to carry out 'improvements'. Themes and protagonists needed replacing while the texts were to be given an ethical-didactic, a rhetorical-didactic or an edifying-religious purport in order to let them have a useful function. New heroic epistles had better disapprove of desperate passions and rather show purer feelings of love, depict the doubts upon having to choose between love or duty, recommend a life of piety, put national heroes on the scene in order to educate the youngsters, have more pathos, praise one of the Orange family or rather accuse him of tyranny. More and more often Ovid's fiction-based choice of material had to be replaced with historical reality. Ingenious arguments had to make way for more feeling. All in all, it turned out that on the basis of the *Heroides* ever-changing standards and values as well as poetical beliefs could continue to be expressed in the epistles.

Research Question and Answers

This study first set out to trace what heroic epistles in verse have been written in the Dutch-language area, whether in the vernacular or in Latin. Next, this corpus was gone through in search of the variations on the game and of the imitatio techniques applied by the followers on the basis of which it was possible to reconstruct their views on the genre. The questions were, among others: what new participants and themes did the Dutch poets put on the scene after Penelope and Dido? What variations in the rhetorical rules of the game did they make and what changes did they apply in their use of literary motifs, of structure and stylistic means? And what were their intentions: with what didactic, moral or political intentions did they vie with Ovid?

Dirc Potter (chapter 2) imitated Ovid in Dutch verse (1412). The familiar character Hero is writing her Leander using a traditional opening, followed by well-known anxiety motifs and the invitation to the love-play, culminating in a plea for a speedy reply that Leander is to bring himself. However, it is with respect to character depiction that a great contrast to Ovid is to be observed. The new Hero is not the distraught woman of *Heroides* 19 but an example of loyalty and constancy. She defines the love she and Leander have for each other as 'lasting' ('ghedurich') and 'unfeigned' ('ongheveynsd'). Potter thus saw his opportunity to not only distinguish himself from Ovid but also from earlier medieval poets who had carried out far more radical expurgations of the *Heroides*, or from others who had given allegorical-moralistic interpretations. Potter interpreted the *Heroides* along the lines of the *Accessus* that introduced the manuscripts of Ovid's works: the letters describe commendable as well as reprehensible types of love and in order to clarify these moral categories had to be introduced. Emphasizing fidelity above all, his Hero epistle appears to perfectly fit the category of 'good love' (*goede minne*). Using the same female protagonist and the same rules Potter, then, introduced a contrast to Ovid through his intentions.

The Antwerp rhetorician Cornelis van Ghistele (chapter 3) made variations on Ovid's *Heroides* by translating them 'rhetorically' ('Rhetorijckelijck') into Dutch ('Duytsche') epistles that he adapted for a wide audience, 'to educate the common man' ('tot onderwijs vanden gemeynen man'). He abandoned complex mythological details, used general phrases and sayings, highlighted their plaintive character and thus changed the rules when compared with Ovid. In the dedicatory poems these new epistles (1553) are commended for being exemplary: they held a mirror up to the readers with their instructive illustrations of, on the one hand, 'wretched' ('onsalighe') ends of life and, on the other hand, 'honourable constant' ('eerbare ghestadige') love. Less ambiguous were the letters in reply to the *Heroides* (1559) that Van Ghistele further made up in imitation of Aulus Sabinus, an Italian Humanist. In their replies Aeneas, Phaon and the other lovers advise the lady writers to

curb their lusts and to restrain their ‘mad’ (‘rasende’) love as soon as possible, ‘noble princess use your brains’ (‘edel princersse gebruyckt u verstant’). A similar didactic purport also characterizes the pair of letters from 1570 that has no earlier example from the classics: from Troy Helen offers her apologies to her husband Menelaus who has been left behind and who, in his reply, indignantly sums up the prevailing morality on women who allow themselves to be carried away by their passions. All in all, the purport of Van Ghistele’s growing collection of *Clachtige Sendtbrieven* (Plaintive Letters) turns out to have become increasingly didactic and moralistic. This process would continue as of the ’80s when more and more variations were tried out on the basis of the letters of Van Ghistele. In addition, heroic epistles were composed that like songs pointing a more or less strict moral could be sung by men and women taking turns.

Between c. 1586-1603 the poets around the young Leyden Academy (chapter 4) played the game in Latin. Probably the boys had already learnt the art of composing letters in verse in their schooldays from the examples from Ovid; this was what Erasmus at any rate had recommended with respect to a limited number of pure samples of the *Heroides*. Once they were students the Leiden poets varied on Ovid’s rules in their more or less academic letters of reply as they, for example, quoted lines of poetry from the *Heroides* and combined these anew. More experienced poets would work at a higher level. Daniel Heinsius made variations on Ovid using learned figures of style and adding some eroticism (passages on the love-play, in particular in the Andromache letter). Johannes Meursius had his six heroines produce serious and learned writing containing ingenious figures of speech on the inner struggle between duty and love, and on the preservation of one’s reputation and honour. At the same time, new kinds of epistle writer were born with Janus Dousa and Hugo de Groot (1602), who may have been inspired by the example of Janus Secundus (1533). These new participants in the game were historical figures, Jacoba and Jan van Beieren, who are waging a political debate full of references to the *Heroides* on the legitimate succession in the counties of Holland and Zeeland. Love didacticism, then, is no longer the intention behind this pair of epistles that could be said to be breaking new ground. Around 1602 what was important in Leiden was the republican tradition of Holland and the sovereignty of the States General.

Young P.C. Hooft from Amsterdam (chapter 5) varied on the structures of argumentation as they were found in Ovid’s pair of epistles *Heroides* 16-17 and he thereby changed the rhetorical rules of the game. He broke with the tradition by giving a man, Menelaus, a love plaint and by having him make every effort to win back his wife Helen (c. 1602). What is impressive here is the great scheme of contrasts between, on the one hand, Menelaus himself as the loving husband and the worthy king of Sparta and, on the other hand, his rival, the frivolous prince Paris of profligate Troy. Helen’s heart had to be won on the strength

of the right arguments. In this manner Hooft made a convincing case for a new love morality and this made him fit in with the rhetorical-didactic poetics of his fellow rhetoricians of the Amsterdam chamber de Eglentier.

From Leiden, Caspar Barlaeus (chapter 6) introduced historical current affairs into the genre, that is to say, insofar as he could make use of this reality when depicting the character of his protagonist (1629). His fictitious Amalia is writing about her fears for the life of her reckless husband Frederick Henry at the siege of 's Hertogenbosch, while at the same time the 'real' princess Amalia of Solms was also experiencing similar anxieties. The details of the siege that Barlaeus put in also agree with contemporary historical sources ('reality'). Further, the epistle is also a game that has not only new participants but has also been given new rules as well as new intentions. The obvious references to *Heroides* 13 made a quasi-Greek heroine out of the character of Amalia, but the extensive attention paid to the deeds of the stadtholder reveals that her epistle was in line with the prevailing contemporary laudatory topoi in praise of Frederick Henry, which turned him into a hero on a level with the greatest among the Greek and Roman generals. During the remarkable flurry of activities that ensued concerning the translation, imitation and answering of Barlaeus's letter the aspect of the flattering eulogy to the prince of Orange has been kept throughout the new heroic epistles. Translator Petrus Scriverius, finally, provided the Amalia epistle with some general statements about love.

Joost van den Vondel (chapter 7) applied Ovid's examples to his city of Amsterdam. Especially in those times around 1642, a large part of the population had fallen under the spell of the Roman-Catholic church despite the repressive measures of the Reformed city fathers. Readers must have recognized the new participants Vondel introduced into the game at once from devout prints and paintings: the twelve women are all holy martyrs from the age of Christian persecution, from Agatha to Pelagia, gathered together round Mary, the Queen of Heaven. A number of motifs in these epistles have been borrowed from the *Heroides* in order to keep Ovid's 'witty verve' ('geestige zwier'), but the rules of the game have changed. The saints do not write complaints but comfort their readers and urge them to keep up the true faith. The readers will find good examples in the debates that these writers have held with pagan rulers and relatives. There, they triumphantly showed that the Greek-Roman world picture (that the *Heroides* are also based on) with its 'idolatry' ('afgodery') and 'temple splendour' ('tempelpracht') can be wholly replaced with a Christian style of life. This new intention is then what Vondel brought to the genre. In their debates and letters the martyrs show the Christian faith at work while they themselves are living proof that the true faith can effect women becoming capable of defending themselves mentally and their relinquishing all worldly and physical things like pain or sex. Some fifty years after Vondel, the pious exempla returned in Govert Bidloo's variations on

Vondel and his epistles of the twelve apostles (1675, 1712). Also, a number of Dutch-language adaptations of Ovid's *Heroides* made variations on Ovid's rules during the '50-'80s. Poets ranging from Jacob Westerbaen to Abraham Valentyn each in their very own fashion took part in this 'translation game'; Jonas Cabeljau, for one, meant to explicate to a wide audience 'the burning passions' ('de brandende hertstochten') as well as the many life histories and strange names in the *Heroides*, while Lodowyck Broomans was intent, rather, on expurgating or 'tempering' ('maetighen') the *Heroides* since Ovid had after all been a pagan who 'neither knew God nor his commandments' ('die noch van Godt, noch van sijn ghebodt en wiste').

The second half of the eighteenth century is not only characterized by the greatest production but also by the greatest possible variation of Ovid imitations (chapter 8). The '50-'70s saw the rise of two movements. The first rejected the example of the *Heroides* as being too stilted. In imitation of the epistle 'Eloisa to Abelard' (1718) by the English poet Alexander Pope heroic epistles ought rather to follow human nature and the 'sweet movements and emotions' ('zoete bewegingen en gevoelens') of the heart, and should in particular depict how people in love may be torn apart by inner conflicts. The second movement rejected the *Heroides* because no 'weighty' ('gewichtige') matters were portrayed in them. In imitation of the Amsterdam poetess Lucretia van Merken (1762) a new intention was introduced into the game emphasizing the educational and edifying power of heroic epistles. By means of heroic characters from national and West European history important virtues like parental love, patriotism and piety were to be portrayed, albeit with emotion and conviction. This conflict could still be observed in the years to come. From 1778 heroic epistles played an important part in the life of two literary societies. The members and governors of the The Hague society *Kunstliedje spaart geen vlijt* (*Art of love spares no effort*) on the whole favoured heroics and history. For their annual collections the editors demanded epistles by heroes and heroines that were well-founded and whose underlying historical facts could, if need be, be substantiated through footnotes. In the Leiden *Kunst wordt door arbeid verkregen* (*Art is gained through labour*) the emphasis was primarily on the emotional lives of the fictitious protagonists who were taken, for instance, from sentimental stories in the *spectators* [moral-didactic weeklies]. French examples likewise played an important role during this period. For one thing, French epistles were translated; for another, during the '80s political conflict between the Orangeists and the patriots, the statement 'You should read Ovid, not imitate him' (*Il faut le lire, & non l'imiter*) seems to have been a recommendation. Not seldom were the fictitious writers either supporters or opponents of the Orangeist administration who in writing argued passionately in favour of true liberty.

Attempts at restoring the genre during the '90s eventually failed. For all the Neo-Latin poets' attempts to use news items from the *spectators* [moral-didactic weeklies] when com-

posing variations on Ovid and to thus bridge the time gap, their writing in Latin kept them firmly within the framework of learned poetry. In the *Almanak van vrouwen door vrouwen* (*Almanac for women by women*) female poets like Maria van Zuylekom tried several times to depict women's true love or true nature in heroic epistles. Finally, Willem Bilderdijk was one of the last to intensely try his hand at composing variations on Ovid, which ranged from translations of the *Heroides* to epistles by Biblical characters. He finished with a mock-reply to Hooft's Menelaus epistle (1823) and count Floris V's romantic love for Agnes van der Sluis (1824), which was eventually answered by J.J.L. ten Kate (c. 1836). Subsequently, other genres, in particular that of the historical novel, supplanted the heroic epistle. In short, the heroic epistle went through a 400-year process of development whereby its practitioners, with the exception of a few, came to depart more and more from the example of Ovid. The game could be played on its own, with new participants, rules as well as new intentions.

Initiators

The heroic epistle has not always been popular within the Dutch-language area. Within the corpus it is possible to discern initiators who served as an example to poets in their environment. The Antwerp poet Cornelis van Ghistele, for one, was a major pioneer with respect to the heroic epistle in Dutch. His texts (1553-1570) served for as many as fifty years as the basis for compilations by rhetoricians as well as for numerous epistles that could be sung as songs; for a century, even, his translation would remain the only one in its kind. In Leiden it was probably Janus Dousa (1602) who stimulated students and professors alike, while he in turn may have been inspired by Janus Secundus. For a long time, the Menelaus epistle (c. 1602) of P.C. Hooft from Amsterdam presented epistle writers in the North with a challenge to write replies – at least up to the times of the Leiden rector Hendrik Snakenburg, around the middle of the eighteenth century. The Amalia epistle of the Leiden poet Caspar Barlaeus (1629) proved a direct and great influence on the eulogists writing in praise of Frederick Henry. From the South, some Jesuit poets with their neo-Latin saints' epistles prompted Joost van den Vondel to react in Dutch (1642). It is more difficult to pinpoint the influence Vondel may have had, and this is also true of his translations of the *Heroides* that appeared in 1716; his martyrs must have been a source of inspiration for eighteenth-century authors of devout letters besides Govert Bidloo, while others, in contrast, opposed his example. Both Alexander Pope (1718) and Lucretia van Merken (1762) have served as a model for dozens of poets of the second half of the eighteenth century. Besides, French poets of heroic epistles like Claude Joseph Dorat (collection 1769)

were eagerly translated and their examples of melodramatic, heroic and historical epistles may well have had a stimulating effect. Thomas van Limburg from The Hague, for instance, was the ‘Naso of our times’ while Johann Wolfgang von Goethe (1774), finally, induced Rhynvis Feith to write a Werther epistle. The genre’s development can thus, in short, be described as a number of variations on Ovid by initiators together with other authors’ reactions, which in retrospect may be termed a ‘series’. The question whether the poets at the time actually thought of a Low Countries tradition that had started in the fifteenth century or even as late as the sixteenth century, can only in some cases be answered in the affirmative. Thus, Willem Bilderdijk (1822) discovered Dirc Potter’s Hero epistle, while Samuel Wiselius (1818) followed Daniel Heinsius’s Deidamia epistle and Elisabeth Bekker mentioned Janus Dousa’s epistle (which she did not possess in translation) as being the example for her 1773 Jacoba epistle; also, the Leiden rector Snakenburg (1753) undoubtedly discussed Hooft’s Menelaus epistle with his students before he composed variations on it in verse himself. But it was only the societies’ men and women of letters and a few literati around 1830 who forged the variations on Ovid into a genre that from that time onwards has for once and for all been known under a name of its own.

Definition and corpus

The choice of defining the heroic letter as was done in the introduction of this study has clearly had its consequences for the entire corpus. The fact is that it was a rather general definition that not only comprised mythological and historical, as well as female and male writers but also other themes besides just those of the pangs of love. At the same time, the definition has commanded restrictions with respect to form: ‘A heroic epistle is a fictive letter either in Latin or in the vernacular, with the characteristics of an elegy, composed in verse, from the perspective of a well-known literary or historical character (f/m) who, during a critical moment of his/her life, addresses a loved or trusted one in order to persuade him or her of something. The origins of the genre go back to Ovid’s *Heroides*.’ Having come to the end of this study it is only right to ask of what value the definition of choice has actually been.

The characteristics of letter form, elegy, character description and convincing argumentation are the main underlying and shared points of resemblance. They refer to Ovid and are inextricably bound up with the genre. It will be obvious that complaints or speeches (‘Kenau addressing the women of Haarlem’) do not come under the heroic epistle and therefore do not belong with the corpus. The same goes for character descriptions like ‘Wilhelmus van Nassouwe ben ick van Duytschen bloet’ (‘William of Nassouwe, am I of

Dutch blood'), personifications ('Holland to Belgium'; 'Holland aan België') or political arguments ('Open letter to Ayaan Hirsi Ali'; 'Open brief aan Ayaan Hirsi Ali'). The four characteristics must all be present at the same time. The fictitious authors are free to make endless variations but they cannot change the fact that this is a game with well-known characters; in other words, Speenhoff's plaintive 'Letter from an old mother' ('My dear son, your mother will have you know as that she cannot forget you'; 'Brief van een ouwe moeder': 'Mijn lieve zoon, je moeder laat je weten, als dat ze jou geheel niet kan vergeten') describes a type of human being rather than a mythological, historical or contemporary figure and can therefore not be termed a heroic epistle. The fact that Ovid's female writers find themselves in dire circumstances – frequently on the brink of death – because of an unhappy love-affair has resulted in the variations on his work likewise starting out from emergency situations. The definition rather broadly describes this as 'during a critical moment in life' because the new writers of heroic epistles did not restrict themselves to the pangs of love. They depict just as well the misery of prisoners, parents, freedom fighters or saints without departing from the important characteristics of the genre. Thus, it was perfectly all right for Oldenbarnevelt behind the bars of the Gatehouse to direct a political plea to his children that took the form of a heroic epistle. Conversely, the pangs of love could also be expressed through characters from the Old Testament, for example; while imprisoned at Pharaoh's court Sara discovers a beautiful eighteenth-century kindred spirit in Abraham. In other words, it is not so much the nature of the dire circumstances as the intense experiencing them that formed the starting point of the heroic epistle.

Finally, the definition rather neutrally refers to Ovid's *Heroides* as being an example rather than as a literary standard or something like that. The extent to which a text leans on Ovid has not been a reason for including it in or barring it from the genre. Texts that include the classical participants and rules belong just as much with the corpus as do texts that vary on all these aspects. One of the consequences of this is that translations of the *Heroides* – whether as edited texts in the vernacular or adaptations to a different target group and culture – have also been considered to be heroic epistles. This also goes for epistles that are replies to the Ovidian heroines and for all variations, including the warnings from the Aztec king Montezuma to Cortez, the Spanish conquistador. This study does not make a fundamental difference between translations, adaptations, variations and imitations. They merely involve various gradations of the same process. In fact, what this investigation has found is that Ovid was time and again 'improved upon' in innumerable ways, in moral, didactic, poetical or edifying respect because he was time and again, and in numerous different ways, read by rebellious readers.

Research methods: reflection

Looking back on the investigation has resulted in the following reflections on the research methods that have been used. The aim of tracing the developments within the tradition of the heroic epistle has been achieved by investigating groups of poets and texts that try out new variations. It was possible to reconstruct the literary views on the genre by uncovering the imitatio techniques. For this purpose, the points of agreement with and departure from literary examples were studied. This has resulted in valuable analyses of contrasts that made it possible to trace both the old and the new: both references to the tradition (through well-known opening motifs, for example) and reactions to it (new participants and rules, didactics or morality). Barlaeus's Amalia epistle (1629) thus turned out to contain passages that allude to Vondel, Heinsius and Ovid, which strongly colours the depiction of the fictitious writer as an anxiety-ridden wife and quasi-Greek heroine. However, what prevailed were the points of departure vis-à-vis the tradition: large parts of the epistle are devoted to the battle and the siege of 's Hertogenbosch, which makes the writer into the mouthpiece for the poet's eulogies directed at the prince who has succeeded in conquering the city.

It has proved necessary to carry out rhetorical analyses, sometimes very detailed ones, to understand the heroic epistle's new and changing purposes. Such analyses have repeatedly turned out to be worth their while. Analysing Hooft's Menelaus epistle (c. 1602) thus revealed how the king responds to each of Paris's arguments with counter arguments that taken together form a whole new morality of love. And to give another example from Vondel (1642), it appeared that his argumentation does not so much hinge on the suffering of the martyrs as on the verbal triumphs they enjoy in their debates with opponents to Christianity.

In short, analyses as to contrast and rhetoric have yielded insight into the imitatio techniques and could subsequently be used as the basis for reconstructing the various views on the genre.

The heroic epistle within a European context

The genre of the heroic epistle turns out to be much more comprehensive than had been assumed until recently. While this study did not also include the question as to the size of the genre and its West European context, some progress has yet been made in this respect. On the basis of the large amount of new material that was discovered the picture insofar as it existed of the heroic epistle in the Netherlands has been thoroughly changed. The

corpus of texts proves to be many times larger than Dörrie had estimated it to be in his pioneer bibliography *Der heroische Brief*. This sheds new light on his views that the genre was late in developing in the Dutch-language area (the Netherlands were actually quite early, given that in 1412 the first signs of the genre can be detected), that the genre was primarily formed by the works of Neo-Latin authors (while it was instead the poets using the vernacular who carried the genre) and that there appeared hardly any Dutch-language epistles after Vondel (in fact, epistles in the vernacular would continue to be written for over a hundred and fifty years). Dörrie had taken a far too early closing date – 1658 – for the active period of the heroic epistle as written in the Dutch-language area. What this study has yielded, then, involves the early beginnings of the genre as well as the contributions from the rhetorical societies and other seventeenth and early eighteenth-century epistles in the vernacular, and especially societal life during the second half of the eighteenth century, when the genre of the heroic epistle went through an impressive period of growth and in fact outdid the genre in France in productivity. Hundreds of epistles from the fifteenth until the twentieth century being newly retrieved, the ratio with respect to the surrounding countries – insofar as information is available on this account – has considerably changed: the Dutch were extraordinarily active practitioners of the heroic epistle, and for centuries they have expressed their literary aspirations, their views on love, fidelity, femininity and masculinity, their faith and their patriotism through them. It is hoped that this study has returned home a small but very special kind of genre and that it has now made it available for further study: the heroic epistle in the Netherlands.¹

¹ Translated by dr. Eli ten Lohuis.

CURRICULUM VITAE

Olga van Marion (Schiedam 1961, Gymnasium A 1979) studeerde Theologie en Nederlandse taal- en letterkunde in Leiden, specialiseerde zich in de Historische Letterkunde, behaalde het kandidaats Theologie in 1986 en het doctoraal Nederlands in 1989, en deed de lerarenopleidingen in beide vakken. Achtereenvolgens was ze leraar Godsdienst, leraar Nederlands, bureauredacteur en Lektor Nederlandistiek aan de Carl von Ossietzky Universität in Oldenburg. Eind 1994 begon ze als wetenschappelijk onderzoeksmedewerker in dienst van NWO, wat ze vanaf begin 1998 combineerde met een docentschap aan de Universiteit Leiden, onderbroken door een trimester als docent voor de Zeventiende Eeuw aan de Rijksuniversiteit Groningen. Ze publiceerde over diverse auteurs uit de vroegmoderne tijd, onder wie Tesselschade Roemers, Govert Bidloo, Johanna Othonia, J.B. Wellenkens, Gysbert Japix en Lucretia van Merken. Als onderzoeker nam ze deel aan congressen in Europa, Zuid-Afrika en de Verenigde Staten, en als uitwisselingsdocent gaf ze gastcolleges in Budapest, Coimbra, Leipzig en Wenen. In Leiden doceert ze bij de opleiding Nederlandkunde/Dutch Studies onder meer Vertalen, Methoden en Technieken, Literatuur in context en Introduction to Dutch Culture. Daarnaast is ze in Leiden betrokken bij de reeks *Erflaters van onze beschaving* voor het bijvak Mythen en bijbelverhalen en sinds begin 2005 is ze ook werkzaam als vervangend docent Historische Letterkunde bij het Instituut voor Neerlandistiek aan de Universiteit van Amsterdam.

DANKWOORD

De wonderlijke wereld van heldinnenbrieven had ik nooit kunnen ontdekken zonder de hulp van alle vakgenoten die mij onbaatzuchtig terzijde hebben gestaan. Samen met hen ontwarde ik de mengeling van fictie en historische of literaire ‘realiteit’ met behulp waarvan dichters hun literaire aspiraties en hun opvattingen over liefde, trouw, vrouwelijkheid en mannelijkheid, hun geloof en vaderlandsliefde hebben uitgedragen. Talloze onderzoekers binnen en buiten de universiteiten van Groningen, Utrecht, Amsterdam, Nijmegen, Maastricht, Leuven, Oldenburg, Budapest, Wenen en Coimbra hebben vanuit verschillende disciplines hun belangstelling voor het genre in ons taalgebied tot uiting gebracht. Waar ik ook was, ze bleven mij met raadgevingen en vooral nieuwe heldinnenbrieven overladen en het spijt me dan ook dat ik niet allen hier met naam en toenaam kan bedanken.

Enkel en zal ik toch noemen. Onvermoeibaar bleven Ton van der Wouden, Laetitia Smit en Jaap de Jong in vele gesprekken, ook tijdens de vakanties, kritisch mijn ideeën en argumenten toetsen en formuleringen aanscherpen. Simone Veld en Netty van Megen waren onmisbaar vanwege hun kritisch commentaar tijdens onze werkdagen als trio. Liesbeth van Amersfoort en andere trouwe vriendinnen boden gezonde afleiding en hebben nooit geprotesteerd dat zij zo vaak door literaire personages werden verdrongen; ik hoop nog veel goed te kunnen maken.

Ten slotte dank ik mijn huisgenoten. Het onderzoek was nauwelijks begonnen of Machteld Catharina van der Wouden kondigde zich aan, die op 17 juli 1995 is geboren. Nu, na afloop, is zij al een grote meid, die *Snachts rusten meest de dieren voor me zingt* en zonder het te weten glans geeft aan de dagelijkse werkelijkheid van colleges en vergaderingen. Mijn familieleden steunden me jarenlang door de vele goede zorgen voor haar en ons huis. Ton van der Wouden, ten slotte, heeft voor mij het schrijven van dit boek dankzij zijn intelligente en sportieve gezelschap en met behulp van veel pasta en wijn aangenaam gemaakt.